

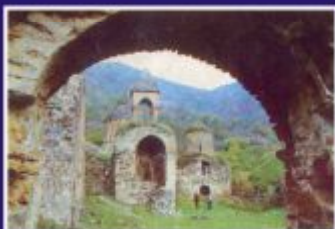
MƏZAHİR TƏHMƏZOV

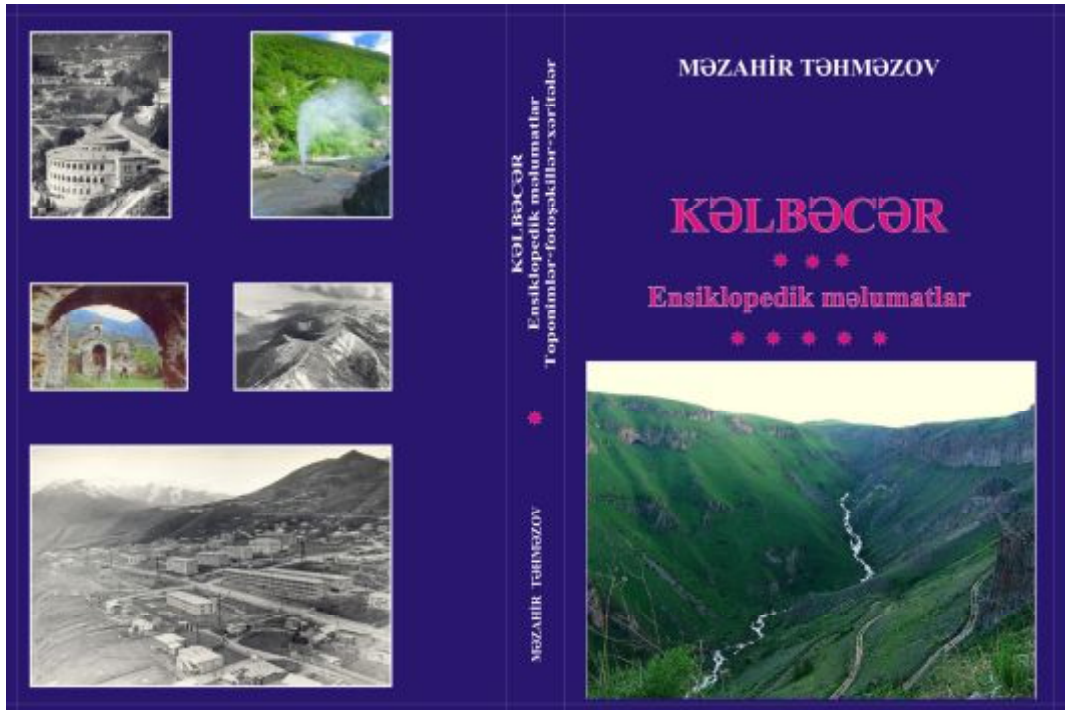
KƏLBƏCƏR

Ensiklopedik məlumatlar

Êÿëáúýð òÿáëÿë

Keytidağ silsiləsinin cənub-şərqdən (Zar kəndi istiqamətindən)
yaz aylarında çəkilişi

Keytidağ silsiləsinin cənub-şərqdən (Zar kəndi istiqamətindən) payızda
(oktyabr ayında) çəkilişi

Keytıdağ silsiləsinin Daşkənd (Göyçə) baxarı, hər iki şəkildə

Zərzivil, Xan Keyti, Daşkənd baxarı,
Gözəllər seyr edər o yaylaqları.
Ağ sürülər Sarıyaldan yuxarı,
Dağlar bizim o dağlara bənzərsən.

St. Petersburg

Məzahir Oruc oğlu Təhməzov

(Qısa tərcümeyi-hal)

1958-ci ilin dekabr ayının 5-də Kəlbəcər rayonunun Bəzixana kəndində anadan olmuşdur.

1976-cı ildə Zar kənd orta məktəbini əla qiymətlərlə bitirmişdir.

1977-1979-cu illərdə Tümen Vilayətinin Nijnivortovsk şəhərində Daxili Qoşunlarda (MVD) hərbi qulluqda olmuşdur.

1982-1987-ci illərdə Ümumittifaq Qiyabi Hüquq İnstitutunu bitirmişdir (Qorki şəhəri, indiki Nijniy Novqorod).

1980-1991 illərdə Rusiyanın Qorki şəhərində hüquq - mühafizə orqanlarında müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır.

1992-2007-ci illərdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında hüquqşunas işləmişdir.

II dərəcəli hüquqşunasdır.

müəlliflə əlaqə
СВЯЗЬ С АВТОРОМ

E-mail:
mezahir58@rambler.ru

Тел: +994 50 521-25-43

MƏZAHİR TƏHMƏZOV

Kəlbəcər

◆
Ensiklopedik məlumatlar

Elmi publisist kitab
Əlavə və dəyişikliklərlə kitabın üçüncü buraxılışı

Bakı-2013

İSBN 978-9952-453-11-9

Elmi redaktor: Arif Məmmədov
tarix elmləri doktoru
professor

Təhməzov Məzahir Oruc oğlu «Kəlbəcər. Ensiklopedik məlumatlar»
Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 2013 il, 504 səh.

İSBN 978-9952-453-11-9

Kitab Azərbaycanın zəngin təbii sərvətlərə, əsrarəngiz təbiətə, iqlim şəraitinə və bir sıra üstün xüsusiyyətlərə malik ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olan Kəlbəcər rayonuna həsr olunub. Bu günə kimi onun tarixi tədqiqatçılar tərəfindən tam öyrənilməmişdir.

Kitabda rayonun ərazisinin coğrafi mövqeyi, fiziki-coğrafi səciyyəsi (iqlimi, yağıntıları, su ehtiyatları, torpaq və bitki örtüyü, heyvanlar aləmi və s.) ətraflı təhlil edilmişdir.

Həmçinin, rayonun təbii sərvətləri, faydalı qazıntı yataqları, mineral suları, tarixi memarlıq abidələri haqqında geniş məlumat verilir.

Kitaba Kəlbəcərin təbiətini əks etdirən fotosəkillər, kəndlərin sxematik inzibati-ərazi xəritələri daxil edilmişdir.

Azərbaycan tarixinin və onomastikanın öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən çox sayda toponimlərə də kitabda geniş yer ayrılmışdır.

Kitabda 1993-cü il Kəlbəcər faciəsi, onun erməni qoşunları tərəfindən işğal edilməsi haqqında qısa məlumat verilmişdir. Erməni varvarları tərəfindən rayonun şəhər, qəsəbə və kəndlərinin, zavod və ictimai-iaşə binalarının, təhsil ocaqlarının, kurot kompleksinin, tarixi memarlıq abidələrinin talan edilib, viran qoyulmasını, yandırılıb-dağıdılmış vəziyyətə salınmasını əks etdirən fotosəkillərə geniş yer ayrılmışdır.

Belə məzmununda yazılan ilk kitabdır.

Kitab geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

İSBN 978-9952-453-11-9

655 (07) - 2013
qrifli nəşr

© **M. Təhməzov** 2013

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun
Elmi Şurasının 05.10.2012-ci il tarixli 9 sayılı qərarı ilə çap olunur

Печатается по решению №9 от 05.10.2012 года Ученого Совета
Института Археологии и Этнографии
Национальной Академии Наук Азербайджана

Elmi məsləhətçilər:

Vaqif Gülmurad oğlu Ramazanov - geologiya-mineralogiya elmləri
doktoru, professor
Zəki Abdulla oğlu Vəliyev - geologiya-mineralogiya elmləri
namizədi, dosent
Bayram Cavad oğlu Ələsgərov - coğrafiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər:

Bayram Cavad oğlu Ələsgərov - coğrafiya elmləri doktoru, professor
Vaqif Gülmurad oğlu Ramazanov - geologiya-mineralogiya elmləri
doktoru, professor
Qüdrət Seyfulla oğlu İsmayılzadə - tarix elmləri doktoru, professor
Qasım Əhəd oğlu Hacıyev - tarix elmləri doktoru

Автор: **Мазахир Орудж оглы Тахмазов**

«Кельбаджар. Энциклопедические данные»

на азербайджанском языке

ISBN 978-9952-453-11-9 (грифное изд.) Баку, изд. Элм, 2013 год, 504с.

Резюме

Данная книга посвящена одному из древнейших, богатых природными ресурсами, хорошими климатическими условиями, волшебной природой, обладающий некоторыми преимущественными характеристиками краем Азербайджана, Кельбаджарскому району, история которого по сей день целостно не изучена исследователями.

Торговый путь «Барда-Двин» функционировавший в средне вековые, имеющий важное стратегическое значение для Азербайджана, проходил через Кельбаджар по долине реки Тертер.

Кельбаджар является самым большим по территории и самым богатым по природным ресурсам районом Азербайджана.

В книге подробно описано географическое положение, физико-географические условия, геологическое строение, климат, осадки, водные ресурсы, почвенный и растительный покров, животный мир района и т.д.

Даются данные о природных ресурсах, месторождениях полезных ископаемых, минеральных водах, а также об исторических архитектурных памятниках, древних культовых сооружениях и археологии Кельбаджара.

В книге названы многочисленные топонимы, которые являются ценными источниками для исследования истории Азербайджана и изучения ономастики. Указаны названия сел и поселков, рек, озер, родников, гор, а также и высот гор.

На фотоснимках прекрасно проиллюстрирована природа района. В книгу включены административно-территориальные схематические карты нескольких сел.

Кратко описана Кельбаджарская трагедия 1993-года - об оккупации ее армянскими вооруженными силами. На фотоснимках зафиксированы варварские разрушения армянами городов, поселков, сел, зданий, сооружений, заводов, многовековых архитектурных исторических памятников, культовых сооружений, курортных мест и т. д. района.

Книга такого содержания написана впервые.

Книга является научно-публицистической и рассчитана на широкий круг читателей.

Author of the book: Mazahir Tahmazov
Name of the book: «Kalbajar. Encyclopedic information»

Summari

This book is devoted to Kalbajar one of the oldest settlements, with its rich natural resources, splended nature, climatic conditions and other superior characteristics. Researchers are continuing study of the history of the region present days.

One of the most important middle age trade passages of Azerbaijan «Barda - Dabil» was crossing along Tartar River through Kalbajar region.

Kalbajar is one of the biggest regions being one of Azerbaijan with its rich natural resources.

Geographical position of the region, physical geographical conditions (climate, fallouts, water supplies, soil, flora and fauna) were analyzed in this book, also here was given wide information about natural resources, minerals, historical monuments.

Here, the names of villages, mountains, settlements, rivers, lakes and was shown height of mountains are given. The photos reflecting nature of the region, sketchy administrative - territorial maps of villages were also included to the book.

This book also gives a large description of place-names playing important role in study of Azerbaijan history and name – study.

The author also goes through the fact of Kalbajar's occupation by Armenian invaders, showing Armenian plunder, occupied territories, ruins of historical monuments, resort complexes, educational institutions by photographs reflecting all this mercilessness.

This book written in scientific and journalistic style has been intended for wide range of readers.

Təhməzov Məzahir Oruc oğlunun
«Kəlbəcər: ensiklopedik məlumatlar» mövzusunda yazılan kitabına

Rəy

Torpaqlarımızın beşdə bir hissəsinin, o cümlədən Kəlbəcər rayonunun ərazisinin ermənilər tərəfindən işğal olunduğu bir zamanda Kəlbəcərə həsr olunmuş hər hansı yeni məlumatları alqışlamaq lazımdır və belə məlumatlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Digər tərəfdən, belə ensiklopedik məlumatların təbiət elmləri ilə məşğul olmayan hüquqşunas tərəfindən təqdim edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Kitabda Kəlbəcər rayonunun ərazisinin coğrafi mövqeyi, fiziki-coğrafi şəraiti (iqlimi, yağıntıları, torpaq və bitki örtüyü və s.) ətraflı təhlil olunmuşdur. Kitabın ən dəyərli cəhəti ondan ibarətdir ki, burada mövcud olan yer adları, xüsusilə ədəbiyyatlarda bu vaxta qədər məlum olmayan, lakin yerli camaatın dilində tez-tez işlənən, bəzən də unudulmaqda olan bir sıra toponimlər müəllif tərəfindən bacarıqla bərpa olunmuşdur. Kitabda təqdim olunan digər dəyərli məlumatlardan tarixi və geoloji abidələrin göstərilməsi olduqca əhəmiyyətlidir.

Məzahir Təhməzov Kəlbəcər rayonunun tarixi salnamələrini, ermənilərə qarşı qəhrəmancasına vuruşları fotosəkillər və faktiki materiallar əsasında bacarıqla təqdim etmişdir.

Müəllif ədəbiyyat materiallarını bacarıqla təhlil edərək rayonun faydalı qazıntı sərvətləri, xüsusi yüksək temperaturlu və dünyada analoqu olmayan isti-su haqqında ətraflı məlumat vermişdir.

Əsərdə həmçinin bir sıra yer adlarının yaranma tarixi haqqında da məlumatlar verilir. Kəlbəcərə aid ensiklopedik məlumatlar kitabında təqdim olunmuş işğaldan əvvəlki və sonrakı fotosəkillər xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Bütün yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq kitabı təcili nəşr etdirmək vacibdir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunun
şöbə müdiri,
coğrafiya elmləri doktoru, professor

B.C.Ələsgərov

Məzahir Oruc oğlu Təhməzovun
«Kəlbəcər: ensiklopedik məlumatlar» mövzusunda yazılan kitabına

Rəy

Kəlbəcər rayonunun ermənilər tərəfindən işğal olunduğu bir zamanda rayon haqqında belə bir mövzuda yazılan kitab fədakarlıq tələb edir. Müəllif qarşısına qoyduğu vətəndaşlıq borcunun öhdəsindən lazımınca gəlmişdir.

Kitabda Kəlbəcərin ərazisinin coğrafi mövqeyi, fiziki-coğrafi şəraiti ətraflı təhlil edilmişdir.

Dağların adları və yüksəklikləri göstərilmişdir.

Rayonun hər bir kəndinin toponimləri, məşhur yerlərinin, bulaqlarının, yaylaqlarının (yurd yerlərinin) adları dəqiqliklə öyrənilib, kitaba daxil edilmişdir. Bu bölmədə əsas dəyərli cəhət ondan ibarətdir ki, bu vaxta qədər məlum olmayan, lakin yerli camaatın dilində tez-tez işlənən və az qala unudulmaqda olan toponimlər müəllif tərəfindən bərpa edilmişdir. Hər kəndin əhalisinin sayı göstərilir.

Ədəbiyyat materialları əsasında rayonun ərazisində olan çayların və göllərin ümumi xüsusiyyətlərinin ətraflı təhlili verilmişdir.

Kəlbəcərin ərazisində uzun illərdən bəri öyrənilmiş faydalı qazıntılar (qızıl, gümüş, mis, molibden, volfram, civə, mərgümüş, xromit, mərmər oniksi və s.) və rayonun ərazisində çıxan termal sular (Yuxarı İstisu, Aşağı İstisu, Qoturlu İstisuyu, Turşsu və s.) haqqında ətraflı məlumatlar verilir.

Tarixi memarlıq abidələri (eramızdan əvvəl III minilliyə aid olan qayaüstü təsvirlər, qədim alban məbədləri, qalaları) və 65-30 min il bundan əvvəl mövcud olan Zar qayaaltı yaşayış düşərgəsinin - paleolit mədəniyyətinin arxeoloji qazıntıları haqqında geniş məlumatlar təqdim edilərək, həmin abidələrin fotosəkillərinin illüstrasiyası verilir.

Müəllif topoloji xəritələrdən sərbəst istifadə edərək kəndlərin ərazi-inzibati sxematik xəritələrini də tərtib etmişdir.

Rayonun tarixi salnamələri fotosəkillər və faktiki materiallar əsasında bacarıqla təqdim edilir.

Təbiət elmləri ilə məşğul olmayan hüquqşunas tərəfindən rayonun ensiklopedik məlumatlarının, ərazisinin coğrafiyasının və geologiyasının belə dərindən təhlil edilməsi təqdirəlayiqdir.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq rəyə təqdim edilmiş bu dəyərli kitabın nəşr olunması xalqımız üçün qiymətli bir töhfə olardı.

BDU-nun Faydalı qazıntılar
kafedrasının professoru,
geologiya-mineralogiya elmləri doktoru

V.G.Ramazanov

Məzahir Oruc oğlu Təhməzovun
«Kəlbəcər: ensiklopedik məlumatlar» mövzusunda yazılan kitabına

Rəy

Ölsəm, kəfənimdir vətənim...

Bağımda vaxtı ilə gəzdiyim yaxın-uzaq ölkələrdən, doğma yurdu-
mun ayrı-ayrı bölgələrindən gətirdiyim müxtəlif daşlar, daş parçaları var-
dır. Min rəngli, min çalarlı bu daşların hər birində ötən illərimin hiss və
duyguları, sevinc və kədəri yaşadığından mən onları çox sevirəm. Lakin
onların içərisində mənim üçün daha əziz olanları da çoxdur. Bunlar vətən
daşlarıdır - Mildən və Muğandan, Şirvandan, Qarabağdan və Laçından,
Naxçıvandan, Gəncəçay hövzəsindən, Kür və Araz çaylarının sahillərindən,
Kirs və Murovdağdan, Şahdağ və Savalanın ətəklərindən, Dəlidağın
qoynuna sığınan Kəlbəcərdən yığdığım daşlardır. Hər biri kövrək hisslərlə
dolu əbədiyyət mahnısı...

Kəlbəcər... Daşlı-qayalı diyarım mənim. Yurdu-
mumun oddan yaranan bir parçası, vətən daşı.

Mənfur düşmənin tapdığı altında qalan səngər yurd yerim. Uzun il-
lərdən bəri xilaskar oğullarını gözləyən, intizarda qalan diyarım mənim.

Masamın üstündə Kəlbəcərdən danışan, onun sərvətlərindən söhbət
açan, ağır hüznünü yaşayan bir kitab, bağımda isə onun misilsiz sərvətlə-
rindən olan dilsiz-ağızsız daşlar vardır.

Kitabın müəllifi əslən Kəlbəcərli olan Məzahir Oruc oğlu Təhmə-
zovdur. Kitab uzun illərin, ağır zəhmətin, yuxusuz gecələrin bəhrəsidir.
Doğma yurdu-
nunun vurğunu olan bir insanın ürəyinin səsidir, vicdanının
fəryadıdır. İyirmi ilə yaxındır ki, bu sirli-soraqlı ulu diyar düşmən əsirliy-
indədir və çox güman ki, elə buna görə kitabın hər bir sətiri hüznə dolu
ağrıdır:

Uca, uca dağlar qaldı

Gülü solmuş bağlar qaldı.

Kitabda nələ yoxdur? Kəlbəcərin qeyri-adi təbiəti və tarixi, zəngin
sərvətləri, yaradıcı adamlarının qəlbləri oxşayan şeirləri, misilsiz əsərləri,
xalq dühasının zəngin dastanları, həmvətəndaşlarına böyük sevgi bu kitab-
da istedadlı bir insanın səy və bacarığı ilə saf suyu tükənməyən bir bulağı
xatırladır.

Kitabın hər bölməsi müstəqil bir əsəri xatırladır. Müəllif axtarışlarının səmərəliyini əks etdirməklə yurdumuzun bu bölməsi haqqında təsəvvürlərimizi əsaslı şəkildə genişləndirir. Kitaba əlavə olunan zəngin şəkil toplusu bizi kövrəltmə də, bir daha o ulu yerlərə aparır. O yerlərə olan sonsuz sevgimizi bir daha canlandırır. Kaş yurdumun hər bölgəsi haqqında belə kitab yazıla, hər bölgənin

Məzahir Təhməzov kimi cəfakeş, təəssüfkeş övladı olaydı.

Elə buna görə biz böyük minnətdarlıq hissi ilə bu insanın qarşısında baş əyməyimizi lazım bilirik. Ona çətin, lakin olduqca dəyərli axtarış yollarında uğurlar diləyirik.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq rəyə təqdim edilmiş bu dəyərli kitabın nəşr olunması xalqımız üçün qiymətli bir sərəvətdir.

**BDU-nun Arxeologiya və etnoqrafiya
kafedrasının müdiri,
tarix elmləri doktoru, professor**

Q.S.İsmayilzadə

Məzahir Oruc oğlu Təhməzovun
«Kəlbəcər. Ensiklopedik məlumatlar» mövzusunda yazılan kitabına

Rəy

Rəy verdiyimiz kitab Kəlbəcərin tarixi-coğrafi ərazisinə, təbii-coğrafi şəraitinə, fiziki-coğrafi səciyyəsinə, təbii sərvətlərinə, həmçinin Ermənistan Respublikası tərəfindən işğal faktlarına həsr edilmişdir.

Kəlbəcər Azərbaycan Respublikasının rayonlarından, qədim insan məskənlərindən biridir. Kəlbəcər ərazisi ibtidai insanın təşəkkül tapması və formalaşması dövrünün dördüncü geoloji erasının əlamətlərini özündə əks etdirən bölgələrdəndir. Dörd milyon ildən artıq bir tarixi keçmiş əks etdirən Kəlbəcər Kür-Araz, Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətləri dövrünü yaşamış silsiləni təşkil edir. Kəlbəcərdə (işğala qədər) aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı aşkar edilmiş maddi-mədəniyyət nümunələri burada ibtidai insan icmasının yaşayış tərzini öyrənməyə imkan verir.

Kəlbəcər ərazisində 30 min ildən çox olan qədim yaşayış izləri, 6 min il yaşı olan qayaüstü təsvirlər aşkar edilmişdir. Kəlbəcərin qayaüstü təsvirləri onun qədim yaşayış məskəni olmasını sübut etməklə bərabər, xalqımızın tarixən qədim olan maddi-mədəniyyətinin zənginliyini də təsdiq edir. 1976-cı ildə Kəlbəcər qayaüstü təsvirlərinin yerləşdiyi ərazinin yaxınlığında Azərbaycanda ilk dəfə olaraq yüksək dağlıq zonada e.ə. 3-cü minilliyə aid yaşayış yeri aşkar edilmişdir ki, bu da bölgənin tarixi keçmişinin göstəricilərindən biridir. Yaşayış yerindən diametri 20 m olan iri ölçülü qaya parçalarından və çay daşlarından hörülmüş dairəvi mürəkkəb quruluşlu tikili qalığının üzə çıxarılması isə Kəlbəcərin qədim yaşayış məskəni kimi əsas xarakterindən xəbər verir. Təsvirlərin çoxu dəniz səviyyəsindən 3 min metr yüksəklikdədir. Mövzu rəngarəngliyi, süjet və bədii dəyəri ilə fərqlənən rəsmlər möhkəm bazalt qayalara döymə və kəsmə üsulları ilə həkk edilmişdir. Rəsmlərdə öküz qoşulmuş ibtidai xişlə yer şumlanması, taxılın biçilməsi və döyülməsi, ov və dini mərasim səhnələri, maral, dağ keçisi, canavar, bəbir və s. təsvir edilmişdir. Kəlbəcər qaya təsvirləri dövründən asılı olmayaraq ölçü, kompozisiya və çəkilmə texnikası baxımından bir-birindən fərqlənir. Təsvirlərin əksəriyyəti tunc dövrünün başlanğıcına (e.ə. 3-cü minillik) aiddir. Tunc dövrünün sonlarında daha mürəkkəb kompozisiyalı lövhələr yaradılmışdır.

Yaşayış yerindən e.ə. 3-cü minilliyə aid gil qab qırıqları, dən daşları, dəvəgözü və çaxmaq daşından hazırlanmış bıçaqlar, ox ucluqları və s. tapılmışdır. Tapıntılar qayaüstü təsvirlərlə bir dövrdə (tunc dövrü) yaşamış yerli tayfaların iqtisadi, sosial və mədəni həyatı haqqında təsəvvür yaradır. Həmçinin, bölgə müxtə-

lif əsrlərdə yaradılmış, forma və ölçüləri ilə bir-birindən fərqlənən at, qoç, sandıq qəbirüstü fiqurlar, başdaşı və günbəzlərlə zəngindir.

Ümumiyyətlə, Kəlbəcər regionunun qədim insan məskəni olan Zar mağarasından orta əsrlərin Qoşavəng (Xotavəng) monastrınadək davam edən təbii, arxeoloji və mədəniyyət abidələri Azərbaycan mədəniyyətinin inciləridir. Təsadüfi deyil ki, bu şərtlər Kəlbəcərin intensiv yaşayış məskəni olduğunu əyani göstərir.

Kəlbəcər rayonu ərazisində 7 arxeoloji, 36 memarlıq, 87 tarix abidələri, o cümlədən, Xotavəng məbədi (XIII əsr), Gəncəsər məbədi (XIII əsr) olmuşdur. Tarix muzeyindən 13 min qiymətli eksponat işğalçılar tərəfindən talan edilmişdir. Kəlbəcər 1993-cü il aprelin 2-də işğal olunmuşdur. Mühəribə zamanı 500-dən çox kəlbəcərli həlak olmuşdur.

Bu kitaba Kəlbəcərin qısa ensiklopedik fiziki-coğrafi səciyyəsi, faydalı qazıntı yataqları haqqında məlumatlar, bəzi toponimlərin izahı, Kəlbəcər təbiətini əks etdirən fotosəkillər, kəndlərin sxematik inzibati-ərazi xəritələri daxil edilmişdir. Bütün bunlar böyük zəhmətin, zehni əməyin nəticəsində əmələ gəlmişdir.

Kitabda 1993-cü il Kəlbəcər faciəsi - onun erməni faşistləri tərəfindən işğal edilməsi haqqında qısa məlumat verilmişdir ki, bu da müəllifin vətənpərvərlik hissindən irəli gəlmişdir.

Müəllif Kəlbəcərin toponimlərnı, tarixi abidələrini şərh edərkən elmi ənənəni üstün tutmuş, xronoloji ardıcılıqla əcdadlarımızın öz doğma dilində verdiyi adların təhlilini oxucuya çatdırmaq istəmiş və buna nail olmuşdur. Bu adların özünəməxsusluğunun, xüsusilə türk mənşəli olması ilə bağlı etnomədəni dəyəri-ni saxladığını verə bilmişdir.

Müəllifin rəy verdiyimiz bu kitabında ermənilərin ciddi-cəhdlə özlərinə məxsus olmasını sübut etmək istədikləri Kəlbəcərlə bağlı coğrafi adlarla heç bir əlaqəsi olmaması fikrini dəfələrlə vurğulaması, həmçinin erməni müəlliflərin yazdıqlarının uydurma olduğunu açıb göstərməsi təqdirəlayiq haldır. Bununla bərabər tədqiq etdiyi obyektləri obyektiv təhlil və şərh etməsi baxımından da diqqətəlayiq iş görmüşdür.

Beləliklə, on illərlə Azərbaycan ərazilərinə, xüsusilə Qarabağa, onun Kəlbəcər kimi dilbər güşələrinə əsassız iddialar irəli sürən ermənilərin uydurmalarına cavab vermək baxımından faydalı olacağını nəzərə alaraq, onun çap olunmasını məsləhət bilirik.

Azərbaycan Milli Elmləp Akademiyasının

Tarix İnstitutunun «Qarabağ tarixi»

şöbəsinin müdiri,

tarix elmləri doktoru

Q. Ə. Hacıyev

Kəlbəcər rayonu haqqında ümumi məlumat

1930-cu ildə rayon statusu ilə yaranıb, mərkəzi Kəlbəcər kəndi

20.01.1960-cı ildə Kəlbəcərə qəsəbə statusu verilib

24.10.1980-cı ildə Kəlbəcərə şəhər statusu verilib

Ərazisi - 3054 km²

Ümumi sərhəddinin uzunluğu - 220 km

Ermənistanla sərhəddinin uzunluğu - 65 km

Məşə sahəsi - 32 774 ha

Əhalisi - 80512 nəfər (01.01.2013-cü ilə olan məlumat)

1 şəhər - Kəlbəcər şəhəri

1 qəsəbə - İstisu qəsəbəsi

147 - kəndi var

Həmsərhəd olan Azərbaycan rayonları - Daşkəsən, Xanlar (indiki Göygöl), Goranboy, Tərtər, Ağdam, Xocalı, Laçın

1 Su Elektrik Stansiyası - Sərsəng SES Tərtər çayı üstündə 1977-cü ildə istifadəyə verilmişdir

Hündür dağ zirvəsi - Gamiş dağı (3724 m)

Kəlbəcərdən Bakıya qədər olan məsafə - 445 km

Ən böyük çayı - Tərtər çayı (uzunluğu - 200km)

Tərtər çayının iri qolları - Tutxun çayı, Qaraarxac çayı (Sərkər suyu), Zəylik çayı, Alolar çayı, Lev çayı

Ən böyük gölü - Böyük Alagöl (Sarıyer yaylasında)

Məşhur terminal bulağı - mineral İstusu

Zəngin qızıl mədənləri - Zod, Söyüdlü, Ağduzdağ, Qızılbulaq, Tutxunçay qrupu və s.

Qədim məbəd kompleksi - Xudavəng (Xotavəng) məbəd kompleksi

Qırmızı Kitaba düşən əhəmiyyətli ağac növü - ayı fındığı və ya ağacvari fındıq və s.

1993-cü il işğalına qədər rayonda 19 ibtidai, 44 orta, 33 natamam orta məktəb, 1 qiyabi orta təhsil məktəbi, 1 peşə məktəbi, 1 texnikum (tibb texnikumu), 82 məktəbyanı internat, 16 uşaq bağçası, 38 günü uzadılmış qrup, 41 mədəniyyət evi, 44 klub, 1 şəhər mərkəzi xəstəxanası, 1 şəhər mərkəzi uşaq xəstəxanası, 9 kənd xəstəxanası, 23 kənd həkim ambulatoriyası, 75 feldşer-mama məntəqəsi, məişət xidməti kombinatı, 1 mineral su doldurma zavodu və s. fəaliyyət göstərirdi.

Giriş

Azərbaycanın yeraltı və yerüstü təbii sərvətləri ilə zəngin olan, demək olar ki, respublikanın onurğa sütunu təşkil edən bir rayonu, Kəlbəcər 1993-cü il aprel ayının 2-də erməni qoşunları tərəfindən işğal edildi. Rayonun ərazisindəki şəhər, qəsəbə və kəndlər viran edilərək, xarabaya çevrildi. Qədim tarixi abidələrimiz yer üzündən silindi. Ermənistan qoşunlarının Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərindən qeyd-şərtsiz çıxarılması haqqında BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874, 884-cü qərarları bu günədək yerinə yetirilmir. Bu haqsızlığa dünya ictimaiyyəti hələ də göz yumur, konfliktin həll edilməsində Azərbaycana qarşı ədalətsiz olaraq birtərəfli siyasət yürüdüür.

Əhalinin var-dövləti, ev əşyaları işğal edilmiş ərazilərdə qaldığından, Kəlbəcəərə aid olan fotosəkillər vaxtilə orada işləmiş geoloqlardan, rayona şəxsi və ya işgüzar məqsədlə gələn ayrı-ayrı şəxslərdən toplanmışdır.

İşğala qədər bizə bütöv, qismən də dağılmış halda gəlib çatan çox sayda qədim tarixi memarlıq abidələri: qayaüstü təsvirlər, alban məbədləri, qalalar, körpülər işğal altındadır. Bu gün həmin tarixi abidələrimiz ermənilər tərəfindən ya özünüküləşdirilir, ya da dağıdılıb, məhv edilməklə yer üzündən silinir. Əldə olan faktiki məlumatlarla bu varvar hərəkətlərin qarşısını almaq və dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq günün aktual məsələlərindən biridir. Bu kitabın qələmə alınması məzh bu zərurətdən irəli gəlib.

Tədqiqatın əsas məqsədi bu günkü və gələcək nəsillərin Azərbaycanın dilbər guşələrindən biri, təbii sərvətlərlə, faydalı qazıntılarla və mineral sularla zəngin olan Kəlbəcəri unutmamaqdan çəkəndirmək, hər bir azərbaycanlının harada yaşamasından və ya işləməsindən asılı olmayaraq dünya ictimaiyyəti qarşısında işğal olunmuş ərazilərimizin azad edilməsinin tələbini gücləndirilməsidir. Həmçinin, Kəlbəcərin Azərbaycan üçün necə siyasi və iqtisadi cəhətdən strateji əhəmiyyətə malik olmasını yada salmaqdır (üzə çıxarmaqdır).

İctimaiyyətə təqdim edilən «Kəlbəcər, ensiklopedik məlumatlar» kitabı 8 bölmədən ibarətdir.

1-ci bölmədə müxtəlif əsrlərdə Azərbaycanın ərazi inzibati quruluşunda dəyişikliklərin edilməsi ilə əlaqədar olaraq Kəlbəcərin hansı bəylərbəyliyin, xanlığın, vilayətin, qəzanın və s. tərkibinə bu və ya digər formada daxil olmasından bəhs edilir. İşğal altında qalan məktəblərin, uşaq bağçalarının, xəstəxanaların, zavodların, ictimai-məişət binalarının sayı göstərilir. Kəndlərin ayrı-ayrılıqda əhalisi göstərilməklə rayonun ümumi əhalisinin sayı 2010-cu ilə olan məlumatı verilir.

2-ci bölmədə rayonun fiziki-coğrafi şəraitinin tədqiqi verilir. Fəsilədə rayonun coğrafi mövqeyi, geoloji quruluşu, relyefi, iqlimi, hidrologiyasının əsas göstəriciləri (su ehtiyatları - çaylar, göllər, bulaqlar və s.), torpaq örtüyü, bitki örtü-

yü, heyvanlar aləmi tam təfsilatı ilə öz əksini tapmışdır. Həmçinin dağların hündürlüklərini göstərən cədvəl əlavə edilmişdir.

3-cü bölmədə rayonun təbii sərvətləri, faydalı qazıntı yataqları və mineral sularının tədqiq edilməsi, faydalı qazıntı yataqlarının ilk dəfə kəşf edilməsi haqqında məlumat geniş surətdə verilmişdir.

4-cü bölmədə Kəlbəcərin ərazisində geniş yayılmış toponimlərin tədqiqi verilir. Bu fəsildə kənd adları, dağ adları, hər kəndə məxsus olan yaylaq, bulaq və məşhur yer adları, bu adların yaranma mənşəyi geniş sürətdə təhlil edilmişdir. Həmçinin hər kəndin ərazisində olan Qışlaqlar-Binələr haqqında məlumat verilir.

5-ci bölmədə qayaüstü təsvirlər və arxeoloji tədqiqatlar, rayonun ərazisində olan qədim alban abidələri və qalalar, körpülər haqqında geniş məlumat verilir.

6-cı bölmədə rayonun təsərrüfat həyatı: əkinçilik və maldarlıq haqqında məlumat verilir.

7-ci bölmədə Kəlbəcərin 1993-cü ildə Ermənistan tərəfindən işğal olunmasından bəhs edilir. Fəsildə ermənilərin rayonun ərazisində törətdikləri vəhşiliklər, əhalinin yüz illərlə yığıb-topladığı əmlakını, ev-əşiyini düşməne qoyub, qışın qarlı-boranlı günlərində öz canlarını qurtarmaq üçün Murovdağ aşırımından necə məşəqətlə Xanlar rayonuna pənah gətirməsi ürək ağrısı ilə verilir. Fəsildə həmçinin işğal altında olan rayonun necə bərhad hala salınması, talan edilməsi, dağıdılıb viran qoyulmasını əks etdirən fotosəkillər öz əksini tapıb. Həmçinin düşmən ordusunun rayona hücum istiqamətini əks etdirən xəritə əlavə edilmişdir.

8-ci bölmədə Kəlbəcər şəhərinin xəritəsi, rayonun ümumi ərazisininin xəritəsi, hər bir kəndin ayrı-ayrılıqda toponimləri göstərilməklə ərazilərinin sxematik xəritəsi verilir.

Bölmədə həmçinin Kəlbəcər şəhərinin, İstisuyun, kəndlərin, dağların, yerlərin, tarixi memarlıq abidələrinin 1993-cü il işğalından qabaq çəkilən fotosəkilləri verilir.

I. Kəlbəcərin qısa tarixi icmalı

1.1. Kəlbəcər haqqında ümumi məlumat

Kəlbəcər dəniz səviyyəsindən 3000-3700 m hündürlükdə yerləşir. Sahəsi 3054 kv. km-dir. Bu rayon Azərbaycanın dilbər guşələrindən biri, ən sərvətli və varlı rayonudur. Ərazi təbii filiz yataqları, mineral suları, tikinti materialları, şüşə qab sənayesində istifadə olunan müxtəlif növ qum yataqları, zinət-bəzək əşyaları hazırlamaq üçün cürbəcür qiymətli daşları, sənayedə istifadə olunan müxtəlif növ boyaları, mebel sənayesinə lazım olan qiymətli ağacları ilə bol olan meşələrlə zəngindir.

1993-cü il işğalına qədər rayonda 19 ibtidai, 44 orta, 33 natamam orta məktəb, 1 qiyabi orta təhsil məktəbi, 1 peşə məktəbi, 1 texnikum (tibb texnikumu), 82 məktəbyanı internat, 16 uşaq bağçası, 38 günü uzadılmış qrup, 41 mədəniyyət evi, 44 klub, 1 şəhər mərkəzi xəstəxanası, 1 uşaq xəstəxanası, 9 kənd xəstəxanası, 23 kənd həkim ambulatoriyası, 75 feldşer-mama məntəqəsi, məişət xidməti kombinatı, 2 mineral su doldurma zavodu və s. fəaliyyət göstərirdi.

Kəlbəcərin ərazisi XIX əsrdə Cavanşir qəzasının tərkibinə daxil idi. Cavanşir qəzasının ərazisi isə XII-XIII əsrlərdə Qarabağın dağlıq hissəsində mövcud olan Xaçın knyazlığının ərazisini əhatə edib. Xaçın knyazlığının təsis edilməsi qədim Alban dövlətinin kiçik bir ərazidə yenidən bərqərar olması demək idi. Knyazlığın ən parlaq dövrü «Alban çayı», «Albaniya ucqarlar sahibi», «Xaçın ölkəsinin knyazı» kimi məşhurlaşmış Həsən Calalın (1215-1261) dövrünə təsadüf edir. Monqollar 1220-ci ildə Albaniyaya hücum edib, knyazlığı öz tabeliyinə salırlar. Qarabağın ərazisi öz təbii şəraiti, əlverişli iqlimi, şəffaf suları, meşə örtüyü, yeraltı sərvətləri və eyni zamanda nadir otlaqları və şikargahları ilə tarixən seçilmiş diyardan biri olub. Monqol hökmdarları Qarabağın arran hissəsini özlərinin qışlağı ediblər. Yay aylarında dağlıq ərazilərdə, yaylaqlarda dincəlməyi üstün tutublar. Belə yaylaqlardan biri Qarabağ yaylasıdır. Bu yayla indiki Kəlbəcər rayonunun Taxtadüz, Qaraarxaç, Sultanheydər, Gəlinqaya və Sarıyer əraziləridir.

XIII əsrin ortalarında Hülakı xanın yürüşləri dövründə Azərbaycana bir sıra monqol-türk tayfaları gəlmiş və onların əksəriyyəti zəbt etdikləri ərazilərdə məskunlaşaraq yerli əhali ilə qaynayıb-qarışmışlar. Qarabağın ərazisi də bu proseslərdən kənardə qalmamışdır. Qarabağın əlverişli təbii şəraiti, iqlimi bir çox tayfaların oraya can atmasına səbəb olmuşdur. Beləki, Kəlbəcərdə Damğalı və Kanqlı (Qanlıkənd) kəndləri var. Bu toponimik məlumatlar orada türk-monqol tayfalarına mənsub olan damqalı və kanqlı tayfaların məskunlaşmasını sübut edən bir amildir.

Əsrlər boyu Osmanlı imperyasının və Rusiyanın münasibətləri gərgin

olub və XVIII əsrin əvvəllərində də bu münasibətlər qarşিদurma vəziyyətdə davam edib. Həmin illərdə Osmanlı imperiyasının və Rusiyanın maraqları Azərbaycanda toqquşmağa başlayıb.

Avropa və Asiyanın intensiv ticarət əlaqələrini təmin edən ən qədim «ipək yolu» na nəzarət etmək məqsədi ilə Osmanlı imperiyası və Rusiya öz aralarında siyasi danışıqlar aparmaqla Səfəvilər dövlətinin ərazilərini ələ keçirmək məqsədi güdüblər. Ancaq siyasi danışıqlar heç bir nəticə verməyəndə silahlı münasibət bu işi axıra çatdırdı. Həmin illərdə Səfəvi dövlətinin daxili çəkişmələri onun qüdrətini sarsıtdı və nəticədə 1724-cü ildə onun ərazisinin bir hissəsi Osmanlı imperiyasının, bir hissəsi isə Rusiyanın təbəçiliyinə keçdi.

Səfəvi dövlətinin işğal edilmiş torpaqlarının əksəiyyəti Osmanlı imperiyasının idarəçiliyinə keçdi.

Osmanlı imperiyasının idarəçiliyinə keçən ərazilərdən biri Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi idi. Şah I Təhmasibin dövründə Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi-nin ərazisi əsasən Tiflisə qədər olan Kür və Araz arasındakı ərazi təşkil edirdi. I Şah Abbasın dövründən başlayaraq Lori və Pəmbək əraziləri də bura daxil edilmişdir. Bu əyalətin Osmanlı imperiyasının idarəçiliyinə keçməsinə baxmayaraq onun ərazi-inzibati bölgüsündə heç bir dəyişiklik edilməyibdir. Kəlbəcərin ərazisi bu bəylərbəyliyə daxil olub.

Osmanlı imperiyasında 1727-ci ildə tərtib edilən «Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri» nə əsasən, bu illərdə Kəlbəcər «Keştək nahiyəsi» adı ilə bu əyalətin Gəncə livasının tərkibində olubdur. Həmin müfəssəl dəftərə görə Keştək nahiyəsi Gəncə-Qarabağ əyalətinin yaylağı kimi qeyd edilir.

«Müfəssəl dəftərdə» bu əyalətin əhalisinin müsəlman və qeyri-müsəlmandan (müsəlmançılığı qəbul etməyən albanlar) ibarət olması qeyd edilir.

«Müfəssəl dəftərə» əsasən Keştək nahiyəsinə 28 kənd daxil imiş. Bunlardan 7-ci məskunlaşan, 21 isə boş kəndlər olub. (28)

Məskunlaşan kəndlər:

Pircamallı, Seyid Sultan, Yarımcamallı, Dirxinək, Qazı, Daş, Kərkilər.

Boş olan kəndlər:

Şeyx Arıq, Cerebis, Deyürlər, Güllücə, Xak, Cadəvi, Tusi, Xoşaman, Əfsunçu, Qoyunlu Mahmudlu, Şəhərəgedər, Sümə, Acıtala (başqa adı Örüşbinə), Sümə Qaraağac, Qunduzçu, Şeyxlər.

1748-ci ildə Pənahəli xan Qarabağ xanlığını yaratdıqdan sonra Kəlbəcərin ərazisi bu xanlığın tərkibində olubdur.

1801-ci ildən sonra Azərbaycan torpaqlarının Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra xanlıqlar ləğv edilib, onun yerinə əyalətlər (Bakı, Qarabağ, Quba, Şəki, Şirvan, Lənkəran, Yelizavetopol əyalətləri) yaradılıb. Kəlbəcər 1822-ci ildə yeni yaranmış Qarabağ əyalətinin tərkibinə daxil edilib.

1840-cı ildə əyalətlər ləğv edilərək quberniyalar yaradılıbdır. Quberniya-

ların ərazisində isə qəzalar fəaliyyət göstərib. Zaqafqaziyanın ərazisində paytaxtı Tiflis olan Gürcü-İmeretin Quberniyası və paytaxtı Şamaxı olan Kaspi (Xəzər) Vilayəti yaradıldı. Qarabağ qəzası (paytaxtı Şuşa) Kaspi Vilayətinin tərkibinə daxil oldu. Kəlbəcər ərazisi Qarabağ qəzasının tərkibində qalıb.

1846-cı ildə Gürcü-İmeretin Quberniyası və Kaspi (Xəzər) Vilayəti ləğv edilib, 4 quberniya (Dərbənd, Kutaisi, Şamaxı və Tiflis) yaradıldı. Bu bölgüdən sonra Azərbaycanın ərazisi Tiflis, Şamaxı və Dərbənd quberniyalarına daxil edildi. Şamaxı quberniyasının tərkibində yenidən ayrı dairə kimi Car-Balakən dairəsi yaradıldı. Qəzaların adları dəyişdirilib yeni ad qoyuldu: Şirvan qəzası - Şamaxı, Şəki qəzası - Nuxa, Talış qəzası - Lənkəran, Qarabağ qəzası - Şuşa qəzası adlandırıldı. Kəlbəcər Şuşa qəzasının (paytaxtı Şuşa şəhəri) tərkibinə daxil oldu.

09.10.1867-ci ildə yeni Yelizavetapol quberniyası yaradıldı. Şuşa qəzası Bakı quberniyasının tərkibindən çıxarılaraq Yelizavetapol quberniyasının tərkibinə verilibdir. Kəlbəcər Şuşa qəzasının tərkibində qalır.

1870-ci ildə Yelizavetapol quberniyasının tərkibində mərkəzi Gorus şəhəri olmaqla Zəngəzur qəzası yaradılıb.

20.11.1920-ci ildə Zəngəzur qəzasının qərb hissəsi yeni yaradılan Ermənistan respublikasının tərkibinə verilib. Laçın Zəngəzur qəzasının paytaxtına verilib. Kəlbəcər həmin tarixdən bu qəzanın tərkibinə daxil olub.

1921-ci ildə Zəngəzur qəzası ləğv edilib, onun bazasında mərkəzi Tərtər kəndi olmaqla Cavanşir qəzası yaradılıb. Kəlbəcər bu qəzanın tərkibinə daxil edilibdir.

1921-ci ildə Gəncə quberniyasının tərkibində müvəqqəti Qarabağ General Quberniyası yaradılıb. Cavanşir, Qaryaqın (Cəbrayıl) və Şuşa qəzaları Qarabağ General Quberniyasının tərkibinə daxil edildi. Kəlbəcərin ərazisi Cavanşir qəzasının tərkibində qaldı.

07.06.1923-cü ildə Qarabağ General Quberniyası ləğv edilib Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradılıb. Cavanşir, Qaryagin, Şuşa və Qubadlı qəzalarının bir hissəsi muxtar vilayətin tərkibinə verilib.

Kəlbəcərin ərazisi 1848-ci ildə yaranan Qubadlı qəzasının (mərkəzi Laçın) tərkibinə verilib.

08.04.1929-cu ildə qəzalar ləğv edilib, bir neçə qəzanı birləşdirib dairələr (Bakı, Gəncə, Zaqatala - Nuxa dairələri) yaradıldı.

25.05.1930-cu ildə mərkəzi Laçın olmaqla Qubadlı dairəsi yaradılıb və Kəlbəcər, Qubadlı, Lıçın, Zəngilan rayonları, habelə Cəbrayıl rayonunun qərb hissəsi bu dairəyə daxil edilib.

08.08.1930-cu ildə dairələr ləğv edilib rayonlar yaradıldı.

1930-cu ildə mərkəzi Kəlbəcər kəndi olmaqla Kəlbəcər rayonu yaradıldı.

20.01.1960-cı ildə Kəlbəcər kəndinə qəsəbə statusu verilib.

04.01.1963-cü ildə rayonlar kateqoriyasına görə kənd və sənaye rayonla-

rına bölündü. Bu bölgüyə görə bəzi rayonlar ləğv edildi. Kəlbəcər kənd kateqoriyalı rayona daxil edildi.

06.01.1965-ci ildə rayonların kənd və sənaye kateqoriyasına bölünməsi özünü doğrultmadığı üçün bu bölgü ləğv edildi və ləğv edilmiş rayonlar yenidən bərpa olundu.

24.10.1980-cı ildə Kəlbəcər rayonunun mərkəzi olan Kəlbəcər qəsəbəsinə şəhər statusu verildi.

Kəlbəcərin ərazisi əsasən dağlıq olduğundan və bütün istiqamətlərdə avtomobillərin hərəkəti məhdudlaşdığına görə rayonun ərazisi el arasında bir neçə zonaya bölünür: 1) **Yuxarı zona**; 2) **Tutxunçay zonası**; 3) **Qamışlı-Ayrım (Lev) zonası**; 4) **Ağdaban-Çərəkdar ətrafı**; 5) **Kəlbəcərin şərq hissəsi - Sərsəng SES-in ətrafı**.

Yuxarı zonaya rayon mərkəzindən qərbə tərəf olan ərazilər, **Qamışlı - Ayrım (Lev) zonasına** rayonun şimal hissəsində yerləşən ərazilər,

Tutxunçay zonasına Tutxun çayının hövzəsində yerləşən ərazilər, **Sərsəng SES-in ətrafı zonaya** Kəlbəcərin şərq hissəsində yerləşən ərazilər daxildir.

Dəlidağ - Sarıyer - Keyti istiqamətində yerləşən ərazilər çılpaq və meşəsiz dağ və düzənliklərdən (subalp çəmənliklərdən), **Keştək - Ayrım - Qamışlı - Tutxunçay, Ağdaban-Çərəkdar** əraziləri həm zəngin meşələr, həm də subalp dağlardan, **Sərsəng SES-in** ətrafı isə zəngin meşələrdən ibarətdir.

Yuxarı zonada yerləşən ərazilərə, kəndlərə getmək üçün ancaq Kəlbəcər-Hacıdünyamalılar (keçmiş Vəng), Hacıdünyamalılar-İstisu, Hacıdünyamalılar-Zar istiqamətlərində gedən avtomobil yollarından istifadə etmək mümkündür.

Tutxunçay zonasında yerləşən ərazilərə getmək üçün qış aylarında ancaq Tuneldən, yay aylarında isə Tunel, Cömərd, Qoçdaş və Qaraçanlı istiqamətlərində olan dağ yollarından istifadə etmək olur.

Qamışlı-Ayrım (Lev) və Ağdaban-Çərəkdar zonalarına Ağdərə-Kəlbəcər istiqamətində gedən şosədən yol ayrılır.

1950-ci illərdə Tutxunçay zonasına 230 metr uzunluğunda dağaltı tunel çəkilmişdir. Bu tunel Tutxunçay zonasına gedən yeganə maşın yolu idi. Tunelin inşasına 1954-cü ildə başlanmış və 1958-ci ildə istifadəyə verilmişdir. Həmin illərdə paralel olaraq Lev çayının sahili boyunca «Qayalar başbaşa gələn» ərazidən Yanşaq tərəfə maşın yolu çəkilmişdir. Yuxarıda adları çəkilən maşın yollarının fotosəkilləri kitabda verilir.

İnşasına 1964-cü ildə başlanan Ağbulaq-Kəlbəcər (rayon mərkəzi) içməli su borusu 1969-cu ildə vaxtından əvvəl istismara verilmişdir.

1988-ci ildə Azərbaycan - Ermənistan münafişəsi vaxtı kəlbəcərlilərin muhasirədə qalmaq təhlükəsi yarananda, bir neçə il Kəlbəcər rayon partiya

komitəsinin ikinci katibi vəzifəsində işləmiş Təhməz Cəfərovun təşəbbüsü və birbaşa icraçılığı (rəhbərliyi) ilə Murov dağından Xanlar (indiki Göygöl) rayonuna maşın yolu çəkilib. Həmin yol üç ay müddətinə istismara verilib. 1988-ci ilin may ayında inşasına başlanan yol həmin ilin sentyabr ayında istismara verilibdir.

Həmin yolun inşasında Gəncə şəhər Milis (Polis) İdarəsinin rəisi vəzifəsində işləmiş Zahid Dünyamalıyevin və Eldar Həsənovun, Daşkəsən rayon prokuroru Nəbi Quliyevin xüsusi köməkdarlığı olub. Nəbi Quliyev və Eldar Həsənov əslən Kəlbəcərliyərlər.

Həmin illərdə Kəlbəcər - Laçın avtomobil yolu inşa edilmişdir.

Kəlbəcərə başqa rayonlardan getmək üçün bir neçə yol mövcuddur. Onlardan bəziləri qış aylarında işləmir. Həmin yollar dağlardan keçdiyinə görə qış aylarında qar ilə örtülür.

Ağdərədən Kəlbəcərə avtomobil yolu Tərtər çayı boyunca gedir.

Laçın istiqamətində gedən yol 1988-93-cü illərdə Azərbaycan-Ermənistan müharibəsi vaxtı, Kəlbəcər mühasirədə olarkən çəkilməmişdir. Bu yol çox uzun və təhlükəlidir, Tirkeşəvənd - Oğuldərə - Laçın istiqamətində çəkilib.

Gəncə - Xanlar - Kəlbəcər avtomobil yolu Murov dağının hündür zirvəsindən, Ömər aşırımından keçir. Bu yol da çox təhlükəli və çətin keçiləndir. Qış aylarında Murov dağında 4-5 m hündürlüyündə qar olur. Əgər qarı vaxtında kürüməsələr avtomobil yolu bağlanır.

Göyçə (Basarkeçər) tərəfdən Kəlbəcərə bir neçə istiqamətdən avtomobil yolu var: Zod-Söyüdlü-Qızıl mədəni istiqamətində, Nərimanlı-Ayırım-Dal Qılışlı istiqamətində və Basarkeçər-Yuxarı Şorca-Zəylik istiqamətində, Dərələyəz-Sarıyer-Zar istiqamətində, Cermuq (keçmiş Səfolar İstisuyu)-İstisu istiqamətində.

Kəlbəcər əcdadlarımızın yaşadığı qədim yaşayış məskəni olduğundan bu ərazilərdə bizim eradan əvvəl də qızıl və digər əlvan metalların istehsalı ilə məşğul olublar. Bu nəzəriyyə geologiya-mineralogiya elmləri namizədi Zaman Məmmədovun aşığıda, 1-4 bəndlərdə verdiyi və digər məlumatlarla təsdiq edilir:

1. Tarixi yazılı mənbələrə görə Söyüdlü-Zod qızıl mədəni qədim insanlara bizim eradan xeyli əvvəl məlum imiş. Belə ki, Yaxın Şərqi, Cənubu Qafqaz, Ərəbistan yarımadası və başqa ölkələrin ərazilərində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan qızıl sikkələrin analizləri subut etmişdir ki, həmin sikkələrin tərkibi Söyüdlü-Zod qızıl yatağından çıxarılan qızılın tərkibi ilə eynidir.

2. XVIII əsrdə yaşamış ərəb tarixçisi Yaqub Xanavi X əsrin tarixçisi Abu-Dulafa istinad edərək yazır ki, «Azərbaycanın dağları qızıl, civə, qurğuşun, gümüş, mərgümüş və mis ilə zəngindir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində 3200-3300 il bundan qabaq Söyüdlü-Zod qızıl yatağından küllü miqdarda qızıl əşyalar tapılmışdır».

3. Rus tarixçisi M.M.Maksimovun 1973-cü ildə verdiyi məlumata görə, Cənubu Qafqaz mis-daş və dəmir eralarının əvvəllərində böyük metallurgiya mərkəzi olmuşdur. Qədim filiz biliciləri karxanaları, şurfları dağ qazmaları və relyefin quruluşuna əsaslanaraq çox ustalıqla keçmişlər. Qədim yeraltı qazmaların (lağımaların, mədən dəhlizlərinin) uzunluğu Zod qızıl mədəni ərazisində 150 m - ə çatır. Mədəniyyət abidələrinin tədqiqatlarına əsaslanaraq, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Zod qızıl yatağının istismarı bizim eramın III minilliyinə təsadüf edir.

4. Digər tərəfdən, Söyüdlü sahəsində 1975-79, 1986-92-ci illərdə Azərbaycan geoloqları tərəfindən aparılan geoloji-kəşfiyyat işləri vaxtı qədim dağ qazmaları, mağaralar, quyular, qədim süxur çöküntüləri və qədim filiz qırıntılarından ibarət ayrı-ayrı təpəcik toplantıları və qızıl istehsal edən alətlər: kirkirə, kirki tapıntıları onu subut edir ki, insanlar 4 -5 min il bundan əvvəl bu ərazilərdə qızıl istehsal etmişlər. Lakin görünür sonralar qəsbkarlardan gizlətmək üçün qazma işləri dayandırılmış və mədənlər çox ustalıqla ört-basdır edilmişdir.

Qızıl bulaq qızıl filizi yatağında ilkin hesablamalara görə tonlarla qızıl, gümüş, mis, selen, marqan və digər əlvan metallar var. Bu hesablamalar 1993-cü ilə kimi, yəni Kəlbəcərin erməni quldur qoşunlarının işğalına kimi aparılmışdır.

Zar kəndinin cənub hissəsində-Mollabayramlı və Zivel kəndlərinin arasından axan Qaraarxac çayının (Sərkər suyunun) sahilində qızıl istehsal edilən məntəqələr mövcud olubdur. Yaşlı sakinlərin söylədiklərinə görə, Zardan Təbrizə qızıl yüklü dəvə karvanları gedərmiş. Belə ki, Zar və Bəzixana kəndlərinin ərazilərində həyətəyanı sahələr qazılarkən sarı torpaqla dolu xeyli sayda balaca küpələr (saxsı qablar) tapılırdı. Yerli sakinlər bu barədə məlumatsız olduqlarından, həmin sarı torpağı tullayırdılar. 1950-60-cı illərdə Zar-Bəzixana-Keyti-Ağduzdağ istiqamətində aparılan geoloji - kəşfiyyat işləri vaxtı məlum olub ki, həmin küpələrdə olan sarı torpaq tam istehsal edilməmiş qızıl imiş. Qaraarxac çayı (Sərkər suyu) sahilində olan qızıl istehsal edən məntəqələrin divar qalıqları 1993-cü ilə kimi qalırdı.

Bəzixana kəndinin «Batqın» deyilən ərazisində (Keyti dağında) çox sayda yer qazmaları (çalalar) var. Yaşlı sakinlərin söylədiklərinə görə, həmin yerin torpağı qazılıb dəvə karvanı ilə başqa şəhərlərə aparılmış. Həmin ərazilər Kəlbəcərin ikinci ən böyük qızıl yatağı sahələri arasındadır.

Zar kəndi tarixdə «Şəhrizər», yəni qızıl şəhəri adı ilə məşhur olub. Əf-suslar olsun ki, Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal ediləndən sonra Azərbaycanın ərazisində arxeoloji-elmi tədqiqatların aparılması qənaətbəxş olmayıb. Ona görə də Kəlbəcərin ərazisində elmi-arxeoloji tədqiqatlar, bir-iki hal istisna olmaqla aparılmayıb. Rus məmurları ancaq xalqın var-dövlətini talan edib, Moskvaya göndərməklə məşğul olublar.

Sovetlər İttifaqı zamanı 1930-1991-ci illərdə Kəlbəcərin ərazisində qızıl,

civə, mis, xromit, molibden və başqa faydalı qazıntıların kəşfiyyatı və istehsalı prosesində yaranan kimyəvi tullantılar yerli əhaliyə ölçüyəgəlməz dərəcədə ziyan vurub.

Kəlbəcərin qədim yaşayış məskəni olmasını sübut edən yüzlərlə tarixi faktlar var.

Bəzixanada bəzir yağı istehsal etmək üçün istifadə olunan bəzir daşları və dəyirmanın divarları 1970-ci illərə kimi qalırdı. Həmin daşlar sonralar sındırılıb divar daşı kimi istifadə edilib. Kənddəki qədim dəyirman isə 1993-cü ilə kimi qalırdı. Zar, Bəzixana və başqa kəndlərdə evlərin himləri (özülləri) qazılarkən qədim alban qəbirləri aşkar edilirdi. Həmin qəbirlərdə insan sümükləri ilə birlikdə müxtəlif əşyalar, alətlər tapılırdı.

Bəylik kəndinin ərazisindəki abidələr tarixçilərin ehtimalına görə 14-15-ci əsrlərə aid olub. Kənd qəbiristanlığında qəbirüstü daşlar kəndin ərazisində olan qranodiorit tərkibli daşlardan düzəldilib. Qəbiristanlıqda qranit daşlardan yonulmuş at, qoç heykəlləri, sandıqlar, ayrı-ayrı üstü yazılı qədim daş abidələri 1993-cü ilə qədər qorunub saxlanılırdı.

Mollabayramlı kəndinin «Məhərrəmölən» adlanan ərazisində bulağın yanında qədim alban hərfləri ilə bəzədilmiş (yazılmış) böyük bir daş var idi. El ağsaqqallarının dediklərinə görə bura ziyarətgah yeri imiş.

Vəng kəndində bu günə kimi qorunub saxlanılmış alban məbəd kompleksi də bu ərazilərdə qədimdən məskunlaşmanın olduğuna əyani bir sübutdur.

Vəng kəndi ərazisində olan alban məbədinin divarları bir neçə qatdan ibarətdir. Divarın üst qatında mənbəyi məlum olmayan yazılara rast gəlinir. Divarın üst qatı söküləndən sonra içəri qatın üzərində alban hərfləri ilə yazılmış sözlər və daş üzərində albanlara məxsus olan xaçlarla bəzədilmiş abidələrdən ibarət olan qalanın əsil divar qatı görünür. Divarın üst qatı diqqətlə araşdırıldıqdan sonra məlum olmuşdur ki, həmin üst qat XIX əsrin axırı, XX əsrin əvvəlində mənfur düşmənlər tərəfindən alban məbədlərinin izini itirmək üçün hörülmüşdür.

Zar kəndinin aşağı hissəsində bir neçə qədim mədən lağımları (dəhlizləri) mövcud idi.

Kəlbəcərin bəzi kəndlərinin (Zar, Bəzixana, Zəylik, Vəng və digər kəndlərin) ərazilərində torpağın altından qızıl sikkələrlə və daş-qaşla bəzədilmiş qızıl, zinət əşyaları ilə dolu olan küpə-dəfinələr tapılırdı. Torpağın altından qızıl və zinət əşyalarının tapılması bir neçə nöqtəyi-nəzərdən izah edilə bilər. Belə ki, 1980-cı illərdə Zar kəndində həyətyanı sahədən 50x100x80 sm ölçüdə tapılan daşın üzərində əski əlifba ilə bu sözlər yazılmışdır: «Hər şeydən iki elədim, ancaq arxa şələli qaçdım». Bu sözlərin mənası belədir: «Keyli var - dövlət yığıb topladım, ancaq həmin var-dövlətimi orada qoyub qaçdım».

Zarın şimal tərəfində Hopurluya gedən piyada el yolu ilə üzbəüz uçurumda əlçatmaz kahalar var. Həmin kahalardan insan qəbirləri (sümüklər) aşkar edi-

lirdi. Bu onu göstərir ki, həmin yerlərdə yaşayan əhali ya hər hansı bir silahlı münaqişə vaxtı öz qızıl pul və zinət əşyalarını küpələrə doldurub torpağa basdırıb, ya başqa yerlərə qaçiblar, sonralar öz evlərinə qayıda bilməyiblər, ya da kəhalarda uzun müddət gizlənərək, sonda aclıqdan həlak olublar.

Digər bir ehtimala görə, əhali öz qızıl və zinət əşyalarını o dövrdə saxsı qablarda saxlayırmış. Hər hansı bir təbii fəlakət nəticəsində, əhali məhv olub, evlər uçulub dağılıb, həmin küpələr torpağın altında qalıb. Ancaq 1-ci variant, yəni silahlı münaqişə daha çox ağılabatandır.

Belə bir faciə 1993-cü ilin aprel ayının 2-də Kəlbəcərin erməni qoşunları tərəfindən işğal edilməsi ilə təkrar olundu. Əhalinin yüz illərlə yığıb topladığı var-dövlət, ev əşyaları işğal edilmiş ərazilərdə qaldı. Adamlar ancaq qaçıb öz canlarını qurtara bildilər. Bu hadisə zamanı da ola bilsin ki, kimin qızıl və zinət əşyaları vardısa ya evlərində qalıb düşmən əlinə keçdi, ya da torpağın altında qaldı.

Xöləzək kəndində yaşayan Məmmədqulunun oğlu İsgəndərin sayəsində 1930-cu illərin sonuna yaxın Kəlbəcərin cənub-şərqində, Şaplar kəndinə baxan tərəfdə Tərtər çayının sahilində su elektrik stansiyası işə salınıb və 1946-cı ilə qədər fəaliyyət göstərib. Həmin stansiyadan çay yuxarı 200-300 m məsafədən arx ilə Tərtər çayından gələn su elektrik stansiyasının generatorunu işə salırmış. Stansiya ancaq gecələr işləyirmiş. İsgəndər kişi həmin stansiyanın baş mütəxəssisi vəzifəsində işləyibdir.

Tərtər çayı üzərində tikilmiş Sərsəng SES həm elektrik enerjisi verirdi, həm də Qarabağın və aran rayonlarının susuz düzənliklərini suvarmaq üçün istifadə edilirdi.

Rayonun ərazisi böyük olduğundan Sarıyer, Murov, Keyti və Dəlidağın otlaq sahələri yay aylarında mal-qoyunun yaylaması üçün Azərbaycanın 30-a yaxın rayonunun istifadəsinə verilirdi. Bunun əvəzində Bərdə, Salyan, İmişli və Ağcabədi rayonlarında Kəlbəcər heyvandarlarına qışlaq yerləri ayrılırmışdı.

Yayın istiləri başlayanda, iyun-sentyabr ayları Azərbaycanın əksər rayonlarından çox sayda əhali yaylamaq üçün Kəlbəcəərə gəlirdi. İstirahətə gələn əhalinin əsas düşərgə yerləri İstisu, Taxta düzü, Ceyran bulağı, Tutxunçay zonası və Tərtər çayı boyunca olan düzəngah sahələr idi.

Bəzi tətqiqatçıların ehtimallarına görə, 1993-cü il işğalına qədər Kəlbəcərdə əhalinin məskunlaşması təxminən 350-400 il bundan qabaq olub, yəni 16-17-ci əsrlərə təsadüf edir.

Kəlbəcərdə bu dövrdə ilk məskunlaşanlar Zəylik kəndində Alpana, Zarda Cəfər Qoca, rayon mərkəzində (Kəlbəcərdə) isə Məmməd və Kərbəlayı Ellaz olublar.

Kəlbəcər həm də məşhur aşiq və şairlər məskənidir. Burada yaşayan əhalinin demək olar ki, böyük əksəriyyəti şeir yazmaq istedadına malikdir. Dağ-

lardan bulaq suyu süzülən kimi, kəlbəcərlilərin sinəsindən də söz bulaq suyu kimi axırdı. Kəlbəcərin el şairlərinin və aşıqlarının adlarını saymaqla qurtaran deyil. Rayonda həmçinin hər bir sahədə çox yüksək qabiliyyətli sənətkarlar var idi.

Kəlbəcərin bəzi məşhur şair və aşıqlarından aşağıdakıları göstərmək olar:

Şairlər: Ənvər Rza, Məmməd Aslan, Bəhmən Vətənoğlu, Sücaət, Yaqub Cabbarov və Əyyub Cabbarov qardaşları, Mehdixan İbrahimov, İdris Verdiyev, Şamil Əsgərov, Dəmirçi Abbas, Mirsəyyaf Zamanlı, Adil Cəmil, Əlövsət Misiroğlu, Məhəbbət Kəlbəcərlisi, Ələmdar Cabbarlı, Sönməz Ələkbər və b.

Saz aşıqları: Aşıq Bəsti (aşiq-şair), Aşıq Qurban, Aşıq Şəmşir, Aşıq Xəlqverdi, Qəmkeş Allahverdi (aşiq-şair), Qardaşxan Mehdiyev, Aşıq Musa, Aşıq Əhliman, Aşıq Gəncəli Babayev, Aşıq Firudin, Aşıq Ədalət Dəlidağlı, Aşıq Gəray, Aşıq İmran Başlıbelli, Aşıq Novruz, Aşıq Elburus, Aşıq Şöhrət və b.

Zurna-balaban aşıqları: Aşıq Məhər, Aşıq Bədəl, Aşıq Şavağat, Aşıq Seyfəddin, Aşıq Salman, Aşıq Sədi, Aşıq Akif, Aşıq Misirxan, Aşıq Bəybulud və b.

Musiqçilər: Zahid Əmiraslanov, Bahadur Sadıqov, Ziyadxan Süleymanov, Natiq Ələkbərov, Binyamin Cəfərov, İlham Həmidov, Ədalət Surxayov, Firdovsi Şahbəndəyev, Sevinc Cəfərova, Baloğlan Cəfərov, Əkbər Əkbərov, Sadıq Əhmədov, İlqar Bəhmənoğlu, Natiq Cəfərov, Asif Əlişoğlu, Rəfayıl Nağıyev, Afət Sadıqova, Qəsibə Əlbəndova, Qəşəng Mamed, Babək Niftəliyev, Nazim Məmmədov, Şəfiqə Cəfərova, Kəmalə Nuriyeva və b.

1.2. Kəlbəcər əhalisinin sayı

01 yanvar 2013-cü ilə olan məlumatlar

Cədvəl №1

Yaşayış məskəninin adı	Əhalinin sayı (nəfərlə)	Yaşayış məskəninin adı	Əhalinin sayı (nəfərlə)
Kəlbəcər - (şəhər)	11.058	Bəzixana	740
İstisu - (qəsəbə)	1256	Boyaqlı	167
Abdullauşağı	406	Bozlu	566
Ağqaya	177	Böyükdüz	138
Ağyataq	92	Cəmilli	1123
Ağdaban	675	Comərd	441
Ağdaş	126	Çaykənd	639
Ağcakənd	962	Çayqovuşan	509
Alçalı - Qılıncılı sovetliyi	203	Çəpli	457
Alçalı - Daşbulaq sovetliyi	187	Çıraq	167
Alçalı - Günəşli sovetliyi	24	Çərəkdar	740
Almalıq	395	Çorman	409
Alırzalar	161	Çovdar	88
Alolar	130	Çöpurlu	362
Armudlu	156	Çobankərəkməz	76
Allıkənd	204	Daşbulaq- k.Oktyabrəkənd	501
Aşağı Ayrım	425	Dərəqışlaq	97
Yuxarı Ayrım	371	Dəmirçidam	900
Babaşlar	719	Əsrik	440
Başkənd	374	Fətallar	108
Bağırılı	454	Göydərə	93
Bağırsaq	443	Günəşli - (keç.Kilisəli)	665
Bağlıpəyə	390	Güneypəyə	551
Başlibel	1814	İlyaslar	1675
Barmaq binə	79	Hacıkənd-k.Sınıq Kilisə	886
Böyür binə	184	Hacıdünyamalılar - keçmiş Vəng	157
İman binəsi	283	Həsənlər	457

Höpurlu	349	I - Milli	222
Xallanlı	377	II - Milli	573
Xöləzək	246	III - Milli	199
İstibulaq	935	Mişni	169
Kaha	53	Mollabayramlı	731
Kəndyeri	405	Mozkənd	96
Keştək	1582	Moz Qaraçanlı	174
Keçiliqaya	312	Nadixanlı	772
Kərəmli	332	Narınclar	505
Qasımlar - (keç. Kilsə)	454	Nəcəfəlılar	551
Qamışlı	1200	Nəbilər - (k. Quşyuvası)	122
Qazixanlı	28	Otaqlı	522
Qalaboynu	332	Otqışlaq	14
Qasım binəsi	155	Oruclu	708
Qaragüney - (Cömərd sovetliyi)	222	Pirilər	49
Qaragüney - (Zülfüqarlı sovetliyi)	292	Rəhiml - (k. Aşağı Xaç)	292
Qanlıkənd	563	Sarıdaş	604
Qaraxançallı	227	Seyidlər	888
Qılınclı	1574	Soyuqbulaq	642
Dal Qılışlı	479	Susuzluq	968
Baş Qaraçanlı	179	Şaplar	803
Orta Qaraçanlı	368	Şahkərəm	139
Aşağı Qaraçanlı	79	Şeyinli	15
Quzeyçirkin	424	Aşağı Şurtan	282
Laçın	292	Orta Şurtan	194
Lev	813	Baş Şurtan	424
Məmməduşağı	84	Tatlar	336
Məmmədsəfi	514	Taxtabaşı	699
Mərcimək	362	Təkdam	154

Təkəqaya	603	-----	
Təzəkənd- (k.Alaqaya)	133	Bazarkənd	
Tövlədərə	327	Çapar	
Tirkeşəvənd - (Əsrək sovetliyi)	121	Çormanlı	
Tirkeşəvənd	202	Çıldırın	
Vəng	422	Damğalı	
Yanşaq	838	Dəvədaşı	
Yanşaq binə	418	Dovşanlı	
Yellicə	627	Hayad	
Yeni kənd	106	Həsənizi	
Zar	1784	Heyvalı	
Zallar	1194	Kolatağ	
Zağalar	295	Qozlu	
Zəylik	1669	Qozlu körpü	
Zərqulu	101	Qızılcaya	
Zivəl	834	Mehmana	
Zülfüqarlı	870	Şahmansurlu	
		Yayıcı	
		Yuxarı Orataq	
		Zərdəxaç	
		-----	
		19 kənd üzrə cəmi:	9.994
		Rayon üzrə cəmi:	80.512

II. Fiziki-coğrafi şəraiti

2.1. Coğrafi mövqeyi

Kəlbəcər rayonu Azərbaycanın cənub-qərbində yerləşərək, 1923-cü ilə-dək Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Göyçə və Zəngəzur bölgələri (indiki Ermənistan) ilə sərhədlənir. Bu sərhədin uzunluğu 65 km-ə yaxındır. Cənub-şərqdən Azərbaycanın dilbər guşəsi olan Laçın rayonu, şimaldan Daşkəsən və Xanlar rayonları, şərqdən isə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsi ilə sərhədləşir.

Rayonun ümumi sərhədlərinin uzunluğu 220-km-dir. Ermənistanla sərhədi olduqca girintili-çıxıntılıdır. Xüsusilə, Kəlbəcərin cənub-qərb hissəsi Göyçə gölü istiqamətində Ermənistanın içərilərinə doğru daha çox uzanır.

Azərbaycanın Kəlbəcərlə qonşu olan rayonlarla sərhədləri nisbətən hamardır.

2.2. Geoloji quruluşu

Kəlbəcər rayonunun ərazisinin relyefi mürəkkəb olduğu kimi, geoloji quruluşu da mürəkkəbdir. Burada ən qədim yaşlı çöküntülər alt və orta təbaşir yaşlı çöküntülər rayonun şimal - şərq bölgəsində yayılmışdır. Bu çöküntülər terriqen, karbonatlı, vulkanoqen-çökmə və tufiqen çöküntülərdən ibarətdir. Rayonun ən şimal hissəsində üst təbaşir çöküntüləri yayılmışdır. Tərkibi dəniz mənşəli karbonatlı terriqen, vulkanoqen və vulkanoqen-çökmə süxurlardan ibarətdir.

Rayonun mərkəzi hissəsində paleoqen çöküntüləri geniş yayılmışdır. Genetik tərkibcə dəniz mənşəli terriqen və karbonatlı fasiyadan ibarətdir. Bundan başqa ayrı-ayrı məntəqələrdə dəniz çöküntüləri vulkan mənşəli süxurlarla növbələşmə əmələ gətirir. Kəlbəcərin şimal-qərbində, Şərqi Göyçə silsiləsinin şərq ətəklərində neoqen yaşlı dəniz çöküntüləri ensiz bir zolaq şəkilində yayılmışdır. Bəzən bu çöküntülər kontinental mənşəli olub, tərkibində müxtəlif ölçülü süxur parçaları yayılmışdır. Genetik tərkibcə allüvial və vulkanik mənşəlidir. Rayonun Böyük Alagöl ətrafında Şərqi Göyçə silsiləsinin cənub-qərbində vulkanik mənşəli neoqen çöküntüləri xeyli ərazini tutmuşdur.

Tərtər çayının yuxarı hissəsində, Böyük Alagöldən başlayaraq bütün suayırıcı zona xvalin-holosen yaşlı kontinental çöküntülərlə örtülüdür. Genetik tərkibcə delüvial, delüvial-prolüvial, qravitasiya çöküntüləri ilə örtülüdür. Litaloji tərkibcə gillicələrin, çınqıllı, çınqıllı-gillicəli, bəzən basdırılmış torpaq qatından ibarətdir.

Rayonun şimal zonasında ultraəsası süxurlar yer səthinə çıxır. Ultraəsası intruzivlərin nümayəndəsi serpentinitlər və serpentinitləşmiş periotitlər, dunitlər, piroksenitlərdən ibarətdir və üst təbaşirdə püskürmüş süxurlardır. Bu intruziv süxurlar ərazinin şimalında ayrı-ayrı çıxışlar formasında müşahidə edilir.

Rayonun İstisu yaşayış məntəqəsindən cənub-şərqdə geniş ərazidə yer səthinə çıxan turş və orta tərkibli merazoy və üçüncü dövr yaşlı qranitoid intruzivləri yayılmışdır.

Tərtərçayın yuxarı hissəsində dördüncü dövr yaşlı vulkanizm konusları müşahidə edilir ki, bunlar da ayrı-ayrı lava axınları formalaşdırmışdır.

2.3. Relyefi

Relyefi olduqca mürəkkəbdir. Rayonun şimalında Murovdağ silsiləsi yerləşir.

Murovdağ silsiləsi Kiçik Qavqazın Şahdağ silsiləsinin davamı olub, Gəncəçayın, Kürəkçayın, Gorançayın, İncəçayın və Tərtərçayın yuxarı (suayrıcı) hissəsini əhatə edir.

Silsilənin şimal və şimal-şərq yamacı həmin çayları yuxarı qolları vasitəsilə kəskin parçalamış, bəzən də sıldırımli yamaclardan ibarət olan relyef formaları əmələ gətirmişdir.

Kiçik Qavqazın ən yüksək zirvələrindən olan Gamiş dağ (3724 m), Murovdağ (3420 m), Qoşqar dağı (3361 m), Kəpəz dağı (3065 m) Murovdağ silsiləsində yerləşir.

Struktur baxımından silsilə eyni adlı Şahdağ antiklinorisinə müvafiq gəlir. Geoloji cəhətdən vulkanoqen, vulkanoqen-çökmə, çökmə mənşəli yura, təbaşir, paleogen, neogen yaşlı çöküntülərdən təşkil olunmuşdur. Lakin ayrı-ayrı çökəkliklər və dağətəyi hissələr dördüncü dövr yaşlı kontinental çöküntüləri ilə örtülmüşdür.

Murovdağ silsiləsi asimmetrik quruluşa malik olub, cənub yamacları kəskin mailli, yamacları daha qısa məsafəyə malikdir. Şimal yamacları isə nisbətən az mailli, yamaclar daha uzun məsafəyə malikdir. Cənub yamac daha intensiv parçalanmaya məruz qalmışdır. Şimal yamacları isə bitki örtüyünün yaxşı inkişaf etməsi ilə əlaqədar olaraq zəif parçalanmışdır.

Murovdağ silsiləsinin yüksək dağlıq qurşağında tez-tez qədim buzlaq relyef formasına rast gəlinir. Bu tip relyef formasından troq dərələri, karlar, sirkələr, buzlaqların formalaşdırdığı alçaq buzlaq tirələrini göstərmək olar. Buzlaq relyef formaları ilə yanaşı silsilənin aşırımlarında düzəlmə səthləri, çılpaq qayalar, yamaclarında isə, xüsusilə Tərtərçayın, Tutxunçayın, Levçayın və s. yüksək dağlıq hissəsində yerləşən dərələrində qravitasiya (sürüşmələr, uçqunlar, ufantılar və s.) prosesləri geniş yayılmışdır.

Murovdağ silsiləsinin çay dərələrində, həmçinin dördüncü dövrün müxtəlif əsrlərində baş vermiş vulkanizm proseslərinin formalaşdırdığı lava axınları, sütunvari ayrılmalardan ibarət olan andezitlər, bazaltların əmələ gəldiyi pilləli formaları geniş yayılmışdır.

Murovdağ silsiləsinin yamaclarında geniş yayılmış əhəng daşı və merqel süxurlarında tez-tez klassik karst mağaralarına da təsadüf edilir ki, bunların öyrənilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır.

Silsilənin çay dərələrinin böyük dərinliyə malik olması, bəzən 800-1000 m-ə çatması yeni tektonik proseslərin aktiv olması və yüksək dağlığın daha intensiv qalxması ilə əlaqədardır.

Ümumiyyətlə Kiçik Qavqazın, o cümlədən Murovdağ silsiləsinin formalaşması 3000-3500 m-ə çatması yeni tektonik mərhələdən (30-35 milyon il əvvəl) başlamışdır.

Rayonun şimal-qərb bölgəsi qövsvari formada Şərqi Göyçəgölü silsiləsi ilə əhatə olunur. Bu silsilənin içərisində isə Gəmidəğ (3427 m) yerləşir. Kəlbəcərin digər məşhur silsilələrindən biri də Mıxtökən silsiləsidir. Bu silsilənin ən yüksək zirvəsi Dəlidağdır (3616 m).

Mıxtökən silsiləsinin şərqində ona bitişik Qarabağ silsiləsi yerləşmişdir. Qeyd olunan silsilələrin əksəriyyəti Ümumqafqaz istiqamətdə yerləşir. Lakin, bu silsilələrdən əlavə əks Qavqaz istiqamətdə uzanan ikinci dərəcəli çayarası silsilələr də formalaşmışdır ki, bunların da Kür çökəkliyi istiqamətdə tədricən yüksəklikləri azalır.

Kiçik Qavqazın şərq hissəsinin ən böyük orografik elementlərindən biri Qarabağ antiklinorimidir. Qarabağ silsiləsi eyniadlı antiklinorinin orta dağlıq və yüksək dağlığın aşağı enən (çökən) hissəsini əhatə edir. Tərtər çayının sol sahilindən şimal-şərq istiqamətdə Araz çayının sol sahilinə qədər davam edir. Qabarıq tərəfi cənub-qərb istiqamətindədir.

Silsilə genetik cəhətdən qırıxıq-qaymalı, tektonik-maqmatik morfostrukturdan ibarətdir. Ərazinin geoloji-geomorfoloji inkişafı, xüsusilə silsilənin suayrıcı hissəsinin intensiv qalxması yeni tektonik mərhələdə silsilənin sərhəddi kifayət qədər yerdəyişməyə uğramışdır. Məsələn antiklinorinin bütün uzanma boyu relyefdə kifayət qədər eyni dərəcədə nəzərə çarpmır. Bəzən də silsilə antiklinal quruluşa uyğun gəlmir.

Bununla belə silsilə struktur cəhətdən də öz hüdudundan çıxaraq, qonşu tektonik struktura daxil olur və daxili heterogen xüsusiyyətə malik olur.

Yeni tektonik mərhələdə silsilənin intensiv qalxması, həmçinin onun yamaclarının asimmetrik quruluşa malik olmasına da təsir göstərmişdir və nəticədə monoklinal quruluşa malik olmasına səbəb olmuşdur. Nəticədə silsilənin Qarabağ qırılıb-üstəgəlmə boyu Qarabağ silsiləsinin bir hissəsi Sarıbəba sinklinorinin üstünə gəlmişdir.

Antiklinorinin belə səciyyəsi silsilənin asimmetrik formalaşmasına, şimal yamacın az mailli, cənub yamacın isə kəskin mailliyə olmasına və suayrıcı hissəsinin cənuba doğru yerdəyişməsinə səbəb olmuşdur. Bəzən yerdəyişmənin böyük olması nəticəsində antiklinorinin ox hissəsi silsilənin şimal qanadına qədər genişlənməmişdir.

Qarabağ silsiləsinin formalaşmasında uzununa qırılmaların mühüm rolu ilə yanaşı, eninə qırılmaların da rolu az olmamışdır. Bu uzununa və eninə qırılmalar da şaquli və horizontal yerdəyişmələrin formalaşmasına və silsilənin mürəkkəbləşməsinə səbəb olmuşdur. Belə eninə və uzununa qırılmalar hesabına silsilənin suayrıcı hissəsi dəfələrlə horst qalxmalarla mürəkkəbləşərək yəhərvari relyef formaları əmələ gətirmişdir.

Qarabağ silsiləsi bir sıra ikinci dərəcəli morfostrukturlara ayrılır. Burada bir sıra kümbəzvari qalxmalarla yanaşı intruziv kütlələr, antiklinallar və monoklinal silsilələr və tirələr, sinklinal yaylalar formalaşmışdır. Bunlardan Xocayurd, Dovşanlı sinklinal strukturları göstərmək olar ki, bunlar da silsilənin cənub-qərb, şimal-şərq qanadlarını təşkil edir.

Ümumiyyətlə Kəlbəcərin relyefi təkrarolunmazdır. Buradakı dik qayaların hər biri geoloji və tarixi abidələri xatırladır. Müxtəlif geoloji dövrlərdə vulkan püskürmələrinin yaratdığı dik və sütunvari qayalar sanki insanın əlləri ilə yaradılmış tarixi abidələrdir. Tərtərçayın yuxarı hövzəsində dördüncü dövrdə püskürmüş lava örtükləri bu bölgələri füsunkar zonaya çevirmişdir.

Kəlbəcəri yelpikvari formada əhatə edən silsilələr asimmetrik quruluşa malik olub, cənub hissədə yamacları daha mailli, kəskin parçalanmış və qısa məsafədə uzanır.

Silsilələrin şimal yamaclarının mailliyə nisbətən az olub, uzanması daha genişdir. Əksər hallarda bitki örtüyü ilə örtülüdür.

Kəlbəcərin relyefini formalaşdıran silsilələr uzun geoloji dövrdən (30-35 milyon il əvvəldən) yaranmağa başlamışdır. Oligosen əsridə Kəlbəcər dəniz altından yeni çıxmış və hündürlüyü 500 m-ə çatmış ada formasında olmuşdur. Sonrakı geoloji əsrlərdə Kəlbəcərin ərazisi Kiçik Qavqazla birlikdə qalxmış və ümumi yüksəklik səviyyəsinə (1500 m) qədər yüksəlmişdir.

Sarmat əsridə Kəlbəcərin ərazisi daha intensiv qalxaraq, parçalanmış və ayrı-ayrı silsilələrin bunövrəsi yaranmışdır. Pliosen-dördüncü dövrdə Kiçik Qavqazla birlikdə Kəlbəcərin ərazisinin müasir relyefi formalaşmışdır.

Dağların hündürlükləri

Dağların adı	Hündürlüyü (m)	Dağların adı	Hündürlüyü (m)
1. Gamiş dağ	3724	29. Qırmızı dağ	3047
2. Dəlidağ	3616	30. Qonqur dağ (Cəmilli ətrafı)	3043,3
3. Koroğlu dağı	3462	31. Qumlu dağ	3036,9
4. Keyti dağı	3426	32. Qatarqaya dağı	3008,5
5. Sərçəli dağı	3413	33. Sarıbulan dağı	3006,1
6. Ağduzdağ dağı	3399	34. Sarıbulaq dağı	3005
7. Ömər dağ	3395	35. Lilpər dağı	2978
8. Böyük Hinal dağ	3367	36. Qaraqaya dağı (Dəlidağ ətrafı)	2919,3
9. Kiçik Hinal dağ	3358	37. Maral dağı	2906,3
10. Sarımsaqlı dağı (Keçəl dağ ətrafı)	3344	38. Dəmir dağ	2900
11. Murov dağı	3340	39. Dəliahəsən dağı	2883,3
12. Humayqaya dağı (Böyük Gəlinqaya d.)	3335,8	40. Susuzluq dağı	2845
13. Kalva çoban dağı	3321	41. Qonqur dağ (Tunel zonası)	2770,3
14. Mıxtökən dağı	3311	42. Bağırخان dağı	2743,7
15. Ağçinqil dağı	3300,4	43. Keçibəlinəzi d.	2741
16. Ayıçinqılı dağı	3300	44. Teymuruçandağ	2731,0
17. Sultanheydər d.	3254	45. Uzunyal dağı	2697
18. Hinal dağ	3248,4	46. Qaraqaya dağı	2646,9
19. Qonur dağ (Murov ətrafı)	3246	47. Qılışlı dağı	2645,9
20. Şiştəpə dağı	3239	48. Nərdivan dağı	2623
21. Ağdağ	3200	49. Ağbulan dağı	2610,8
22. Qatardaş dağı	3184	50. Sarımsaqlı dağı (Dəlidağ ətrafı)	2582
23. Alagöllər dağı	3171	51. Sarıgüney dağı	2551
24. Dəvəgözü dağı	3169	52. Qoçdaş dağı	2526
25. Təkəqaya dağı	3125,8	53. Nəcəfqulu dağı	2513
26. Ağqaya dağı	3091	54. Çalmalı dağ	2510,8
27. Dəvə dağı	3072	55. Kəmərqaya dağı	2415,4
28. Qonqur dağ (Keşdək ətrafı)	3051,8	56. Tövlədərə dağı	2407,3

dağların adı	hündürlüyü (m)	dağların adı	hündürlüyü (m)
57. Xocayurd dağı	2389,3	71. İldırım dağı	2242
58. Buzdux dağı	2374,7	72. Şakkar dağı	2228,8
59. Çilgöz dağı	2358,5	73. Böyük Boz dağ	2228
60. Eyvan dağı	2346	74. B. Qalaboynu dağı	2218,6
61. Tanrıoxuşu dağı	2303,1	75. Sarı dağ	2185
62. Qızıkqayası dağı	2300,5	76. Dikdaş dağı	2184
63. Bağırılı dağı	2298	77. K. Qalaboynu dağı	2149
64. Ağqayanınbaşı d.	2286,2	78. Atdağı	2036
65. Qazançay dağı	2285	79. Qaravul dağı	2018
66. Ağbaba dağı	2276	80. Qazanuçan dağı	3141
67. Yelligədik dağı	2275,9	81. Pişikli dağı	2995,6
68. Çiçəkli dağ	2267	82. Qala dağı	1767
69. Çoban dağı	2265	83. Nadirxanlı dağı	1479
70. Laçınqaya dağı	2261		

2.4. İqlimi

Kəlbəcərin iqlim şəraiti ilk növbədə ərazisinin relyef quruluşundan asılı olaraq formalaşmışdır. Digər tərəfdən Ermənistan və İran yaylalarının quru hava cərəyanı regionun iqliminin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Kəlbəcərin mərkəzi hissəsinin yüksək dağ silsilələri ilə əhatə olunması bu bölgənin yayımın mülayim isti və qışının mülayim soyuq olmasına səbəb olmuşdur. Bütün deyilənlərlə yanaşı, Kəlbəcərin iqliminin formalaşması yüksəklik zonallığın dəyişməsindən çox asılıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, dünyada müşahidə olunan 13 (on üç) iqlim tiplərindən Azərbaycanda doqquz, Kəlbəcərdə isə dörd tipinə rast gəlinir.

Kəlbəcərdə günəşli günlərin sayı 120 gündür. Rayonun aşağı bölgəsinin orta yanvar temperaturu 0 -3⁰, İstisu ətrafında -3⁰-6⁰, suayrıcı silsilələrində isə -10⁰-dən aşağıdır. Rayonun aşağı və orta hissələrinin orta iyul temperaturu +20-25⁰, suayrıcı silsilələrdə isə +10⁰-yə yaxındır. Çökəkliklərdə ən yüksək temperatur 30⁰-35⁰, silsilələrdə isə 25⁰-yə yaxın olur. Çökəkliklərdə ən aşağı temperatur -20⁰-25⁰, silsilələrdə isə -30⁰-dən aşağı düşür.

Yağıntılar yüksəklik zonallığa tabe olaraq formalaşmışdır. Yay aylarında orta hesabla 600-900 mm yağıntı düşdüyü halda, qış yarım illikdə 300-400 mm yağıntı düşür və həm də sülb halda düşür.

Orta illik yağıntının miqdarı isə 900-1200 mm-ə çatır. Yağıntılar bəzən dolu şəkilində düşür. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, rayonun yüksək suayrıcı

zonasında il ərzində dolulu günlərin sayı 7-yə (yeddiyə) çatır. Orta və alçaq dağlıq bölgələrdə dolu yağması il ərzində 3-5 günə qədər azalır.

Şimşəkli günlərin sayı il ərzində yüksək dağ silsilələrində 45 günə, orta və alçaq dağda isə 25-30 günə çatır.

Kəlbəcərdə yağıntılar bütün qış ərzində qar formasında düşür. Rayonun yüksək dağlıq ərazisində qarlı günlərin sayı 160 günə çatır. Orta dağlıqda 80-120 gün, alçaq dağlıqda isə 50 - 80 gün arasında dəyişir.

Azərbaycanın digər regionlarına nisbətən Kəlbəcərdə buxarlanma ən aşağıdır. Xüsusilə, Kəlbəcərin Ermənistanla sərhəd olan Şərqi Göyçə silsiləsi yamaclarında illik buxarlanma 300-400 mm təşkil etdiyi halda, rayonun mərkəzi çökəkliyində 400-600 mm buxarlanma baş verir. Bu səbəbdən Kəlbəcərdə rütubətlik yüksəkdir. Bu isə sıx çay şəbəkəsinin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Elə bu səbəbdən də rayonun bütün bölgələri sıx bitki örtüyü ilə örtülüdür.

2.5. Su ehtiyatları (çaylar, göllər və bulaqlar)

2.5.1. Çaylar

Kəlbəcərdə ən böyük çay Tərtər çayıdır. Onun iri qolları Tutxun çayı, Lev çayı, Zəylik çayı, Keştək çayı (Alolar suyu) və Qaraarxac (Sərkər suyu) çayıdır.

Tunel-Başlıbel zonasında ən böyük çay Tutxun çayıdır. Tutxun çayının qolları aşağıdakılardır: Zərqulu suyu, Kilisəlisu, Moz çayı, Qara su, Qaraxan çayı, Sağ Başlıbel suyu, Sol Başlıbel suyu, Barıtlı su, (onun qolları: Sağ Barıtlı su və Sol Barıtlı su), Dəlidağ suyu, Keçiliqaya çayı, Altıkövşən çayı, Qazıxanlı çayı, Qalaboynu çayı, Ağzıbirsu, İldırımsu, Zülfüqarlı çayı (İşgəsu), Çovdar çayı.

Qamışlı-Ağdaban ətrafında-Torağayçay, Ağdaban çayı, Bulanlıqlı su (qolları: Ağsu və Balıqlı su), Nadirxanlı çayı.

Lev-Yanşaq ətrafında - Lev çayı, Ağçay, Söyüdlü çayı, Meydan çayı, Yanşaq çayı, Qonur çay, Qaradırnaq çayı.

Ayırım ətrafında - Ayırım çayı, Dal Qılışlı çayı.

Dəlidağ-Sarıyer ətrafında - Qaraarxac çayı (Sərkər suyu), Sarımsaqlı çayı, Hacıləbiş (Qurusələf) çayı, Məmmədsəfi çayı, Tövlədərə çayı, Bəzixana çayı, Zəylik çayı, Alolar suyu, Keçəldağ çayı, Qurbağalı çay, Azadçay, Bağırsağ çayı, Atlar çayı, Şaplar çayı, Uluxan çayı, Alxashlı çayı, Alxashlı-Malbinəsi çayı, Qaraçinar çayı, Qırmızı çay.

Nərgiz çayı, Umudlu çayı, Mərcimək çayı, Maral çayı və bir neçə balaca çaylar birbaşa Tərtər çayına tökülürlər.

Xaçın çayı öz mənbəyini Tutxun çayının şərq hissəsində yerləşən dağlardan (Oyuxlu və İldırım dağlarından) götürür və Ağdam istiqamətində axır.

Tərtər çayı

Tərtər çayı Kür çayının sağ qoludur. Kəlbəcər, Ağdərə, Tərtər və Bərdə rayonlarının ərazisindən axır. Uzunluğu 200 km, hövzəsinin sahəsi 2650 km² -dir. Tərtər çayı Kürün Azərbaycan daxilində ən çox sululuğa malik olan qolu hesab edilir. Çay Qonqur, Alagöl və Mıxtökən silsiləsinin birləşdiyi sahədə 3120 m yüksəklikdən axan bulaq sularının qovuşmasından formalaşır.

Başlıca qolları soldan Levçay (uzunluğu 36 km), Ağdabançay (uzunluğu 19 km), Torağayçay (uzunluğu 35 km), Dal Qılışlı çayı, Alolar suyu və Zəylik çaylarıdır. Çayın ən çox sululuğa malik olan sağ qolu Tutxun çayı və bir neçə kiçik çaylardan (Araqçay, Umudlu çayı və s.) ibarətdir.

Axımının 14% -i yağış, 28% -i qar, 58%-i isə yeraltı sular hesabına formalaşır. Yaz-yay aylarında qar suları, çayda daşqınlar əmələ gətirir. Bu zaman illik axımının 65-70% - ni keçir. Avqust-sentyabr aylarında çayda su azalır. Oktyabr-noyabr yağışları yenidən çayda daşqınlar yaradır.

Çayın orta su sərfi 22 m³/s, illik axım həcmi isə 693,8 mln. m³-dir. Bunun 31%-i yazda, 35%-i yayda, 20%-i payızda, 14%-i isə qışda keçir. İntensiv suvarma dövründə (iyun, avqust aylarında) keçən axım illik axım həcmının 18-20%-ni təşkil edir. Asılı gətirmələrin orta sərfi 7,35 kq/san, orta lillənməsi 334 q/m³-dir. Aprel-may aylarında asılı gətirmələrin 50-80%-i nəql edilir. Suyun minerallaşması hidrokarbonatlardan ibarətdir. Onun orta minerallaşması 30-50 mq/l təşkil edir.

Məşhur İstisu kurortu Tərtər çayının yuxarı axım hissəsində yerləşir. Burada yerin səthinə çıxan mineral isti sular tərkibinə görə Çexoslovakiyanın Karlovı Varı, Şimali Qafqazın Yesentuki mineral bulaqlarına oxşayır. Müalicə və içmək üçün geniş istifadə olunur. Torağayçay qolunun qovuşduğu yerdən 3,5 km yuxarıda 1977-ci ildə çayın qarşısı 120 m hündürlükdə bənd ilə kəsilmişdir. Bəndin qarşısında su tutumu 430 mln. m³ olan Sərsəng su anbarı yaradılmışdır. Qarabağ düzünün 120 min hektar əlavə əkin sahəsi Sərsəng su anbarının suyu ilə suvarılır.

Tərtər çayının üstündə Sərsəng Su Elektrik Stansiyası fəaliyyət göstərir.

Lev çayı

Lev çayı Tərtər çayının sol qoludur, rayonun ərazisindən axır. Uzunluğu 36 km, hövzəsinin sahəsi 367 km²-dir. Mənbəyi Hinaldağın cənub yamacında dəniz səviyyəsindən 3250 m yüksəklikdən başlayır. Axımı qar, yağış və yeraltı sulardan formalaşır.

Suyu suarmada istifadə edilir.

Torağayçay

Torağayçay Tərtər çayının sol qoludur. Mənbəyini Gamış dağının şimal yamacında dəniz səviyyəsindən 3300 m yüksəklikdən alır və Ağdərə istiqaməti-

nə axır. Axımı əsasən yeraltı (64%), qismən də qar (21%) və yağış (15%) sularından formalaşır. Yaz-yay aylarında qar suları çayda daşqın əmələ gətirir. Daşqın dövründə illik axımının 65-70%-ni keçir. İllik asılı orta gətirmələr 0,42 kq/s, lillənməsi 137 q/ m³-dir.

Çayın suyundan suvarmada istifadə edilir.

Tutxun çayı

Tutxun çayı Tərtər çayının sağ qoludur. Rayonun ərazisindən axır. Uzunluğu 35 km, hövzəsinin sahəsi 521 km²-dir. Mənbəyi Kiçik Qafqazın dəniz səviyyəsindən 2200 m yüksəklikdən başlayır.

Axımını əsasən yeraltı (45-60%), qar (30-40%), qismən də yağış sularından (10-15%) alır. Yaz-yay aylarında qar suları çayda daşqın əmələ gətirir. Daşqın dövründə (aprel-iyun aylarında) illik axımının 45-50%-ni keçir. Yayda yağan yağışlar bəzən yaz daşqınlarından fərqli olan daşqınların əmələ gəlməsinə səbəb olur. Çayda ən az su sərfi yanvar ayında müşahidə edilir. Bu dövrdə keçən axım illik axım həcminin 2-3%-ni təşkil edir.

Tutxun çayından suvarma işlərində geniş istifadə edilir.

Qaraxançalı çayı

Qaraxançalı çayı Tutxun çayının sol qoludur. Rayonun ərazisindən axır. Uzunluğu 24 km, hövzəsinin sahəsi 181 km²-dir. Mənbəyini Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamacında dəniz səviyyəsindən 2820 m yüksəklikdən alır. Axımı yeraltı, yağış və qar sularından formalaşır.

Çayın suyu qismən suvarma işlərində istifadə olunur.

Qaraarxac çayı (Sərkər suyu)

Qaraarxac çayı (Sərkər suyu) Tərtər çayının sol qoludur. Uzunluğu 15 km-ə qədərdir. Mənbəyini Keçəldağ və Alagöllər - Sarıyer yüksəkliklərindən götürür. Axımı yeraltı, yağış və qar sularından formalaşır. Yaz-yay aylarında qar suları çayda daşqın əmələ gətirir.

Çayın suyundan qismən suvarma işlərində istifadə olunur.

Zəylik çayı

Zəylik çayı Tərtər çayının sol qoludur. Uzunluğu 12 km-ə yaxındır. Mənbəyini Keyti dağının şərq, Qonurdağ silsiləsinin cənub yüksəkliklərindən götürür. Axımı yeraltı, yağış və qar sularından formalaşır. Yaz-yay aylarında qar suları çayda daşqın əmələ gətirir.

Çayın suyundan suvarma işlərində istifadə olunur.

Bəzixana çayı

Bəzixana çayı Zəylik çayının sağ qoludur. Uzunluğu 9 km-ə yaxındır. Mənbəyini Keyti dağının cənub-qərb və qərb, Ağduzdağ dağının şərq və Qazanuçan dağ silsiləsinin şimal-şərq yüksəkliklərindən götürür. Axımı yeraltı, yağış və qar sularından formalaşır. Yaz-yay aylarında qar suları çayda daşqın əmələ gətirir.

Çayın suyundan suvarma işlərində istifadə olunur.

Keştək çayı (Alolar suyu)

Keştək çayı (Alolar suyu) Tərtər çayının sol qoludur. Mənbəyini Qonqur dağının şərq və Qumlu dağın cənub yüksəkliklərindən götürür. Axımı yeraltı, yağış və qar sularından formalaşır. Yaz-yay aylarında qar suları çayda daşqın əmələ gətirir.

Çayın suyundan əsasən suvarma işlərində istifadə olunur.

2.5.2. Göllər

Kəlbəcərin müxtəlif yerlərində: istər düzəngah, istərsə də dağların başında və dağların ətəyində bir neçə göl var. Həmin göllər aşağıda göstərilir.

Dəlidağ-Sarıyer ətrafında - Böyük Alagöl, Kiçik Alagöl, Pəriçimqılqara göl, Zalxa gölü, Böyükgöl, Əyriqöl, Çınqıllı göl, Yuyatgöl, Keçibatan göl, Gəlinqaya gölü.

Keştək kəndinin ətrafında: Kərbəlayi Hüseyn gölü, İsmayıl gölü, Qanlıqöl.

Murov-Ağdaban ətrafında - Zəli gölü, Torağayçay Qaragöl, Qanlıqöl, Çöplügöl, Alagöl.

Murov-Lev-Söyüdlü ətrafında - Kiçik Göy göl, Elyaslar gölü, Alagöllər, Nohurgöl, Novruzdüşən göl, Dib göl.

Böyük Alagöl

Böyük Alagöl Kəlbəcər rayonunun cənub-qərb hissəsində dəniz səviyyəindən 2729 m yüksəklikdə yerləşir. Sahəsi 5,1 km², uzunluğu 3670 m, maksimal eni 2875 m, orta eni 1365 m, sahil xəttinin uzunluğu 24,8 km, maksimal dərinliyi 9,4 m, həcmi 24,3 mln. m³-dir. Gölün sahəsi 129 km²-dir.

Böyük Alagölün yerləşdiyi ərazidə, yay vaxtı quruyan göllər də daxil olmaqla 30-a qədər göl var. Bunlardan ən böyüyü Kiçik Alagöl (sahəsi 0,9 km²), Cilligöl (sahəsi 0,3 km²), və Dikpələkən çayının mənbəyində (3028 m) yerləşən Dikpələkən gölüdür (sahəsi 0,06 km²). Böyük Alagölə 7 çay tökülür. Bunlardan ən böyüyü Qurbağalı çayı və Azadçaydır.

Sərçəlidağ silsiləsinin şimal-qərb yamacından mənbəyini alan və Kiçik

Alagölə tökülən Qurbanlıçay, bu rayonda vulkanik püskürmələr baş verməmişdən əvvəl yəqin ki, Böyük Alagölə tökülən Azadçay, Dikpələkənçay və s. birləşərək Göyçə gölünə axırmış. Lakin vulkanik püskürmənin baş verməsi ilə əlaqədar olaraq relyef dəyişmiş, bu isə həmin yerlərin Göyçə gölü ilə əlaqəsini kəsmiş, təbii çökəkliklərdə ayrı-ayrı göllərin və bataqlıq sahələrinin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Hal-hazırda Böyük Alagölün ərazisində, ümumi sahəsi 3,5 km²-ə çatan 6 bataqlıq sahəsi var. Bu da hövzənin 2,7%-i təşkil edir. Yaxın keçmişdə həmin bataqlıq sahələri bir-biri ilə əlaqədar olan göllər sistemini təşkil etmişdir. Aşınma nəticəsində göllərin sahilləri alçalmış və suyun çalalarda toplanmağına şərait olmadığına görə bataqlığa çevrilmişdir.

Böyük Alagölün güzgü səthi noyabrın əvvəllərindən aprel ayının axırlarına kimi, bəzi soyuq illərdə isə may ayının ortalarına kimi buz qatı ilə örtülü olur. Buzun qalınlığı burada 0,8 - 1,0 m - ə çatır. İyun-avqust aylarında suyun temperaturu 14⁰-16⁰C, şəffaflığı isə 0,8 - 1,4 metr arasında dəyişir.

Gölün suyu hidrokarbonatlı olmaqla, ionların ümumi miqdarı 53-59 mq/l arasında dəyişir. Təsərrüfatın bütün sahələrində işlədilə bilər.

Hazırda gölün suyundan yalnız yaylaqlardakı mal-qaranın sulanmasında istifadə edilir. Orta çoxillik dövrdə Böyük Alagöldən yeraltı axım vasitəsilə Göyçəgölünə nəql edilən suyun miqdarının 100 milyon m³-dən çox olması güman edilir. Həmin suyun relyefin mailliyi ilə Tərtərçay hövzəsinə axıdılmasının mümkünüyü aşkar edilmişdir.

Kiçik Alagöl

Kiçik Alagöl Böyük Alagöldən 2 km cənub-şərqdə, dəniz səviyyəsindən 2739 m yüksəklikdə yerləşir. Sahəsi 0,9 km², uzunluğu 2000 metr, maksimal eni 825 m, orta eni 450 m, sahil xəttinin uzunluğu 5260 m-dir. Gölün çox hissəsi susevən bitkilərlə örtülmüşdür. Maksimal dərinliyi 4 m-dir.

Əsas suyunu Qurbanlı çayın, eləcə də başqa bir neçə kiçik çayların suları təşkil edir. Göl suyunun artmasında yeraltı suların da müəyyən rolu vardır. Gölün suyu Böyük Alagölə tökülür.

Yay aylarında gölün suyunun səthində temperatur 14⁰-16⁰C-dən yüksək olmur. Sahilinə yaxın yerlərdən çıxan bulaq sularının temperaturu 4⁰-6⁰C arasında dəyişir. Oktyabrın axırlarından mayın əvvəllərinə qədər gölün güzgü səthi buzla örtülü olur. Suyu hidrokarbonatlı-kalsiumludur. Tərkibində mineral maddələrin ümumi miqdarı 60 mq/l-dən artıq deyildir.

Kiçik Alagöldən yalnız yaylaqlarda mal-qaranın sulanmasında istifadə edilir.

Böyükgöl

Böyükgöl Tərtər çayının mənbə hissəsində, Sarımsaqlı dağının cənub-şərqində dəniz səviyyəsindən 3092 m yüksəklikdə yerləşir. Gölün yalnız şərq sahil yamacı alçaqdır. Cənub-şərq və şimal hissəsində isə yamaqların hündürlüyü

50 m-dən 200 metrə qədərdir.

Gölün suyunu qar, yağış suları və gölün cənub tərəfindən çıxan bulaq suyu təşkil edir. Yay vaxtı suyun temperaturu 15°C-dən artıq olmur. Oktyabrın axırlarından mayın əvvəllərinə qədər gölün güzgü səthi buzla örtülü olur.

Gölün suyu hidrokarbonatlı-kalsiumludur. Yayda göldən Tərtər çayına səthi axım əmələ gəlir. Gölün suyundan yaylaqlarda otarılan mal-qaranın sulanmasında istifadə olunur.

Qanlıgöl

Qanlıgöl rayonun ərazisində, Tərtərçayın sol qolu, Keştekçay hövzəsində - Murovdağ silsiləsinin cənub yamacında dəniz səviyyəsindən 2056 m yüksəklikdə yerləşir. Gölə üç yerdən (şimal, şimal-şərq və şimal-qərbdən) səthi axar var. Göldən çıxan səthi axar isə cənub tərəfdə yerləşən İsmayılçölə və Keştekçayadır. Maksimum dərinliyi 14 m-ə çatır. Qanlı gölün əsas suyunu kiçik çay suları, eləcə də çalasının dibindən çıxan bulaq suları və atmosfer yağıntıları təşkil edir. Oktyabrın axırlarından aprel ayının sonuna qədər gölün güzgü səthi buzla örtülü olur. Yayda şəffaflığı 3 m-dir. Suyu hidrokarbonatlı-kalsiumludur. Qarşısında bənd çəkməklə mühüm əhəmiyyətə malik olan su anbarına çevirmək mümkündür.

Qanlıgöldən yaylaqlarda otarılan mal-qaranın sulanmasında geniş istifadə edilir.

Nohurgöl

Nohurgöl rayonun ərazisində, Tərtərçayın sol qolu Söyüdlü çayının mənbə hissəsində, Novruzdüşən göldən (Novruzbatan göldən) 100 m şimalda dəniz səviyyəsindən 2465 m yüksəklikdə yerləşir. Gölün uzunluğu 110 m, eni 40 m, sahil xəttinin uzunluğu 360 m-dir. Maksimal dərinliyi 4 m-dir. Dibi lillidir. Əsas suyunu qar, yağış və sahilə yaxın bulaq sularından alır. Oktyabrdan aprel ayına qədər gölün güzgü səthi buzla örtülü olur.

Mal-qaranın sulanmasında geniş istifadə edildiyindən Nohurgöl adlandırılmışdır.

Novruzdüşən göl

Novruzdüşən göl (Novruzbatan göl) rayonun ərazisində, Tərtərçayın sol qolu Söyüdlü çayının mənbə hissəsində dəniz səviyyəsindən 2244 m yüksəklikdə yerləşir. Sahəsi 0,01 km² yaxın, uzunluğu 190 m, maksimal eni 85 m. Çox su lu dövrdə göldən şimalda yerləşən Nohurgölə səthi axar olur. Əsas suyunu gölün dibindən çıxan yeraltı sular, eləcə də qar və yağış suları təşkil edir.

Şəffaflığı 5 m - ə qədərdir. Yay aylarında səthində temperatur 13,6°C, 4,4 m dərinlikdə isə 16,2°C olur, Suyu hidrokarbonatlı-kalsiumlu olmaqla, ionların ümumi miqdarı 40-50 mq/l-dir. Suyundan yaylaqlarda otarılan mal-qaranın sulanmasında istifadə edilir.

Dib göl

Dib göl rayonun ərazisində, Tərtərçayın sol qolu Levçayın mənbə hissəsində dəniz səviyyəsindən 2445 m yüksəklikdə yerləşir. Gölün şimal sahili 70-80 m-ə qədər dik (Oğru qayası), cənub sahili isə alçaqdır. Noyabrda aprel ayına kimi gölün güzgü səthi buzla örtülür. Suyu şirin və axarlıdır. Əsas suyunu şimal və qərb sahillərindən çıxan iki bulaqdan (4 l/san), eləcə də qar və yağış sularından alır. Suyu hidrokarbonatlı-kalsiumludur.

Gölün suyundan mal-qaranın sulanmasında istifadə edilir.

Əyriqöl

Əyriqöl rayonun ərazisində, Tərtərçayın mənbə hissəsində Ayıçınqılı dağından şimal-şərqdə dəniz səviyyəsindən 3084 m yüksəklikdə yerləşir. Maksimum dərinliyi (mərkəz hissəsində) 4 m-dir. Oktyabrın axırlarından may ayının əvvəllərinə qədər gölün güzgü səthi buzla örtülür. Əsas suyunu qar və yeraltı sular təşkil edir.

Gölün suyundan yaylaqlarda otarılan mal-qaranın sulanmasında istifadə edilir.

İsmayıl gölü

İsmayıl gölü rayonun ərazisində, Tərtərçayın sol qolu Keştekçay hövzəsində dəniz səviyyəsindən 2052 m yüksəklikdə yerləşir. Gölün şərq sahilindən Keştekçaya səthi axım var. Əsas suyunu şimal tərəfdə yerləşən Qanlıgöldən gələn səthi sular, qismən də qar, yağış və bulaq suları təşkil edir. Oktyabr ayından aprel ayına qədər gölün səthi buzla örtülür. Suyu hidrokarbonatlı-kalsiumludur. Cüzi minerallaşmaya malikdir.

Gölün suyundan yaylaqlarda otarılan mal-qaranın sulanmasında istifadə edilir.

Yuyatgöl (Yuatgöl)

Yuyatgöl rayonun ərazisində, Tərtərçayın mənbə hissəsində, Böyükgöldən 55 m şərqdə dəniz səviyyəsindən 3087 m yüksəklikdə yerləşir. Gölün şimal-şərq hissəsindən Tərtərçaya səthi axım var. Oktyabr ayının axırlarından may ayının əvvəllərinə qədər gölün səthi buzla örtülür. Suyunun əsas hissəsini qar və yağış suları, eləcə də qonşusu Böyükgöldən gələn sular formalaşdırır (təşkil edir). Suyu şirindir, şəffaflığı 2 m-ə qədərdir.

Gölün suyundan yaylaqlarda otarılan mal-qaranın sulanmasında istifadə edilir.

Keçibatangöl

Keçibatangöl Tərtər çayının mənbə hissəsində, Ayıçınqılı dağının cənub-şərqində dəniz səviyyəsindən 3245 m yüksəklikdə yerləşir. Oktyabrın əvvəllərindən may ayının ortalarına qədər gölün güzgü səthi buzla örtülür. Əsas suyunu

qar və yağış suları, eləcə də sahilinə yaxın yerləşmiş çınqıllıqdan gələn yeraltı sular təşkil edir.

Gölün suyundan yaylaqlarda otarılan mal-qaranın sulanmasında istifadə edilir.

Gəlinqaya gölü

Bu göl rayonun ərazisində, Tərtərçayın mənbə hissəsində, Gəlinqaya dağının cənub-qərbində dəniz səviyəsindən 3035 m yüksəklikdə yerləşir. Uzunsov formadadır. Gölün şimal hissəsindən Tərtərçaya səthi axım var. Maksimal dərinliyi yayda 4 m-ə qədər olur. Oktyabrdan may ayına qədər gölün güzgü səthi buzla örtülür. Suyu şirin və axarlıdır. Əsasən qar və bulaq suları ilə qidalanır.

Gölün suyundan yaylaqlarda otarılan mal-qaranın sulanmasında istifadə edilir.

Pəriçınqıl Qaragöl

Pəriçınqıl Qaragöl rayonun ərazisində, Tərtərçayın mənbə hissəsində dəniz səviyyəsindən 2961 m yüksəklikdə yerləşir. Gölün sahəsi 29,12 km², uzunluğu 1452 m, orta eni 632 m, maksimal eni 1070 m, sahil xəttinin uzunluğu 4170 m. Maksimal dərinliyi mərkəz hissədə 5-6 m-ə çatır. Yay aylarında (iyul-avqust) göldə suyun şəffaflığı 2 m, səthinin temperaturu 14,8⁰C olur. Oktyabrdan aprel-may aylarına qədər gölün güzgü səthi buzla örtülür.

Suyu hidrokarbonatlı olmaqla az minerallıdır. İonlarının ümumi miqdarı az sulu dövrdə 44,0 mq/l - ə qədərdir. İl ərzində gölün səviyyəsi kəskin dəyişir. Quraqlıq illərdə suyu xeyli azalır, səthində adacıklar şəkilində daş parçaları görünür.

Gölün suyundan yaylaqlarda otarılan mal-qaranın sulanmasında istifadə edilir.

Torağayçay Qaragöl

Torağayçay Qaragöl rayonun ərazisində, Tərtərçayın sol qolu Torağayçayın mənbə hissəsində dəniz səviyyəsindən 2479 m yüksəklikdə yerləşir. Gölə üç dərəfdən: cənub, şimal-qərb və şimal-şərq sahillərdən səthi axar gəlir. Bundan başqa, gölün suyunun artmasında qar və bulaq sularının da rolu böyükdür. Gölün şimal hissəsindən Tərtərçaya kiçik çay axır. Lava kəsəklərindəki cizgilərin izləri onun səviyyəsini müxtəlif illərdə 1-3 metrə qədər dəyişməsinə göstərir. Oktyabrdan aprel ayının axırlarına kimi gölün güzgü səthi buzla örtülü olur. Suyu hidrokarbonatlı-sulfatlıdır, az minerallaşmaya malikdir. Torağayçayın axımının tənzimlənməsində gölün mühüm əhəmiyyəti var.

Gölün suyundan yaylaqlarda otarılan mal-qaranın sulanmasında istifadə edilir. Qarşısına bənd çəkməklə gölün həcmi xeyli artırmaq mümkündür.

Çınqılı göl

Çınqılı göl rayonunun ərazisində, Tərtərçayın mənbə hissəsində, Ayıçınqılı dağından 400 m qərbdə dəniz səviyyəsindən 3287 metr yüksəklikdə yerləşir. Gölün bütün sahili lava kəsəkləri ilə örtülmüşdür. Əsas suyunu qar və yeraltı sular təşkil edir. Oktyabrın əvvəllərindən mayın axırlarına kimi gölün səthi buzla örtülür. Suyu hidrokarbonatlı-kalsiumludur.

Gölün suyundan yaylaqlarda otarılan mal-qaranın sulanmasında istifadə edilir.

2.5.3. Bulaqlar

Kəlbəcərin ərazisində Azərbaycanda məşhur olan bulaqlar aşağıda göstərilir:

Dəlidağ-Sarıyer ətrafında - Ceyran bulağı, Sarı bulaq, Kalvaçoban bulağı, Yüzbulaq, Küpə bulağı, Qiblə bulağı (Sultanheydərde), Məşədi Tavat bulağı (Sərkərdə), Qumlu bulaq.

Bağırxan ərazisində - Bol bulaq, Alo bulağı.

Qazıxan yaylağında - Zeynal bulağı.

Susuzluq dağında - Qiblə bulağı.

Ağcaqız yaylağında - Ağa bulağı.

Qoçdaş dağında - Yeddibulaq, Qırxbulaq.

Zar-Bəzixana ərazisində - Çivli bulağı.

Kilisəli ərazisində - Ayğır bulağı.

2.6. Torpaq örtüyü

Rayonun torpaq örtüyü olduqca böyük müxtəlifliliyi ilə fərqlənir. Xüsusilə yüksəkliyin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq iqlim və bitki örtüyünün dəyişməsindən asılı olaraq torpaq örtüyü dəyişilir. Rayonun 2000-2200 m yüksəkliyinə qədər geniş yayılmış meşə örtüyü altında qonur meşə torpaqları üstünlük təşkil edir. Qonur dağ-meşə torpaqları əsasən palıd, palıd-vələs və fıstıq meşələri altında (1800-1900 m yüksəklikdə) yayılmışdır. Bu növ torpaqların tərkibində zəngin yarpaq və ağac qırıntılarından ibarət çürüntülər toplanmışdır. 1900-2200 m yüksəklikdə fıstıq meşələri altında karbonatlı qonur meşə torpaqları üstünlük təşkil edir. Rayon ərazisində silsilələrin cənub yamacında günəş radiasiyasının yüksək paylandığı bölgələrdə yayılmış palıd meşələri altında tünd qəhvəyi torpaqlar yayılmışdır.

Kəlbəcərin bir çox bölgələrində meşələrin talalar şəkilində qırıldığı meşəsiz talalarda ot örtüyü altında humusla zəngin olan (5-7 %) və olduqca məhsuldar karbonatlı qara torpaqlar formalaşmışdır. Bu torpaqların kəsimində tez-tez oduncuq qalıqlarına və ocaq izlərinə təsadüf edilir ki, bunlar da həmin sahələrin əvvəl-

lər meşələrlə örtülü olduğunu göstərir.

Kəlbəcərin çay dərələrində, xüsusilə Tərtər və Levçayın dərələrində, onların terrasları səthində allüvial mənşəli tünd qonur və qara torpaqlar formalaşmışdır ki, bu torpaq tipi olduqca məhsuldar torpaqlardır. Rayonun əhalisi əsasən bu torpaqlar olan ərazilərdə məskunlaşmışdır və bu torpaqlar əkin sahələri üçün olduqca məhsuldardır.

Kəlbəcərdə ən geniş yayılmış torpaq tiplərindən biri də dənəvar və çimli dağ-çəmən torpaqlarıdır. Bu torpaqlar meşənin yuxarı sərhəddindən (2000-2200 m yüksəklikdən) başlayaraq alp çəmənlik zonasına (2800 m yüksəkliyə) qədər davam edir.

Dağ-çəmən torpaqlarının meşədən yuxarıda yerləşən hissəsində humuslu qara torpaqlar da formalaşmışdır. Dağ-çəmən torpaqlarının tərkibində tez-tez çınqıl və iri süxur parçalarına rast gəlinir. Kəskin mailli yamaclarda bu torpaqlar güclü eroziya proseslərinə məruz qalmışdır.

Kəlbəcərin yüksək dağlaq bölgələrində, xüsusilə Böyük Alagöl ətrafında, Şərqi Göyçə silsiləsi ətrafının alp çəmənliyi qurşağında torflu dağ-çəmən torpaqları yayılmışdır. Burada qısaboylu, sıx alp çəmənlik bitkiləri altında torflu dağ-çəmən torpaqları inkişaf etmişdir. Bu torpaq örtüyü çox da qalın olmayıb, yalnız ayrı-ayrı çökəkliklərin rütubətli və bəzən bataqlaşmış hissələrində nisbətən qalın (0,5-1 m) torflu torpaq örtüyü formalaşmışdır. Belə torflu-bataqlıq torpaq örtüyü, xüsusilə Böyük Alagöl ətrafında müşahidə edilir.

Ayrı-ayrı çox mailli yamaclarda isə alp dağ-çəmən torpaqlarının tərkibində çınqılın faizi çoxalır və çınqıllı-dağ-çəmən torpaqları formalaşmışdır. Yüksək alp qurşağı zonasında tez-tez eroziya prosesləri nəticəsində alp-dağ-çəmən torpaqları kəskin aşınmışdır və qədim süxurlar yer səthinə çıxmışdır. Ot örtüyünün yaxşı inkişaf etdiyi hamar səthlərdə isə dağ-çəmən torpaqları yaxşı mühafizə olunmuşdur.

2.7. Bitki örtüyü

Kəlbəcərin bitki örtüyü yüksəklik zonalığa tabe olaraq formalaşmışdır. Belə ki, Kəlbəcərin 2000-2200 m yüksəkliyinə qədər ərazilərində yerləşən çayarası silsilələrin rütubətli şimal yamaclarında fıstıq ağacları üstünlük təşkil edir. Lakin az miqdarda ağcaqayın, palıd, vələs ağacları da inkişaf edir. Silsilələrin cənub yamaclarında günəş radiasiyasının çox olduğu şəraitdə palıd, vələs ağacları üstünlük təşkil edir. Belə yamaclarda az miqdarda fıstıq, yabanı alma, armud, alça ağacları da inkişaf etmişdir.

Kəlbəcərin Tərtər, Levçay, Tutxun və onların qollarının dərələrində söyüd, müşq söyüdü, bəzən palıd, vələs, alma, armud, alça ağacları da müşahidə olunur.

Rayon ərazisində əhalinin məskunlaşdığı bölgələrdə meşə örtüyünün ta-

lalar şəkilində məhv edildiyi bölgələrdə taxılkimilərdən yonca, gicitkən, qırxbuğum, tərəçiçəklilərdən ibarət ot örtüyü formalaşmışdır. Bəzən ot örtüyü tərkibində böyürtkən, qarağat, qırmızı moruq, çiyələk və s. kol bitkiləri də yayılmışdır.

Çay dərələrində isə tez-tez baldırqan, yarpız, tərəçiçəklilərdən ibarət ot bitkilərinə, çılpaq qayaların yamaclarında isə kəklikotu daha geniş yayılmışdır.

Kəlbəcərin 2200-2300 m-dən 2800 m yüksəkliyə qədər çınqıllı, torflu torpaqları üzərində taxılkimilərdən, gicitkən, astrqal, çay dərələrində baldırqan, tərəçiçəklilərdən ibarət ot bitkiləri ilə örtülüdür.

Bir çox bölgələrdə çay dərələrinə yaxın terrasların səthində qarağat, qırmızı moruq, bəzən qara moruq (böyürtkən), gərmişov, itburnu (quşburnu) kolluqları yayılmışdır.

Subalp çəmənliyi qurşağında tez-tez kəklikotu, yarpız, quzuqulağı (şəvil) kimi ətirli bitki növlərinə rast gəlinir.

Ümumiyyətlə subalp bitkiləri nisbətən seyrək, lakin yüksək (0,5-1 m) olmaları ilə fərqlənir. Subalp qurşağının qayalıq bölgələrində tək-tək iynəyarpaqlılar florasına aid olan arçan kolluqlarına da təsadüf edilir.

Rayonun 2800 m-dən yuxarıda yerləşən silsilələrin səthində alp çəmənliyi qurşağı yerləşir. Bu qurşağın ot bitkiləri əksər hallarda sıx və qısa (10-15 sm) örtük təşkil edir. Bəzən ayrı - ayrı çökəkliklərdə həmin ot örtüyü çürüntüləri nazik torf qatı formalaşdırır. Bu qurşağa məxsus ot bitkiləri taxılkimilərdən, kəklikotundan, üçyarpaq yonca növlərindən ibarətdir.

Rayonun ərazisində 4 mindən artıq müxtəlif növ ot bitkiləri bitir. Bu bitkilərin 200-dən çox növü xalq təbabətində geniş istifadə olunur.

Bunlardan kəklikotu, qantəpər, əmənköməci, yarpız, qırxbuğum, cincilim, itburnu, gicitkən və s. bitkilər xalq təbabətində müxtəlif məqsədlər (soyuq-dəymə, mədə xəstəliyi, qan təzyiqinin aşağı salınması və s.) üçün istifadə olunur.

Kəlbəcərin ərazisində bitən ağac və kolların bir neçəsi Azərbaycan Respublikasının «Qırmızı kitab»ına daxil edilmişdir. Bunlardan əhəmiyyətli yeri ayı fındığı və ya ağacvarı fındıq tutur.

1988-ci ildə aparılmış son meşə quruluşu işlərinə əsasən rayonun meşə ərazisi 32774 hektar təşkil edirdi.

Rayonun dövlət meşə fondu ərazisində 968 hektar sahəni əhatə edən 37,38,40, 48, 50, 55 saylı meşə sahələrində ayı fındığı xüsusi olaraq qorunurdu. Adları çəkilən meşə sahələrində ayı fındığından başqa palıd, vələs, cökə, yunan qozu və fıstıq bitirdi. Ayı fındığına başqa meşələrdə nadir hallarda təsadüf olunur. Bu bitki Kəlbəcər rayonunda dəniz səviyyəsindən 1500-2100 metr yüksəkliklər arasında Çiçəkli meşəsində - Aralı, Tala, Böyük Quzey adlanan sahələrdə şimal, şimal-şərq, cənub-şərq yamaclarda yayılıb. Burada meşənin tərkibində ayı fındığı, palıd, vələs, qoz, cökə, fıstıq cinsləri ilə qarışıq halda bitir və ağacların

10-40 %-ni təşkil edir. Ayı fındığı III-VI yaş sinifinə, III-IV bonotet sinifinə daxil olub, orta hündürlüyü 25 metrə, diametri 48-120 santimetrə çatır. Məhdud ərazilərdə yayılmış ağac cinsi kimi qiymətlidir, keçmiş SSRİ-nin nadir bitkilər siyahısına daxil idi. Ayı fındığı yayılmış meşələrin sıxlığı 0,6 - 0,7 olub, ehtiyatı 110-130 m³/ha təşkil edir. Çox yaxşı yeniyetmələri vardı. Ağacın böyüklüyündən asılı olaraq bir ağacdən 10-20 kq fındıq toxumu yığmaq olur. Beləliklə 1 hektar sahədən 1-5 ton toxum tədarük etmək mümkündür.

Rayonun ərazisində yerləşən meşələr I qrupa aid olub, su saxlayıcı, rekreasiya və gigiyenik, hava təmizləyici əhəmiyyətə malikdir.

Onlardan:

Qiymətli balıq hövzəsinin olduğu çayların ətrafında yerləşmiş qoruq meşələri - 14890 hektar, ətraf mühitin mühafizəsi üçün əhəmiyyətli meşələr - 17530 hektar, şəhər və digər yaşayış məntəqələrinin ətrafındakı yaşıllıqlar - 274 hektar, meşə park zonası - 80 hektar idi.

Rayonun meşə təsərrüfatı üzrə:

1. Meşə sahələri:

a) meşə ilə örtülü sahələr	- 23002 ha
o cümlədən: meşə əkinləri	- 70 ha
çətirləri birləşməmiş	- 41 ha
b) meşə ilə örtülməmiş sahələr	- 967 ha
o cümlədən: seyrəkliklər	- 895 ha
talalar	- 72 ha

2. Meşə olmayan sahələr:

o cümlədən: boş sahələr	- 3845 ha
daşlı-qumlu sahələr	- 98 ha
biçənəklər	- 840 ha
sular	- 25 ha

3. Xüsusi əhəmiyyətli sahələr:

o cümlədən: bağlar	- 11 ha
yol və cığırılar	- 24 ha
yaşayış sahələri	- 203 ha

4. İstifadə olunmayan sahələr

İmumi sahə	- 32774 ha.
------------	-------------

Bundan əlavə Kəlbəcərdə cır badam, qaracöhrə, tozağacı və s. nadir ağac cinsləri yayılmışdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Kəlbəcərin zəngin meşə örtüyü vardır ki, bundan da xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində istifadə edilir. Xüsusilə palıd və fıstıq ağaclarından yerli şəraitdə tikintidə geniş istifadə edilir. Bundan əlavə ağac növlərindən respublikanın böyük şəhərləri üçün parket, qapı, pəncərə, mebel düzəldilməsində geniş istifadə edilir.

Rayonda yayılmış digər ağac növlərindən də, xüsusilə cökə və göyrüş ağaclarından müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilir.

2.8. Heyvanlar aləmi

Rayonun təbii şəraiti, mülayim iqlimi, sıx meşə örtüyü, çay şəbəkəsi, keçilməz yamacları, sıldırım qayaları, yağıntılarının il ərzində bərabər paylanması burada müxtəlif heyvan növlərinin yayılmasına səbəb olmuşdur. Bitki və torpaq örtüyü kimi heyvanlar aləmi də yüksəklik zonallığa tabe olaraq formalaşmışdır.

Rayonun orta və alçaq dağlıq bölgələrində çöl donuzu, əlik daha tez-tez müşahidə edilir. Bu heyvan növləri xüsusilə palıd və fıstıq meşələrinin yayıldığı bölgələrdə yaşamağa daha çox üstünlük verirlər. Yay vaxtı bu heyvanlar orta dağlığın yuxarı (2000-2200 m-ə qədər) hissəsinə qalxırlar.

Rayonun ərazisində geniş yayılmış ayı əksər yüksəkliklərdə müşahidə edilsə də ən çox orta dağlığın yuxarı (1800-2000 m) hissələrində sıx fıstıq və palıd meşələrinin qayalıqları arasında yaşamağa üstünlük verir.

Yay aylarında iri mal-qara və xırda heyvanların yaylağa çıxarılması ilə əlaqədar olaraq ayılar da subalp zonasına (2200-2500 m) qədər qalxırlar.

Kəlbəcərdə ən geniş yayılmış heyvanlardan biri də canavardır. Bu heyvan növünə rayonun əksər bölgələrində rast gəlinir. Canavarlara sürü ilə, bəzən də tək-tək rast gəlinir. Xüsusilə xırdabuynuzlu heyvanların yay aylarında yaylağa qaldırılması ilə əlaqədar olaraq canavarlar 2000-2500 m yüksəkliyə qədər qalxırlar. Qış aylarında isə yaşayış məntəqələrinə yaxın olan meşə zonasında qışlamağa üstünlük verirlər. Canavar yırtıcı heyvandır və şərait yarandıqda bütöv sürünü məhv edir. Hər bir iqlim şəraitinə davam gətirir. Lakin dərin qar örtüyü (0,3-0,5 m) şəraiti onların hərəkətinə maneə yaradır.

Kəlbəcər rayonu ərazisində geniş yayılmış heyvan növlərindən biri də porsuqdur. Bu heyvan əsasən meşə zonasındakı çay dərələri kənarında, ayrı-ayrı yarpaqların yamaclarında onların qazdığı yeraltı yuvalarda yaşamağa üstünlük verirlər. Yeraltı yuvaların bir neçə çıxışı olur ki, bu da təhlükə baş verdikdə çıxışların biri ilə yer səthinə çıxmağın mümkün olması üçündür.

Kəlbəcərin subalp çəmənlik zonasının sıldırım qayalıqlarında dağ keçisi yayılmışdır. Dağ keçiləri ilin bütün fəsilələrində yüksək dağlıq qurşağın keçilməz qayalıqlarında məskunlaşmağa üstünlük verirlər. Bu da onların təhlükəsizliyini təmin edir.

Tədqiqatlar göstərir ki, dağ keçiləri yaxın keçmişlərdə meşə zonasında da yaşamışdır. Lakin əhalinin sayı artdıqca onlar öz yaşayış yerlərindən sıxışdırılaraq, əlçatmaz qayalıqlarda özlərinə sığınacaq tapmışlar.

Tülkü rayonun müxtəlif yerlərində geniş yayılan heyvanlardan biridir.

III. Təbii sərvətləri

3.1. Faydalı qazıntılar

Kəlbəcər rayonu özünün zəngin filiz, qeyri-filiz və mineral su bulaqları ilə seçilir. Azərbaycan geoloqlarının səyi nəticəsində burada bir sıra qızıl (Söyüdlü, Ağduzdağ, Zərqulu, Ağzıbir, Qızılıtən, Qazıxanlı, Qalaboynu və s.), xromit, volfram, mis, molibden, qurğuşun, sink, civə, sürmə, mərgümiş, asbest yarım-qiymətli və məmulat daşları (nefritoidlər, jadeit, mərmər oniksi, irizasiyalı obsidian, qranatlar), mineral boyalar, perlit, üzlük daş, travertin, listvenit, müxtəlif cür tuf yataq və təzahirləri aşkar edilib. Bu yataqlardan Söyüdlü və Ağduzdağ yataqları sənaye əhəmiyyəti daşıyır ki, onların bazasında Kəlbəcər rayonunda qızıl sənayesi təşkil etmək olar.

Qızıl

Ağduzdağ filiz sahəsi

Ağduzdağ yatağı Zar çayının yuxarı axarında Kəlbəcər çökəkliyinin şimal hissəsində yerləşir. Yataq Şurtan, Zəylik, Qaraarxacçay qızıl təzahürləri ilə birlikdə Şərqi Göyçə silsiləsi ilə Tərtər çayı arasında geniş bir sahəni əhatə edir.

Ağduzdağ yatağı E.S.Süleymanovun (1982 il) təsnifatına görə damar tipli olub vulkanoqen-hidrotermal mənşəlidir.

Yataq qızıl-kvars formasiyasına aid olub, vulkan tiplidir. Geoloji quruluşunda intensiv dəyişilmiş alt təbaşir və zəif dislokasiyaya uğramış üst təbaşir çöküntüləri iştirak edir.

Ağduzdağ filiz sahəsinin geoloji strukturu onun iri Keytidağ vulkan-tektonik strukturuna bağlılığı ilə müəyyən edilir. Bu tektonik struktura vulkan çökmə kalderasına aiddir. Keytidağ kalderası vulkan-tektonik çökmə tipli olmaqla bir tərəfdən mərkəz tipli intensiv vulkan püskürməsi, digər tərəfdən isə ərazinin əyilməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir.

Yataq cavan mioplisen yaşlı hidrotermal mənşəli qızıl filizi yataqlar qrupuna aiddir. Yatağın ərazisində geniş yayılmış törəmə kvarsitlər müəyyən dərəcədə qızılıdır.

Filiz kütlələri ştokverk tipli morfologiyaya malikdir. Yatağın ərazisində sulfidləşmiş hidrotermal dəyişilmiş zonalar da geniş yayılmışdır. Filiz kütlələri yerləşən zonaların uzunluğu 15-20 m-dən 2 km-ə, eni isə 150-200 m-ə qədərdir.

Ağduzdağ qızıl yatağının mineraloji tərkibi kifayət qədər sadə olmaqla aşağıdakı minerallardan təşkil olunmuşdur: hipogen filiz mineralları: sərbəst qızıl, elektrik, sərbəst gümüş, altait, pirit, xalkopirit, sfalerit, aykinit, hematit, maqnetit, rutil; hipergen filiz mineralları - hetit, hidrohetit, lepidokrit, hematit,

bornit, kovellin, malaxit və azurit; damar mineralları - kvars, kalsit, siderit, ankerit.

Filiz sahəsi hüdudlarında Şirvan, Keytidağ, Ağduzdağ, Zəylik, Vaqif, Sabir, Fizuli və s. digər bir-birindən təcrid olunmuş qızıl təzahürləri möcuddur. Bu təzahürlər məkanca bir-birinə yaxın yerləşən vahid Ağduzdağ yatağını əmələ gətirirlər və Keytidağ kalderası hüdudlarında qövsvari yerləşirlər. Ağduzdağ yatağının proqnoz qızıl ehtiyatları təxminən 20 (iyirmi) tondan çoxdur.

Şirvan filiz sahəsi ən perspektivli təzahürdür. Şirvan təzahürü zonasında intensiv kvarslaşma süxurları və qızıl daşıyan kvars damar və damarcıqları geniş yayılmışdır. Filizə nəzarətəddici struktur elementi kimi riolit və riodasit tərkibli daykalar əsas rol oynayır.

Dəyişilmə zonasının tağ hissəsi qalınlığı 25-40 m olan kvars damar və damarcıqlar şəbəkəsi ilə doğranmış törəmə kvarsitlərə çevrilib. Əsas filiz kütləsi bu kvarsitlərdə cəmləşib.

Keytidağ filiz təzahürü filiz sahəsinin şimal hissəsində yerləşərək andezit dasitlərdən, riodasitlərdən və onların tuflu brekçiyalarından təşkil olunub.

Filiz kütlələrinin qalınlığı 0,2-1,5 m (bəzən 7 m-ə qədər), uzunluğu isə 100-200 m-dən 1,5 km-ə qədərdir. Filiz kütlələri kvars damarları və damarcıqları formasındadır. Narın dənəli kvarslar qəndəbənzər, duruzaşəkilli, brekçiyavari və lövhəvari növləri ayrılır. Qızılın sənaye konsentrasiyası əsasən duruzavari kvarsla əlaqədardır. Qızılın yüksək konsentrasiyası tufuqen əmələgəlmələrdə müşahidə olunur.

Ağduzdağ təzahürü bir-birinə paralel yerləşmiş meridional istiqamətli filiz zonaları ilə təmsil olunub. Zonaların qalınlığı 0,3 m-dən 2 m-ə qədərdir.

Zəylik filiz təzahürü eyniadlı çayın orta axımında yerləşib. Qızıl mineralaşması zəif piritləşmiş törəmə kvarsitlərlə əlaqədardır. Törəmə kvarsitlər tektonik proseslər nəticəsində tufogen süxurların intensiv dəyişməsindən əmələ gəlmişdir.

Ağduzdağ filiz sahəsi sadə mineral tərkibə malikdir. Filiz damarında əsas mineral kvarsdır (95-98 %). İkinci dərəcəli minerallardan (pirit, xalkopirit, sfalerit, qalenit, maqnetit, sərbəst qızıl, altait, aykinit, civə və s.) təmsil olunmuş filiz minerallarının payına ümumi filiz kütləsinin 2-3 %-i düşür. Qızıl iki generasiyaya malikdir. Tərkibində gümüşün miqdarı 35-40 % olan qızıl elektrik adlanır.

Ağduzdağ təzahürü zonasında mineraləmələgəlmə üç mərhələdə baş vermişdir: kvars-qızıl; kvars-qızıl-sulfid; kvars-karbonat. Qızılın əsas kütləsi (70 %-ə qədər) hidrotermal prosesin ikinci məhsuldar mərhələsində ayrılıb.

Filiz kütləsinin tərkibində Si, S, Fe, Ca, Ti, Cu, Pb, Zn, As, Sr, Mo, Ag, Au, Hg, Sb, Bi, Co, V, Ni, Cr, Ga, Se müəyyən olunub. Qeyd edilənlərdən: Ag, Cu, Zn, Mo, Pb, Hg, Sb, As, Ni, Co nisbətən geniş yayılıb. Qızıl əsas komponent olub, əsasən sərbəst şəkildə filiz kütləsində yerləşir. Ağduzdağ filiz sahəsi

sində əsas qızıl daşıyıcı kimi kvars damarlar hesab edilir.

Mehmana filiz rayonu

Qızıl bulaq qızıl-mis kolçedan sahəsi Ağdərə ərazisində Sərsəng SES-in sağ sahilində yerləşir və Mehmana filiz rayonunda ən perspektivli sahə sayılır. Vulkanogen qrupunun qızıl saxlayan mis-kolçedan formasıyasına aiddir.

Qızılı saxlayan mis-kolçedan formasıyası bazalt maqmatizmi ilə əlaqədardır.

Filiz rayonunda konsentrik-həlqəvi strukturlar ayrılır. Bu strukturlar içərisində Drombon strukturu ölçüsünə görə ən böyükdür. Bu həlqə və strukturlar filiz sahəsinin digər təzahürlərinə nəzarət edirlər. Filizləşmənin həlqəvi strukturlarla sıx əlaqəsi müşahidə olunur.

Filiz kütləsi massiv, damarvari, damarcıq-möhtəvi və möhtəvi morfolojiyaya malikdir.

Filizlərin tərkibində xalkopirit (5-10 %-dən 70-75 %-ə qədər), pirit (2,0 %-dən 50-55 %-ə qədər), markazit (0,5-dən 30-35 %-ə qədər), arsenopirit, bornit, üstünlük təşkil edirlər. Filiz kütləsinin xeyli hissəsi damar minerallarından (kvars və karbonatlardan) ibarətdir. Üçüncü filiz cisminə əsas kütlə limonitləşmiş kvars-kaolinitlərdən ibarətdir. Onun səciyyəvi mineralları oksidləşmə zonası üçün xas olan xalkozin, kovellin, malaxit, azurit, limonit, hematit və s. ibarətdir.

Müəyyən edilib ki, Qızıl bulaq filizlərində saxlanılan qızılın əsas hissəsi sərbəst haldadır. Yalnız kiçik bir hissəsi narın dispersi şəkilində olub, pirit, xalkopirit və digər sulfid mineralların tərkibində yayılıb.

Yataqdan götürülmüş 43 sınağın nəticəsi belədir:

Au (0,20-7,40 q/t), nadir hallarda 20-25 q/t, orta miqdarı 2,00 q/t, bəzi hallarda 4,8 q/t;

Ag (0,40-15 q/t), nadir hallarda 20-74 q/t, orta miqdarı 9,80 q/t-dur.

Zod-Tutxun filiz rayonu

Bu filiz rayonunda iki filiz qovşağı mövcuddur: Söyüdlüçay və Tutxun.

Tutxun filiz qovşağı Tərtər çayının sağ qolu olan eyniadlı çayın hövzəsində yerləşərək, Tutxun filiz sahəsini əhatə edir.

Tutxun filiz sahəsinin geoloji quruluşu və filizliliyi M.A.Qaşqay, T.N.Nəsibov, E.Ş.Şıxəlibəyli, E.S.Süleymanov, S.M.Süleymanov, S.A.Bəkdaşi, Z.M.Ataqişiyev, V.G.Ramazanov, Q.S.Hüseynov və b. geoloqlar tərəfindən öyrənilmişdir.

İntruziv əmələgəlmələr ultraəsasli süxurlarla və həmçinin qabbro, qabbro-diorit, diorit, kvars-diorit, və qranit tərkibli kiçik intruziyalarla təmsil olunurlar. Vulkan-intruziv fəaliyyətin müxtəlif mərhələsinə mənsub olan daykalar da

geniş inkişaf tapıb.

Filiz sahəsinin strukturunda diorit-porfirit, kvars-diorit-porfirit daykaları xüsusi əhəmiyyət daşıyırlar.

Tutxun filiz sahəsində Ağzıbir, Qızıliten, Qərbi Qızıliten, Qazıxanlı, Qalaboynu, Tutxun, Zərqulu, Oruclu, Yeni Qalaboynu qızıl təzahürləri aşkar edilib və öyrənilib.

Bunlardan ən əhəmiyyətliləri Ağzıbir və Qızıliten yataqlarıdır. Bu yataqlarda geniş geoloji-kəşfiyyat işləri aparılıb, yataqlar yer səthində və dərinliyə izlənilib və sənaye proqnoz ehtiyatları hesablanıb. Bu yataqlar qrupu ikinci bir qızıl sənaye obyektini kimi iqtisadi potensiala malikdir.

Yeni Qalaboynu təzahürü Qazıxanlı antiklinorisinin cənub-qərb cinahında yerləşərək eyniadlı dərinlik qırılması ilə əlaqədardır.

Bu təzahür hidrotermal dəyişilmiş, kvarslaşmış, dəmirləşmiş, qalınlığı 15-20 sm olan sulfid minerallaşması daşıyan kvars-karbonat damar və damarcıqları ilə təmsil olunurlar.

Filiz damarlarının 10-20 %-ni təşkil edən sulfidlər əsasən pirit, xalkopirit, sfalerit, qalenit, və antimonit minerallarından ibarətdir.

Zonanın filizində qızıl, gümüş, sink, mərgümüş, vismut və civə kimi elementlər iştirak edirlər. Qızıl və gümüşün miqdarı böyük intervalda dəyişir. Zona yüksək perspektivli hesab olunur.

Qərbi Qızıliten təzahürü Qızıliten yatağının şimal-qərb cinahında yerləşərək, partlayış borusu ilə əlaqədardır.

Hidrotermal dəyişilmə zonaları əsas morfoloji tip olub, intensiv kaolinləşmə və piritləşmə ilə müşayiət olunurlar.

Filizlərin tərkibində pirit, xalkopirit, sfalerit, qalenit, tetraedrit, sərbəst qızıl, bulanjerit, burnonit, antimonit minerallarına rast gəlinir.

Filiz mineralları içərisində pirit daha çox yayılmışdır (filiz kütləsinin 90 %-ə qədər).

Qızılın miqdarı 0,1- 13,2 q/ton arasında dəyişir.

Gümüş filizlərdə həm sərbəst, həm də birləşmələr şəkilində müəyyən edilib.

Geoloq-alimlər - V.C.Ramazonov və E.S.Süleymanov tərəfindən aparılan beş rentqenospektral analiz nəticəsində gümüşün üç mineralda: freybergitdə, tetraedritdə və qalenitdə olduğu aşkar edilib. Gümüşün ən yüksək konsentrasiyası freybergitdədir (16,18%).

Tutxun filiz sahəsinin qızılı sahələri əsasən Qazıxanlı antiklinorisinin müxtəlif istiqamətli qırılma və qırışıqlarla kəşimə qovşaqlarında yerləşiblər. Belə struktur şəraitlərdə Başlıbel, Mustafa, Çovdar, Ağyataq və s. qızıl, kolçedan və civə təzahürləri yerləşir.

Tutxun filiz qovşağı yataqlarının əmələgəlməsi alp tektonik-maqmatik

sinklinin erkən orogen inkişaf mərhələsində baş vermişdir. Tutxun filiz sahəsində filizləşmənin görünən şaquli amplitudası 500 m-ə qədərdir.

Geoloq-alim V.G.Ramazanov 1981-ci ildə termobarometrik tədqiqatlarla müəyyən etmişdir ki, Tutxun filiz sahəsində filizmələgəlmə prosesi 190-240°C temperatur, 200-250 atmosfer şəraitində baş vermişdir.

Söyüdlüçay filiz qovşağı

Söyüdlüçay filiz qovşağı Lev çayının yuxarı hövzəsində Almalı-Göydərə antiklinal qırışığı həddində yerləşir. Bu filiz qovşağında iyirmidən çox qızıl təzahürləri (Qonqur, Göydərə, Dəmirçidam, İstibulaq, Alagöllər, Nərimanlı, Zod və s.) aşkar edilmişdir. Bu təzahürlər Zod qızıl filizi qovşağının qərb cinahında yerləşirlər.

Söyüdlü yatağı Ermənistandakı Zod yatağının Azərbaycan tərəfində olan davamıdır ki, burada hələ Sovetlər dövründən ermənilər istismar işləri aparırlar.

Zod yatağı 1951-ci ildə «Qavqazqızılkəşfiyyat» kontoru tərəfindən aşkar edilmiş və 1956-cı ilə qədər Azərbaycanın Kəlbəcər rayonu ərazisində kəşfiyyat işləri «Gürçüstanqızıl» və «Qavqazqızılkəşfiyyat» kontorları tərəfindən aparılmışdır.

Aşkar olunmuş Zod yatağının əksər hissəsinin (70 %) Azərbaycan ərazisində yerləşməsinə baxmayaraq, naməlum səbəblərdən sabiq SSRİ Geologiya Nazirliyinin əmri ilə yatağın sonrakı kəşfiyyatı Ermənistanın Geologiya İdarəsinə verilmişdir.

Əldə olan məlumatlara görə 1993-cü il işğal dövründən sonra bu işlərin həcmi və intensivliyi qat-qat artırılıb.

Zod yatağı Söyüdlüçayın yuxarı axarında rayon mərkəzindən 32-35 km aralıda yerləşib.

Yataq rayonunda ultrasəsi və əsasi süxur massivləri, onların damar derivatları (qabbro-porfir, mikroqabbro, mikrodiorit-porfir və s.) geniş yayılır.

Tektonik baxımdan yataq Almalı-Göydərə antiklinin ox hissəsində və cənub-qərb cinahındadır. Yataq bütün tərəflərdə (hər tərəfdən) qırılmalarla məhdudlaşmış tektonik blokda yerləşib.

Yatağın əsas filiz nəzarətədirici strukturası en istiqamətli Zod qırılmasıdır. Filizmələgəlmədə tektonik zonada yerləşmiş qabbroid massivlərə xüsusi yer verilir.

Filiz kütlələri damar zonaları və sulfid minerallaşması daşıyan linzavari kvars damarları ilə təmsil olunur. Qızıl filizləşməsi əlverişli fiziki-mexaniki xüsusiyyətlərə malik müxtəlif süxurlar daxilində yerləşir.

Mineraləmələgəlmənin altı mərhələsi qeyd olunur: kvarslaşma; kvars-pirit-arsenopiritləşmə; kvars-karbonat-yarımsulfidləşmə (yarımdəmirləşmiş) qızıl filizi; kvars-qızıl-telluridləşmiş sulfidlər, qızıl filizi; kvars-antimonitləşmiş və

kvars-karbonatlı.

Əsas hipogen minerallar aşağıdakılardır: pirit, arsenopirit, markazit, sfalerit, pirrotin, xalkopirit, antimonit. Filizdə qızıl, gümüş, mis, qurğuşun, civə və vismut aşkar edilib. Damar minerallarından kvarsı qeyd etmək olar. Az miqdarda dəmir-maqnezit, ankerit, həmçinin serpentin, xlorit və s. iştirak edir. Yataq qızıl-sulfid-kvars-karbonat formasıyasına aiddir.

Filizləşmədə əsas komponentlər qızıl, gümüş, tellur, vismut, xalkopirit və sfaleritdən ibarətdir. Qızıl əsasən sulfidlərdə cəmləşir. Təxminən 79 % qızıl piritlə (58 %), arsenopiritlə (21 %) assosiasiya təşkil edir. Qızıl həm də sərbəst şəkildə təmsil olunub.

Qızıl filizlərdə əsasən dispers və sərbəst hissəciklər şəkilində sulfidlərdə, tellur damar minerallarında isə narin dispers şəkilində yayılır. Qızıla müxtəlif formalarda (0,3 sm -dən 1- 1,5 sm² ölçüdə - vərəqvari və lövhəvari) rast gəlinir.

Qızıl yüksək əyyarlıdır (840-950). Qeyd etmək lazımdır ki, sulfidlərin oksidləşməsi nəticəsində əmələgəlmiş qızıl daha yüksək əyyara malikdir. Au:Ag nisbəti 1:7- dir. Yataq üzrə qızılın orta miqdarı 9,24 q/t, gümüşün - 15,67 q/t, tellurun - 30,9 q/t - dur.

Zod-Söyüdlüçay filiz sahəsində Zod yatağından başqa 20- dən çox qızıl-daşıyan zonalar məlumdur. Bu zonalar Azərbaycanın ərazisinin qərbində yerləşir.

Söyüdlüçay sahəsindəki zonalar əsasən linza-damar şəkilli listvenit kütlələrindədir. Bu kütlələrin ölçüləri geniş intervalda dəyişir, uzunluğu bir neçə yüz metrədən 5-6 km və daha çox, qalınlığı isə 2-15 m-dən 40-50 m-ə çatır. Filiz kütlələri arasındakı məsafə bir neçə metrədən 200-300 m və daha çoxdur.

Xromit

Kəlbəcər həmçinin xromit filizlərilə də zəngindir. Xromit təzahürlərin hiperbazit intrusivləri ilə, xüsusən də dunitlərlə sıx genetik əlaqədə olduğu müəyyənləşib. Çoxsaylı xromit təzahürləri içərisində Göydərə, Kazımbinə, Cömərd, Xudavəng, Levçay, Şahdağ, İpək təzahürləri daha əhəmiyyətliyətlidirlər.

Xromitin geoloji-kəşfiyyat və elmi-tədqiqat işləri ilə müxtəlif illərdə Q.A.Koçek, A.V.Krejeçkovski, A.Q.Betextin, M.A.Qaşqay, Q.X.Əfəndiyev, A.Z.Vəzirzadə, İ.M.Liberzon, S.M.Süleymanov, S.A.Bəktaşlı və b. məşğul olublar.

Xromit filiz kütlələri dunit zonasında biri-birindən təcrid edilmiş linzalar şəkilində yerləşirlər. Filizlərdə komponentlərin miqdarı (%-lə) belədir: Cr₂O₃ - 43,1-52,2; FeO-12,5-16,4; SiO₂ - 5,77-5,94; SO₃ - 0,01-0,03; P₂O₅ - 0,01-0,02.

Göydərə xromit yatağı Kiçik Qafqazda ən böyük tanınmış yataqlardan biridir. O rayon mərkəzindən Kəlbəcərin şimal-qərbində Söyüdlü və İstibulaq çaylarının suayırıcı hissəsində 2290 m yüksəklikdə yerləşib.

Göydərə yatağının geoloji quruluşunda intensiv serpentinitləşmiş hiperbazislər iştirak edir. Filiz kütlələri linza şəkilli serpentinitləşmiş dunit kütlələri içərisində yerləşirlər. Dunit zonasının uzunluğu 350 m, eni 15 m - ə qədərdir.

Arkadyev filiz təzahürü Göydərə yatağından 500 m şimalda yerləşir. Bu təzahür yuva formalı üç xromit kütləsindən ibarətdir.

1935-ci ildə A.V.Krejeçkovski Göydərə kəndinin şimalında xromit filiz təzahürləri aşkar edib və Qalyanovski adı ilə qeydə alınıb. Bu təzahür linzavari dunit massivi ilə təmsil olunur.

Nikolayevsk təzahürü Göydərə kəndindən 1,5 km şimalda aşağı Göydərə və Alçalı çaylarının suayrıcında yerləşir. Bu təzahür 1934-cü ildə N.V.Tyuşev tərəfindən aşkar edilib. Nikolayevsk təzahürünün tərkibi öz müxtəlifliyi ilə seçilir. Filiz kütləsi möhtəvi və sıx möhtəvi formadadır. Bunlarla yanaşı massiv filiz teksturasına da rast gəlinir.

Dmitriyevski təzahürü Göydərə kəndindən 3 km şimalda Söyüdlüçay vadisinin sol cinahında Söyüdlü yaylağında 2200 m yüksəklikdə yerləşir. 1961-ci ildə dağ-qazma işləri aparən Azərbaycan Geologiya İdarəsi tərəfindən xromit kütləsinin köklü yatımı aşkar edilmişdir. Filiz sıx və massivlidir. Filiz kütləsi 3 yuva ilə təmsil olunur.

Krasnoqorsk səpinti təzahürü Göydərə yatağından 5 km şərqdə Koşan yaşayış məntəqəsinə gedən yolun aşağı hissəsində yerləşir. Burada xromit massiv və iri dənəli olub, çatlar boyu antiqoritlə dolub.

Sarıyal təzahürü Krasnoqorsk təzahüründən 300 m yuxarıda Sarıyal dağının (2378 m) şimal yamaclarında aşkar edilmişdir. Köklü yatıma malik filiz kütlələri massiv və möhtəvi xromitdən ibarətdir.

Tarayanski təzahürü Nikolayevsk təzahürünün qərbində 500 m-lik məsəyədə yerləşir. Bu təzahür dörd kiçik yuva ilə təmsil olunur və serpentinitləşmiş dunit linzası ilə əlaqəlidir.

Qonqur təzahürü Göydərə yatağından 6 km aralı, Dəmirçidam kəndinin qışlaq yerindən yuxarı 2450 m yüksəklikdə yerləşir. Burada iki kiçik massiv xromit yuvası aşkar edilmişdir.

Göydərə qrupuna yuxarıda qeyd edilən təzahürlərdən başqa bir neçə kiçik xromit filiz təzahürləri daxildir. Onlardan bəziləri köklü yatımlıdır, bəziləri isə səpinti halda aşkar edilib.

Kazım-Binə təzahürü Tərtər çayının sağ sahilində Günəşli (keçmiş Kili-səli) kəndindən 750 m şimal-şərqdə sıx meşəliyin içərisində böyük bir sıldırım yarıqlıqda (talada) yerləşir. Kazım-Binə təzahürünün filiz massivinin əsas hissəsi nazik nikel qatı ilə örtülüb. Bundan başqa bu filizin tərkibinə xromdiopsid və xromxlorid daxildir.

Comərd təzahürü eyniadlı kəndin şimalında yerləşir. Filizləşmə orta və sıx möhtəvi növlərlə təmsil olunub. Bu sahədə başqa iki filiz təzahürü var. On-

lardan biri Comərd kəndindən 400 m şimalda, digəri isə Comərd kəndindən 50 m şərqdə yerləşir. Bu filiz təzahürü uzunluğu 0,5-0,6 m olan linzavari möhtəvi xromit kütləsi ilə müşayiət olunur.

Qılınclı təzahürü Tərtər çayının sağ sahilində eyniadlı kəndin 100 m-də yerləşir. Filizləşmə massiv və möhtəvi tiplidir.

Zəylək-dərəsi təzahürü Tərtər çayının sol sahilində yerləşir. Filizləşmə kiçik massiv xromit yuvaları ilə təmsil olunub.

Sınıq Kilisə təzahürü Tərtər çayının sağ sahilində eyniadlı kəndin 1,5 km-lik məsafəsində yerləşir. Buraya bir-biri ilə təcrid olunmuş massiv filizlərdən ibarət Abdullaşağı və Zülfüqarlı filiz təzahürləri daxildir.

Volfram

Rayonun ərazisində (Göydərə, Qatardaş, Sarıdaş, Nadirxanlı və Nəcəfali) volfram təzahürləri mövcuddur. Bunlar əsasən hiperbazit qurşağının inkişaf etdiyi ərazidə və Dəlidağ qranitoid intruzivinin şimal təmas zonasında yerləşiblər. Kəlbəcər rayonu ərazisində Tərtər çayının çay çöküntülərində şeelit müəyyən edilib.

1960-cı ildə İ.N.Sitkovski, M.A.Mustafabəyli və A.Z.Vəzirzadə Göydərə xromit yatağı ərazisində, daha sonra Qonqurdağ rayonunda, Sarıdaş, Nadirxanlı və Nəcəfali kəndlərinin ərazilərinin listvenit zonalarında şeelit təzahürləri aşkar etmişlər. Həmin ildə Q.Q.Əliquluyev Dəlidağ qranitoid massivinin şimal ekzotemas zonasının damarlarında volfram filizləşməsi aşkar etmişdir.

Göydərə şeelit filiz təzahürləri Zod-Göydərə-Almalı antiklinarisinin hüdudlarında yerləşir. Şeelit serpentinitləşmiş ultraəsasi süxurlarda yerləşən listvenit zonalarında yerləşir. O pirit, antimonit, vismut və kinovar ilə assosiasiya təşkil edir. Göydərə yatağının şeeliti dənəvari quruluşa malik mineralları almaz parıltısına malikdir.

Dəlidağ rayonunda volfram təzahürləri. Dəlidağda volframın varlığını 1960-cı ildə Q.Q.Əliquluyev Teymuruçandağ mis-molibden filiz yataqlarının kəşfiyyatı zamanı aşkar etmişdir. O, 1961-ci ildə müəyyən edib ki, Dəlidağ qranitoid intruzivinin şimal-şərq təmas zolaqlarının demək olar ki, bütün damarları volframdaşıyıcıdır.

Bundan başqa Dəlidağ və Mıxtökən dağlarının suayrıcı silsiləsi boyu yayılan (uzanan) damarlar da volframdaşıyıcıdır. Filiz damarlarının bir hissəsi intruziv massiv kütləsində qranosienit, sienit-diorit və kvarslı sionitlərlə qarışıq yerləşir.

Molibden

Molibden mineralaşması Dəlidağ filiz rayonunda cəmləşib. Filizləşmə burada Dəlidağ intruziv massivinin postmaqmatik fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Dəlidağ filiz rayonunda aşkar edilmiş çoxsaylı molibden təzahürlərindən ən əhəmiyyətli Teymuruçandağ yatağıdır.

Teymuruçandağ yatağı Sultanheydər-Qatardaşın antiklinalinin şimal-qərb qanadında yerləşir. Mineral tərkibindən asılı olaraq kvars damarları kvars-molibden və kvars-polimetallara bölünürlər (ayrılırlar). Kvars-molibden damarları daha çox inkişaf etmişdir. Q.Q.Əliquliyev, A.M.Babayev və digər tədqiqatçılar 1962-ci ildə kvars-molibdenit damarlarını iki qrupa bölüblər: kvars-pirit-molibdenitli və sulfid-molibdenit damarlar. Bu filiz yatağında aşağıdakı filiz mineralları müəyyən edilib: əsas - molibdenit, pirit, xalkopirit; ikinci dərəcəli - sfalerit, qalenit, tutxun filizlər; törəmə - hidrohetit, kovellin, bornit, azurit, xalkozin, anqlezit, ferri-molibdit və serussit. Filiz əsasən zolaqlı, brekçiyavari və kollomorf teksturaya malikdir.

Yataq 41 (qırx bir) kvars damarı və hidrotermal dəyişilmə zonaları ilə təmsil olunub. Filiz damarlarının qalınlığı 0,1-1,8 m, uzanmaları şimal-şərq istiqamətidir. Damarlarda molibdenin miqdarı 0,01-0,2 %, misin miqdarı 0,001-1,83 %, sinkin isə 0,01-0,74 %-dir.

Dəlidağ-Ağçay təzahürü Dəlidağ zirvəsinin cənub-qərb suayrıcında, Ağçayın mənbəyində yerləşir. Filiz təzahürünün sahəsi 0,5- 0,6 km²-dir. Bu sahə orta eosən yaşlı vulkanogen, vulkanogen çökmə süxurlardan ibarət olub, burada Dəlidağ massivinin intruziv fasiyaları yayılıb. Burada 25-ə yaxın kvars-sulfid damarları və hidrotermal dəyişilmiş zonalar aşkar edilib. Zonaların qalınlığı 0,5 m- dən 2-3 m-ə qədərdir. Zonalar kvars damarı və intensiv seresitləşmə, kaolinizləşmə və piritləşmə ilə müşayiət olunur. Hidrotermal dəyişilmiş zonaların və damarların əsas filiz mineralları qalenit, sfalerit və xalkopiritdir.

Sultanheydər təzahürü İldırımsu çayının sağ qolunun yuxarı hövzəsində yerləşir və Dəlidağ-Ağçay təzahürünün cənub-qərb davamı hesab olunur. Xalkopirit, sfalerit, qalenit və oksidləşmə məhsulları (malaxit, azurit, kuprit, kovellin, xalkozin, serussit, anqlezit), ilə təmsil olunan filiz mineralları kvarslaşmış zona ilə əlaqədardır. Filizləşmə xırda möhtəvi, yuva, linza və damarcıqlarla səciyyələnir. Hidrotermal dəyişilmiş süxurların filiz zonasının uzunluğu 100-150 m, qalınlığı 1-1,5 m-dir.

Dəlidağ filiz rayonunun cənub-şərq hissəsində tərkibində civə və sürmə olan üç mis-molibden filizləri aşkar edilib. Onlardan Mıxtökən təzahürü ən yüksək hipsometrik səviyyə tutur. Bu filiz təzahürü hidrotermal dəyişilmiş kvars damarlı süxurlarla müşayiət olunan bir neçə zonalardan ibarətlir. Zonaların uzunluğu 200-250 m, qalınlığı 0,5-2,8 m-dir. Zonalarda zəif mineralaşma qeyd edilir

(pirit, nadir hallarda isə xalkoprit).

Bağıracaq filiz kütləsi linzavari və möhtəviyəbənzər morfolojiyaya malik olub, intensiv skarnlaşmış əhəng daşlarında yerləşir. Skarnlaşma əsasən qranit massivinin təmas zonasında baş verir.

Mis

Mis yataqları mis-kolçedan və kolçedan-polimetal tipə aiddir.

Murovdağ filiz sahəsində Qızılxac mis-kolçedan filiz təzahürləri (Qızılxac, Cəmillibulaq, Keçəldağ və s.) aşkar edilib və nisbətən öyrənilib. Bu təzahürlərin hamısı məkanca kiçik porfir intruzivlərinə meyillidirlər. 50-150 m-dən artıq dərinlikdə sənaye əhəmiyyətli filizləşmə zonası ehtimal olunur.

Keçəldağ təzahüründə geokimyavi mis anomaliyası aşkar edilib.

Cəmillibulaq-Qızılxac filizdaşıyıcı sahələrdə 30 - a yaxın mis anomaliyası aşkar olunub.

Mehmana filiz rayonuna Dəmirli, Ağdərə-Boyəhmədli, Canyataq, Qalayçılar təzahürləri daxildir. Bu filiz rayonunda məlum olan Mehmana polimetal və Qızılbulaq mis-qızıl yataqlarından başqa qızıldaşıyıcı filizləşmiş kolçedan tipli (mis-porfir) təzahürləri aşkar edilib (Xatımbəyli, Çıldıran, Koçaqot və s.)

Filizin mineral tərkibi pirit, xalkopirit, molibdenit və maqnetitdən, bəzi hallarda isə bornit, xalkozin (hipogenli), sfalerit, qalenit, sərbəst qızıl, telluriddən və s. ibarətdir.

Törəmə minerallar dəmir oksidi, kovellin, xalkozin, malaxit, azurit, xrizokoll, biotit, gips və basenitlə təmsil olunub. Filiz kütləsinin 30-40 %-ni pirit və xalkopirit təşkil edir.

Filizdə molibdenit qeyri-bərabər yayılıb. Onda renium 1000-2800 q/t miqdarda iştirak edir. Filizin tərkibində xalkozinin üç növü (ağ, mavi və göy) mövcuddur.

Dəlidağ rayonuna mis-molibden yataq və təzahürləri (Teymuruçandağ, Sultanheydər, Qatardaş və s.) və polimetal (Bağıracaq, Dəlidağ, Qaranlıq və s.) filizləri daxildir. Filiz damarlarının qalınlığı 0,1-1,5 m olub, 50-300 m məsafəyə qədər uzanır. Əsas filiz mineralları pirit, xalkopirit; ikinci dərəcəli - sfalerit, qalenit, tutxun filizlər; nadir hallarda - maqnetit, matit, enargit, sərbəst qızıl, bornit, burnonit, pirargirit, rutil, anataz, kassiterit, şeelit; damarlı - kvars, kalsit, serit iştirak edirlər. Əsas filiz komponenti kimi molibden, mis, qurğuşun və sink iştirak edir. Qızıl və gümüş filizin ikinci dərəcəli elementidir. Qızılın qurğuşun, sink və gümüşlə yüksək mənfi korelyasiyası müəyyən edilmişdir. Qızıldan fərqli olaraq gümüşün qurğuşunla müsbət korelyasiyası müşahidə edilir.

Qurğuşun və sink

Mehmana qurğuşun-sink yatağı eyniadlı filiz sahəsinin qərb hissəsində Mehmana kəndi yaxınlığında Lök-Qarabağ zonasının cənub-şərq davamında Ağdam qalxmasında yerləşir.

Mehmana qrupu yatağında filiz cisminin uzunluğu 15 km, eni isə 2-2,5 km - dir. Yataq damar tiplidir.

Filizli damarların ümumi miqdarı 30-a çatır.

Kəşfiyyat aparılmış sahədə ən perspektivli damar «B» olan Qurğuşun-Saker, Spiridonovski, Yeni və Dmitryevski filizli damarları hesab edilir.

Qurğuşun-Saker «B» və Spiridonovskinin qərb cinahında damarların tərkibində qurğuşun filizləri üstünlük təşkil edir (Qurğuşun-Sakerin damarlarında Zn-13,3 %, Pb-33,66 %, «B»- də Zn-4,1 %, Pb-6,85 %; Spiridonovskidə- Zn-0,72 %, Pb-1 % - dir). Yeni Dmitryevskinin və Spiridonovskinin şərq cinahının damarlarında sink filizləri üstünlük təşkil edir.

Damarların əsas filiz mineralları qalenit və sfaleritdir, bu halda qalenit üstünlük təşkil edir. Az miqdarda pirit və xalkopirit inkişaf etmişdir, nadir hallarda isə tennantit, bornit və xalkozinə rast gəlinir.

Qeyd edilən filiz damarlarında qeyri-filiz minerallarından kvars və kalsitə, az miqdarda dolomitə rast gəlinir.

Filiz əsasən zolaqlı, brekçiyavari və möhtəvi teksturaya malikdir.

Filizin əmələgəlmə şəraiti aşağı temperaturda baş vermişdir.

Civə

Rayon ərazisində civənin axtarışı və kəşfiyyatı ilə müxtəlif illərdə M.Ə.Qaşqay, S.M.Süleymanov, T.N.Nəsibov, Ə.F.Kərimov, F.Zeynalov V.M.Babazadə, Z.A.Vəliyev, T.Q.Hacıyev, Q.D.Heydərov, S.M.Mikayılov, Q.Əliquliyev, Z.N.Nağıyev, N.A.Musayev, A.M.Ağakışiyev və b. məşğul olublar.

1969-cu ildə Azərbaycan geoloqlarının (F.Zeynalov, T.N.Nəsibov və b.) əməyi sayəsində ilk dəfə olaraq Kəlbəcər rayonu ərazisində Ağyataq civə yatağı aşkar edildi. Bundan sonra rayon ərazisində bir çox yeni yataqlar (Şorbulaq, Ağqaya, Sarıdaş, Güneypəyə, Qılınclı, Şırran, Levçay, Yelizgöl, Qaraqaya və s.) aşkar edildi.

Geoloq-alim T.N.Nəsibov 1976-cı ildə Kəlbəcər rayonunun civə yataqlarını sistem şəklinə salaraq onları tiplərinə ayırdı:

- listvenit tipli yataqlar: Şorbulaq, Ağyataq, Ağqaya, Sarıdaş, Güneypəyə və s;
- tufogen - qırıntılı süxurlarda çat tipli yataqlar: Yeni Lev, Şırran, Qərbi Lev;
- casperoid tipli yataqlar: Levçay, Yelizgöl;

- karbonat tipli yataqlar: Milli, Qamışlı və s.

Qeyd edilmiş yataqların hamısı Kiçik Qafqazın Kəlbəcər rayonu ərazisindən keçən Göyçə - Qarabağ zonasında yerləşmişlər.

Ümumiyyətlə Kəlbəcər rayonunda 40 (qırxdan) çox civə yataq və təzahürləri aşkar edilib.

Şorbulaq və Ağyataq civə yataqları daha yaxşı tədqiq edilmiş və onların bazasında Şorbulaq civə zavodu tikilmişdir.

Levçay civə yatağı Tərtər çayının böyük sol qolu olan Levçayın yuxarı hövzəsində yerləşir. Yataq məkanca Göygöl-Levçay zonasının şimal-qərbində 20 km²-dən çox geniş bir sahəni əhatə edir.

Burada Levçay sürmə-civə yatağından əlavə 10-a qədər təzahür mövcuddur.

Levçay yatağı ərazisində Yeni-Lev, Qərbi-Lev, Şırran, Yelizgöl, Qaraqaya və s. filiz təzahürləri aşkar edilmişdir.

Levçay yatağı üst senon yaşlı əhəngdaşlarından təşkil olunub. Filiz nəzarət edən qırılma Ağdaş antiklinalinin tağı boyu keçir. Antiklinal qırıxıq hər yerdə civə minerallaşması daşıyır. Yataqda civə ilə yanaşı həm də sürmə və mərgümsü filizləşməsi də geniş yayılıb.

Əsas filiz mineralı kinovardır. Bu mineral səpinti möhtəvi şəkilində filiz kütləsinin əsas hissəsini təşkil edir.

İkinci dərəcəli minerallara antimonit və realqar aiddir.

Kinovara nisbətən antimonitlə realqara az rast gəlinir. Filizlərdə mərgümsünün miqdarı 0,02 %, nadir hallarda 0,1-0,2 % təşkil edir. Əsasən narın səpinti halında pirit qeyd olunur. Damar minerallarından kvars, kalsit, bitum və dikkitə rast gəlinir.

Yelizgöl təzahürü filiz sahəsinin cənub-şərqində, Yeni-Levçay təzahüründən şərqdə casperoidlərdən təşkil olunmuş süxurlarda yerləşir. Casperoidlərin maksimal eni 200 - 250 m - ə yaxındır.

Tarıyxosu civə minerallaşma zonası Levçay filiz sahəsinin şimal hissəsində, Susuzluq üstəgəlmə zolağını əhatə edir. Uzunluğu 20 km olan bu üstəgəlmə zonası ilkin oreollar və nöqtəvi civə minerallaşması şəkilində onun civəliyini müəyyən edir.

Seyidlər təzahürü Levçay filiz sahəsinin cənub-qərbində yerləşir. Filiz kütlələri intensiv kvarslaşma, argilləşmə və karbonatlaşma ilə təmsil olunmuş listvenitlərlə əlaqəlidir. Zonanın ümumi qalınlığı 20-30 m-dən 50-100 m - ə çatır və civə minerallaşması 2 km məsafəyə qədər uzanır. Əhəng-silisumlu süxurların tektonik brekçiyaları ilə əlaqədar olan zonada civənin miqdarı 0,001- 0,1 %, nadir hallarda isə 0,4-0,6 % arasında dəyişir.

Güneypəyə qrupu Seyidlər təzahüründən cənub-şərqdə yerləşir. Bu qrupa vahid Qamışlı-Cəmilli əks-fay ilə nəzarət olunan və Çiçəkli-Qonqur sinklinali ilə

məhdudlaşan Atdaşı və Yalkənd filiz təzahürləri aiddir.

Bu zonanın hüdudlarında listvenitlərlə, listvenitəbənzər süxurlarla, kampanın silisiumlaşmış əhəng daşları, qum daşı, gilli çöküntülərlə əlaqəli bir sıra minerallaşma sahələri qeyd edilmişdir. Kinovar qırılma zonasında linza, damar şəkilli cisimlər əmələ gətirir. Yer səthində bu minerallaşmış listvenit cisimlərinə filizlə zənginləşmiş intervallar ayrılmışdır. Bir başa qırılma zonasında kvarkarbonatlı listvenitlərdə civənin, bəzən qızılın (0,5-1,0 q/t- a qədər) miqdarı çoxalır (artır).

Qamışlı yataq və təzahürlər qrupu Levçayın aşağı axımında (Qamışlı, Tallin, Qərbi-Qamışlı) yerləşmişdir. Civə filizləşməsi çox da böyük olmayan filiz cisimləri əmələ gətirməklə listvenitlərdə toplanmışdır. Qamışlı sahəsində qabbrolarda qızıl filizləşməsi də (0,2-1,0 q/t) qeydə alınmışdır.

Almalı-Göydərə antikalinal zolağının civə təzahürü Söyüdlüçay hövzəsində (Levçayın sağ qolu), bu çayla Tərtər çayının arasındakı Göydərə suayrıcında yerləşir. Bütün bu civə və onunla assosiasiya yaradan qızıl, şeelit, mis, sürmə və başqa filiz təzahürləri geoloji cəhətdən dəqiq öyrənilməmişdir. Məhz bu struktura ilə Zod qızıl yatağı və bir sıra civə yataqları (Ağyataq və b.) əlaqədirlər.

Söyüdlü qızılı filiz cisimləri qrupu az civəlidir. Şlix məlumatlarına əsasən listvenitləşmə zonasında (Söyüdlüçay, Qonur 1 və b.) civənin yüksək miqdarda olması müəyyən edilib. Bundan başqa şlixlərdə misin, polumetalların, qızıl və baritin nişanələrinə rast gəlinir.

Qılınclı filiz sahəsi eyniadlı kəndin ətrafında, Tərtər çayının sağ və sol yamacını əhatə edir. Bu filiz sahəsinə Arxacdərə, Böyükqüney, Sarıyal, Bulaqlı və s. təzahürləri daxildir.

Qızıl-mis-civə tərkibli Arxacdərə yatağı geoloji-struktur vəziyyətinə və həmçinin mineraloji xüsusiyyətlərinə görə Tərtər çayının hövzəsində məlum olan bütün civə yataq və təzahürlərindən fərqlənir.

Filizyerləşdirici süxurlar listvenitlərindən ibarətdir. Kinovar piritlə, xalkopiritlə, pirrotinlə, sərbəst mislə, malaxitlə, azuritlə, qızılla, gümüşlə, auriqmentlə, arsenopiritlə, realqarla, bornitlə, tutxun filizlərlə, sfaleritlə, qalenitlə, kvarsla, kalsitlə, dikitlə, baritlə və s. assosiasiya təşkil edir.

Bu yataq civədən başqa mis və qızıla görə də böyük maraq doğurur.

Böyükqüney filiz təzahürü Arxacdərə yatağından qərbdə yerləşir. Filiz təzahürü hüdudlarında qabbro-diabazlar geniş inkişaf tapmışdır.

Arxacdərədən fərqli olaraq Böyükqüney filiz təzahürü demək olar ki, monomineral tərkibliyə malikdir. Əsas filiz mineralı kinovardır. Damarcıqların qalınlığı 0,5 sm-ə çatır. Filizlərdə qismən pirit və xalkopirit təsadüf olunur. Qeyri filiz minerallarından kalsit və kvars daha çox yayılmışdır.

Sorbulaq yatağı Vəng kəndinin yaxınlığında Tərtər çayının orta axımının sol yamacında yerləşir. Yatağın geoloji quruluşunda bat yaşlı vulkanoqen əmələ-

gəlmələr (argillitlər, qum daşları və konqlomeratlar), alt senon yaşlı çökmə-vulkanogen əmələgəlmələr, yltrasəsi, əsası və qranitoid tərkibli intensiv əmələgəlmələr iştirak edir.

Yatağın quruluşunda serpentinitləşmiş dunitlər və peridotitlər, qabbro-amfibolitlər, qabbro-diabazaltlar, qabbro-noritlər iştirak edir.

Yataq demək olar ki, monomineral tərkibli dir. Civə filizlərində əsas filiz mineralı kinovardır. Az miqdarda xalkopirit yayılmışdır. Listvenitləşmə zonasında pirit mineralaşması inkişaf etmişdir. Qeyri filiz minerallarından kalsit və kvars yayılmışdır.

Filiz zonalarında kinovar möhtəvi xırda yuvalar, damarcıqlar, və müxtəlif şəkilli yığımlar əmələ gətirir.

Şorbulaq yatağı rayonunda (yataq daxilində) həmçinin şimal-qərb istiqamətli Vəng-Çərəkdar antiklinal qırılma zonası ilə nəzarət olunan listvenit tipli bir sıra civə təzahürləri (Çərəkdar qrupu, Baharlı və s.) var. Şorbulaq yatağında 7 (yeddi) filiz zonası aşkar edilib.

Ağyataq filiz sahəsi Ağyataq-Ağqaya civə minarallaşmasının şimal-qərb hissəsini əhatə edir və Almalı-Göydərə antiklinal zolağın cənub-qərb qanadı ilə Kəlbəcər törəmə çökəkliyinin qovuşma zonasında yerləşmişdir.

Filiz sahəsi maksimal eni 1,5-2 km, uzunluğu 10 km-dən çox olan xətti uzanmış formaya malikdir. Filiz sahəsində iki filiz zonası ayrılır.

Filiz sahəsinin hüdudlarında Ağyataq, Zülfüqarlı və Eyvan yataqlarından başqa civə mineralaşması olan bir sıra filiz təzahürləri müəyyən edilmişdir (Abdullauşağı, Hacıdərə, Düzyurd, Qayalı, Quşyuvası, Kilisəli, Otaqlı, Çapar və s.).

Ağyataq yatağı Zülfüqarlı silsiləsinin şimal yamaclarında yerləşir. Civə filizləşməsi əsasən damar-möhtəvi tipli olub, tektonik brekçiyalı argillitlərdə yerləşir. Sənaye əhəmiyyətli civə əsasən çat tektonikası ilə nəzarət olunur və ona görə də damar filizləri möhtəvi filizlərə nisbətən üstünlük təşkil edir. Filiz sahəsində alt senon, kampan-maastrixt, orta eosen və miosen yaşlı çöküntülər iştirak edir. Zəngin kinovar filizləri əsasən təkrar əzilmə zonalarında cəmləşib. Kinovar damarcıqları üçün təsbehvari yerləşmə xarakterdir. Damarcıqların uzunluğu 1-2 sm olan az qalınlıqlıdır (1-5 mm). Filiz monomineraldır, lakin kinovar damarcıqları bəzən pirit və xalkopiritlə assosiasiya təşkil edir. Kinovarin az qalınlıqlı damarcıqları ilə yanaşı nisbətən qalın (20 sm) və uzunluğu 2-2,5 m olan damarlar qeyd olunur. Yataq həmçinin möhtəvi filizlərlə xarakterizə olunur. Yataqda sənaye əhəmiyyətli civə filiz kütləsi hüdudlanmışdır. Filiz kütləsində civənin miqdarı 0,3 %-dən 2,6 %-ə qədərdir.

Zülfüqarlı yatağı Ağyatağın şərqində yerləşir və eyniadlı silsilənin suayrıcı zolağını əhatə edir. Filizləşmə əsasən qalın listvenit kütləsi və qismən dəyişilmiş tektonik brekçiyalarla əlaqədardır.

Bir neç filiz sahəsi yatağın qərb hissəsində yerləşmişdir. Filiz kütləsi lin-

zavari formaya malikdir. Filiz cisminin maksimal qalınlığı 4,7 m, civənin orta miqdarı 0,53- dir.

Qalınlığı 0,6 m, uzunluğu 15 m - ə çatan zonada civənin miqdarı 1 % -dir.

Eyvən yatağı filiz sahəsinin qərb qanadını əhatə edir. Filizyerləşdirici hidrotermal dəyişilmiş süxurların qalınlığı 20-30 m-dən 100 m-ə qədər olmaqla 1,5 km məsafəyə uzanır. Civə filizləşməsi yatağın qərb hissəsində daha intensiv getmişdir. 120 m-dən çox qalınlıqlı filizləşmə zonası ayrı-ayrı intervallarda yüksək konsentrasiya əmələ gətirir. Mineralın tərkibində kinovardan başqa pirit, bəzən də xalkopirit, nadir hallarda arsenopirit, sfalerit; qeyri-filizlərdən kvars, kalsit, nadir hallarda isə barit qeyd edilir.

Ağqaya yatağı eyniadlı kəndin yaxınlığında Tərtər çayının sağ yamacında yerləşir. Ağqaya yatağından 15 km şimal-qərbdə qismən istismar olunmuş Şorbu-laq yatağı yerləşir.

Yataq ərazisində geniş yayılmış hiperbazitlərdən və qabbroidlərdən başqa porfir görünüşlü, qranodiorit və kvars dioritləri də qeyd olunur.

Yataqda yeddi hidrotermal-dəyişilmiş civədaşıyıcı zonalar aşkar edilmiş və qismən öyrənilmişdir.

Filizlərdə kinovardan başqa, sərbəst civə və metasinnabarit qeyd olunur. Qeyri filizlərdən - kvars, kalsit, barit, bitum və müxtəlif gil mineralları və s, hiperqen minerallardan isə misin törəmə mineralları qeyd olunur.

Laçın-Başlıbel qırılmasının civə təzahürü. Civə filizləşməsinin nişanələri şlxlərdə civə oreolları şəkilində bir çox sahələrdə qeyd edilmişdir. Burada çox da böyük olmayan Başlıbel filiz təzahürü ayrılmışdır. Filizlilik nöqtəyi nəzərdən orta eosən vulkanik qatın əsasını təşkil edən əhəng daşları horizontu maraqlandırır.

Sürmə

Sürmənin axtarışı və kəşfiyyatı ilə müxtəlif illərdə T.N.Nəsimov, S.M.Mikayılov, Z.A.Vəliyev və b. məşğul olublar.

Sürmə təzahürləri Lev çayının yuxarı axarında, Dərəboynunda, Zod aşırımında, Tutxun filiz sahəsində və s. ərazilərdə qeydə alınıb.

Levçay yatağı. Yatağın mərkəzi hissəsində filiz kütləsi silisiumlaşmış əhəng daşlarında-casperoidlərdə civəli kütlələrlə yanaşı sürmə filizləşməsinin də kifayət qədər olması müəyyən edilmişdir.

Filizdə sürmənin miqdarı 0,4-11,68 %, orta miqdarı isə 1,1 % təşkil edir.

Yatağın öyrənilmiş hissəsində sürmənin ehtiyatı 2 min ton olduğu müəyyən edilib.

Antimonit mineralı Söyüdlüçay qrupu filiz təzahürləri zonasında da aşkar olunmuşdur (Qonqur, Söyüdlüçay I və II və s.). Sürmə təzahürləri Sarıyal, Atda-

şı, Göydərə və s. sahələrdə, Söyüdlü və Tərtər çaylarının suayrıcı hissələrində də aşkar edilmişdir.

Sürmə filizləşməsi Tutxun filiz sahəsinin, xüsusilə də Ağzıbir, Qızılitən, Qalaboynu, Zərqulu, və Qazıxanlı qızıl təzahürü sahələrinin qızıl daşıyan damar və damarcıqlarında da geniş yayılmışdır. Qeyd edilən zonalar hidrotermal dəyişilmiş süxurlar olub, müxtəlif dərəcədə sürmə daşıyan kvars-qızıl-sulfid damar və damarcıqlardan ibarətdir. Sürmə piritlə, xalkopiritlə, sərbəst qızılla, digər minerallarla assosiasiya təşkil edən antimonitin tərkibinə daxildir.

Antimonitə qalınlığı 0,5-2 sm, uzunluğu 10-15 sm olan damarcıqlar və çox da böyük olmayan yuvalar şəkilində rast gəlinir.

Mərgümüş

Mərgümüşə 0,01-0,03 % və daha çox (0,06-0,1 %) miqdarda bir çox civə, civə-sürmə, qızıl filizi və s. yataqlarında rast gəlinir. Mərgümüşlə yoluxmuş civə saxlayan zonalarda, xüsusilə də Ağyataq-Ağqaya civə və civədaşıyan zonalarda filizə nəzarətəddici qırlımasında olan civənin mineralları sərbəst yığıntılar əmələ gətirirlər. Bu Filiz lokallaşan strukturların ətrafında olur. Bu isə öz növbəsində onun kolçedan tipli filizləşməyə yaxın olmasını göstərir.

Asbest

Tremolit-asbestin kiçik sahələrinə Qılınçlı, Comərd, Almalıq kəndlərinin ərazilərində və ofiolit zolaqlı ərazilərdə rast gəlinir.

Serpentinitlərlə kiçik asbest təzahürləri əlaqəlidir. Bunlardan ən əhəmiyyətliləri İpək və Göydərə təzahürləridir. Göydərə tremolit-azbest təzahürlərində I və II növ asbestin miqdarı 20% - dən yuxarı deyil.

Axırıncı illərdə Levçayın orta və aşağı axarında, Çobankərəkməz-Əsrək, Zülfüqarlı, Almalıq və Levçayın hiperbazit massivlərində xrizolit-asbest təzahürləri aşkar edilib.

Nefritoid

Kəlbəcərin ərazisində nefritoidlərin aşkar edilmə perspektivləri çox yüksəkdir. Axtarış üçün ən maraqlı sahə Göyçə - Qarabağ tektono-maqmatik zonanın hiperbazit zolağının inkişaf tapdığı sahələrdir.

Levçay nefritoid yatağı Levçay və Qanlıkənd çaylarının qovuşduğu yerdən 250 m cənubda, Bakı-İstisu avtomobil şosse yolundan 13 km məsafədə torpaq yolun ətrafında yerləşir.

Yataq 1975-1976-cı illərdə N.E.Məlikov və başqa geoloqlar tərəfindən axtarış zamanı aşkar olunmuşdur. Yatağın sahəsi 0,2 km²-dir.

Nefritoidin tərkibi antiqoritlidir. Süxur gizli kristallik quruluşa malikdir, dolaşiq liflidir, narın dənəlidir, bərkliyi 4,5-5-dir, sınması qeyri düzgündür, səthi düz deyil, parıltısı mum rəngindədir. Qalınlığı 8 mm-ə qədər olan lövhələr işıq keçirir. Süxur yapışqanlıdır, tutxun-yaşıl, yaşıl-ot, yaşıl-zeytun rənglərə malikdir.

Kilisəli nefritoid təzahürü Kilisəli (indiki Günəşli) kəndindən 3 km şimal-qərbdə Kilisəlisu və Başkənd çaylarının suayrıcında yerləşir.

Nefritoidlər əsasən brekçiyalı serpentinitlərin arasında linza şəkilində yerləşirlər. Yuvaların ölçüləri 0,3x0,5 m-dən 15x15 m-ə qədərdir. Onların arasında uzunluğu 20 m olan çox böyük kütlələrə rast gəlinir. Süxur yapışqanlıdır, bərkliyi 4-5-dir, sınması qeyri düzgündür, parıltısı tutqundur, gizli kristallik quruluşa malikdir, dolaşiq liflidir. Yaşıl-zeytun, tutxun-ot rəngindədir, bəzən çatlarda talk və maqnezit inkişaf edib. Uvarovit xammalın rənginə və keyfiyyətinə təsir edir, bəzi yerlərdə tərkibində maqnetitin və xroişpinelitin miqdarı 15 %-ə qədər olur. 7-8 mm qalınlıqda olan nefritoid lövhələri işıq keçirir, daşın bloklığı 10x10x10-dan 40x50x50 sm - ə qədər olur. Dağ qazma işlərinin nəticələri üzrə bütün dağ süxurlarının həcmnin 25-30 %-ni bu tip faydalı qazıntılar təşkil edirlər.

Jadeit

Comərd demantoid təzahürü eyniadlı kənddən 1-1,5 km şimal-cənubda aşkar edilmişdir. Burada Kazımbinə xromit yatağının cənub-şərq ətrafında hiperbazitlərdə köklü yatımda kiçik demantoid dərənələri aşkar edilib. Sahəsi 20 sm² olan səthdə ölçüləri 1-1,5 mm olan səkkiz (8) ədəd izometrik oval formalı demantoid dənəsi aşkar edilib. Demantoid sarı-yaşıl, tutxun-yaşıl rəngdədir, parıltılı xüsusiyyətə malikdir.

Mərmər oniksi

Mərmər oniksi haqqında məlumat ilk dəfə 1975-ci ildə geoloq M.Ç.Nağıyev tərəfindən verilmişdir. 1977-ci ildə burada V.D.Osadçiy və T.Q.Osadçiy tərəfindən əsaslı axtarış işləri aparılmış və iki yeni daha böyük sahələr - Bağırmaq və Dizodağ aşkar edilmişdir. 1978-ci ildə M.Ç.Nağıyev Bağırmaq sahəsinin ən cənub hissəsində kəşfiyyat aparmış və nəticədə mərmər oniksinin ehtiyatı hesablanmışdır. Oniks layları Tərtər qırılması boyu yerləşən çox sayda qədim və yeni termal suların (bulaqların) çöküntülərindən əmələ gəlmiş ağ, məsaməli travertinlərlə əlaqəlidir.

İncə sarı, çəhrayı, qırmızı və yaşıl rənglərlə boyanmış kalsiumun yə ya araqonitin sıx işıq keçirən aqreqatları mərmər oniksi adlanır. Kimyavi tərkibi CaCO₃-dür. Adətən oksidləşmiş dəmir, maqniy, stronsiy, bariy, marqan, qurğuşun, sink qatışıqları daşın rənginin dəyişməsinə təsir edir.

Tərkibində xeyli miqdarda biokarbonat kalsi olan isti karbonatlı suların fəaliyyəti nəticəsində əmələ gələn mərmər oniksi cavan kaynozoy vulkan rayonlarında geniş inkişaf etmişdir.

Mərmər oniksini əmələgəlməsi və toplanması ilə sıx əlaqəli olan filizləşən termal sular İstisu sahəsində, Tutxun çayının hövzəsində, Levçay ilə Cəmilli çaylarının suayrıcı silsiləsində geniş şəkildə yayılmışdır.

Tərtər mərmər oniksi yatağı İstisu kurortundan 0,5-1,5 km cənubda və cənub-şərqdə Tərtər çayının yuxarı hövzəsində yerləşir. Yataq 2100 - 2300 m yüksəklikdə Tərtər çayının sağ sahilində kahadadır.

İstisu sahəsi İstisu qəsəbəsindən 300 m cənubda yerləşir və bu sahədə ehtiyat böyük deyil. Bu sahə 1986-cı ildə aşkar edilmişdir. Laylar ağ-süd, fil sümüyü rəngindədir, zolaqlıdır, araqonit oniksi lövhələrdən ibarətdir. Oniksin ara laylarının və ara təbəqələrinin uzunluğu 30-40 m, qalınlıqları 5-10 sm- dən 30-40 sm- ə qədərdir. Laylar 12 m məsafəyə qədər uzanır. Daşın orta bloklığı 10x10x20 sm, ən yüksək halda 20x20x30 sm-dir.

Mərmər oniksini əksər damarları tektonik partlayışla əlaqədardır. Xammalın qalınlığı 8-10 m-dir. Mərmər oniksini yeddi damarları qeyd olunur. Hər bir damarın qalınlığı bir neçə santimetrdən 30-40 sm- ə qədərdir. Lövhələrinin qalınlığı 8-10 mm olan oniks kəsilmə və emal zamanı öz bütövlüyünü saxlayır. Cilalanma zamanı səthi güzgü formasına keçir, yüksək dekorativ xüsusiyyətlərə malikdir.

Dizodağ sahəsi İstisu sahəsindən 800 m yuxarıda Tərtər çayının sağ sahilində yerləşir. Sahə yamacdan çaya sarı müəyyən bucaq altında uzanan travertin örtüyündən ibarətdir. Örtük tutxun-boz, boz-yaşıl rəngdədir, eoseon yaşlı zolaqlı oroqovikləşmiş alevrolitlərin üstündə yerləşir.

Bağıracaq sahəsi Bağıracaq çayının Tərtər çayına onun sağ sahilində qarışdığı yerdən 300 m yuxarıda 500 m-lik məsafədə yayılıb. Bulağın hər iki sahilində çöküntü yatımları əmələ gətirən (tutqun-boz, layvari, eosen yaşlı silisiumlaşmış alevrolitlər və dördüncü dövr yaşlı andezit-bazaltlar) travertin və travertin brekçiyaları aşkar edilir. Sahə mərkəzi hissədə qalınlığı 1,5-2 m olan travertin brekçiyaları ilə örtülüdür.

Mərmər oniksi ölçüləri 32-33m x20-25m olan laydan ibarətdir, sahəsi 610 m²-dir. Lay qalınlıqları 10-20 sm-dən 80 sm-ə qədər olan ayrı-ayrı təbəqələrdən ibarətdir. Oniks nazik kristallıq monomineral strukturaya malikdir. 4-5 mm qalınlıqlı lövhələrdən işıq keçir. Əksər hallarda tutxun-sarı, ağ və yaşıl rəngləri, nadir hallarda isə çəhrayı və qırmızı rəngləri qeyd edilir.

Qonqur mərmər təzahürü Cəmilli və Lev çaylarının suayrıcı silsiləsindən 1,1 km yuxarıda 2538 m yüksəklikdə yerləşir. Təzahür 1976-cı ildə M.Ç.Nağıyev və M.Y.Cümşüdəv tərəfindən axtarış işləri zamanı aşkar edilmişdir. Hər bir növün keyfiyyətini öyrənmək məqsədi ilə ümumi və filiz nümunələri götürülüb,

xammalın təqribi ehtiyatı hesablanmışdır.

Təzahür kampan yaşlı əhənglərdən əmələ gəlib.

Mərmər oniksi damar və damarcıqlar şəkilində brekçiyalı serpentinitlərdə yerləşirlər. Filizləşmə zonasının sahəsi $0,2 \text{ km}^2$ -ə yaxındır. Damarların hamısı en istiqamətli tektonik qırılmalarla əlaqəlidir. Qalınlığı $0,2-0,6 \text{ m}$ olan bəzi kütlə hissələri $50-60 \text{ m}$ məsafədə izlənilir, bəzi yerlərdə ölçüsü $1,5 \times 0,7 \text{ m}$ olan şişmələr (qabarmalar) əmələ gətirirlər. Burada çox sayda oniks damarları tədqiq edilib. Onların arasında ən yüksək keyfiyyətli xammal kimi və emal üçün əlverişli olan 5 damar müəyyən edilib. Ağ, ağ-yaşıl, açıq-yaşıl rəngləri var. Eni $0,1 \text{ sm}$ -dən 1 sm -ə qədər olan əyri dalğalı-zolaqlı cizgilərə malikdir. Qalınlığı $2-3 \text{ sm}$ olan lövhələrdən işıq keçir. Möhkəmliyi $3,0-4,0$ -dür, şüşəyabənzər tutxun parıltısı var, sınması qeyri-düzgündür, güzgüyəbənzər cilalanma xüsusiyyəti var, blokluğu $10 \times 20 \times 30 \text{ sm}$ -dir. Orta faydalı qazıntılılığı 65% -dir.

Fontan mərmər oniksi təzahürü Kəlbəcər şəhərindən $8,5 \text{ km}$ cənubda Tərtər çayının sağ sahilində, çay məcrasından 100 m aralada yerləşir. Təzahür Kəlbəcər qırılma zonası ilə əlaqəlidir. Travertinin yayılma sahəsi 60 000 m^2 -ə yaxındır.

Oniks təbəqəsi travertin kütləsində kiçik əyiləmə bucağı altında yerləşir. Təbəqənin qalınlığı bir neçə santimetrdən 20 sm arasında dəyişir.

Sarı, sarı-qırmızı və sarıya çalan açıq qəhvəyi rəngli mərmər oniksini teksturası nazik zolaqlı laylardan ibarətdir və zəif kristallıq quruluşa malikdir. Sınması qeyri-düzgündür. Cilalanma prosesində güzgü formasını alır.

Kestək mərmər oniks təzahürü eyniadlı kəndin cənub-şərqində yerləşir.

Travertinlərin sahəsi $25 \times 30 \text{ m}^2$ -dir. Üç nazik təbəqənin hər birinin uzunluğu 8 m -dən 15 m -ə qədərdir, və bir-birindən $1-1,5 \text{ m}$ üfqi vəziyyətdə yerləşirlər. Qalınlıqları bir neçə santimetrdən $15-20 \text{ sm}$ arasında dəyişir.

Oniks ağ-süd rəngindədir, zəif zolaqlıdır, bir tonludur, teksturası massivdir, quruluşu qəndəbənzər gobud kristallardan ibarətdir. Sınması qeyri-düzgündür. Süxur cilalanma prosesində şüşə, bəzən də tutqun parıltılı güzgü formasını alır.

Abdullauşağı mərmər oniksi təzahürü eyniadlı kənddən $1,5-2 \text{ km}$ cənub-şərqdə Mozçayın (Tutxun çayının sol qolu) sol yamacında yerləşir. 1986-cı ildə aşkar edilmişdir. Travertinlərin ümumi yayılma sahəsi 5 km^2 -ə yaxındır, örtüyün qalınlığı $1-2 \text{ m}$ -dir.

Oniksə damarcıqlar, damar, linza-damar və qalınlığı bir neçə santimetrdən 50 sm -ə qədər olan lövhələr şəkilində olan travertinlər arasında rast gəlinir.

Oniksini teksturası laylıdır, massivdir, gizli kristallıq quruluşu var, sınması qeyri-düzgündür, parıltısı tutxundur. Daşın əsas rəngi qırmızı-qəhvəyidir, dalğalı-zolaqlı, peyzajlı cizgilərə malikdir. Rənginə görə oniksini iki dekorativ növləri müəyyən edilib: zolaqlarının eni 1 mm -dən $1-2 \text{ sm}$ -ə qədər olan, bir-birini əvəz

edən tutxun bal və qırmızı, açıq-qəhvəyi rəngli nazik dalğalı-zolaqlı, peyzajlı oniks, və təzadlı rəngləri olan zəif dalğalı, bir-birini əvəz edən ağ, sarı-bal və qırmızı rəngli peyzaj cizgiləri olan oniks. Zolaqların strukturası gizli kristallıdır, enli zolaqlarda ağ rəng eninə dalğalıdır. Qalınlığı 10 mm olan lövhələrdən işiq kesir.

Daş 8-10 mm qalınlıqlı lövhələrə mişarlananda öz bütövlüyünü saxlayır. Sonrakı emal zamanı səthi güzgü formasını alır. Yüksək dekorativ keyfiyyətlərlə xarakterizə olunur, təzadlı cizgilərə malikdir.

Sahəsi 350 m², orta qalınlığı 0,25 m, həcmdə çəkisi 2,9 t/m³ olan, ümumi xammalın 35 %-ni mərmər təşkil etmək şərti ilə mərmər oniksinin ehtiyatı 34 ton təşkil edir.

Tutxun sahəsində aşkarlanan mərmər oniks təzahürləri Tutxun çayının sol sahilində fəaliyyətdə olan isti mineral suların çökən travertinlərlə əlaqəlidir. Onikslərin yayıldığı sahə 0,2 km²-dir. Ağ və sarı zolaqlı növləri var.

Tutxun (Zülfüqarlı) mərmər oniksi təzahürü Tutxun çayının sol sahilində, Zülfüqarlı kəndindən 2,5 km cənubda, Abdullaşağı kəndindən 2,4 km cənub-şərqdə Zülfüqarlıdan Abdullaşağına gedən yolun kənarında yerləşir.

Oniks təbəqəsi travertinin qatı ilə onların diorit-porfir qatışıqları arasında yerləşir. Oniks sahəsinin uzunluğu 72 m, eni 14 m, qalınlığı isə 0,2 m-dən 0,7 m-ə qədərdir.

Oniksin teksturası laylıdır, massivlidir. Kristall quruluşu var, sınıması qeyri-düzgündür, parıltısı tutqundur. Daşın əsas rəngləri boz-sarı, zəif boz-yaşıldır. Cizgiləri gobud zolaqlıdır, boz-sarı, açıq-yaşıl və ağ zolaqlar bir-birini əvəz edirlər. Zolağın eni bir neçə milli metrədən 2-3 sm-ə qədərdir. Qalınlığı 8 mm olan lövhələr işiq keçirir.

Daş 8-10 mm qalınlıqlı lövhələrə mişarlananda və sonrakı emal zamanı öz bütövlüyünü saxlayır. Onun əsas qüsuru yekcins olmayan tərdə cilalanmasıdır. C₂ kateqoriyalı xammalın kondision ehtiyatı 427 tondur.

Geoloq M.Ç.Nağıyev axtarış işləri prosesində iki kaha oniks təzahürü aşkar etmişdir.

1 №-li kaha Qamışlı kəndinin şimal-qərb ətrafında yerləşir. Kahanın ağzının hündürlüyü 1,5-2 m, eni 2 m-dir.

Tacda kristall formasında olan ağ rəngli mərmər oniks inkişaf edib. Bu əmələgəlmənin ölçüləri: kahanın eni istiqamətində 2,5 m, kahanın uzunluq istiqamətində 3 m, qalınlığı 30-35 sm -dir.

Konsentrik zonal quruluşlu oniks qeyri-kontrast qəhvəyi rəngdədir. Kristall strukturaya malikdir. Qalınlığı 15 mm olan nümunələrin işiq keçirmə qabiliyyəti yaxşıdır, cilalanmada güzgü formasını alır.

Bu kahanın oniks sənaye əhəmiyyətlidir. Eyni vaxta bu kaha təbiət memarlıq abidəsi hesab edilə bilər.

2 №-li kaha Ağyataq kəndinin cənub-qərb ətrafında yerləşir. Kahanın ağzının hündürlüyü 1,5-2 m, eni 2 m-dir. Kahanın uzunluğu 40 m-ə yaxındır. Bu kahanın mərmər oniksi görünüşünə və dekorativ xüsusiyyətlərinə görə 1 №-li kahanın oniksi ilə analojidir.

İrizasiyalı obsidian

Obsidian turş vulkan şüşəsi olub məmulat əşyaları hazırlamaq üçün istifadə olunur. Obsidianın irizasiyalı tünd rəngli növü daha qiymətlidir. Obsidian adətən 65-75 % silisium oksidindən ibarət olub, kimyavi tərkibinə görə riolitlərə və dasitlərə yaxındır.

İrizasiyalı obsidian - 1970-ci ildə Keçəldağda obsidian və perlit yatağında aşkar edilib. Yataq Tərtər çayının yuxarı axarında İstisu kurortunun yaxınlığında yerləşir. Bu mineralın əsas xüsusiyyəti interferesiya rənglərinin bütün çalarlarına malik olmasıdır, o müxtəlif bucaq altında müxtəlif rənglər verir. İrizasiyalı obsidianın ehtiyatları 20 000 m³ qiymətləndirilmişdir.

Keçəldağ yataqlarında küllü miqdarda obsidian və perlit daşları var. Obsidiandan sənayedə çilçıraq və başqa zinət əşyaları hazırlamaq üçün istifadə edilir. Obsidian və perlit daşlarının tərkibində su var. Bu daşlar qızdırıldıqda istənilən ölçünü düzəltmək olur. Daşlar qızdırıldıqda bir neçə dəfə dəfə böyüyür.

Keçəldağ obsidian yatağı vulkanik kümbəz olub, planda uzunluq oxu 2,5 km olan ellipsə bənzəyir.

Yataqda irizasiyalı obsidianın sənaye əhəmiyyəti daşıyan iki morfoloji tipi: krater və örtük tipi ayrılır.

Krater tipli irizasiyalı obsidian daha yüksək keyfiyyətli olub, zəngin irizasiyaya malikdir. Kraterdən çıxan obsidian bir çox irizasiya rənglərinə (bənövşəyi, göy, yaşıl, və s.) ayrılır. Zolaqlı obsidiandan başqa boz-gümüşü rəngli bir tonlu irizasiyalı obsidian da aşkar edilmişdir.

Çöl və texnoloji tədqiqatlar nəticəsində irizasiyalı obsidianın aşağıdakı növləri ayrılır: tünd-boz, qaraya qədər; tünd-boz, demək olar ki, qara, qismən zolaqlı; boz-pambıqvari şəkildə; boz-qara, zolaqlı; eyni tonlu boz.

Obsidian az miqdarda kristallaşmış şüşə ilə təmasda olub, onun tərkibində həmçinin filiz minerallarının mikrofenkristalları iştirak edir. Vitrofir strukturludur. Teksturası zolaqlıdır.

Qalınlığı 7 mm olan obsidian lövhələri emal zamanı bütövlüyünü saxlayır. Qalınlığı 8 mm -ə qədər olan lövhələrdən işıq keçir.

Keçəldağ irizasiyalı obsidian yatağı yüksək keyfiyyətli məmulat daşı kimi qiymətləndirilib.

Qranatlar

1988-ci ildə geoloq M.Ç.Nağıyev Sarıbaba strukturunda bir sıra qiymətli qranat-demantoid və mopazolitlər aşkar etmişdir. Bu məmulatlar andraditin zərərlik nümunələridir.

Demantoid kalsit-dəmir qranat sırasına aid edilir. Mineralın açıq-yaşıl rəngi onun tərkibində dəmir oksidinin olması ilə əlaqədardır. Demantoidin xırda dənələri üçün radial şüavı quruluş səciyyəvidir. Dənələrin ölçüləri 5-7 mm-ə qədərdir.

Topazolit andraditin az rast gəlinən növüdür. Özünün mis və yaxud qızılı-sarı rənginə görə topaza yaxındır. Xırda dənələr şəkilində rast gəlinir. Sarıbaba strukturunda topazların Comərd, Kazımbinə, Kilisəli, Keçiliqaya, Şorbulaq, Bağlıpyə və Göydərə təzahürləri aşkar edilib.

Comərd demantoid təzahürü eyniadlı kəndin 2,5 km şimal-qərbində yerləşir. Sahənin şimal-şərq hissəsində qalınlığı 4-4,5 m olan bazalt qatı aşkar edilib. Bu qat xırda qırıntılı konqlomerata keçən xırda qırıntılı qrauelitlə təmsil olunub.

Qırılma pozulmaları boyu sərt düşən çatlıq sistemləri aşkar edilib. Nazik xrizotil-asbest damarcıqları nəzərə çarpır. Damarcıqların eni 1,5 m, uzunluğu 1,5-2 m-dir. Onların qalınlığı 0,5 sm -dən 3 sm arasında dəyişir.

Demantoidin rombo-dodekad formalı incə yaşıl şabalıdı, olduqca nadir hallarda isə izümürüdə yaşıl rəngli kristallarına rast gəlinir. Kristallar kifayət qədər təmizdir. Xırda dənəli demantoidlərə (ölçüləri 2 mm-dən 6-7 mm-ə qədər) daha çox rast gəlinir. Xırda boşluqlarda tək-tək andradit kristalları mövcuddur. Kristalların ölçüləri 2 mm-dən 8-10 mm-ə qədərdir.

Kazımbinə demantoid təzahürü Comərd təzahüründən 3,5 km şimal-qərbdə yerləşir. Sahənin mərkəzi hissəsində xromit daşıyan serpentinitləşmiş hiperbazitlər çıxır. Çatlarda və onların serpentinitlərlə təmaslarında izometrik formada demantoid dənələri müşahidə edilir. Həmin dənələrin ölçüləri lap nazikdən 1,5 mm arasında dəyişir. Çat zonalarında kiçik boşluqlarda serpentinitləşmiş dunitlərlə, nadir hallarda isə nazik çat təmaslarında xırda dənə və örtük halında demantoidlər qeyd edilib.

Kilisəli demantoid təzahürü eyniadlı kənddən 3,5 km cənub-qərbdə yerləşir. Serpentinitləşmiş hiperbazitlərdə 1,5 mm ölçüdə olan kiçik dənə formasında demantoid mineralları aşkar edilib. Çatların səthində mineralaşma örtük, bəzən də xırda (0,5 mm -ə qədər) dənələr şəkilində qeyd olunur. Demantoidin dənələri tünd-yaşıl rəngdə olur. Onların ölçüləri 1,5 mm-dən çox olmur.

Keçiliqaya təzahürü Tutxun çayının sağ yamacında, Zülfüqarlı kəndindən 5,5 km cənub-şərqdə yerləşir. Təzahürün daxili hüduqlarında güclü dəyişilmiş, əzilmiş, ultrasəsi süxurların serpentinitləşməsi inkişaf edib. Demantoid və topa-

zolit minerallaşması cüclü dəyişilmiş serpentinitlərdə xırda dənələr və yaxıntı şəkilində inkişaf tapıb. Demantoid dənəsinin ölçüsü 2 mm-dən çox olmur. Dənələr yaşıl-ot rəngində olur. Topazolit sarı-bal rəngindədir, şəffafdır. Onun dənələri oval formasında olur.

Şorbulaq demantoid təzahürü eyniadlı qəsəbədən 1 km şərqdə yerləşir. Yatağın geoloji quruluşunda argillitlər, tuf brekçiyaları və tuflar, xırda-orta qırıntılı tuf konqlomeratlarından ibarət santon yaşlı çöküntülər iştirak edir.

Demantoid minerallaşması serpentinitlərin içərisində yerləşmiş xrizotil-asbest damarcıqları ilə əlaqəlidir. Damarcıqların uzunluğu 1,0-1,5 m-dən uzun olmur, eni 0,5-1,0 sm- dən 5 sm arasında dəyişir. Bəzi sahələrdə yumşalmış, tamamilə əzilmiş damarcıqlar qeyd olunur. Demantoid yaşıl-izümürü rəngdədir. Dənələrin ölçüsü 5 mm- ə qədərdir. Minerallaşma asbest damarcıqlarının endo-kontakt təmaslarında inkişaf tapmış xırda boşluqlarda qeydə alınır.

Bağlıpəyə təzahürü Şorbulaq təzahüründən 3,5 km cənub-şərqdə yerləşir və onun davamı sayılır. Çat zalbandlarında demantoid minerallaşması izometrik dənələr şəkilində serpentinitlərlə birlikdə aşkar edilib. Dənələrin ölçüləri 4 mm-ə çatır, boşluqlarda isə 10x15 mm olur. Demantoid yaşıl, sarı-yaşıl rəngdə olur. Bəzi sahələrdə topazolit sarı-bal rəngli kiçik, şəffaf dənələri (2mm-ə qədər) müşahidə olunur.

Göydərə demantoid təzahürü eyniadlı kənddən 4-5 km şimal-şərqdə yerləşir.

Demantoidə serpentinitləşmiş dunitlərdə yaşıl rəngli xırda dənələr şəkilində rast gəlinir. Bəzən xrizotil-asbest materialı ilə dolan kiçik paralel çatlara rast gəlinir. Bu damarcıqların daxilində 1,5 mm ölçüdə tutqun-yaşıl rəngli kiçik demantoid dənələri müşahidə olunur.

Mineral boyalar

Sarıdaş mineral boya təzahürü eyniadlı kənddən 0,2 km şimal-qərbdə yerləşir.

Listvenitlər intensiv parçalanmış tektonik zonalarla bağlı olub, damar və linza əmələ gətirirlər. Rənglər boz-yaşıl, yaşıl, qonur-yaşıl, qonur-sarı olurlar. Yayılma sahəsi 2-3 ha-dır. Qalınlığı 10-15 m-dir.

Bu sahədə dəmir oksidinin miqdarı 18,97 %-dən 25,55 % arasında dəyişərək, orta miqdarı 21,51 % təşkil edir. Kimyavi analiz vasitəsi ilə başqa oksidlərin miqdarı belə olmuşdur (%): SiO_2 - 55,24; Al_2O_3 - 9,35; Fe_2O_3 - 25,55; CaO - 0,83; MgO - 4,25; SO_3 - 0,85; K_2O - 0,77.

Ağyataq mineral boya təzahürü Kilisəli və Moz çaylarının arasında Zülfüqarlı silsiləsində yerləşir. Burada alt senon vulkanogen-çökmə əmələgəlmələr geniş inkişaf tapıb. Bu oksidləşmə zonaşı listvenitlərlə, serpentinitlərlə,

qırmızı-qonur rəngli argillitlərlə və tektonik brekçiyalarla bağlıdır. Zona şimal-şərq istiqamətdə 2 km uzununa, 300-350 m eninə uzanır. Proqnoz ehtiyatları 124,5 mln tondur.

Daş ərintisi süxurları

Daş ərintisi süxurları, yəni təbbi daşların əridilib sonra onlardan qəlib forması hazırlanmasıdır. Bu qəliblər digər məmulat formaları hazırlamaq üçün istifadə edilir. Belə məqsədlər üçün bazaltlar, diabazaltlar və andebazaltlar yararlıdırlar.

Kəlbəcər andebazalt yatağı rayon mərkəzindən 18 km cənub-qərbdə Tərtər çayının sol sahilində yerləşir. Bu yataq 1967-ci ildə tədqiq edilmişdir.

Yataq iki sahədən ibarətdir: Zar və Zivel (bu yataq Zar yatağından 1-2 km cənub-qərbdə yerləşir). Bu sahələr Tərtərçay vadisində 300-400 m yüksəklikdə qalxaraq, şimal-şərq istiqamətdə meyilli olaraq yayılmışdır. Zar yatağının sahəsi 5 km², eni 1,3 km, uzunluğu 4 km-dir. Zivel yatağının sahəsi 15 km²-dir.

Andebazaltlar 1080-1130 C⁰ temperaturda qızdırıldıqda kristallığı saxlamaqla yumşalaraq bərk haldan ərimə halına keçir, sonrakı 1200-1300 C⁰ qızdırılma temperaturunda kristal vəziyyətini itirərək əriyir və bərk qara tutqun şüşə halına keçir.

Tədqiqatlar göstərir ki, andebazaltlar o halda yararlıdır ki, ona serpentinit, xromit və karbanat qatışıqları əlavə olunsun. Əlavə qatışıq kimi Çaykənd kəndinin cənub-qərbində yerləşən massivin serpentinitləri (massivin ehtiyat miqdarı 50-100 mln.tondur), həmin sahədə yerləşən dəmir xromiti (ehtiyat çox böyükdür) və Naxçıvanda olan dolomit (ehtiyat miqdarı 300 mln.tondan çoxdur) istifadə edilmişdir.

Tədqiq edilmiş hər iki sahənin ehtiyatı 670 mln. tondur.

Termik emal yolu ilə yüngül tikinti materiaları hazırlamaq üçün süxurlar

Yüngül və çox yüngül beton hazırlanması prosesində istifadə edilən qarışıq almaq üçün, istisaxlayan və səskeçirməyən məmulat kimi vulkanik şüşələrdən - şişən (qabaran) perlitdən, obsidiandan və asan əriyən gillərdən istifadə olunur.

İlk vulkanik şüşə obsidian sayılır. Obsidian tədricən hidradasiya nəticəsində perlitə çevrilib. Obsidian və perlit liparitin tədricən bir-birinə çevrilən şüşəyəbənzər növüdür.

Pertilin səciyyəvi xarakteri onun tərkibində suyun olmasıdır (5-6 % su), obsidianın tərkibində isə suyun miqdarı 0,5 %-ə qədər olur. Onların tərkibində su özünəməxsus halda - şüşə kütləsinin tərkibində ərinmiş halda olur. Perlitin növü və keyfiyyəti onun tərkibində olan suyun tərkibindən və xarakterindən asılıdır.

Perlit

Perlit qeyri-mineral faydalı qazıntılara aiddir və çox qiymətli praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Kaynozoy yaşlı perlit və perlit obsidianı turş tərkibli cavan vulkanik süxurlar içərisində yayılıb. Bu əmələgəlmələrə daykalar və axın şəkilində Keçəldağ, Böyük Dəvəgözü, Kiçik Dəvəgözü obsidian yataqlarında, Keçəldağ perlit yatağında rast gəlinir. Yataqların ümumi ehtiyatları bir neçə yüz million kub metr obsidian və perlitdən ibarətdir. Bu yataqların şüşəvari süxurları çox yüksək keyfiyyətlidir.

Keçəldağ perlitini xarici görünüşünə, teksturasına və quruluşuna görə fərqlənirlər. Rəngnə görə perlitin ağ, sarı, açıq-qonur, bəzi hallarda boz-qırmı, tutxun bənövşəyi növləri var. Onlar xarakterlərinə görə hamar-parıltılı və şüşəyəbənzərdir, kütləvi və məsaməli quruluşla malikdirlər.

Struktur quruluşuna görə perlitin zolaqlı-flyudal, porfirobənzər və şar formalı növləri var.

Qabarmış perlit quru zonalarda torpağın rütubətliyini saxlamaqla, bitki örtüyünün, ələlxüsus, kənd təsərrüfatı məhsullarının, bağ-bağça bitkilərinin, qızılgülün və s. inkişafına güclü təkan verir.

Şişmiş perlit istisaxlayıcı sementin, kafellərin, tağ örtüklərinin hazırlanmasında istifadə edilir. Həmçinin boyaların tərkib hissəsində, plasmada və asfalt qarışıqı kimi istifadə edilir.

Perlit suyu özünə çəkib şişir və sukeçirməz hala düşür. O pantonların hazırlanmasında istifadə edilir.

Azərbaycan perlitini neft sənayesində korroziyanın qarşısını alan örtük kimi istifadə edilir. O neft məhsulları üçün yaxşı adsorbent sayılır. Perlitdən hazırlanan məhsullar çürümür və uzun müddət ərzində parçalanmırlar.

Perlit tütün sənayesində də istifadə edilir. Tütün filtirlərində adsorbent maddə kimi istifadə edilən perlit tütün məhsullarını tütün tütüsündən effektiv şəkildə təmizləyir. Bununla da tütün filtirlərinin hazırlanmasında istifadə edilən qiymətli maddələri, kobaltı, pambığı əvəz etməklə, sənayedə həmin materialların qənaətlə işlədilməsinə şərait yaradır. Perlit yer kürəsində geniş yayılıb və çox ucuz material sayılır. Bir çox ölkələrdə perlitin istehsal edilməsində xüsusi işləmə lazım gəlmir. Məlum olan filtirdüzəldən maşınlarda perlitdən filtr hazırlanır.

Kəlbəcərin təbii perlitinin tərkibində mineral elementlərin əsas komponentləri cəmləşib. Həmin minerallar toyuq cücələrinin inkişaf etməsinə və həyat tərzinə müsbət təsir edir, ancaq broyler ət məhsullarının tərkibinə mənfi təsir göstərmir. Perlitin tərkibində insan və heyvan orqanizmlərinin, bitkilərin həyatı üçün lazım olan makro və mikro elementlər var. Məhz, buna görə də perlit heyvan və quşlar üçün yemlərin hazırlanmasında rol oynaya bilər və eyni zamanda torpağın münbitləşməsinə yaxşı təsir edir.

Akademik Mirəli Qaşqayın rəhbərliyi altında Geoloji Axtarış Ekspedisiyası rayon mərkəzindən 2 km cənub-qərbdə, Alolar kəndinin ətrafında pexşteyn yatağı aşkar etmişdir. Rayonun başqa ərazilərində də (Zar kəndinin Çaxmaq deyilən ərazisində və s.) pexşteyn yataqları var. Pexşteyn sarı-qırmızı (bal) rəngində olur. Xarici görünüşü yağa bənzəyir.

Pexşteyndə haqqında bəhs edilən mineral xammal növünə aiddir, lakin pexşteynin tərkibində obsidian suyunun olmaması onun şişməsinə (qabarmasına) imkan vermir. Pexşteyn-özünəməxsus parıltısı və tərkibində çox su olan (6-10%) şüşə növüdür. Perlitnən pexşteynin arasında keçid xarakteri mövcuddur. Perlitə nisbətən pexşteyn çox möhkəm olur. O da obsidianla bərabər pemza hazırlanması üçün xammal kimi istifadə edilə bilər.

Keçəldağ obsidian yatağı İstisu kurortundan 15 km şimal-qərbdə Keçəl dağın (3171m) zirvəsində yerləşir.

Yataq 1957-ci ildə M.S.İsmayılov tərəfindən betonun yüngül doldurucusu, 1965-1967-ci illərdə E.M.Mütəllibov, 1971-ci ildə M.D.Bayramov və M.A.Hüseynov, 1973-1974-cü illərdə M.Ç.Nağıyev və V.G.Ramazanov, 1975-1977-ci illərdə S.Y.Rüstəmov və V.D.Osadçı tərəfindən isə tərəşlanmaq və məmulat daşı kimi öyrənilmişdir.

Yatağın sahəsi 0,15 km²-dir. Geoloji quruluşunda pliosen yaşlı andezit lavaları iştirak edir. Obsidianın həcmdə çəkisi 2,28 - 2,29 q/sm³, qabarmada - 0,39-0,45 q/sm³, məsaməlilik 0,4-1,3 % - dir.

Üzlük daşlar

Travertinlər:

İstisu travertin yatağı İstisu kurortundan 0,8-1,0 km şimal-şərqdə Tərtər çayının sağ sahilində yerləşir. Yataq 1955-ci ildə R.A.Qasimov tərəfindən aşkar edilib.

Yataq orta eosen yaşlı andezitlərin üstündə yerləşən dördüncü dövr yaşlı travertinlərdən ibarətdir. Yatağın yayılma sahəsi 80 hektara yaxındır.

Travertinlər ağ, ağ-sarı rəngdədir, məsaməlidir, bəzi yerlərdə sıxdır.

Əsrik travertin təzahürü Çobankərəkməz kəndindən 2 km cənub-qərbdə «Qoturlu istisuyunun» mineral su çıxan ərazisində yerləşir. Təzahür 1978-ci ildə S.A.Babayev və A.F.Heydərov tərəfindən tədqiq edilmişdir. Yayılma sahəsi 1000x150x200 m-dir. Orta qalınlığı 12-14 m-dir. Travertinin rəngi fil sümüyünün rənginə bənzəyir. Bir çox hallarda bu travertinlər məsaməli olur və çəkil zərbəsi altında ya yumşalır, ya da giləbənzər kütləyə çevrilir. Travertinlər araqonitli təbəqələrdən təşkil olunmuş konsentrik ellips şəkilində olurlar. Ehtiyat miqdarı 700x100x10=700 min.m³-dir.

Başlıbel travertin təzahürü eyniadlı kəndin ərazisində yerləşir. Təzahür

1978-ci ildə S.A.Babayev və A.F.Heydərrov tərəfindən tədqiq edilib.

Ən böyük travertin çıxıntısı yuxarıda qeyd edilən təzahürdən 1,5 km qərbdə yerləşir və 15,5 km² sahəni əhatə edir. Onlar böyük olmayan layvari düzənlik əmələ gətirib. Travertinlərin qalınlığı 5 sm-dən 30 sm, orta qalınlığı 20 m-dir. Travertinlər üzlük materialı üçün yararlıdır. Ehtimal edilən ehtiyat miqdarı 1500 m²x20 m=30 000.m³-dir.

Listvenitlər:

Güneypəyə listvenit yatağı eyniadlı kəndin şimal və şimal-şərq ətrafında yerləşir. Listvenit kütlələri enlik istiqamətində 1,5 km məsafədə uzanır. Kütlənin qalınlığı 5 m-dən 40 m-ə qədər dəyişir. Xammalın çıxış kondisiyası 50-60 %-dir. Daşın minimal bloklığı 20x20x20 sm-dir. Süxur çox sıxdır, kiçik dənəlidir, massivlidir, bərkliyi 5-ə qədərdir, sınması qeyri-düzgündür, parıltısı tutqundur. Süxurun rənglənməsi müxtəlif - ağ, sarı, boz və qırmızı rənglərin qarışığından ibarətdir, bəzi yerlərdə yaşıl tonludur. Cizgilər böyük olmayan qara dendritli ləkəli-damarcıqlardan ibarətdir. Ləkələrin ölçüləri 3-5 mm-dən bir neçə santimetrə çatır. Damarcıqların eni 1mm-dən 8 mm-ə qədərdir, bəzi yerlərdə peyzaj şəkillidir, boz-yaşıl rəngdədir. Yaxşı cilalanma xüsusiyyətinə malikdir. Dekorativ listvenitin təqribi ehtiyatı 5000 (beş) min tondur.

Qılınclı listvenit yatağı da bu ərazidə yerləşir, ancaq başqa bədii-dekorativ xüsusiyyətə malikdir.

Zülfüqarlı, Almalıq, Sarıdaş və Atdaşı ərazilərində də listvenit təzahürləri aşkar edilmişdir.

Tuflar:

Kilisəli tuf yatağı Kəlbəcər şəhərindən 22 km məsafədə Kilisəli (indiki Günəşli) kəndinin ərazisində yerləşir. Geoloji-kəşfiyyat işləri 1966-1967-ci illərdə A.A.Cəfərov tərəfindən aparılmışdır. Yatağın geoloji quruluşunda yuxarı təbaşir, paleogen və dördüncü dövr yaşlı süxurlar iştirak edirlər. Orta eosen yaşlı süxurlar laylanmış andezitlərdən və onların tuflarından təşkil olunmuşdur. Yatağın əlverişli geoloji şəraiti var.

Yataqda kəsilmə nöqtəyi-nəzərdən tufların üç müxtəlif növü müəyyən edilib (aşağıdan yuxarı): qalınlığı 50-55 m olan qara qırmızı rəngli lay (qat); qalınlığı 30 m olan açıq-qırmızı, məsaməli, bərk, zəif çətli lay (qat); qalınlığı 8-12 m olan yaşıl məsaməli zəif çətli lay (qat). Tufların ümumi qalınlığı 80-90 m-dir. Tufların həcmdə çəkisi 1,8- dən 2,5 t/m³ arasında dəyişir.

Bu yatağın tuflarından üzlük və divar hörgü materialları kimi istifadə edilə bilər.

Zar, Bəzixana, Zivel və digər kəndlərin ərazilərində də tuf daş yataqları var.

Rayonun ərazisində yuxarıda göstərilən filiz minerallarından başqa digər minerallar da mövcuddur.

Serpentinitlər Göyçə-Qarabağ tektono-maqmatik zonası daxilində ofiolit formasiyası ilə əlaqədardır. Petroqrafik tərkiblərinə görə onların dunit, peridotit, olivinit və piroksenit növləri ayrılır. Dunitlər maqnezial-silikat süxurları olub, odadavamlı əşyaların hazırlanmasında istifadə edilir. Dunit linzalarının ölçüləri: uzunluqları-350-400m, qalınlıqları-15-20 m-dir. Əsas təzahürləri: Göydərə, Yaydar, Nikolayevski, Kazımbinə zonalarıdır.

Qaranlıq sahəsində Dəlidağ intruzivinin endotəmasında mineraloji əhəmiyyət daşıyan rodonit aşkarlanmışdır.

M.Ə.Qaşqay və Ş.İ.Allahverdiyev (1965 il) kobalt minerallaşmasının izlərini aşkar etmişlər. Onların fikrincə Kəlbəcər rayonunda ultraəsası süxurların inkişaf tapdığı ərazilərdə yerləşən listvenit kütlələrində kobaltın miqdarı 0,001 %-dən 1 % -ə qədərdir.

Kəlbəcərin ultraəsası süxurlarında 0,07-0,29 % miqdarında nikel müəyyən edilib. Araşdırılıb ki, süxurlarda kobaltın və nikelin artması onların maqneziumluğunun yüksək olması ilə birbaşa əlaqəlidir.

Regionun kobalt və nikelə perspektivliyi yüksək qiymətləndirilib.

Ümumiyyətlə, Dəlidağ-Ağçay, Levçay, Qaraqaya, Hinaldağ, Ağyataq, Ağqaya, Şorbulaq, Sarıdaş, Güneypəyə, Teymuruçan dağ, Bağırsağ, Sultanheydər, Keçəldağ, Sərçəli dağı, Ağduzdağ, Keyti dağı, Mıxtökən, Qatardaş, Qaranlığın dərəsi, Qırmızıdağ, Dikpilkən, Zəylik, Zülfüqarlı və başqa ərazilərdə uzun illər geoloji kəşfiyyat işləri aparılmış və həmin ərazilərdə aşağıda adları çəkilən minerallar aşkarlanmışdır:

minerallar - avgit, aqat, azurit, aktionolit, ametist, anhidrit, barit, biotit, bornit, bronzit, vezuvian, bismutit, diallaq, diopsid, dolomit, qalenit, qarnierit, hematit, qızıl, qranat, ilmenit, kalsit, kvars, kinovar, kobaltın, kovellin, çaxmaq daşı, krokoit, kuprit, gümüş, gips, labrador, lazurit, leysit, limonit, maqnezit, maqnetit, malaxit, markazit, mis, molibdenit, muskovit, nikelin, obsidian, olivin, oniks, opal, ortoklaz, pentlandit, pirit, pirrotin, platin, prenit, rodonit, siderit, spessartit, sfalerit, sfen, talk, topaz, serusit, sirkon, turmalin, flyuorit, fuksit, xalkozin, xalkopirit, xalsedon, xlorit, mikroklin, xromit, şpinel, burnonit, jadeit, zmeevik, mərcan, yaşma, dağ bülluru, pələng gözü.

Yuxarıda adları çəkilən filiz və qeyri-filiz yataqlarından başqa Kəlbəcərin ərazisində tikinti materialları üçün istifadə edilən qum və gil yataqları var. Bəzi yerlərdə boyaq üçün istifadə edilən boya materialları mövcuddur.

Belə ki, Bəzixana kəndinin yerləşdiyi Bəzixana təpəsinin cənub və şərq hissələrində dənəciklərinin diametri 0,2-0,4 mm ölçüdə olan dəniz tipli qum yataqları var. Bu qum çox qiymətli tikinti materialıdır. Həmin qumun sementlə qarışığı çox möhkəm olur. Belə qum yataqları həmin ərazilərdə bir neçə yerdə-

dir. Kəndin yerləşdiyi Çınqıllı təpənin baş tərəfində qırmızı-çəhrayı rəngdə, təpənin orta hissəsində isə boz rəngdə olan boya materialları var. Bu boya materialları palçıq formasındadır.

Keşmək ərazisində tikinti kərpici istehsal etmək üçün yararlı olan zəngin miqdarda gil yatağı var.

Meydan çayı ətrafında (Pırağqayada) üzlük daşı istehsalına yararlı olan mərmərləşmiş əhəng daşı yatağı mövcuddur.

Ağdaban kəndinin «Talanın başı» adlanan ərazisində perlit və mis yataqları, «Alxanın yurdu» adlanan ərazidə isə digər faydalı qazıntı yataqları var.

Milli kəndi yaxınlığında qırmızı-narıncı və qırmızı-qəhvəyi rəngində dəmir-sülügən boyası var. Həmin boyadan yerli sakinlər əvvəllər boyaq üçün istifadə edirmişlər. Sənayedə rəngli boya almaq üçün dəmir-sülügən tərkibinə görə çox qiymətli bir xammaldır. Həmin boya ilə kustar üsulla rənglənmiş əşyalar çox çətinliklə yüksək temperaturda yuyulub təmizlənir.

Akademik M.Ə.Qaşqayın rəhbərlik etdiyi geoloji-axtarış ekspedisiyası tərəfindən Alolar kəndi yaxınlığında pexşteyin aşkar edilmişdir. Rayonun başqa ərazilərində də (Zar kəndi-Çaxmaq) pexşteyin yataqları var. Pexşteyin sarı-qırmızı (bal) rəngində olur. Həmin daşlar süngər daşı (cilalamaq, sürtmək) düzəltmək üçün çox qiymətli bir materialdır.

Zar kəndinin cənub hissəsində yerləşən əlçatmaz qayalardan birinin - Kolluqlu qayanın başında yerləşən 3-cü səkiddə duz kahası var. Bu duzdan yemək üçün istifadə edirdilər. Duz böyük kristal şəkilindədir. Duz kahası uçurum qayada yerləşir. Adamların oraya girməsi çox təhlükəli olduğundan həmin duzdan geniş surətdə istifadə etmək mümkün olmurdu.

Çovdar kəndinin ərazisində mərmər və yemək duzu yataqları, turşsu mineral suyu, Zağanın döşü adlanan ərazidə qızıl yatağı var.

Mollabayramlı kəndinin evlərinin yerləşdiyi ərazidə qrafit, «Ortatəpə» adlanan ərazidə ağ mərmər yatağı var.

Dal Qılışlı kəndinin ərazisində olan Qaramalı bulağından çıxan suyun tərkibində kükürd var. Bu kəndin qəbiristanlığının yerləşdiyi ərazidə və kənd sovetinin binasının yerləşdiyi ərazidə kvarts qum yataqları mövcuddur.

Kəlbəcərin ərazisində müxtəlif növ qiymətli əlvan daş yataqları da var.

Rayonun ərazisində olan qiymətli daşlardan müxtəlif növ əşyalar: şahmat, güldan, stol, stul, heykəllər və s. hazırlanır.

Burada olan tuf daşlarından çox yaraşılıq xas evlər tikirdilər.

Göydərə yatağından çıxarılan xromitdən sənayedə metalları xromlamaq üçün istifadə edilir.

Kükürd kolçedanından kükürd almaq üçün istifadə olunur.

Yuxarıda adları çəkilənlərdən başqa xalça, kilim, ip və s. boyamaq üçün bu ərazilərdə küllü miqdarda təbii boyaq bitkiləri bitir.

3.2. Mineral sular

Mineral su yataqları - Yuxarı İstisu, Aşağı İstisu, Qoturlu İstisuyu, Turşsu.

Bu ərazilərdə çıxan İstisu termal bulaqları haqqında məlumatlar XII əsrə təsadüf edir. Ancaq geoloji tədqiqatlar göstərir ki, İstisuda olan termal bulaqlar (mineral sular) haqqında məlumatlar on min illər bundan əvvəl bəlli idi.

Şifayi mənbələrə görə İstisu «Ocaq» yeri sayılır. Bir neçə yüz il bundan qabaq şikəst və başqa xəstəliyi olan adamları şəfa tapmaq üçün İstisuya gətirilmişlər.

Rayonun ərazisində mineral sulardan İstisu və yüksək debite malik olan Narzan tipli turş su bulaqları, Yuxarı İstisudan 1-2 km cənub-şərqdə rədonlu sular var. Həmin sular sinir, oynaq, ürək-damarları xəstəlikləri zamanı istifadə olunur.

Bu ərazilərdə 3 mindən çox bulaq var.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda adları çəkilən filiz və qeyri-filiz yataqları işlək halda 1993-cü ildə Kəlbəcər erməni qoşunları tərəfindən işğal ediləndən sonra ermənilərin ixtiyarına keçdi.

İstisu tipli mineral sular böyük bir ərazini, Tərtər çayı boyunca 40 km məsafəni əhatə edir. Bu ərazi Kəlbəcərdən 10 km şimalda yerləşən Çaykənddən başlayaraq, Bağırsağ binəsinə (Dəlidağın aşağı hissəsi) kimi uzanır. Bu sular eninə 30 km məsafədə yayılmışdır. Bu əraziyə Kəlbəcərin şərqində yerləşən Qoturlu İstisuyu, qərbdə yerləşən Səfolar İstisuyu (Cermuk) daxildir. Mineral sular 4 qrupa bölünürlər: Bağırsağ, Aşağı İstisu, Kəlbəcər və Qoturlu sahələri.

Bağırsağ qrupu İstisu kurortundan 1,5-2 km yuxarı Tərtər çayı boyunca 2350-2400 m dəniz səviyyəsindən yüksəklikdə yerləşir. Bu qrupa Tərtər çayının sağ və sol sahillərində yerləşən və 2 km məsafədə uzanan ərazilərdə, və Tərtər çayın sağ qolu olan Bağırsağ çayından Bağırsağ binəsinə qədər olan məsafədə (0,75 km) yerləşən mineral bulaqlar daxildir.

Aşağı İstisu qrupuna daxil olan sular Kəlbəcərdən 11,5 km cənubda və Yuxarı İstisudan 13 km şimalda yerləşir. Bu sular Tərtər çayının sağ və sol sahillərində yerin dərin qatında yerləşir. Əsas bulaqların yer səthinə çıxması 1650 m -dən başlayır.

Aşağı İstisuda çıxan mineral suyun tərkibi Çexoslovakiyadakı Karlovı Varı mineral suyunun tərkibindən keyfiyyətcə çox yüksəkdir.

Kəlbəcər qrupuna rayon mərkəzinin ətrafında yerləşən termal bulaqlar daxildir.

Rayon mərkəzinin «Yuxarıdüz» adlanan ərazisi dəniz səviyyəsindən 1550 m yüksəklikdə yerləşir və əlverişli iqlim şəraitinə malikdir. Yuxarıdüzün davamı olan Keştək düzü dəniz səviyyəsindən 1550 m yüksəklikdə yerləşir. Bu ərazilər kurort tikintisi üçün əlverişli iqlim şəraitinə malikdir və ikinci bir kurort

kompleksi tikmək üçün yararlıdır.

Qoturlu İstisuyu sahəsi Keçiliqaya kəndinin ərazisində Tərtər çayının sahilində yerləşir. Bu sahədə kurort tikintisi üçün əlverişli iqlim şəraitinə (zəngin məşələr, füsunkar təbiət, səfalı dağlar və s.) malikdir.

Bu mineral suların yüksək hərarətə malik olması onun yerin dərin qatından çıxmasına və tərkibinin sabit olmasına dəlalət edir.

Yerin dərin qatlarında olan suyun hərarəti çox yüksəkdir. Ancaq, yerin üst səthinə çıxana kimi soyuqlaşır. Bu səbəbdən də biri-birinə yaxın olan bulaqlar hərarətinə görə seçilir. Suyu yer səthinə çıxaran borunun yaxınlığında yerləşməsindən asılı olaraq isti, ılıq və soyuq sulara rast gəlinir.

Kəlbəcərdə çıxan İstisuyun kimyəvi analizi ilk dəfə 1927-ci ildə aparılmışdır.

İstisu mineral suların geoloji-hidrogeoloji və fiziki-kimyəvi tərkibi ilə yanaşı onun müalicəvi əhəmiyyəti də öyrənilmişdir.

Hərarətinə, kimyəvi tərkibinə və digər fiziki-kimyəvi tərkibinə görə İstisu ərazisində çıxan mineral sular bir neçə qrupa bölünürlər.

Hərarətinə görə mineral sular soyuq, ılıq və isti qruplara bölünürlər. Bəzi hallarda kimyəvi tərkib də rol oynayır. Bulaqların və quyulardan çıxan suların mineral tərkibi 4,3-6,7 q/l arasında dəyişir.

Kimyəvi tərkibinə görə mineral sular 4 qrupa bölünürlər:

- hidrokarbonat-xlorid-sulfat-natrium-kalsium tərkibli sular;
- hidrokarbonat-sulfat-xlorid-natrium-kalsium tərkibli sular;
- hidrokarbonat-sulfat-natrium-kalsium tərkibli sular;
- yer səthində digər sularla qarışıq tərkibli sular.

Bunlardan əlavə olaraq, Bağırsağ sahəsinin radioaktiv suları və digər üç sahənin zəif radioaktiv suları qeyd olunur.

Təbii termal sularda suyun hərarəti 22-25°C, bulaqların dibiti 0,1-4 l/san, minerallaşma 4-5 q/l arasında dəyişir.

25-62 m dərinliyi olan buruq quyularında mineral suların hərarəti 62-75°C, bəzi quyularda isə daha yüksək olur. 1,0-2,0 l/san debitə, 4,2-6,9 q/l minerallaşmaya malik termal sular aşkar edilib.

Mineral suların tərkibi hərarətdən asılı olaraq belə dəyişir: qaynar sularda minerallaşma 0,7 q/l - ə qədər, soyuq sularda isə 3 q/l-dən çox olur.

Zonanın bütün termal suları kimyəvi tərkibinə görə karbonqazlı, sulfat-xlorid-hidrokarbonat-natriumludur, bu da Kəlbəcər rayonunun termal sularının formalaşma şəraitinin eyni olduğuna dəlalət edir.

Rayonun termal sularında radon aktivlik-771 vahid Bağırsağ qrupunda qeyd edilir. Proqnoz istismar ehtiyatları 2171,1 m³/gün təşkil edir.

Termal suların qaz faktoru çox yüksəkdir, təbii çıxışlarda və quyuların suyunda qaz tamamilə karbon qazından ibarətdir (99,8-99,9 %). Sularda karbon

qazı həm qarışıq, həm də sərbəst şəkildə olur. Qarışıq halda olan karbon qazının miqdarı 35-75 mq/l arasında dəyişir. Digər qazların miqdarı çox azdır (0,1-0,2 %). Nadir qazların miqdarı 0,01-0,001 % olur. Metan, azot, sərbəst xlor, sürmə, sürməli hidrogen, fosforlu hidrogen və digər qazlar istisnadır.

Suların hərərəti ilə tərkibi arasında mütənəsiblik mövcuddur. Yüksək hərərətdə karbon qazı azalır. Soyuq mineral sularda karbon qazı küllü miqdarda olur. Debitlə karbon qazının birbaşa asılılığı yoxdur. Zəif debite malik bulaqlarda karbon qazının miqdarı çox, yüksək debite malik olanlarda isə az olur.

Hərərətdən asılı olaraq eyni bulaqda karbon qazının miqdarı dəyişir.

İstisu mineral sularının hamısında karbon qazı var. Soyuq bulaqlarda onun miqdarı isti bulaqlara nisbətən 2 dəfə çoxdur. Bu qazın miqdarı 1-1,5 mq/l, bəzi bulaqlarda isə 2 mq/l olur. Bəzən karbon qazının quru halda çıxması qeyd olunur. İstisu mineral suları ilə birlikdə yerin səthinə küllü miqdarda karbon qazı çıxır. Bu qaz suların qablaşdırılması prosesində istifadə olunur.

İstisu kurortu ərazisində olan termal bulaqlarda sənayedə istifadə etmək üçün küllü miqdarda karbon qazı istehsal etmək olar. Karbon qazının küllü miqdarda olması onun başqa ölkələrə ixrac etməsinə imkan verir.

Aşağı İstisudan 1-2 km Kəlbəcər şəhərinə tərəf ərazidə Tərtər çayının sol sahilində İstisu fontan şəkilində yerin səthinə çıxaraq birbaşa çaya tökülür. Həmin yer «Fontan» adlanır. Burada çıxan mineral suyun tərkibi o biri bulaqların suyunun tərkibindən çox yüksəkdir. Bu fontanın ətrafında əhali gölməçələr düzəldib müalicəvi vanna qəbul edirdilər.

Məşhur olmasına baxmayaraq, Yuxarı İstisuda kurort tikintisinə 1925-ci ildən sonra başlanmışdır.

1931-ci ildə Kommunist Partiyasının Zakavkazya kray partiyası tərəfindən Zakavkazya respublikalarında kurort tikintilərinin sürətləndirilməsi haqqında qərar qəbul edilibdir. Həmin qərara görə Yuxarı İstisu Azərbaycan üzrə əsas obyektlərdən biri hesab edilmişdir.

1932-ci ilin oktyabr ayında «Qosplan» SSSR Yuxarı İstisuyu respublikanın ən başlıca kurortu olması haqqında qərar qəbul edib.

Azərbaycan Nazirlər Sovetinin 07.09.1950-ci il qərarı ilə 1951-ci ildə Yuxarı İstisuda vanna otaqları, kurort xəstəxanası və mehmanxana tikilmişdir.

İstisu ərazisinin yüksəkliyi (1500-2400 m dəniz səviyyəsindən yüksək olması), quru, təmiz və tozsuz hava, yüksək radiyasiyalı çoxsaylı günəşli günlər, Tərtərçay vadisinin küləklərdən qorunması kimi faktlar imkan verir ki, İstisu kurortunu birinci dərəcəli xəstələrin müalicə kurortuna çevirmək olsun.

Aşağı İstisuda fəaliyyət göstərən «Mineralsudoldurma» zavodu hər gün yüz minlərlə şüşə qablara mineral istisu doldurub, Azərbaycanın regionlarına və SSSR-nin digər respublikalarına ixrac edirdi.

Dünyanın bir çox ölkələrindən İstisuya hər il minlərlə turist və müalicə

almaq üçün gələnələr var idi. Yay aylarında Azərbaycanın əksər rayonlarından on minlərlə ailə dincəlmək üçün İstisu ətrafında yerləşən Taxtadüzə yaylağa çıxırdılar. Əhalinin sayının çox olması ilə əlaqədar olaraq, İstisu kurortunda vannalar otaqları çatışmırdı. Ona görə də İstisu kurortundan yuxarı, Bağırşağa tərəf ərazidə istisuyun fontan vurduğu yerdə gölməçə şəkilində vannalar düzəltmişdilər. Bu gölməçələrdə hər gün minlərlə adam vanna qəbul edirdi.

Akademik Mirəli Qaşqayın bir neçə illik fədakar əməyi nəticəsində Qoturlu İstisuyu yerin səthinə çıxarılmış və müalicə üçün istifadəyə verilmişdir.

1987-ci ildən sonra Aşağı İstisu və «Fontan» ərazilərində rayon rəhbərliyinin razılığı ilə vanna otaqları tikilib istifadəyə verilmişdir. Bu, adamların İstisudan səmərəli surətdə istifadə edilməsini yaxşılaşdırdı. Xalqın rifahını yaxşılaşdırmaq üçün Yuxarı İstisuda kurort tikintisi sürətlə inkişaf etdirilirdi. Ancaq 1993-cü il Kəlbəcərin Ermənistan tərəfindən işğal edilməsi belə xeyirxah işlərə son qoydu.

3.3. Kəlbəcər ərazisində yerləşən yataqların ilk dəfə kəşf olunduğu tarix

Cədvəl №1

Sıra № si	Yataq və təzahürlər	Faydalı qazıntı	Kəşf olunduğu tarix və müəllif
1	Kilisəli	tuf daşı	Yataqda ilk geoloji-kəşfiyyat işləri 1966-1967- cı illərdə A.A.Cəfərovun rəhbərliyi altında Kilisəlidağ partiyası tərəfindən aparılmışdır
2	Keştək	gil	1988-ci ildə M.Hüseynov axtarış işləri vaxtı kəşf edib
3	Keçəldağ	perlit	1956-cı ildə M.S.Qaşqay və A.Məmmədov kəşf ediblər
4	Levçay	civə	1963-cü ildə T.N.Nəsibov, F.İ.Zeynalov və U.R.Məmmədov ADGI tərəfindən aparılan axtarış işləri nəticəsində kəşf ediblər
5	Ağyataq	civə	1963 -cü ildə Ə.Kərimov və T.Əliyev Ağyataq axtarış partiyasında işləyərkən kəşf ediblər, 1971-ci ildə istismar olunub
6	Çəpli	qum-çınqıl	1988-ci ildə M.Hüseynov axtarış zamanı kəşf edib
7	Qızılbulaq	qızıl	1928-1932-ci illərdə kəşf edilib
8	Söyüdlü	qızıl	1951-ci ildə «Qafqazqızılkəşfiyyat» trestinin Tərtər GAKP kəşf edib (V.İ.Poteryaxin)
9	Keçəldağ	ə/d obsidian - dənəgözü	1956-cı ildə M.Qaşqay və A.Məmmədov kəşf ediblər
10	Qamışlı	civə	1961-ci ildə T.N.Nəsibov kəşf edib
11	Şorbulaq	civə	1963-cü ildə Ə.Kərimov, Q.D.Heydərov kəşf ediblər, 1969-cu ildə istismar edilib

Cədvəl №2

12	Ağduzdağ	qızıl	1956-cı ildə Ö.Ə.Musayev X.X.Fərzullayev, G.M.Quliyev və b. geoloqlar axtarış-kəşfiyyat işləri nəticəsində kəşf ediblər
13	Abdullauşağı	əlvan daş-mərmər oniksi	1969-cu ildə Ə.Kərimov geoloji kəşfiyyat işləri zamanı kəşf edib
14	Zülfüqarlı (Tutxun)	əlvan daş-mərmər oniksi	1969-cu ildə Ə.Kərimov geoloji kəşfiyyat işləri zamanı kəşf edib
15	Qılınçlı	əlvan daş-listvenit	1939-cu ildə M.S.Qaşqay listvenit yataqlarının genetik təsnifatını təklif edib
16	Lev	əlvan daş-nefritoid	1978-ci ildə S.A.Babayev tərəfindən Kəlbəcər rayonunda tikinti materiallarına axtarış işləri apararkən aşkar etmişdir
17	Tərtər	əlvan daş-mərmər oniksi	1949-cu ildə H.H.Kərimov tərəfindən aparılmış tədqiqatlar nəticəsində ərazinin öyrənilməsi tövsiyyə edilmişdir. 1975-ci ildə dəqiq axtarış işləri zamanı aşkar edilib
18	Qonqur	əlvan daş-mərmər oniksi	1976-cı ildə M.Ç.Nağıyev və M.Cümşüdoov axtarış işləri zamanı kəşf ediblər
19	Kilisəli	əlvan daş-nefritoid	1977-ci ildə M.Cümşüdoov axtarış işləri zamanı kəşf edib
20	Söyüdlüçay	üzlük daş - diorit-porfirit	1991-ci ildə Q.D.Heydərov və b. geoloqlar tərəfindən aparılmış işlər nəticəsində tikinti materialları üçün yararlı xammal mənbələri üzə çıxarılmışdır
21	Pırağqaya	üzlük daş - mərmərləşmiş əhəng daşı	1991-1993-cü illərdə Q.D.Heydərov və V.Q.Sklyanoçkina tərəfindən aparılmış tədqiqatlar nəticəsində aşkar edilmişdir
22	Yanşaq	üzlük daş - qabbroid	1991-ci ildə axtarış işləri zamanı kəşf edilib
23	Levçay	tikinti daşı - qabbroid	1978-ci ildə S.Babayev aşkar edib
24	Qışlaq	tikinti - əlvan daşı	1991-ci ildə axtarış işləri zamanı kəşf edilib

3.4. Geoloqlar haqqında qısa məlumat

Kəlbəcərin yeraltı və yerüstü faydalı qazıntı və mineral su yataqlarının axtarışı, kəşfiyyatı və istismar edilməsində Azərbaycanın görkəmli geoloq və alim-geoloqlarının böyük əməyi olmuşdur. Həmin geoloqlar aşağıdakılardır: Akademik Mirəli Qaşqay, Akademik Arif İsmayılzadə, K.N.Paffenhols, A.N. Solovkin, Ədhəm Şıxəlibəyli, Şamil Əzizbəyov, Səttar Süleymanov, Hacı Kərimov, Rəşid Abdullayev, Əbdülhəmid Xəlilov, Ağa Əlizadə, Vasif Əliyev, Vasif Babazadə, Aydın Məmmədov, Şamil Allahverdiyev, İbrahim Babayev, Sübhü Bəktəşi, Fuad Axundov, Mirhəmid Məmmədov, Zülfüqar Atakişiyev, Asəf Əliyev, Əhməd Kərimov, Vasif Allahverdiyev, Ömər Musayev, Telman Nəsimov, Gəncəli Quliyev, Allahverdi Ağakişiyev, Adilkom Allahverdiyev, Musa Bayramov, Hüsü Həsənov, Nail Məlikov, Əhməd Musayev, Nadir Musayev, Hidayət Orucov, Xurşud Rəşidov, Xəlil Fərzullayev, Bəhrəm Əfəndiyev, Qəribəğa Qasımov, Ağasəf Əfəndiyev, Akif İsayev, Vaqif Ramazanov, Zəki Vəliyev, Hüseyn Xəlilov, Haxverdi Haxverdiyev, Zaman Məmmədov, Hikmət Mahmudov, Qaytaran Allahverdiyev, Şahbəddin Musayev, Saməddin Mikayılov, Fazil Zeynalov, Hüseynağa Məmmədov və başqaları.

Kəlbəcər rayonunun faydalı qazıntılarının axtarışı, kəşfiyyatı və istismar edilməsində kəlbəcərli geoloqların: Mayıl Nağıyevin, Kərəm Əliyevin, Müseyib Əliyevin, Qambay Heydərovun, Həqiqət Rəhimlinin, Şiraslan Yusifovun, Əliyəddin Əzizovun, Köçəri Həsənovun, Fəxrəddin Alıyevin, Kərim Musayevin, Nəbi Murtuzayevin, Müslüm Dünyamalıyevin və b. böyük xidmətləri olmuşdur.

Kəlbəcərin Bəylik kəndindən olan Gəray bəy Dərbənd gimnaziyasını əla qiymətlərlə bitirmişdir. O, məşhur dövlət və ictimai xadim olmaqla bərabər, çox təcrübəli geoloq olmuşdur. Gəray bəyin «Gəray bəyin qeydiyyatları» adlı kitabı geoloji arxivlərdə saxlanılır və bu gün də həmin məlumatlar geologiya sahəsində əvəzedilməz bir elmi tədris kitabıdır.

IV. Kəlbəcərin toponimləri

4.1. Toponimlər haqqında ümumi məlumat

Kəlbəcər toponimləri öz müxtəlif zənginliyi ilə fərqlənir.

Bu qədim adlar abidələrdə, bədii əsərlərdə, istər yazılı, istərsə də şifahi ədəbiyyatda onomastik vahidlər kimi indiyədək qorunub saxlanmaqdadır. Bunlar tariximizin bir sıra problemlərinin araşdırılmasında mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Kəlbəcər toponimləri - müxtəlif xarakterə və funksiyaya malik coğrafi obyektlərin adlarının göstəricisidir. Bu yer adları öz zənginliyi və müxtəlifliyi ilə fərqlənir. Bu səbəbdən də toponimləri aşağıdakı növlərə bölmək olar.

Oykonimlər - yaşayış məntəqələrinin adlarını bildirən toponimlər: Ağqaya, Alaqaya, Aşağı Ayrı, Yuxarı Ayrı, Daşbulaq və s.

Urbanonimlər - qala, körpü, yol, meydan və s. adı bildirən toponimlər: Cəmər qalası, Uluxan qalası, Cəddəyol, Kolanı meydanı, Hacı Əhməd körpüsü (Soyuqbulaq körpüsü) və s.

Oronimlər - torpağın üst qatının relyev quruluşuna görə bir-birindən fərqlənən yer adları (dağ, dərə, təpə, aşırım, düzənlik, yoxuş, eniş, meşə, yaylaq və s.): Dəlidağ, Qonur dağ, Qurban təpəsi, Sarıyoxuş, Böyükdüz, Zəd aşırımı, Alapalıdlıq meşəsi, Quşyuvası meşəsi və s.

Antroponimlər - şəxc adı, soyadı, təxəllüs, titul, ləqəb əsasında yaranan yer adları: Hacıkənd, İlyaslar, Həsənlər, Qasımlar, Məmmədsəfi, Pirlər, Mollabayramlı, Nadirxanlı, Kərbəlayı Çoban bulağı və s.

Etnotoponimlər - tayfa, qəbilə adları əsasında yaranmış yer adları: Məmməduşağı, Seyidlər, Abdullaşağı, Fətallar və s.

Hidrotoponimlər - su aləminin adları əsasında yaranan yer adları: Ağbulaq, Qarabulaq, Qaşabulaq, Arxud bulağı, Ceyran bulağı, Südlü bulaq, Soyuqbulaq, Yüzbulaq, Alagöllər və s.

Zootoponimlər - heyvan, quş, balıq və s. canlıların adları əsasında yaranan yer adları: Quşyuvası, Ayıtalası, Öküzuçan, Təkəddərəsi və s.

Memuar-xatirə toponimləri - Səməd Vurğun küçəsi, Vaqif küçəsi, Vidadı küçəsi Hacı Sevdimalı körpüsü və s.

Kosmotoponimlər - səma cisimləri əsasında yaranan yer adları: Güney, Aydoğan və s.

Kəlbəcər toponimlərini ərazi bölgüsünə görə bir neçə qrupa bölmək olar:

Makro toponimlər - böyük ərazini əhatə edən yer adları: Tutxunçay zonası (el arasında bu zonaya «Tutqu» da deyirlər), Qoturlu, Bəylik, Ayrı, Sarıyer, Taxtadüz, Qaraarxac, Sərkər və s.

Mikro toponimlər - kiçik ərazini əhatə edən yer adları: Qalaça, Gəlinqaya, Sultanheydər, Çayparax (Çaybarak) və s.

4.2. Kənd adları

Kəlbəcərin rayon mərkəzinin ətrafında və yuxarı zonada yerləşən kəndlərin adları:

Çaykənd, Kəndyeri, Quzeyçirkin, Hacıkənd (keçmiş Sınıqkilsə), Başkənd, Boyaqlı, Birinci Milli, İkinci Milli, Üçüncü Milli, Şaplar, Allıkənd, Daşbulaq (keçmiş Oktyabr kənd), Alçalı (Daşbulaq sovetliyi), Mişni, Yuxarı Ayrım, Aşağı Ayrım, Otaqlı, Dal Qılışlı, Dərəqışlaq, Barmaqbinə, Boyürbinə, Qılışlı, Alçalı (Qılışlı sovetliyi), Ağdaş, Rəhimli (keçmiş Aşağıxaç), Qasımlar (keçmiş Kilsə), İstibulaq, Göydərə, Nadirxanlı, Sarıdaş, Güneypəyə, Kaha, Alolar, Otqışlaq, Təkdəm, Həsənlər, Yellicə, Armudlu, Keştək, Məmməduşağı, Tatlar, İman binəsi (Əhmədöğlununşamı), Aşağı Qaraçanlı, Orta Qaraçanlı, Baş Qaraçanlı, Xöləzək, Hopurlu, Şeyinli, Soyuqbulaq, Aşağı Şurtan, Orta Şurtan, Baş Şurtan, Hacıdünyamalılar (keçmiş Vəng), Zar, Bəzixana, Zəylik, Mollabayramlı, Zivel, Cıraq, Tövlədərə, Məmmədsəfi, İstisu (qəsəbə).

Qamışlı-Ayrım (Lev) zonasında yerləşən kəndlər:

Qamışlı, Qanlıkənd, Dəmirçidam, Seyidlər, İlyaslar, Cəmilli, Çopurlu, Lev, Təkəqaya, Babaşlar, Bozlu, Bağıracaq, Qasımbinəsi, Çəpli, Susuzluq, Yanşaq, Yanşaqbinə, Zallar.

Ağdaban-Çərəkdar ətrafında yerləşən kəndlər:

Ağdaban, Çayqovuşan, Bağırılı, Çərəkdar, Bağlıpəyə, Vəng, Ağqaya, Mərcimək.

Tutxunçay zonasında yerləşən kəndlər:

Comərd, Laçın, Böyükdüz, Qaragüney (Comərd sovetliyi), Nəcəfəli, Pirilər, Günəşli (keçmiş Kilisəli), Alçalı (Günəşli sovetliyi), Nəbilər (keçmiş Quşyuvası), Almalıq, Zülfüqarlı, Qaragüney (Zülfüqarlı sovetliyi), Ağyataq, Mozkənd, Fətallar, Moz Qaraçanlı, Abdullaşağı, Əsrək, Keçiliqaya, Çorman, Çobankərəkməz, Zağalar, Taxtabaşı, Narınclar, Təzəkənd (Alaqaya), Yenikənd, Ağcakənd, Oruclu, Zərqulu, Tirkeşəvənd (Əsrək sovetliyi), Tirkeşəvənd, Qazıxanlı, Qalaboynu, Qaraxançallı, Alırzalar, Xallanlı, Şahkərəm, Çovdar, Başlıbel.

Sərsəng SES-in ətrafında yerləşən kəndlər:

Qozlukörpü, Qozlu, Çapar, Kərəmli, Zərdəxaç, Həsənizi, Qızılqaya, Yuxarı Orataq, Yayıcı, Dəvədaşı, Çıldıran, Heyvalı, Mehmana, Hayad, Dovşanlı, Bazar- kənd, Şahmansurlu, Vəngli, Çormanlı, Damğalı, Kolatağ.

Cəmi - 147 kənd, 1 şəhər tipli qəsəbə və 1 şəhər (rayon mərkəzi) olub.

4.3. Hər kəndə məxsus olan yaylaq, bulaq və məşhur yerlərin adları

Abdullaşağı kəndi

Yaylaqlar:

Hacıalılar yurdu, Naibli yurdu, Çubuqetməz yurdu, Çuxur yurd, Əvəlikli yurd, Eşşəkuçan yurd, Ortaburun yurdu, Qaraqaya yurdu, İsmayillərin yurdu, Kalafalıq yurdu, Məhəmmədölən yurd.

Bulaqlar:

Sarı bulaq, Qara bulaq, Soyuq bulaq, Daş bulaq, Çala bulaq, İsgəndərin bulağı, Qorxulu bulaq, Feyruzun bulağı, Əvəlikli bulaq, Çinqıl bulaq, Ayığılası bulağı, Şor bulaq, Baldırğanlı bulaq, Korabulaq, Güllünün bulağı, Pöhrəli turş su, Ağqaya bulağı, Turşsu, Kamalın turş suyu, Otaysuyu, Gəndərə bulağı, Göy bulaq, Müseyibin bulağı, Şirinin bulağı, Qaraqayanın bulağı.

Məşhur yerlər:

Kalafalıq, Zirzəmi, Qızılqaya, Bozqaya, Xəmgüney, Şorundərəsi, Çalaçuxur, Göllər, Şərəbanı talası, Palçıqın üstü, Məmmədın taya yeri, Çuxur, Böyükçuxur, Çinqıl, Hasarlıq, Öküzüçan, Ocaqtəpə, Sərhəd dərəsi, Qırmızıgüney, Bənövşəli tala, Aşağıki ağıl, Sərpın başı, Axtalıq, Uzuntala, Almalı tala, Həsənin öküzü ölən tala, Quruluq, Tiryeri, Qurdqarğası, Cəmilin çöpü, Qayalıq, Pəri qalası, Baldırğanlı dərə, Qayalığın dərəsi, Gəndərə, Qulunuçan, Aralıq yeri, Topallı, Şərikyer, Ağırılıqgizlənən, Dəlikqaya, Fərhadın çalası, Təkarmud, Qoşaarmud, Arxac qayası, Şişinbaşı, Nəsibin qayası, Qaraqaya, Maluçan döş, Quzutökülən qaya, Kəluçan qaya, Xırdauçan qaya, Daşlıtəpə, Qanqallı döş, Pırqulu əlik vuran qaya, Qorxulu dərə, Ayranlıdərə, Aylıtəpə, Muncuqlu təpə, Lətifin yeri, Vəli qayası, Göyqaya, Motalqaya, Bəlim ağacı, Qaraotlu qaya, Qaranlıqdərə, Göyzağanın dərəsi, Moruqlu dərə, Əhəngyanan, Kömbəqaya.

Məlumatı verən: Abdullaşağı kənd sakini Xosrov Məhəmməd oğlu Şirinov.

Ağqaya kəndi

Yaylaqlar:

Çökək yurd, Çiçəllər dağının yurdu, Süleymanın yurdu, Şırşır bulağın yurdu, Babanın yurdu, Şikarın yurdu, Minənin yaz yurdu.

Bulaqlar:

Göl bulağı, Şırşır bulaq, Şava bulağı, Göy bulaq, Əliabbas bulağı, Dovşan bulağı, Sızqa bulaq.

Məşhur yerlər:

Başıaçıq, Qara öküz yatan, Xırlıgüney, Yalyeri, Tırqırılan, Çal qayalar, Balacaşış, Böyükşış, Gölün çökəyi, Qozların dərəsi, Yazlıq yeri, Xırmanlar, Kalafalıq, Usubun biçənəyi, Ayıdərəsi, Ağqayanın boynu, Pələngə, Pələngənin dərəsi,

Dəyirman yeri, Əzizin biçənəyi, Çərkəzin çəpəri, Bataqlıq, Çaxnağın dərəsi, Süleymanın biçənəyi, Cağanlı xırman, Ağqayanın çayı (çay), Pələngə suyu (çay), Qara ağacların suyu (çay), Quzugölü (çay), Şiştəpə dağı (dağ).

Məlumatı verən: Əslən Ağqayalı olan Fənar Süleyman qızı Kazımova.

Ağyataq kəndi

Yaylaqlar:

Qaraqayanın boynu yurd, Hacıalılar yurdu, Kəlgönnənən yurd, Eyvanınbaşı yurd, Ağdaşlar yurdu, Sarıtopal yurdu, Qaçaydüşən yurd, Dincdərə yurdu, Qazax Alının yurdu.

Bulaqlar:

Novlu bulaq, Ağdaşların bulağı, Salehin bulağı, Kərttənkələzli bulaq, Bənövşəli bulaq, Ağ bulaq, Yağlı bulaq, Portport bulaq, Göy bulaq, İsmayılın bulağı.

Məşhur yerlər:

Ayçiləsi, Kəklikliqaya, Danagüneyi, Xımılı, Sarıqaya, Buzovuçan, Qaraquşun qayası, Darlar, Körpüdaş, Göbələkdaş, Çalaçökək, Buğavurulan, Məhəmmədin çöprü, Kəvənliyin dərəsi, İlanlıqaya, Topağac, Sarıyoxuş, Məmmədvəlinin dam yeri, Sarıtopal, Qulubəy kümbəzi.

Məlumatı verən: Abdullaşağı kənd sakini Xosrov Məhəmməd oğlu Şirinov.

Ağdaban və Çayqovuşan kəndləri

Yaylaqlar:

Turunyalı yurd, Qaraqaya yurdu, Salmanın yurdu, Cəmilli yurdu, Daşarası yurdu, Alxanın yurdu, Həmzəçimən yurd, Dərəyurd, Burucyurd, Qoyun ağılı yurdu, Qönçənin yurdu, Yalaqyurd, Buzluğun başı yurd, Daşağılı yurdu, Çiçəkli yurdu, Töməlin yurdu.

Bulaqlar:

Aşağı turş sular, Yuxarı Çayqovuşan Turş suyu (Qurban bulağı), Böyrək bulaq, Çayqovuşan bulağı, Salehin bulağı, Novlu bulaq, Ağ bulaq, Qara bulaq, Xaşa Hüseyinin bulağı, Adam bulağı, Ədil bəyin bulağı, Qızlar bulağı, Gur bulaq, İsmayılın bulağı, Fatma bulağı, Buz bulaq, Cilli bulaq, Ongöz bulaq, Rza bulağı, Daş arasının bulağı, Suçıxan bulaq, Qönçə bulaq, Əsgər dərəsi bulağı, İnjener (mühəndis) bulağı, Gülgöz bulağı, Daşnov bulağı, Zimli bulaq.

Məşhur yerlər:

Böyükdüz, Şirinoğlunun yalı, Atqoruğu, Sarıdağ (dağ), Ağdabanın yalı, Turun yalı, Daşağıl, Daşyeri, Talanınbaşı, Dovudlu, Qurqanın yalı, Sarıdərə, Çöplü dağı (dağ), Çöplü göl, Buzluğun yalı, Misirin kolavatı, Qaraşiş, Boyun, Ardışlı boyun, Ələmağacı, Turşsuyun talası, Təkalma, Şəkərtalası, Sarıxır, Seyid Məmməd bi-

çən boyun, Kalafalıq, Quşdəfi, Bayramın dəyirmanı, Əmrahın dəyirmanı, Şırşırın başı, Taxtadüz, Qarmaqitən, Rzabulağı, İsmayılın düzü, Daşarasının çayı (çay), Çayqovuşanın çayı (çay), Ağdaban çayı (çay), Şabanın meşəsi, Sadığın meşəsi, Dəlləyin yeri, Yuxarıki çuxur, Aşağıki çuxur, Qəddərəninin calağı, Şəmşirin biçənəyi, Kərəm arı odlayan, Şabanın qılıcı, Kilsənin meşəsi, Xaçintili, Yolayrıcı, Qəbirstanlığın tərəsi, Tozluğun meşəsi, Təkgöl, Qara, Palıdlıq, Buzluğun boynu, Otaqqaya, Qarazağalar, Çilikyalı, Alışan yurdu, Kilsəlisu, Sandıqqaya, Quşyuvası, Seyid Məmməd qayası, Ədil bəyin zağası, Əhəng qayası, Namaz qayası, Kəkilmeşə, Keçikeçi dərəsi, Aslanqazan, Sarıgüney, Mirfəttahın yalı, Yeddiqardaş dağı (dağ), Çöplünün dağı (dağ), Göydağ (dağ), Qara güney, Qantəpərli, Qırcıl, Topallıq, Qurbanın calağı, Yuxarıki xırman, Aşağıki xırman, Fatma darı əkən, İtyolu, Dəflərin dərəsi, Sarı Alının yurdu, Quşdərəsi, Məmmədcəfər meşəsi, Dəli Alının meşəsi, Məhəmməd yolu, Qəmbəri ağac vuran, Mirfəttahın güneyi, Gözdəkqaya, Zimlibulaq, Yolçuboyunu, Damındərəsi, Damın güneyi.

Məlumatı verənlər: Ağdaban kənd sakinləri Qəmbər Şəmşir oğlu Qurbanov, Qiyasəddin Məhəmməd oğlu və Rafiq Məhəmməd oğlu Məhərrəmovlar.

Ağdaş kəndi

Yaylaqlar:

Alagöllər yaylağı, Söyüdlü yaylağı, Hacı Ələmşaha toy olan yurd, Kürdlərin yurdu, Çınqilyurd, Çalayurd, Qonur yurdu, Ağqaya yurdu.

Bulaqlar:

Dördgözlü bulaq, Soyuq bulaq, Çınqıllı bulaq, Pir bulaq.

Məşhur yerlər:

Çuxuryer, Böyükgüney, Xanların çəpəri, İnəyi canavar yeyən, Tanrıverdinin çəpəri, Taplar biçənəyi, Kalafalı tələ biçənəyi, Ardışlı güney, Dikinəyer, Dibi kaha daş, Arıqayası, Budağın yurdu, Məstanvurulan qaya.

Məlumatı verən: Ağdaş kənd sakini Əkbər Budaq oğlu Nəsirov.

Ağcakənd

Yaylaqlar:

Ortayurd, Kəkliyinyalı yurd, Əvəlikli yurd, Qaraçı yurdu, Quzey yurdu, Baba yurdu, Qırxınçalası yurd, Yəhərtəpə yurdu, Sarıbulaq yurdu, Qırxinyalı yurd, Hadı bəyin çalasının yurdu, Molla Əhmədin qayası yurd, Qarayurd, Kahaların güneyi yurd, Qazmalar yurdu, Yelkənqayası yurd, Daşlıtəpə yurdu, Məşədi Əhmədin yurdu.

Bulaqlar:

Tələlər dərəsinin bulağı, Məşədi Cabbarın biçənəyinin bulağı, Tələlər bulağı,

Çinqıl bulağı, Şahhüseyn bulağı, Şor bulaq, Məşədi Əhməd bulağı, Nərdivan bulaq, Gəlgəl bulağı, Novlu bulaq, Dolayı bulaq, Niştərin bulağı, Sarı bulaq, Feyruzun bulağı, İyli bulaq, Gülməmmədin bulağı, Quzey bulağı, Pəriyə daş dəyən bulaq, Tazının bulağı, Banı bulağı, Duzlu bulaq, Məmmədin bulağı, Qurtqurt bulaq, Kalafalıqın bulağı, Əliənvər bulağı, Səlimin bulağı, Nazıksu bulağı, Zərqulu bulağı.

Məşhur yerlər:

Ağcaqızıoğlunun yalı, Sağsağanın dərəsi, Sağsağan qayası, Sona qayası, Yelkənqaya, Alıseyranqaya, Maraluçan qaya, Şişqaya, Yolçıxan, Qatırçıxmaz, Gendöş, Əvəlikliyal, Çaldaş, Qaraqaya, Kilisəgüney, Ağsu, Çalçıgav, Alıningəzi, Lənətləmə, İnekqayası, Kortumlu yal, Duzlu bulağın qayası, Qanlıgüney, Şahməmmədin cöngəsi ölən göz, Bəndəliuçan qaya, Qaçıklərin yurdu, Düzlərin bərələri, Qənbər quzeyi, Gülməmmədin döşü, Hasarın quzeyi, Qırmızıgüney, Telefonaşan, Qızcanalı biçənəyi, Oyuğun dərəsi, Kalafalıq, Rəcəbin yeri, Aşağıki güney, Sarıbulaq damları, Fərzalıuçan, Hüseyinxanın döşü, Qılıcın döşü, Bayramların güneyi, Düzlər, Gendərə, Külür gəzi, Yaxşının güneyi, Alının çalası, Qız qəbri, Hasar, Hasar güneyi, Səlimbiçən, Hasar quzeyi, Uzunyal, Gəvrişli dərə, Qənşər quzey, Kərimin yalı, Alçalı dərə, Babaxan gəzi, Dolayıyol, Əkbərbiçən, Rəfiqəbiçən, Küncütlü, Qızxanlı, Qırmızıdaş, Kahalar güneyi, Təpənin dalı, Şillanlı göz, Vişkanın təpəsi, Kömürxananın dalı, Əlifin kav yeri, Nəbiəkən xam, Almuradın gəzi, Təktoz, Tozluq, Maqalaqan qaya, Kartakoşa, Soğanaşan qaya, Vilisqaya, Əsədin yurdu, Ağsuyun dərəsi, Zərqulu dərəsi, Topdaş, Tazının dərəsi, Çüzür, Biçənəyin güneyi, Məşədi Cabbarın gavı, Məşədi Cabbarın biçənəyi, Məşədi Cabbarın dəyirmanı, Xudonun əkinləri, Dərindərə, Alçalıqın güneyi, Təpənin dalı, Qanlıgüney.

Məlumatı verən: Ağcakənd sakinləri: Şakir İdris oğlu Süleymanov, Vidadi Əsgər oğlu Abdullayev.

Alaqaya kəndi

Yaylaqlar:

Sarıbaba yurdu, Turşuluqaya yurdu, Xırmanlar yurdu, Yalyurd, Vəlilər yalının yurdu, Çubuqlu yurd, Keçidüz dağının yurdu, Atağlı yurdu, Nazirli yurdu, Məşədi İslamın yurdu, Xırmandaş yurdu, Mərdəndüşən yurd.

Bulaqlar:

Sarı bulaq, Gur bulaq, Kasa bulaq, Cavaduçan bulaq, Mahmudun bulağı, Gilli bulaq, Toyolan bulaq.

Məşhur yerlər:

Qırmızıqaya, Tilgüney, Yonca yeri, Armudun yanı (kəndin qabağı), Yəhyaqazan təpə, Dikdaş, Suludərə, Axarın dərəsi, Tozluq, Uzunyard, Kalafalıq, Cırranlı ya-

lı, Abbasəkən həmərsinlər, Vəli əminin xirman yeri, Vəli əmi hörən, Şişqaya, Dəvəboynu, Uzunzağa, Şordaşın dərəsi, Cümşüd əminin binə yeri, Ayıölən meşə, Bərkarxac, Adamdaş, Çilgöz dağı (dağ), Qırxqız dağı (dağ), Divanxana dağı (dağ), Mamonun çayı (çay).

Məlumatı verən: Alaqağa kənd sakini Ədalət Mayıl oğlu İsmayılov.

Alçalı kəndi (Daşbulaq sovetliyi)

Yaylaqlar:

Alagöllər yaylağı, Bədərbəyli yurdu, Qərvənd yurdu, Taxtadüz yurdu, Heydərın yurdu, Uçuğun başı yurd, Dəlikdaş yurdu, Sandıq yurd.

Bulaqlar:

Zeynalın bulağı, Sarı bulaq, Daşdan çıxan bulaq, Sandıq bulağı.

Məşhur yerlər:

Balaca göl yeri, Günəşqaya, Qırmızıqaya, Kəlölən.

Məlumatı verən: Alçalı kənd sakini Məhəmməd Məhəmmədəli oğlu Xuduyev.

Almalıq kəndi

Yaylaqlar:

Qaratellər yurdu, İsrafilin yurdu, Yəhəryurd, Nəsir bəyin yurdu, Paşanın yurdu, Taplar yurdu, Hərizəqaya yurdu, Oyuq yurdu, Göyqum yurdu.

Bulaqlar:

Novlu bulaq, Qoşa bulaqlar, Pırpır bulaq, Qırmızı bulaq, Şırşır bulaq, Mirzəxanın bulağı, Qaçaq Nəbinin bulağı, Pir bulağı.

Məşhur yerlər:

Qarasu, Gözlü bulaq suyu (çay), Çayqışlaq, Arıxana, Cəbrayılın düzü, Türbəndənin dəyirmanının düzü, Uzunyal, Darın dərəsi, Qaraqaya, Dimdikqaya, Çirişli dağı, Usubun yeri, Sultanın dəyirmanı, Təkağac, Böyükusu, Kəklikli daş, Uzunburun, Qaranın düzü, Qumlugüney, Baldırğanlıdərə, Qətləğacı, Rustökülən, Ardışlı, İldırımvuran qaya, Qurugöl, Sultanın baxacağı, Salmanın yurdu, Oyuq, Gözlübulaq, Qaranlıqdərə, Gölyeri, Qamışlı, Məmmədin darı, Çuxuryurd, Küləşlər, Laçınqaya, Rəhimin düzü, Davaolan, Arxacyeri, Otaqlar, Arpayeri, Öküzüçan, Dərəyeri, Donüz damı.

Məlumatı verən: Almalıq kənd sakinləri Nəzər Behbudalı oğlu Namazov, Musa Xudat oğlu Şəkəraliyev, Ələmdar İsrafil oğlu Cəbrayılov və Salman Fərman oğlu Sultanov.

Alırzalar kəndi

Yaylaqlar:

Usublu yaylağı yurdu, Təvərəqayanın boynu yurd.

Bulaqlar:

Duzlu bulaq

Məşhur yerlər:

Duzlu bulağın düzü, Sənəm xanımın yurdu, Maloynayan barmaq, Qatarın güneyi, Qatarqaya.

Alolar kəndi

Yaylaqlar:

Çəvlik yurdu, Yuxarı Pələngə yurdu, Aşağı Pələngə yurdu, Daşınbaşı yurd, Bağırxan yurdu, Dəlihəsən yurdu, Əlinin yurdu, Əyri yurd.

Bulaqlar:

Qara bulaq, Çoban bulağı, İşgəsu bulağı, Ağqaya bulağı, Xırmandaşının bulağı, Ağ bulaq, Daş bulaq, Həmərsinlinin bulağı, Kolludaş bulağı, Xəlyarlı bulaqları, Səvlik bulağı, Qoyun kahasının bulağı, Quzukahasının bulağı, Yanıq bulaq, Pırtpırt bulaq, Qıjılı bulaq, Dərə yurdunun bulaqları, Əyri yurdun bulağı, Şırşır bulaq.

Məşhur yerlər:

Bostanlar, Göyüşün yal yeri, Dikgüney, Dalmeşə, Yalyeri, Qalaça quzeyi, Yuxarı Kor bulaq, Aşağı Kor bulaq, Qalaça, Keşdəyin düzü, Murtuzabiçən, Xarrat, Danadaşı, Xırmandaşı, Zalı meşə yeri, Ağqaya, Çiçəkli, Mola Allahverdinin biçənəyi, Palçıqlı yal, Kolludaş, Vəliölən, İmoqazan, Rzanın damı, Paşa duzdağı, Xəlyarlı, Yanıq, İbrahimin kahası, Taruçan, Biçilənyal, İtlərqırılan, Şirinin şamı, Qaraqaya, Ellaz ayı tutan, Ələmağacı.

Məlumatı verən: Alolar kənd sakinləri Vəli Əli oğlu İbrahimov və Abdüləli Əli oğlu İbrahimov.

Armudlu kəndi

Yaylaqlar:

Qırmızıqaya yurdu, Dəlihəsən yurdu, Əyriyurd.

Bulaqlar:

Çınqıllı bulaq, Boğaz bulağı, Xudumlu bulağı, Abdulla bulağı, Sarı bulaq, Ataxan bulağı, Nəbi bulağı.

Məşhur yerlər:

Seyid Məmməd biçən, Ortaburun, Otdaşı, Qırmızıqayanın döşü, Xudumlu, Əmiraslanın yurdu, Keçəltəpə, Yal biçənəyi, Məşədi Salman biçən, Çala, Qurduvası, Qatar, Batqının çalaları, Armudlunun düzü, Əkbərbiçən, Abdullabiçən, Ar-

mudlu çayı (çay).

Məlumatı verən: Armudlu kənd sakini Sabir Əbdüləli oğlu Həsənov.

Allıkənd kəndi

Yaylaqlar:

Alagöllər yaylağı, Bədirbəy yurdu, Yalyurd, Taxtadüz yurdu, Köhnəyurd, Heydər-in yurdu, Qazıxanlı yurdu, Sandıq bulağın yurdu.

Bulaqlar:

Zeynal bulağı, Cahanın bulağı, Qiblə bulağı, Sarı bulaq, Qaynatma bulaq, Çeyil bulağı, Qoşa bulaq, Göl bulağı, Sandıq bulağı, Qazıxanlı bulağı, Sandıq biçənəy-in bulağı.

Məşhur yerlər:

Dəlikdaş, Baladüz, Gözələ, Sandıq biçənəyi, Aralıq, Təpələr, Turşəngli çala, Ağuludöş, Böyükzəhman, Məşədi Xudonun biçənəyi, Təkağac, Alonun kahası, Aynanın kahası, Xaçındalı, Koma, Yastana, Aralığın güneyi, Barmaqlar, Avasın kahası, Heydər-in yerləri, Həvşə, Dana güneyi, Böyükgüney, Yalındalı, Tala, Duzdaxlar, Komağac, Qamışlı dərə, Ardıslı, Yolaşan, Nazıksu (çay), Qaraquşun dərəsi, Kalafalıq, Əmirin hasarı, Qarama yerləri, Dərə damı, Alonun yeri, Alo yeri.

Məlumatı verən: Allıkənd sakini Nurəddin Çərkəz oğlu Cabbarov.

Aşağı Ayrım kəndi

Yaylaqlar:

Məşədi Cəmilin yurdu (Kosagələn), Qazıxanlı yaylağı, Fərhadyanan yurd, Qaraqaya yurdu, Səfərdüşən yurd, Tozluq yurdu, Hasarlı yurd, Dərə damlarının yurdu, Hümbətəli yurdu, Çiçəklitəpə yurdu, Qumluarxac yurdu.

Bulaqlar:

Gur bulaq, Alo bulağı, Soyuq bulaq, Səttarın hasarının yanı bulaq, Batqın bulaq, Yeddibulaq, Güngörməz bulaq, Meşə bulağı, Otay bulaq.

Məşhur yerlər:

Şişqaya, Bulağın dərəsi, Tozluq sahəsi, Sərpın başı, Qaşyerləri, Uzunyal, Bayro yerləri, Qırmızıqayalar, Dərəyurdu, Dərə biçənəyi, Cərgə qayalar, Həvşələr, Armudluq, Ayıgilası, Moruqludöş, Atlaroğurlanan, Enlidöş, Arpaların dərəsi, Nazikbarmaq, Pələngə biçənəyi, Usubun kahası, Qoyun kahası.

Məlumatı verən: Aşağı Ayrım kənd sakini 109 yaşlı
(1899-cu il təvəllüdü) Əli Abdulla oğlu Şirinov.

Yuxarı Ayrım kəndi

Yaylaqlar:

Böyükyurd, Qərvəndyurd, Böyükdüz yurdu, Xırdayurd, Qurqan yurdu, Məmmə-

Bağlıpəyə kəndi

Yaylaqlar:

Qalayçılar yurdu, Hapım yurdu, Xırmanlar yurdu, Əvəlikli yurd, Taqqıldıağ yurd, Daşarası yurd, Buzluq boynu yurdu, Qanlıgöl yurdu, Həmzəçimən yurd, Çöplü-göl yurdu, Göydağ yurdu, Yalaqyurd, Kərəmli dağının yurdu, Qızxanlı yurdu.

Bulaqlar:

Yarıqlı bulaq, Daş bulaq, Məşədi Salehin bulağı, Damcılı bulaq, Şırşır bulaq.

Məşhur yerlər:

Şışqaya, Qaragüney, Qaraqaya, Ağqaya, Ocaq təpəsi, Başıaçıqtəpə, Qargüney, Qaraquzey, Marallı meşəsi, Əhəngquyusu, Quyular, Yalavan, Cəfərölən dərə, Müzəffərin biçənəyi, Alçalı boyun, Armudlu boyun, Qozluçuxur, Marallı güney, Məcidin kolavatı, Cəfərin kolavatı, Palıdlı, Qanlıgöl (göl), Dolayılar, Əkinlər, Yumruqoruq, Zoğallıçuxur, Kəmərqaya.

Məlumatı verən: Bağlıpəyə kənd sakini Arif Cəfər oğlu Məmmədov.

Başlıbel kəndi

Yaylaqlar:

Ağcaqız yaylağı, Yemişgələn yurd, Yelligədik yurdu, Gurbulaq yurdu, Əyriyurd, Dərəyurdu, Ağqaya yurdu, Güllüölən yurd, Çalaçuxur yurd, Böyükdüz yurdu, Aralıq yurdu, Əmrahın yurdu, Ramazanın yurdu, Novruzun yurdu, Güzdəklik yurdu, Taxtayurd, Dəlikdaş yurdu, Lalalıq yurdu, Şəfaətin yurdu, Hacı Abbasın yurdu, Əliabbasın yurdu, Təkarxac yurdu, Dikyurd, Qaranın yurdu, Seyid Cəfərin yurdu, Camalın yurdu, Qocanın yurdu, Əzimin yurdu, Nəsbərdüşən yurd, İsrail-düşən yurd.

Bulaqlar:

Gur bulaq, Göy bulaq, Soyuq bulaq, Ağa bulağı, Mirəli bulağı, Təkölən bulaq, Lilpər bulağı, Şırşır bulaq, Güney bulağı, Hacı Rüstəm bulağı, Rza bulağı, Məşədi Savadın bulağı, Məşədi Cəfər bulağı, Sənəm bulağı, Mirzələrin bulağı, Ramazan bulağı, Qara bulaq, Daş bulaq, Hacı Abbasın bulağı, Seyidəliabbas ağanın bulağı, Porpdan bulağı, Sarı bulaq, Qara Hüseynin bulağı, Barıtlı bulaq, Qurbanölən bulaq, Novlu bulaq, Ağcaqızda biçənək bulağı, Göllər bulağı (kükürdlü bulaq), Çalaçuxurun bulağı, Qaraşırnoy şlaləsi, Şırran şlaləsi.

Məşhur yerlər:

Sarımsaqlı, Arxacdərə, Gülnisəyanan, Uzunyal, Ələmağacı, Şırran, Göyçətəpə, Şakkar, Gərdənin boynu, Şahsevən, Atçökəyi, Donuzçuxuru, Qaraşırnoy, Ağqaya yalı, Qalaça, Nəbinin kahası, Keçiqalan, Göllər, Dərindərə, Dərdərə, Quruqaya, Daşbulaq, Arpalar, Cökəli, Eşşəkölən, Barıtlının dərəsi, Barıtlıkaha, Portdalar, Hacı Abbas dağı (dağ), Hacı Abbasın dərəsi, Ardıslı, Şordərə, Ölülər yurdu, Barmaqlar, Taxtalar, Zəyin düzü, Qəbirstanlığın dalı, Sarıgav, Qoturlunun

dərəsi, Ramazan, Yolyarı dərə, Çayqovuşan, Çuxur, Arpaçuxuru, Atyalı, Səfərbiçən, Kahadərəsi, Keçəlyanan, Selaparan, Laləlik, Səmənduçan, Kahanın başı, Göyqumun dərəsi, Kollu, Təköylən, Qaraqaya, Təkəqayası, Vədəqayası, Böyük Qalaça, Kiçik Qalaça, Tilişin dərəsi, Qaraşırnoy, Qatarqaya, Buğa güneyi, Həşəlgə, Cam, Qayabaşı.

Məlumatı verən: Başlıbel kənd sakinləri: Nurəddin Aydın oğlu Həşimov, Şiraslan Hüseyn oğlu Yusifov və əslən Başlıbelli olan Tofiq Qoca oğlu Şahbəndəyev.

Bəzixana kəndi

Yaylaqlar:

Aşağıyurd, Gəlmələrin yurdu, Balaca Tamaşalı yurdu, Qatarqaya yurdu, Yuxarı yurd (Duzdax), Böyük Tamaşalı yurdu, Sudərəsinin yurdu, Boğaz yurdu, Şırran yurdu, Novalar yurdu, Temirin yurdu, Qaraqayanın üstünün yurdu, Hasarların üstü yurd, Qovuşuq yurdu (şimal hissə), Ağduzdağ yaylağı.

Bulaqlar:

Bəzixana bulağı (əsas bulaq), Dərə bulağı (Qara Mələyin bulağı), Korabulaq, Gav bulağı, Qoçalmaz bulağı, Şırran bulağı, Fındıq bulağı, Novalar bulağı, Üçbulaqlar, Novlu bulaq.

Məşhur yerlər:

Ağenin kahası, Bavonun kahası, Allahverdinin kahası, Abduləzimin dəyirmanı, Bavonun dəyirmanı, Şükürlərin əkin yeri, Məmmədin əkin yeri, Heydər in əkin yeri, Mahmudun əkin yeri, Mollaoğlu Əlinin əkin yeri, Mollaoğlu Əhmədin əkin yeri, Molla Əhmədin darı yeri, Qasımın əyri yeri, Mikayılın yeri, Avasın tərəsi, Şəldinin yeri, Əmiralioğlunun yeri, Şükürlərin tələ yeri, Hacıməmmədəlinin yeri (biçənəyi), Qoçalmaz, Rusqalağı, Çinqillitərə, İmanyerləri, Məmmədin xora yeri, Qurban tərəsi, Çəvlik, Kərimin dərəsi, Porsuqölən yal, Şiş (İt yalağı), Ortaburun, Ortaburunun dərəsi, Kərbəlayı Ələkbərin kalafaları, Sıraqayalar, Qırmızıqaya, İldırımvuranqaya, Güney yerləri, Qartopu dərəsi, Dəlikqaya, Böyükdöş, Qaraqaya, Novalar, Sulonun dəliyi, Batqın, Əyriqar, Rəhimin kahası, Zom, Mehdiyin hasarı, Sadığın körpüsü, Yolumlar, Köçərinin biçənəyi, Adalar biçənəyi, Pirmalı biçənəyi, İmamquluoğlunun adası, Zeynoyeri, Qarrax, Çaybiçənəyi, Boğazın hasarları (Şükürlərin hasarı, Hacı Qurbanın hasarı, Abbasların hasarı, Kərbəlayı İsanın hasarı), Sudərəsi, Mustafanın hasarı, Hacı Bədəlin atıölən yal, Orucbiçən, Kərbəlayı Təhməz arxı, Abdülhüseynin əkin yeri, Dəli Hüseynin yeri, Alayın əkin yeri, Kərbəlayı İsanın yeri, Hacı Əsədin əkin yeri, Ocaqverdinin əkin yeri, Yunisin əkin yeri, Alayın biçənəyi, İmamquluoğlunun əkin yeri, Kərbəlayı Rzanın əkin yeri.

Məlumatı verən: Bəzixana kənd sakini Oruc Məmməd oğlu Təhməzov.

Boyaqlı kəndi

Yaylaqlar:

Qoçdaş yaylağı, Qasxanlı yurdu, Böyükdüz yurdu, Böyükyurd, Xırdayurd, Məşədi Cəmilin yurdu (Kosagələn), Məmmədölən yurd, Uzunyal yurdu, Hasarlı yurd, Qaraqaya yurdu, Qırmızıqayalar yurdu.

Bulaqlar:

Pələngə bulağı, Turşsu, Qotursu, Şəl bulağı, Nağı bulağı.

Məşhur yerlər:

Şişinbaşı, Almaağacı, Camışuçan, Arxacyeri, Xırman, Xal, Xalın qayası, Çərkəzin şamı, Nağı dədənin şamı, Nazixsu (çay), Məmmədbiçən tala, Malqayıtmaz, Şəl, Küllükaha, Şorun dərəsi, Əlikişinin kahası, Qaraşın şamı, Şirinin şamı, Davalı şam, Dəyirmanlar, Darıyeri, Əyriyol, Xıradüz, Darıyerləri.

Məlumatı verən: Boyaqlı kənd sakinləri: Rəfael Mayıl oğlu Nağıyev, Kərim Allahverdi oğlu Musayev.

Cəmilli kəndi

Yaylaqlar:

Ayğır bulağının yurdu, Çalaçökək yurd, Əvəlikli yurd, Fermadüşən yurd, Kalafalıq yurdu, Ağbulaq yaylağı, Xıdırdüşən yurd.

Bulaqlar:

Sarısu, Qara bulaq, Soyuq bulaq, Məhərrəm bulağı, Ayğır bulağı, Eyvazlı bulaq, Daş bulaq, Komun suyu, Qoçu bulağı, Qafar bulağı, Bayram bulağı, Novlu bulaq, Feyruz bulağı, Behbud bulağı, Novçalı bulaq.

Məşhur yerlər:

Eyvazlı yalı, Kərəmli, Novun düzü, Əsgərçökəyi, Çaxçaxlı, Taxta, Qaraqaya, Göyxır, Qapaz, Şişqaya, Gəndərə, Vəlidərəsi, Armudluq, İtölən, Qaratəpə, Maloğurlanan, Mehdiçən, Həsənalı tapı, Quzuqayası, Mehditapı, Arxacyeri, Daşın başı, Boyunyolu, İnəkuçan, Sərpyurd, Sarıyol, Ardışlı, Hüseyinçökəyi, Səmədbiçən, Həştərxan, İmamizi, Cəfəliçimən, İsmayılın ağılı (Xalxal), Ayğır çayı (çay), Komun suyu (çay), Bozlu, Seyidbiçən, Qonur dağ (dağ), Kraskalı dağ (dağ), Əyriarxac.

Məlumatı verən: Cəmilli kənd sakini Teymurxan Oruc oğlu Əmirov.

Comərd kəndi

Yaylaqlar:

Qayalıq yurdu, Ortadüz yurdu, Allahaman yurdu, Böyükbiçənək yurdu, Alçalı yurd, Novlu yurd.

Bulaqlar:

Yarpızlı bulaq, Daş bulaq, Sarı bulaq, Əkbər bulağı, Şırran bulağı, Şor bulaq, Novlu bulaq, Nazlı bulaq, Damcı bulaq, Qaramalix bulağı.

Məşhur yerlər:

Qaramanqaya, Qurdtələsi, Qabıqqayası, Comərd qalası, Yarpızlıdərə, Qozludərə, Zoğallıdərə, Qılıcın qoyunu doğan dərə, Alxan buğavuran qaya, Evindalı, Topallıq, Quzeyqayası, Donuzuçan, Əhəngyandırılan, Pütdüdüklüdərə, Əhməd talası, Targələn, Bəhrəm tərəsi, Papaqyanan tərə, Şişin tərəsi, Tütün yeri, Şadman gölü, Söyüd gölü, Sarıporot (döngə), Qoyun körpüsü, Mehdinin yeri, Tuluq ağacı, Yanıq, Ağdaşın dalı, Qaragüney suyu (çay), Kilisəli suyu, İdrisbiçən, Tək-ağac, Qalanın dalı, Şirinin biçənəyi, Köçəriqırıntısı, Arpayeri, Abuzəryatan kaha, Ədilil çəpəri, Dərəkənd, Kərəm arı qoyan yer, Əhməd tələsi.

Məlumatı verən: Comərd kənd sakini Firqət Xanlar oğlu Şadmanov.

Çaykənd**Yaylaqlar:**

Söyüdlü yaylağı, Alagöllər yaylağı, Behbud bəyin ağqayasının yurdu, Sudəyənqaya yurdu, Sarıbulaq yurdu, Qonqur yurd, Pəsərvurulan çınqılın yurdu, Əliqulunun yurdu.

Bulaqlar:

Qarasu bulağı, Novlu bulaq, Əlinin bulağı, Turşsu, Korca bulaq, Mahmudun bulağı, Daşdançıxan bulaq, Tərəli bulaq, Tələlərin bulağı.

Məşhur yerlər:

Qumlar, Şəvidlik, Rəşidin çəpəri, Kələlən, Palıdlıq, Tütün məntəqəsi, Donuz damı, Fətəl dana vurulan, Sarıgüney, Novrudsuyu tökülən, Maraluçan, Çobanqaya, Balaxanım bağı, Sarıyal, Xaçayolaşan, Şirinin yeri, Kilisənin dərəsi, Qozludərə, Qulların dərəsi, Tələlər, Lazımın yeri, Gülabının qozluğu, Qalanın dərəsi, Ağakışinin yeri, Öküzarxacı, Sarıbaştap, Oyuğun döşü, Tənbəkisərilən, Əyriyol, Ağcanın gölü, Palıdlı göl, Ələfgərin gölü, Kömürxana, Ağqaya, Dəhnə, Əvəlikli, Motaluçan, Güneyin boynu, Nəcəfölen.

Məlumatı verən: Çaykənd sakinləri Yusif Qaraj oğlu Əsgərov və Rüstəm Mehdi oğlu Məmmədov.

Çəpli kəndi**Yaylaqlar:**

Çiçəklidüz yurdu, Qazax Həsənin yurdu, Taxtadüz yurdu, Sadıqbiçənəyi yurdu, Ağqayanın boynu yurd, Ağilyurd, Gülməmmədqalası yurdu.

Bulaqlar:

Portport bulaq, Soyuq bulaq, Qozludərənin bulağı, Məhərrəm damının bulağı, Çılpaq Əlinin bulağı, Xosun meşəsinin bulağı, Nuru damının bulağı, Qarasu, Anaxanım bulağı, Armudlu yerin bulağı, Boççalının bulağı, Qonaq üstünün bulağı, Keçəldərənin bulağı, Almalı bulağı.

Məşhur yerlər:

Qalanındibi, Armudlu çəpər, Qurbançəpəri, Şoralıdərəsi, Keçidamı dərəsi, Yarnağınbaşı, Xosunyeri, Şişinboynu, Çılpaq Əlinin yeri, Qarajbiçən, Kürdün yalı, Qulanın dərəsi, Dəyirman yeri, Həsənvurulan, Dəyirmanın qabağı, Dəyirmanın düzü, Danaqoruğu, Zoğallı tala, Qaradaşın düzü, Maraldamın dərəsi, Gödəkdərə, Uzundərə, Qarasuyun dərəsi, Qaraçökək meşəsi, Yayranın yeri meşə, Qonağmüstü meşə, Keçəlin güneyi, Fəttahın talası, Nuru damının meşəsi, Balaca güney, Ağqayanın güneyi (dağ), Qaraqayanın güneyi, Çəpli çayı (çay).

Məlumatı verən: Çəpli kənd sakini Kalvey Aslan oğlu İsmayılov.

Çıraq kəndi**Bulaqlar:**

Ağbulaq, Qarabulaq, Dolçabulaq.

Məşhur yerlər:

Dərinçüxur, Dəmirqaya, Qırmızıtəpə, Göygav, Sarıgav, Həşərgələr, Sudolduran, Novunşamı, Tumuzluq, Arxacqaya, Arıxanaqaya, Şiştaya, Qayabaşı, Vəlinin çüxuru.

Məlumatı verən: Çıraq kənd sakini Vahid Mürsəl oğlu Qafarov.

Çərəkdar kəndi**Yaylaqlar:**

Buzluq yurdu, Əvəlikli yurd, Daşarası yurdu, Həmzəçimən yurd, Kərəmli dağı yurdu, Qalayçı yurd, Şaban yurdu, Ağbulaq yaylağı, Şıkarın yurdu.

Bulaqlar:

Qəndi bulağı, Göy talanın bulağı, Novlu bulaq, Sarı bulaq, Şırşır bulaq, Aynanın bulağı, Zimzim bulağı, Turşsu, Armudlu bulağı, Xeyrənsə bulağı, Civəli bulağı.

Məşhur yerlər:

Məhəl təpəsi, Göydağ, Talalar, Kolavat, Qaraqaya, Alçalı boynu, Gəvrişli dərə, Arpaçəpəri, Çınqıllıtəpə, Kilisəli, Dağın qılıncı, Atapəyəsi, Arıq Alının pəyə yeri, Uzuntala, Almalı, Həsən bəyin qozlusu, Qurumdərə, Keş kəndi, Güvəli, Xırmanlar, Edilxan yurdu, Hovuzun dərəsi, Ələsvurulan, Ağavurulan, Əvəzin qəbiri, Maralyalayan daş, Təkəyatan qaya, Kollucəvə, Fıstıqlı gərdən, Armudluq, Xanpərinin yeri, Astanın yeri, Bağyeri, Heyvalı, Küptalası, Ayıvurulan, Taplar, Göyqum, Qozluq yeri.

Məlumatı verən: Çərəkdar kənd sakini Şaban Qurban oğlu Qurbanov.

Çorman kəndi**Yaylaqlar:**

Hacımahmudlu yaylağı, Tükanlı yurd, Qoçtəpəli yurdu.

Bulaqlar:

Ağqayanın bulağı, Sünnətolan bulaq, Soyuq bulaq, Haça qayanın bulağı, Sarı bulaq, Baydaça bulaq, Qara pələngin bulağı. Çardaxların novlu bulağı, Korbulaq, Cajıxlı biçənəyin bulağı, Qoturlu İstisuyu.

Məşhur yerlər:

Çiçəkli yurdu, Dəyirmi yurd, Çalaçökək, Bərkdərə, Yamaşyurd, Yüzbaşı yurdu, Gölyeri, Yalyurd, Çardaqlar, Malqırılan, Mağal tərəsi, Bozcınqıl, Ağgöl, Quruyurd, Qatır quyruqlu tala, Çökəkyurd, Qızılən tərənün bərəyəsi, Toyuqölən tərə, Əsədin düzü, Mürsəlin düzü, Çırağın dam yeri, Dərinmeşə, Kömüryananın dərəsi, Kalafalığın dərəsi, Şırranın dərəsi, Sarıqayanın dərəsi, Göyqumun dərəsi, Əzimin biçənəyi, Ağgüney, Qırmızıgüney, Kərbəlayı Rza dəyirmanı, Qəhrəmanlı dəyirmanı, Köhnə kənd, Atdağı (dağ), Ağdüzdağ (dağ), Çökəkyurdun çayı (çay), Tutxun çayı (çay).

Məlumatı verən: ×î ðî âî êÿî ä ñâêîî è ßëÿêáÿð Ì êñèð î üèò Ðçàèáâ.

Çovdar kəndi**Yaylaqlar:**

Qarabulaq yurdu, Boğaz yurdu, Əmrahın yurdu, Qaçayınğəzi yurd, Keçəlyanan yurd, Sünnətolan yurd, Çayyurd, Hüt yaylağı, Çobangədiyi yurdu, Koralı yurd, Ağqaya yurdu, Güzdəkliyal yurdu, Dərəyurdu, Gəlinölən yurd, Dövrən yurdu, Nabatxanım yurdu, Köhnəyurd, Böyük tala yurdu, Balacatala yurdu, Lalalı yurd, Uzunkalafa yurdu, Tumaslı yurdu, Baxşalidüşən yurd.

Bulaqlar:

Misir bulağı, Əmrahın bulağı, Qara bulaq, Tala bulağı, Novlu bulaq, Sarımsaqlı dərənin bulağı, Daş bulaq, Gur bulaq, Qurdlu bulaq, Ağ bulaq, Qala bulağı, Sarı bulaq, Qiblə bulağı, Göy bulaq, Kor bulaq, Güney bulağı, Çeyilli bulaq, Güzdəkli yalın sarı bulağı, Lalalı bulağı, Buz bulaq, Mehdinin bulağı, Şakir bulağı.

Məşhur yerlər:

Dərindərə, Sərhəd, Qaçayınğəzi, Dəvəboynu, Lalalı dağ (dağ), Uzunyal, Şiş tərə dağı (bir hissə), Qəbirstanlığın yalı, Təkpəl, Mayılın biçənəyi, Hasarlı biçənək, Baldırğanlı biçənək, Qatarqaya, Şakkarsinəsi, Dəlikdaş, Sinəyurd, Taxtalar, Qayanın başı, Tərənün boynu, Sırxaxacın döşü, Meşəninbaşı, Çayqovuşan, Qaraqaya, Səməndüçan, Çeyillidərə, Cabbarölən, Donuzburnu güneyi, Sarımsaqlı dərə, Koleyçin meşəsi, Zağanındöşü, Cincin qaya, Uzungüney, Tikanlı tala, Dolayıyol, Qaradaşın dərəsi, Böyük tərə, Balacatərə, Cəddəyol, Sürüşçək, Qurd lualmanın yanı, Yastan, Uzunmarıx, Qatardaş, Alçalar, Dəfgüney, Şorunboynu, Haçaqaya dərəsi, Çovdar çayı (çay), Abbasın taxtaları, Qaraqaya, Güzdəkliyal, Şahhüseynin dam yeri, Göyqum, Qarağatlı meşə, Atlımoruq, Mahmuddüşən.

Məlumatı verən: Çovdar kənd sakinləri, Azərbaycan yazıçılar ittifaqının

üzvü Əlövsət Misir oğlu Əmrahov və Çingiz Misir oğlu Mehdiyev.

Çopurlu kəndi

Yaylaqlar:

Ağçınqıl yurdu, Sünnət yurd, Məliyin yurdu, Xandüz yurdu, Qaraboyun yurdu.

Bulaqlar:

Ağ bulaq, Portport bulaq, Soyuq bulaq, Qırxbulaq, Sarı bulaq.

Məşhur yerlər:

Təkdəm, Yalyeri, Armudluq, Çınqılınbaşı, Babamincili, Güllahiyeri.

Məlumatı verən: Çopurlu kənd sakini Məhəmməd Yunis oğlu Tağıyev.

Çobankərəkməz kəndi

Yaylaqlar:

Abdulla yurdu, Tuşdu yurdu, Dərədamının yurdu, Kalafalıq yurdu, Qarabağlı yurdu.

Bulaqlar:

Göy bulaq, Həmərsin bulağı, Seyid Əlişin bulağı, Seyidgələnin suyu, Ala bulağı.

Məşhur yerlər:

Məşədi Məhəmməd gələni, Bozbarmaq, Əşəlgə, Pərinçyeri, Boztəpə, Donuzgüneyi, Tala, Cərgələr, Öküzölən tala, Alıkişi maral vuran, Tutxun çayı (çay), Ağuzluq, Arxacyeri, Talanın qayası, Qamışlıq, Xırmanlar, Qaraağac, Tellinin qayası, Bağarmudu, Qaranlıqdərə, Çöp, Böyükdəmirçi, Balacadəmirçi.

Məlumatı verən: Çobankərəkməz kənd sakini Əli Abbas oğlu Zeynalov.

Daşbulaq (keçmiş Oktyabr kəndi) kəndi

Yaylaqlar:

Yazyurdu, Cəmilli yurdu, Köhnəyurd, Ələmağacı yurdu, Qoruxçuların bulağının yurdu, Veysəlin dərəsinin yurd, Alıquluğanın yurdu, Qərvənd yurdu, Kərbəlayı Orucun yurdu, Mələyin yurdu, Hüseyinalıdüşən yurd, Nəcəfdüşən barmağın yurdu, Umudun yurdu.

Bulaqlar:

Məşədi Bayram bulağı, Çınqıl bulaq, Ağaməmmədölən bulaq, Daşdançıxan bulaq, Təpələrin bulağı, Cərgələr bulağı, Göylü burun bulağı, Qiblə bulağı, Böyük çuxurun bulağı, Sallama bulağı, Otqayası bulağı, Həsənin bulağı, Xaçyerlərinin bulağı, Köhnə yurdun bulağı, Tələlər bulağı, Lələ bulağı, Çay bulağı, Daş bulaq, İsbəndiyarın bulağı, Kəndin üstü bulaq.

Məşhur yerlər:

Kərbəlayı Orucun dəyirmanı, Nadirin dəyirmanı, Əzgilik, Məşədi Həsən də-

yirmanı, Daşmaltı, Dəlikdaş, Tülküqayası, Şişindalı, Vəngindərəsi, Ardışlı, Məmmədin kahası, Qaşyer, Xamgüney, Çıxaçaq, Daşlıgüney, Qumlar, Kalafalıqın yalı, Xaraba, Yarğanın dərəsi, Armudlu, Qaraquşun dərəsi, Genqobu, Bayramın yeri, Kərəmin yeri, Hüseyinin yeri, Allahverdinin dərə yeri, Palaxlıq, Qumlar, Kazımın daşı, Məşədi Ağanın hasarı, Sadığın hasarı, Mikayılın hasarı, Qurbanın hasarı, Manafın yeri, Kövşənin çalası, Məşədi Məmmədin yeri, Dərinçüxur, İbişin hasarı, Buxariyin güneyi, Ocaqdaşı, Şırranın güneyi, Arxaçyeri, Şırranınbaşı, Təkağac, Qırmızıqaya, Kərbəlayı Orucun əkin yeri, Otqayası, Haçayerin dərəsi, Gicitgənli, Donuzzeyən yer, Gölyerləri, İsanın damının yalı, Qarakaha, Kahanınbaşı, Kolluqyerləri, Batqınlar, Ələkbərin yeri, Uzundərə, Yusifvurulan, Cərgələr, Abdullaşağının biçənəyi, Kələlən, Yarpızlı qaya, Qoyunuçan, Qobu, Quruşırran, İsbəndiyarın hasarı, Şamonun çalası, Ayıçiləsi.

Məlumatı verən: Daşbulaq kənd sakini Abdullayeva Fatma Rəhim qızı

Dərəqışlaq kəndi

Yaylaqlar:

Dikyurd, Çubuqqoyulan yurd.

Bulaqlar:

Qarağatlı bulaq, Dərəqışlağın daş bulağı, Söyüdlü bulağı, Qaramal bulağı, Səlimin evinin yanındakı şələlə.

Məşhur yerlər:

Enlidöş, Molladaşı, Ağdaş, Genqobu, Xırmandaşı, Şişindöşü, Kotanyeri, Çatım, Qaranlıqdərə, Qaradaş, Tələlər, Nəsibin yeri, Kazımın yeri, İbrahimin yeri, Alışların yeri, Əsədlərin yeri, Xaçımyalı, Məşədi Əlinin hasarı, Təvərəqaya, Malyatan gözdək, Barmağın yalı.

Məlumatı verən: Dərəqışlaq kənd sakini Mehman Səlim oğlu Alışov.

Dəmirçidam kəndi

Yaylaqlar:

Məşədi Baxşalı yurdu, Kalvalılar yurdu, Ortaboyun yurdu, Behbudalı yurdu, Qazaxlar yurdu, Əhmədخان yurdu, Qanqallı yurd, Tombadaş yurdu, Məhərrəmin yurdu, Daşlıqonqur yurdu, Əmir bulağının yurdu.

Bulaqlar:

Ongöz bulaq, Novlu bulaq, Göy bulaq, Qapaz bulağı, Hüseyin bulağı, Lilpərin bulağı, Xatın bulağı, Söyüdlü bulaq, Müseyibin bulağı, Qiblə bulağı, Əmir bulağı.

Məşhur yerlər:

Dərdərə, Cəfərə toy olan, Cəfərələn, Qazax dəyə tikən, Qazaxlar düzü, Arpalar, Bədəlin dam yeri, Tülküaşan tərə, Balacatərə, Keçiqırılan, Pilovun yurdu, Tozluq, Çinqıl, Cərgələr, Məhərrəmin gölü, Qabaqqılış, Çolpan meşəsi, Söyüdlü çayı (çay), Malqəbri, Atqoruğu, Rzabiçən, Binədamı, Səslənənqaya, Hoppandaş.

Əsrək kəndi

Yaylaqlar:

Qulubəyin yurdu, Qaragüney yurdu, Ağgüney yurdu, Uzunkalafa yurdu, Başyurd, Qoturlu yaylağı, Puşdu yurd, Xatınoğlunun yurdu, Dükənli yurd, Ağbulaq yurdu, Hacımahmudlu yurdu, Qoçtəpəli yurdu, Arpalar yurdu, Qaynarbulaq yurdu, Alançıqqaya yurdu, Aşağıyurd.

Bulaqlar:

Soyuq bulaq, Novlu bulaq, Yarpızlı bulaq, Sarı bulaq, Qaynar bulaq, Daş bulaq, Böyük qotur su, Turşsu, Arıçılıq qayasından çıxan su, Neftli bulaq, Əhəngyanan bulaq, Qaratel bulağı, Şahnisə bulağı.

Məşhur yerlər:

Mozgörükən, Donuzgüneyinin beli, Sarıtəpə, Mərəklərinbaşı, Marığınbaşı, Haçadaş, Böyükgüneyin qayası, Qaraqaya, Qurdqarğasının boynu, Oyuğunşişi (bir hissə), Qəbirstanlığın güneyi, Xarabanın güneyi, Şişgüney, Alaqayanınbaşı, Cəddənin təpəsi, Ortaburununbaşı, Atlargedən yal, Xədicə xanımın bulağı, Abdulla yurdu, Aşargədəşin şişi, Dəmirçininərdəni, Məşədi Məmməd gələni, Xudumazarlıyanın yalı, Qırmızıtəpə, Toyolan, Ağduzdağ, Qazantapılan, Çoban dağı (dağ), Oyuxlu dağı (dağ), Tutxun çayı (çay).

Məlumatı verən: Əsrək kənd sakini Qubad Qara oğlu Məmmədov.

Fətallar kəndi

Yaylaqlar:

Motin yurdu, Orucalılar yurdu, Hacıalı yurdu, Dəlləklər yurdu, Qırxın yurdu, Başyurd, Qanqallı yurd, Dərəyurd, Kalafalıq yurdu, Kosalar yurdu, Kilisənin-yanı, Mehdixanlı yurdu,

Bulaqlar:

Buz bulaq, Baş yurdun bulağı, Novlu bulaq, Qoşabulaq, Səfqulunun bulağı.

Məşhur yerlər:

Muncuqlu təpə, Məşədihəsən xırmanı, Yalınbeli, Qaraqaya, Həşimin yurdu, Cilindüzü, Küllüyer, İlanlıçala, Dikxaç, Yıxılıxaç, Hümbətəliqizlənen, Ağşırın, Kəmərqaya, Bataqlıq.

Məlumatı verən: Fətallar kənd sakini Hətəmov Ələsgər Himbət oğlu.

Günəşli (keçmiş Kilisəli) kəndi

Yaylaqlar:

Qaradağlı yurdu, Kovuxludüz yurdu, Qaçaydüşən yurd, Bahadurundüzü yurd, Aslanlar yurdu, Atqoruğu yurdu, Qırqovullu yurd, Qalayçıgələni yurd, Taplar yurdu, Arpayeri yurdu, Maralatan yurd, Göyüşün yurdu, Qancıqdərəsinin yurdu, Binədərəsinin yurdu, Tozluq yurd, Gölyeri yurdu, Quşyuvahıdüşən yurd, Kol-

xozdüşən yurd.

Bulaqlar:

Qaradağlı bulağı, Orta bulaq, Soyuq bulaq, Fətiölən bulaq, Xəlillərtələsi bulağı, Kışmış bulaq, Sarı bulaq, Şırşır bulaq, Göy bulaq, Ağ bulaq, Qalayçıgələn bulaq, Taplar bulağı, Gölyeri bulağı, Baxacaq bulağı, Turşsu bulağı, Atqoruğu bulağı, Baldırğanlı bulaq, Xırman bulağı, Tələlər bulağı, Qaramallıx bulaq, Ağdaş bulağı, Yurdlar bulağı, Uçuqluq (buzluq) bulaq, Cərgə bulaq, Korca bulaq, Süleyman bulağı, Novlu bulaq, Alçalı bulaq, Qiblə bulağı, Daş bulaq, Seyidalı bulağı, Şırran bulağı.

Məşhur yerlər:

Ağdaş, Tala, Qəbirstanlıq, Qırağındalı, Şışqaya, Dəyirman yeri, Dəyirmanınqabağı (Xəlillər tələsi), Uçuqluq, Mahrasa, Şırşır, Quzey, Cərgə, Ulaslıq, Çuxur, Balacaçuxur, Qanadlar, Sarıdaş, Hininqayası, Buzluqdaşı, Donuzdamı, Mehriyeri, Fətiölən burun, Taplar, Qaradağlı dağı (dağ), Quşyuvası meşəsi, Kolxoz meşəsi, Donuzdamı meşəsi, Sarıbulaq meşəsi, Ağdaş meşəsi, Qırağındalı meşə, Kolavat meşəsi, Xırmandaşı, Xırman yeri, Əzgilli tala, Alxaslı yurdu, Kolavat talası, Ayıvuranın ətəyi, Nişanqayası, Məmmədrza ayı vuran çuxur, Qaragöl, Biçənəyin boğazı, Sərhədsuyu yeri, Həmərsinlik, Topallıqaya, Godqoyulan, Körpülü dərə, Baxacaqqaya, Əmirin kolovadı, Böyükdüz, Dikdaş, Duzdaxlı, Pirin güneyi, Əhmədxanın yeri, Alçalı, Ağuludərə, Nəsifin yeri, Həcərin yurdu, Qəjəl, Ortadüz, Həşimin yeri, Qaradaş, Qaravəlli meşəsi, Qiblədaşı, Ocaqtəpə, Molla biçənəyi, Cinliqaya, Aşır qızıl tapan, Tələnin yolu, Tozluq meşəsi, Çeyilli, Seydin qızı qaçan xırman, Öküzuçan, Ağqayanın boynu, Topalbiçən, Damiyeri, Mərəkqaya, Kuma, Kumanın gölü (göl), Kilisəlisu (çay), Sərhəd suyu (çay), Aslanların suyu (çay).

Məlumatı verən: Günəşli kənd sakinləri Qafar Çərkəz oğlu Ağayev və Ceyhun Eldar oğlu Hüseynov.

Güneypəyə kəndi

Yaylaqlar:

Qonur yurd, Söyüdlü yaylağı, Palıdlıdərə yurdu, Ələmağacı yurdu, Kalvalılar yurdu, Ongözlər yurdu, Çırçır yurd, Sarıbulaq yurdu, Göydağ yurdu, Rüstəm ölən yurd, Atdaşı yurdu, Yalkənd yurdu.

Bulaqlar:

Sərçə bulağı, Almalı bulağı, Əlif bulağı, Novlu bulaq, Mədinə bulağı, Yalkənd bulağı, Mal su içən bulaq, Bərəyə bulağı, Dəvədabanı bulağı, Yastının bulağı, Uçuğun bulağı, Neftli bulaq, Göydağ bulağı, Həsənqulular bulağı, Camışbatan bulaq, Hürü bulağı, Süleyman bulağı, Sarı bulaq, Şırşır bulaq, Cajıxlı bulaq, Aygır bulağı, Ongöz bulaq, Söyüd biçənəyin bulağı, Qarama bulağı, Məhəmməd

bulağı, Palıdlıdərə bulağı, Sarışırın bulağı, Şeytanlı dərəsinin bulağı, Qoşabulaqlar, Qıblə bulağı, Sızqa bulaq.

Məşhur yerlər:

Ələmağacının düzü, Qoşabulaqların tərəsi, Ağduzdağ, Çırçır biçənəkləri, Giləuçan tərə, Sarıyal dağı (dağ), Həsənqulular biçənəyi, Yelliyal biçənəyi, Göydağ (dağ), Rüstəmölən, Söyud biçənəkləri, Süleymanəmi qanadları, Cöngəotlayan, Uçuqbicənəyi, Atdaşının əkin yerləri, Süleymanəminin dam yerləri, Böyükyer, Palaxlı, Sarıburun, Kazımyeri, Bərəyə yerləri, Qasımın armudluğu, Goruz yeri, Qəhrəmanlı yeri, Qaraşın biçənəkləri, Dardərə, Almalının çuxuru, Məmişin yeri, Ələkbərin bostan yeri, Yastılar, Mal su içən dərəsi, Aralıq dərəsi, Kolavat, İsgəndərli yeri, Damın meşəsi, Aralıq biçənəyi, Cıqqagüney, Əyriağac, Tofiqtərəsi, Sarışırın, Ortadolayı, Ünün (səs əks etdirən) tili, Xamınbaşı, Dikkalafalıq, Daşyolunun dərəsi, Şeytanlı dərəsi, Yalkəndin tili, Alapalıdlıq, Batığın dərəsi, Lənətdaşı, Yanıqkalafa, Nəcəfdamı, Böyüksu (çay), Xamın suyu (çay), Sarışırın çayı (çay).

Məlumatı verən: Güneypəyə kənd sakini Həsən İmanverdi oğlu Məmmədov.

İlyaslar kəndi

Yaylaqlar:

Qaraqaya yurdu, Ocaqdərəsinin yurdu, Xəlyarlı dərəsinin yurdu, Üçtərəpə yurdu, Gölyeri yurdu, Taxtadüz yurd, Kürdgüneyi yurdu.

Bulaqlar:

Yeddibulaq, Üçtərəpə bulağı, Buz bulaq, Güney bulağı, Göl bulağı, Qanqallı bulaq, Çoban bulağı.

Məşhur yerlər:

Gölün güneyi, Üçtərəpənin başı, Kürdgüneyinin başı.

Məlumatı verən: İlyaslar kənd sakini İlyas Məhəmməd oğlu Alıyev.

Hacıkənd (keçmiş Sınıq Kilisə)

Yaylaqlar:

İlxıqoruğu yurdu, Yeddibulaq yurdu, Qoçdaş yaylağı, Dəlləklər yurdu, Göytərəpəndəli yurd, Qalaxlı yurd, Dərinçökək yurdu, Fərzalının dam yeri yurdu, Donuzdamı yurdu, Laytaya yurdu, Hasarlı yurd, Göylüçuxur yurdu, İlxıçərəpi yurdu.

Bulaqlar:

Ayğır bulağı, Əzəd bulağı, Daşdançıxan bulaq, Şamilin bulağı, Göy bulaq, Yasavuldöyülən bulaq, Gülabıqayırın bulaq, Süleymanın bulağı, Musaoğlunun bulağı, Baxşəlioğlu Xanların bulağı, Yarpızlı bulaq, Avtavin bulağı, Ədilən bulağı, Kora bulaq, Cəlilin bulağı, Calalın bulağı, Novlu bulaq (Xıdırın tələsində), Müseyibin

bulağı, İsbəndiyarın bulağı, Qalaxçıda novlu bulaq, Niyazın bulağı, Məmməd maral vuran tələ bulağı, Bahadurun bulağı, İmamalının bulağı.

Məşhur yerlər:

Calalın dam yeri, Əsrəfdüşən, Qaragöl, Təpələr, Ortadaşın dibi, Meydandüzü, Qoşqatala, Böyükgüney, Sarıtala, Sərbazdəfi, Armudluq, Qaramalıx, Talalar, Parçameşə, Qalaxtın zirvəsi, Öküz arxacının başı, Qırmızı yoxuşun başı, Vahidüçan - qaya, Yadigaruçan qaya, Xıdırın tələsi, Daş karxanası (Karyer), Ayqoban, Sandıqdaş, Kərimbiçən, Qovuşuq, Ardışlıburun, Qanqallıçökək, Danadəfi, Dəyirmanın dərəsi, Sarıdaş, Qayanınaltı, Ağdaşın dərəsi.

Məlumatı verən: Hacıkənd sakini Qəzənfər Nəsim oğlu Hidayətov.

Həsənlər kəndi

Yaylaqlar:

Məşədi Mikayılın yurdu, Şişqaya yurdu, Qonuryurd, Yalyurdu, Bolbulaq yurdu, Avo yurdu, Çalayurd, Qırmızıqaya yurdu, Məsimqalası yurdu, Sallı yurdu, Əvəlikli yurd, Əyriyurd, Şahsənəm yurdu.

Bulaqlar:

İmoyurdunun bulağı, Salehin bulağı, Sallı bulaq, Şişqayanın bulağı, Əlişin bulağı, Ayna bulağı, Abdulla bulağı, Kasa bulağı, Bol bulaq, Çalayurdun bulağı, Pırtırt bulaq, İsti bulaq, Soyuq bulaq.

Məşhur yerlər:

İmoyurdu, Hüseyinalıbiçən, Mamobiçən, Salehbiçən, Çatım, Xasməmmədbiçən, Daşlıgüney, Alıbiçən, Cıǵaluçan, Ortagüney, Başgüney, Armudluq, Məmmədbiçən, Qənşər, Qaraqaya, Böyükyer, Gəzdək, Qaraxal, Danagüneyi, Şamobiçən, Biçənəyin barmaqları, Böyüktap, Məşədi Salmanbiçən, Nazikbarmaq, Zağalar, Qırmızıqundax, Baştap, Ortatap, Ayaqtap, Topdaş.

Məlumatı verən: Həsənlər kənd sakini Eyvaz Şahməmməd oğlu Salmanov.

Höpurlu və Şeyinli kəndləri

Yaylaqlar:

Qarayurdu, Keçəltəpə yurdu, Palçıqlı yurd, Yaylaq yurdu, Tamaşalı yurdu, Avasölən yurd, Barmağınbaşı yurd, Bağırsağ yaylağı, Kümbəz yaylağı, Haçayurd, Dərinçüxur yurdu.

Bulaqlar:

Dərin çüxur bulağı, Təkyurdun bulağı, Qayadançıxan bulaq, Novlu bulaq.

Məşhur yerlər:

Zağan qayası, Alçalıdərə, Novlar, Çaldaş, Otqayası, Oyuğundöşü, Tirtökülən, Zivelgüneyi, Çəvlik, Dəlikqayanın quzeyi, Tatoğlu dərəsi, Barmaqdərəsi, Quzu-

dərəsi, Dərinçuxur, Keçəltəpə, Ağqılışlar, Ağnov, Yarmaşovlu qaya, İlangüneyi, Qaranın novu, Həmərsinli şam, Barmağınbaşı, Qayaüçən, Hopurlu kahası, Gavındalı.

Məlumatı verən: Hopurlu kənd sakini Əlif Sevindik oğlu Allahverdiyev.

Xallanlı kəndi

Yaylaqlar:

Ağqaya yurdu, Boğazyurd, Dəvəboynu yurdu, Dərəyurd, Nabatxanım yurdu, Çayyurdu, Batıxlar yurdu, Seyiddüzü yurdu, Aşağıyurd, Dadaşın yurdu, Qubadın yurdu, Məstanın yurdu, Nəsirin yurdu, Mirzəalıbəyli yurdu, Şirali yurdu, Qazmayurd.

Bulaqlar:

Ağ bulaq, At bulağı, Qara bulaq, Duzlu bulaq, Maral bulağı, Dovşan bulağı, Kurro bulağı, Qırxgözlü bulaq, Şırşır bulaq, Qədimalı arzulayan bulaq, Mamır bulaq, Sarı bulaq, Tala bulağı, Madarın bulağı, Cəfərin bulağı, Cəmlər bulağı, Turşsu, Kor bulaqlar, Kərbəlayı Əziz bulağı, Çimizlik bulağı, Qaysaxlı bulaq, Qırmızı şırran, Karvan bulağı.

Məşhur yerlər:

Qəjəl, Arpaçuxuru, Göllər, Armudun çalası, Tanrıoxuşu, Sarıdaşın çuxuru, Maydanuçan, Çəpərqaya, Çimizlik, Xəccəbani, Novenikcan, Yolaşan, Telefonaşan, Duzlu bulağın biçənəyi, Dikyerlər, Yoncalığın dərəsi, Topgüney, Humayın qayası, Söyüdün barmaqları, Niççinbaşı, Niççinqabağı, Xırdalar, Bənnavlıx, Sürüşcək daş, Alçalıq, Çayqovuşan, Böyükparaq, Kiçikparaq, Səlimüçən qaya, Dərdərə, Haçaqaya, Düzlər, Süsənin zağası, Qənşərgüney, Çiliyin düzü, Qaragüney, Əvəzin düzü, Üstümalan, Ağtop qayası, Qaratop qayası, Daşatılan, Ayrıcıq, Nehrəağzı, Babalı şamı, Şırranın qabağı, Dayüçən, Allahverənin tapı, Məşəninbaşı, Elyolu, Talalar, Xəlilin çökəyi, Kincallının dərəsi, Palıdlıq, Nəcəfin tapı, Qəbirli, Şakkar, Nurullavurulan dərə, Köçərivurulan, Narıncyurd, Ağakışının yeri, Dumaça, Kolavat, Kömürxananın dərəsi, Yoluqdaş, Şiştəpə, Qaragüney, Abdulölən, Qobular, Ağbulağın güneyi, Tarınqabağı, Attapı, Qaradaş, Nəsibin taxtası, Çuxur, Məminin dərəsi, Zenikin cəmi, Ağqayanın suyu qarışan, Kərbəlayı Əhmədin qayası, Ağqayanın dolayıları, Usubun yalı, Qatırçıxmaz, Yazlığın dərəsi, Zirqiri tapı, Tappur, Qənbərlər, Taxçiklər, Vəlili damları, Alırzaların gəzi, Rəhimin damı, Kərbəlayı Əzizin kahası, Binənin altı, Şaysafan, Qamışlığın dərəsi, Qındırğalığın dərəsi, Kərbəlayı Hüseyinalının tapı, Navetapanlar, Haxverdi biçən, Göyqumun meşəsi, Məşədi Qaranın yeri, Qarakötüklər, Köhnə qəbiristanlıq, Gav, Göyqumun suyu, Porsuqdeşən yal, Çırağın düzü, Üçdərə, Tumulinin dərəsi, İbrahimin çəpəri, Qaramanın dərəsi, Kunemaran (ilan dəşikləri), Battaxlıq, Dolayıyol, Arıqayası, Misirin biçənəyi, Şorsu (çay), Tellüçən, Köçəri vuru-

lan, Sarıqaya, Babbanın şırranı, Qırmızıdaş, Gendöş, Dəhnə, Pasdaşı, Ağyal, Namazın qayası, Çalaçuxur, Çalçınqıl, Həsənin çöpləri.

Məlumatı verən: Xallanlı kənd sakini İbrahim Həsən oğlu Xuduyev.

Xölbək kəndi

Yaylaqlar:

Əhmədoğlunun yurdu, Yuxarıdar yurd, Aşağıdar yurd, Kərbəlayiölən yurd, Uçqunyurd, Targələn dərə yurdu, Tozlu bulaq yurdu, Gen çökəyin yurdu, Tapançalı yalın yurdu, Gölün arası yurd, Qazma yurdlar, Şərəf yurdu (bir hissə).

Bulaqlar:

Göy bulaq, Qoşabulaqlar, Yaranaldüşən bulaq, Əhmədoğlunun bulağı, Daryurdun bulağı, Uçqunun bulağı, Baldırğanlı bulaq, Tozlu bulaq, Qarağatlı bulaq, Çatımın bulağı, Sarı bulaq, Daş bulaq, Yuxarıdar yurdun bulağı, Aşağıdar yurdun bulağı, Kərbəlayiölənin bulağı, Çınqıllı bulaq, Gençökəyin bulağı, Suludərənin bulaqları, Dəfin dərəsindəki bulaqlar, İsmayılın bulağı, Qaraşdüşənin bulağı, Ağaməmməddüşənin bulağı, Gərməşovludərə bulağı.

Məşhur yerlər:

Tərtərin sağ sahilində: Ələmağacı, Dəfin yalı, Dəfin güneyi, Dəfin quzeyi, Nazi-kgüney, Zeynalabdındüşən, Qanlıqəjəl, Yuxarıqar yeri, Aşağıqar yeri, Zirəlitap, Güney, Güneyinbaşı, Kolluq, Qarabarmaq, Tanrıquludüşən tap, Çatımın dərəsi, Qaraşdüşən, Başyurd, Ortaçuxur, Aşağıçuxur, Ağaməmməddüşən, Armudlu tala, Xırmanlar, Xırmanların düzü, Dərəyeri, Eyvaz baba erkək vuran daş, Quzeyin başı, Dəyirman yeri, Şurtana yolaşan, Quzey kahası, Güney kahası, Gərməşovlu dərə, Qayalıq, Təkəqayası, Haçaqaya, Başyurdun dərəsi, Bayraməkən, Ayamarxı, Göl, Ağoyuqların dərəsi, Qanqallıyurd, Suludərə, Qaradaşlar, Xələfin düzü, Çirkinli düşən, Şamilbəydüşən, Gölünarası, Şirinsuyun dərəsi, Camallardüşən yurd, Qışbinəsi (Uçqun), Kərbəlayi Sultan Muradin damı, Damyeri, Gendöş, Kolluğun dərəsi, Ortayolaşan tala, Hüseyinbiçən şam, Məyəllər, Soyuqbulağa yolaşan, Quzeyin meşəsi, Kərbəlayi Qasımın səngəri (Səngər qaya), Gendöş meşəsi, Armudlutala, Armudlu talanın meşəsi, Şırranın qayası, Şırranın şələləsi, Baxacaqlar, Adamoturan tap, Dolayıbərəyə, Dəvə çökəyinin tili, Yaranaldüşən, Xıdırılıya yolaşan, Kəngərliyə yolaşan, Sarı yarpaqlar, Aşağıgöl, Yuxarıgöl, Qırmızıçuq, Dikqəjəl, Gavın qayası, Qoruğun qayası, Çatım, Quzuqulaqlı dərə (Sulu dərə), Kəklilər otlayan qaya, Zağan qayaları, Dəyirmanyeri.

Tərtərin sol sahilində: Mahrasa, Mahrasa binəsi, Mahrasanın meşəsi, Mahrasanın başı, Ungizlənən, Otvurulan yal, Sarıgüney, Yuxarı yalovluq, Aşağı yalovluq, Gəlingərdəyi (Mahrasanın kahası), Kəndyeri, Dolayıkənd, Aşağı İstisu, Fontan, Gödəkdüz (Qəbirstanlıq), Çirişliqaya, Turşsu, Dolayı kənd (Xaraba), Dolayı kəndin düzü, Çərisdə dərəsi, Parçameşə, Qarakaha, Almalığın tapı, Qındırğalı tap,

Qəjir yuvası, Gendərə, Yetim Hüseyn açan gav.

Məlumatı verən: Xöləzək kənd sakini Hüseyn Məhəmmədəli oğlu Babayev.

İstibulaq kəndi

Yaylaqlar:

Alagöllər yaylağı, Söyüdlü yaylağı, Sarıbulaq yaylağı, Fatmaölən çinqıl yurdu, Qonur yurd, Qatarqaya yurdu, Kürdlərin yurdu, Sudəyənqaya yurdu, Ağbulan yurdu, Şahnəzər yurdu, Daşınbaşı yurd, Qoruqyurd, Dəfyeri yurdu, Alıqulu Ağanın yurdu, Taxtadüz yurdu, Kişmişliçüxur yurdu, Dəli Alının hasarı, Yuxarı çinqıl yurdu, Pəsərvurulan yurdu.

Bulaqlar:

Soyuq bulaq, Ədilin bulağı, Meşədənçixan bulaq, Ayğır bulağı, Alıyuyulan bulaq, Ağ bulaq, Sarı bulaq, Çinqıllı bulaq, Qırmızı bulaq, Novlu bulaq, Qarağatlı bulaq, Bayram bulağı, Keyti bulağı.

Məşhur yerlər:

Keçiqırılan qaya, Göbələk yeri, Hacı Ələmşaha toy olan yer, Əkinlər tayı, Quzey yeri, Yalyeri, Daşınbaşı, Gölünbaşı, Ləliyinbaşı, Ağqayalar, Açıqlıq tala, Tağının talası, Nəcəföln, Qazuçan, Xarlıq, Qovuşuq dərəsi, Öküzölənin dərəsi, Burun, Tağının səngəri, Maral güneyi, Murtuzadaş, Məmişlər yeri, Avdının dam yeri, Dəyirmanın dərəsi, Aralıqyeri, Köhnə kənd, Ardışlı burun, Taxçayurd, Çəpyol, Pultarılan qaya, Qasımların yurdu, Elyolu, İbadvurulan, Qarğa çüxuru, Torpməyə, Həşimin batığı, Motilin hasarı, Zoğtökülən, Qalınmeşə.

Məlumatı verən: İstibulaq kənd sakinləri Akif Balay oğlu Mirzəyev və Əhliman Allahverdi oğlu Bayramov.

Keştək kəndi

Yaylaqlar:

Daşınbaşı yurd, Bağırخان yaylağı, Dəlihəsən yurdu, Dərəyurd, Məsimqalası yurdu, Keçibeli yurdu, Əyriyurd, Şışqaya yurdu, Əlidaşları yurdu.

Bulaqlar:

Kərbəlayi Hüseyn bulağı, Ağ bulaq, Yanıq bulaq, Sifanqayıran bulaq, Bol bulaq, Daş bulaq, Zəhravurulan bulaq, Tamaşalı bulağı, Qaraqaya bulağı, Novçalı bulaq, Məşədi Xələfdə Baş bulaq.

Məşhur yerlər:

Ağyal, Kolludaş, İtlərqırılan yer, Qancıquçan, Alçalı yal, Gendərə, Cəfərbiçən, Yanıq, Taruçan, Misirbiçən, Çəvlik, Payız yurdu, Ənvərbiçən, Keçəltəpə, Əligötürən daş, Qırmızıqaya, Qaraqayalar, Otdaşı, Həmərşinli, Armudlu, Məşə Xələf, Ellaz ayı tutan qaya, Arıxana, Kığlıq, Tostanlar, Gülüdüzü, Bəşirin damı,

Kərbəlayi Hüseyn gölü (göl).

Məlumatı verən: Keştək kənd sakini Nağdəli Tapdıq oğlu Zamanov.

Keçiliqaya kəndi

Yaylaqlar:

Arxacyeri yurdu, Bədəlli yurdu, Sarayölən yurd, Qaladərə yurdu, Saxanlar yurdu, Dəyirmi yurd, Binə yurdu, Qabanqayası yurdu.

Bulaqlar:

Qaynar bulaq, Daş bulaq, Yal bulaq, Turşsu, Dəmirli bulaq, Portport bulaq, Göy bulaq, Soyuq bulaq, Damcılı bulaq.

Məşhur yerlər:

Yolayrıcı, Qaranohurun meşəsi, Köhnə kənd, Ortadüz, Yuxarıdüz, Göytərə, Ağdaşlar, Hacıalılar yurdu, Cəfərli dağı, Səngərtərə, Qarğalıqaya, Sarıburun, Yelligədik dağı (dağ), Topqaya, Fərzalölən tərə, Gərdənküləş, Güldəstənin zağası, Əhəngyanan dərə, Suvadın dərəsi, Sarıburunun meşəsi, Camışqayası, Kotanqoyulan qaya, Qazangöl (göl), Alpna talası, Sarıyanan yurd, Qaznağın yurdu, Budaqbəyli yurdu, Malqırılan dağı (dağ), Ağbaba dağı (dağ), Ağduzdağ, Dikgüney.

Məlumatı verən: Keçiliqaya kənd sakini Vəkil Xəlil oğlu Hüseynov.

Kərəmli (İmarət Qərvənd) kəndi

Yaylaqlar:

Yelliyal yurdu, Zərnişan bulağı yurdu, Seyidlər yurdu, Çöplügöl yurdu, Babakişilərin yurdu, Dükənlər yurdu, Qaraqaya yurdu, Göyxır yurd, Daşağıl yurdu, Seyidölən yurd, Yəhəryurd, Suçıxan yurd, Dəlilər yurd, Əhməd bulağının yurdu, Ələkbərdüşən yurd, Vəlinin yurdu, Humaylar yurd, Pirpəyə yurd, Siçanlı yurd, Çayqovuşan yurd, Dikdaş yurdu, Ağbudaq yurdu, Əvəlikli yurd, Qarağöl yurdu, Həməzçimən yurd, Eşşəkmejdani yurd, Düzyurd, Palandağı yurdu.

Bulaqlar:

Məmmədخان bulağı, Qoşabulaq, Hovuz bulaq, Babalı bulağı, Rza bulağı, Bal-dırğanlı bulaq, Züleyxa bulağı, Mehдинin bulağı, Ədilbəyin bulağı, Kəmərin bulağı, Xaşdı bulaq, Temirxanın bulağı, Xeyrənsə bulağı, Qarabulaq (Dilbərin evinin yanı), Kərbəlayi Rəhimin bulağı, Zəligöl bulağı, Ağbulaq (Zəligölünə tökülən), Musanın bulağı (Zərifli suyu-Zərdəxaçın üstü), Çınqıllı bulaq (Almalı çökəyinin altında), Çala bulaq (Yanığın altında-Gərək çayının qırağında), Palaxlı bulağı, Çömçə bulaq, Novlu bulaq, Mollanın bulağı (Gərəyin düzü-Mollanın tala-sında).

Məşhur yerlər:

Qazı qəbiristanlığı, Abbasın ferması (İsmayılın düzü-İsmayılın düzü), Gərayın

düzü (Mollanın talası), Selimyeri, Allahverdinin yeri (Navat qarının çəpəri), Yal, Yurd (İbişin yurdu), Battaqlıq, Allaves (Allah Veys bəyin adılə), Sarıqayanın başı, Kəmər, Şörnəq, Gərəyin düzü (çayn mənəsinə yaxın), Tinaşan, Böyükyanıq, Abdullanın yurdu, Ağanın yurdu, Ayıtalası, Tarvuran, Palaxlı, Quşyuvası, Hinas, Qaraqaya, Təkalça, Əbdül bəyin bağı (Çapar), Əzgi çəpəri, Gavallıx, Almalı çökək, Zoğallıq, Əzgillik, Yemşannıx, Palıdlıq, Çalınbaşı, Nəbidərəsi, Temirin yurdu, Qaradaş, Qumqazılan, Alıyevli qışlağı, Burunctarı, Qaraağac, Xanların gölü, Calıqlıq, Məmmədخانın düzü, Quyulugüney, Gillər, Şişqaya, Kolavatın döşü, Alımədətli, Sılıflı, Gərəkçay (çay), Ağdaban çayı (çay), Torağayçay (çay), Dəyirmanın yanı, Gölpəyə, Güllübağ, Təkarmud, Sarıuçuq, Yalyeri, Toxmaçar, Humayın düzü, Bağ, Şirəligöl, Qozlupəyə, Ocağmyanı, Gərək (Gərəyin çəpəri), Yanıq, Gölləklər, Ağbulaq, Zərifli, Qarabulaq, Qaraqaya dağı (dağ), İtyolu, Zəligölü (göl), Daşdı göl (göl), Gölpəyə (göl), Xanların gölü (göl), Mirzənin gölü (göl), İyli göl (göl), Camaxlı göl (göl).

Məlumatı verən: Kərəmli kənd sakinləri: tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Qorxmaz Xankişi oğlu Mustafayev və
Zöhrab Söhbət oğlu Salahov.

Qasımlar (keçmiş Kilsə) kəndi

Yaylaqlar:

Behbud Bəyin Ağqayası yurd, Sudəyənqaya yurdu, Şahnəzər yurdu, Qonur yurd, Baxacaq yurd.

Bulaqlar:

Pir bulaq, Cahanın bulağı, Qolucırıq bulaq, Qaçaqların dərəsində Şırran bulaq, Fürüsün bulağı, Yarpızlı bulaq.

Məşhur yerlər:

Əkinlər, Dikinəyer, Kalafalı tala, Armudluq, Biçənəklər, Nəcəfölen, Gərdən, Motalyolu, Məşədi Şamil taxta qıran çuxur, Uzuntala, Cahanlıq, Bənövşəli güney, Qozludərə, Dəlikdaş, Ağqayanın üstü, Kilsənin dərəsi, Kilsə çayı (çay), Qaraqaya, Gicitkənli çuxur, Köhnə kənd yeri, Əkinlər tayı, Yaxşıyazılan daş, Çuxurlar, Pöhrəlik, Avdının dam yeri, Kərimin dəyirman yeri, Palçıqlı yurd, Başıvəlikli, Göyqumluq.

Məlumatı verən: Qasımlar kənd sakini Zöhrab Təhməz oğlu Şirinov.

Qamışlı kəndi

Yaylaqlar:

Uğurlu yaylağı, Qanlıgöl yurdu, Həməzəçimən yurd, Alagöllər yaylağı, Çiçəkli dağı yurdu, Kazımbiçən yurd, Məmmədölən yurd.

Bulaqlar:

Qırmızı bulaq, Ağ bulaq, Meşə yurdunun bulağı, Nazik su, Talali bulaq, Göy yurdun bulağı, Tala bulağı, Çiçəkli bulaq, Baldırğanlı bulaq, Ardışlı bulaq, Qaravul bulağı, Rəhim bulağı.

Məşhur yerlər:

Qaravul, Ortagüney, Böyükdüz, Gölyeri, Yalkənd, Mustafanın xarabası, Orucular xarabası, Təkədurən qaya, Çiçəklidağ (dağ), Bağarsaq dərə, Naziksuyun dərəsi, Tala, Dəyirmitala, Fərhadın çalası, Zivlən, Həcərli (Tunel), Sərpin qayası, Qamışlı çayı (çay), Xarrat suyu, Xaçınyalı, Ayrımdamı, Ramazan binəsi, Gölyurd, Gölünqabağı, Başçəpər, Qozludərə, Alçalı, Baldırğanlı, Boyunun yalı, Adamqırılan.

Məlumatı verən: Qamışlı kənd sakini Əkram Nuru oğlu Alışanov.

Qalaboynu kəndi

Yaylaqlar:

Qaragöl yurdu, Buzxana yurdu, Güngörməz yurd, Yelligədik yurdu, Sarıbirçək yurdu, Çövrüm yurd, Qaraarxac yurdu, Çiçəkli yurd, Yəhərdaş yurdu, Sünnətolan yurd, Dərəyurdu, Göllər yurdu, Qaraölnən yurd, Biçənəyin düzü yurd, Abdultəpə yurdu.

Bulaqlar:

Əlif bulağı, Şahmar bulağı, Məryəm bulağı, Turşsu, Bəədəf bulaq, Qulanuçan bulaq, Atlargedən bulaq, Qaynar bulaq, Quzey bulağı, Qalanın bulağı, Quru bulaq, Sarı bulaq.

Məşhur yerlər:

Aralıq yalı, Dəmirçi, Gözəlölən, Qırxınyurdu, Qırmızıqaya, Dəriyeri, Böyükdüz, Çaxnaq, Binnətin tərəsi, Çeyil, Dəligədənin qəbri, Seyid Teyfənin biçənəyi, Şahpələngdüşən yurd, Yazyurdu, Daştəpə, Uşaq qəbirstanlıığı, Ortakalafalıq, Bərkdərə, Pirinboynu, Saat daş qıran yer, Zalıncəbri, Ağdaşın dərəsi, Barmaqlar, Çaxçaxlı, Allahverdinin yeri.

Məlumatı verən: Qalaboynu kənd sakini Eyvaz Çıraqov.

Qaragüney kəndi (Comərd sovetliyi)

Yaylaqlar:

Novlu yurd, Böyükbiçənək yurdu, Qaratelli yurdu, Ortadüz yurdu, Yurdlar, Allahaman yurdu, Qayalıq yurdu, Meydandüzü yurdu, Qaradağlı yaylağı.

Bulaqlar:

Sədr bulağı, Əziz bulağı, Yastı bulaq, Soyuq bulaq, Daş bulaq, Sarı bulaq, Şırran bulaq, Gözüaçılan bulaq, Söyüdlü bulağı.

Məşhur yerlər:

Qala, Sarıqaya, Komanındalı, Xeyir bəy güllə atan, Təkəvurulan, Buğavurulan,

Qovucqayası, Qalığın dərəsi, Ala inək qalan, Mollatutan, Əlik balası tutulan, Topallıgüney, Söyüdlü meşəsi, Novlunun meşəsi, Qayalığın meşəsi, Qaragüneyin yalı, Ağduzdax, Tağının tapı, Zoğallı tap, Yalyeri, Ortakövşən, Yuxarıkövşən, Kərbəlayı yerləri, Meşəyerin çayı (çay), Qayalığın suyu (çay), Qabaqqaya çayı (çay).

Məlumatı verən: Qaragüney kənd sakini Əbülfət Əmiraslan oğlu Məmmədخانov.

Qaragüney kəndi (Zülfüqarlı sovetliyi)

Yaylaqlar:

Ağbaba yurdu, Zallar yurdu, Uzunyal yurdu, Göyxır yurdu.

Bulaqlar:

Daş bulaq, Turş su, Ayğır bulağı, Göy bulaq.

Məşhur yerlər:

Altıkövşən, Qaranohur, Quşyuvası meşəsi, Şişinbaşı, Alpana talası.

Məlumatı verən: Qaragüney kənd sakini Fəxrəddin Əvəzoğlu.

Qanlıkənd

Yaylaqlar:

Qonur yurd, Yelliyal yurdu, Məşədi Baxçalı yurdu, Ayğır bulağının yurdu.

Bulaqlar:

Ayğır bulağı, Sarı bulaq, Mərdan bulağı, Abbas bulağı, Məhəmməd bulağı, Şıranarası bulaq, Daş bulaq, Peyinli yurdun bulağı, Aşağıkı bulaq, Ongöz bulaq, Yelliyal bulağı.

Məşhur yerlər:

Qalaboynu, Yurduntılı, Arıq Alının çəpəri, Qızbəstənin çəpəri, Göydağ, Kaha, İnekölən, Allahverdi, Abbas dəyirmanı, Gamışbatan, Lök qalası, Qaraqaya.

Məlumatı verən: Qanlıkənd sakinləri Cabbar Hüseyn oğlu Abbasov və Sabir Əbülfət oğlu Mehdiyev.

Qaraxançalı kəndi

Yaylaqlar:

Molla Şavaz bulağının yurdu, Usublu yalı yurdu, Abdülrəhman yurdu, Sünnətolan yurd, İsmayıl su içən bulağın yurdu, Məryəm bulağının yurdu, Almaöküzüçan yurd, Səlimin yurdu, Damlarınarası yurd, Hacıxan arxacın yurdu.

Bulaqlar:

Sünnətolan bulaq, Novlu bulaq, Molla Şavaz bulağı, Arpalar bulağı, Əkinlər bulağı, Göy bulaq, Ağqayanın bulağı, Çökəklər bulağı, Sabirin bulağı, Püstənin bulağı, Pişik qayasının bulağı, Namazın çökəyindəki bulaq, Duzlu bulaq, Daş bulaq,

Kontor bulağı.

Məşhur yerlər:

Arpalar, Birəli, Çökəklər, Mollaməmmədli biçənəyi, Qatarın güneyi, Ağcaqayının dibi, Göllər, Pişik qayası, Sərinəoğlu, Hacırzalar çökəyi, Dəyirməndaşı, Yəhərdaş, Qanqallı, Ağqaya (Sərinəoğlundə), Ağqaya (Məryəm bulağının üstündə), Əhmədin biçənəyi, Qara inək uçan, Şişqaya, Maloynayan burun, Sərhəd dərəsi, Parağın qayası, Abdüləzimin qayası, Bostan dərəsi, Balıqçıxılmaz daş, Sərinəoğlundən gələn çay (çay), Birəlidən gələn çay (çay), Damın yanından gələn çay (çay), Tutxun çayı (çay).

Məlumatı verən: Qaraxançallı kənd sakini Qaraxançallı (Qarayev) Sabir Əhməd oğlu.

Qılınclı kəndi

Yaylaqlar:

Söyüdlü yaylağı, Ələmağacı yurdu, Sarıbulaq yurdu, Balçılı yurdu, Duzdaxlı yurd, Qonur yurd.

Bulaqlar:

Novlu bulaq, Ağaların bulağı, Rus bulağı, Dəmirlı bulaq, Göy bulaq, Dam bulaq, Ələkbərin bulağı, Qarağatlı bulaq, Qiblə bulağı, Tozlu bulaq, Məhərin bulağı, Qamış bulaq, Şorlu bulaq.

Məşhur yerlər:

Göydərə, Alxaslıtapı, Sübhanlıtapı, Qaragav, Ağtil, Əlişin dərəsi, Böyükgüney, Ağalarlı bağı, Ləzgilər dərəsi, Novatolan, Arxacdərə, Qozludərə, Sarıqaya, Həşimin dərəsi, Balakənd, Sarının dərəsi, Kalafalıq.

Məlumatı verən: Qılınclı kənd sakinləri İbrahim Rəhim oğlu Sadıqov və Kazım Mehdi oğlu Bayramov.

Dal Qılışlı kəndi

Yaylaqlar:

Dıkyurd, Xəndək yurdu, Əlinin düzü yurd, Şirinbulaq yurdu, Usubun gəzdəyi yurd, Çubuqqoyulan yurd.

Bulaqlar:

Sarı bulaq, Şirin bulaq, Daş bulaq, Əlişqayıran bulaq, Kor bulaq, Yoxuş bulaq, Dolayı bulaq, Qozqara bulaq, Novlu bulaq, İslamqayıran bulaq, Qarağatlı bulaq, Ağ bulaq, Çömçə bulaq, Qaramalı bulaq, Fərhad oğlu Vaqifin evinin yanındakı şələlə.

Məşhur yerlər:

Qatarlar, Çətənin boynu, Yalyeri, Kəndin tərəsi, Böyükoyuq, Kiçikoyuq, Qırmızı qayalar, Alameşə, Dıkgüney, Tələlər, Çüxurlar, Addamaş, Quzeyyolu, Allux,

Yumrudaş, Enlidöş, Arxın dəhnəsi, Ələmağacı, Duzlaq, Qırmızıdöngə, Qoşadüz-
lər (kənd), İldırımvruran, Qaramalıbulaq, Çömçəbulaq, Tap, Nurudüşən qaya,
Tülküyuvası, Əzimin alması, Nəbilərin yeri, Kalafalıq, Bəylərin xırmanı.

Məlumatı verən: Dal Qılışlı kənd sakinləri İsmət İsmayıl oğlu Kazımov
və Əlövsət İsmayıl oğlu Kazımov.

Baş, Orta və Aşağı Qaraçanlı kəndləri

Yaylaqlar:

Şərəf yurdu (bir hissə), Malqırılan yurd, Qonqur yurd, Aşağıxaç yurdu, Düzyurd,
Yeddibulaq yaylağı (bir hissə), Topqaya yurdu, Qanlıgöl yurdu, Dəvəçökəyi
yurd, Çolağın yurdu, Ağcaqız yaylağı (şimal hissə), Yazıyurdu, Atçarılandüz yur-
du.

Bulaqlar:

Daş bulaq, Sənəm bulağı, Xaşbulaq, Qonqurda Böyük bulaq, Tozlu bulaq, Qala
bulağı, Şor bulaq, Malqırılan bulaq, Soyuq bulaq, Qaraçanlı bulağı, Südlü bulaq,
Yeddibulaq.

Məşhur yerlər:

Şişqaya, Dikzəmi, Bayraməkən, Xıdırlı gölü, Taxçayurd, Dikqaya, Qaraquşqo-
nan, Oraqqaya, Sallamaqaya, Qalanınboynu, Uluxan qalası, Gəndərə, Qaranlıq
dərə, Dardaş, İlanlıyer, Aralıq, Çumbuzluq, Maral qayası, Mistapılan gədik, Xa-
çınıyalı, Xaşbulaq meşəsi, Əlikli, Çaladaş, Qındırğalı, Nəcəfqulu dağı (dağ), Hə-
mərsinli, Kalafalıq.

Məlumatı verən: Qaraçanlı kənd sakini Məşədi Əliyev.

Quzeyçirkin kəndi

Yaylaqlar:

Əkbərin dam yerinin yurdu, Çiçəkli yurd, Tozluq yurd, İlxıqoruğu yurdu, Qoçdaş
yaylağı, Yazıyurdu, Yalyurdu.

Bulaqlar:

Dəhnə bulaq, Novlu bulaq, Göy bulaq, Sarı bulaq, Yarpızlı bulaq, Porpor bulaq,
Daş bulaq, Soyuq bulaq, Söyüd bulaq, Çeyilli bulaq, Korabulaq.

Məşhur yerlər:

Səfidüşən, Bərəyələr, Şırran, Malyatağı, Ağalarlı yeri, Bəzixana, Cılğıyeri, Sö-
yüdlü çuxur, Qaragav, Güney, Mikayılın yeri, Göbələkli tərə, Çəpərlər, Mə-
həmmədin yeri, Qədimin yeri, Qədimin daşı, Qoruqlar, Ağalarlı biçənəyi, Elyo-
lu, Çərtməqaya, Dolayıyer, Çuxurlar, Dəyirmiye, Qancıqölən, Allahverdilərbi-
çən, Dikqaya, Batıqlar, Göybatıq, Aşağıkibatıq, Dəvəyatağı, Ortalıqburun, Ka-
zımın odun yeri, Əlişin yalı, Ardışlı, Kövşən, Xıncılovuzlu tərə, Qurbanın yeri,
Vənniçuxur, Ağduzdax, Daranqaya, Tilqaya, Gülülyeri, Həmərsinli çuxur, Qara-
qaya, Yalxırman, Məhəmmədoturan daş, Bənövşəli dərə, Yarpızlı dərə, Xırman-

yeri, Çalqaya, Göytəpə, Alxashı yalı, Çürükyer, Atakişinin yeri.

Məlumatı verən: Quzeyçirkin kənd sakini Əlövsət İbrahim oğlu Ağalarov.

Laçın kəndi

Yaylaqlar:

Şötükqalan yurd, Hüseyinlən yurd, Yetərlərin yurdu, Nuruların yurdu, Arpayeri-nin yurdu, Yuxarıki damların yurdu, Gavınağzı yurd, Səməndin dəf yerinin yurdu, Həmərslilik yurdu, Taxtabulağın yurdu, Aşağıki damların yurdu, Susuzluq yurd, Daranqaya yurdu, Hovuzun yurdu, Yalyeri yurdu, Çınqıllı yurd, Ortakənd yurdu, Yelliyurd, Qızlar yurdu, Kolanımeydanı yurdu, Taplar yurdu.

Bulaqlar:

Beşbeş bulaq, Şırran bulaq, Sızğa bullaq, Xorxor bulaq, Novlu bulaq, Daş bulaq, Korca bulaq, Qırmızı bulaq, Rəhim bulağı, Taxta bulaq, Soyuq bulaq, Qara daş bulağı, Sarı bulaq, Quzey kəndinin bulağı, Aşağıkisu bulağı, Gərdənin dalındakı bulaq, Qarağac suyu çıxan bulaq, Damların bulağı, Yasəmən bulağı, Quzey bu-lağı, Ovçu bulağı, Buzlu şırran bulağı, Həmərslilik bulağı, Taxta bullağın altında Göy bulaq, Sandıq bulaq, Aşağı damların bulağı, Fındıqlı bulaq, Qızlar bulağı, İşgəsu bulağı, Qozlu dərənün bulağı, Orta kəndin bulağı.

Məşhur yerlər:

Sultanın kəsəlgəsi, Binnətin boynu, Qətləğacı, Mirzəyevin yurdu, Arpayeri, Gərdən, Gərdənin dalı, Damlar yurdu, Pirinboynu, Pirinaltı, Kazımın yeri, Cəfər-talası, Xırman yeri, İbrahim kahası, Öküzağılı, Kalafalıq, Yalyeri, Həlīmənin yurdu, Çildimli, Kötükkəsələn, Mövsümün axtalığı, Alışvurulan, Enliburun, Yo-laşan, Ardışlitala, Meyditaxçası, Böyükyer, Dikinəyer, Qaranın yeri, Uzunyer, Ayıçiləsi, Böyükqobu, Quzey kəndi, Təkkalafa, Çüxuryer, Çınqıllıyer, Barata çınqılı, Fərzalının yeri, Darıyeri, Böyükdüz, Təkdəm, Məşədi Həsən talası, Na-vatın yurdu, Güzdük yeri, Qındırğalının yalı, Tozluq, Tozluğun yalı, Aşacağın yalı, Bərəyə, Qırmızı burunlar, Atölən, Daş kahası, Gölün talası, Daş kahanın tapı, Qocanın gərdəni, Qocanın qazanı, Qaraxal, Çöpün düzü, Şışdaş, Nazikgu-ney, Ağdaş, Sarıgav, Sarıboxacaq, Qasımخانın düzü, Dəhnə, Qaranın dam yeri, Qarakollar, Dəlikdaş, Təkpəl, Ortakənd, Əhəng quyusu, Qurugöl, Maralvuru-lan, Vışka, Qarabərəyə, Suludərənün burnu, Hüseyinalı burnu, Göbələkliyin yalı, Bulanın döşü, Kəndyeri, Suyeri, Yalınbeli, Tilişin dibi, Şükürün novu, Laçın dağı (dağ), Tozluğun dağı (dağ), Quzuqulaqlı dağ (dağ), Hovuzun dağı (dağ), Gərdənin dağı (dağ), Bulanın dağı (dağ), Balaca Bulan dağı (dağ), Kom qayalar, Böyükqaya, Şişin qayası, Orta kəndin qayası, Pirin qayası, Umannanuçan qaya, Daranqaya, Göbələkli qaya, Abbasın qayası, Mövsümün qayası, Səməndin qaya-sı, Tilişqaya, Sarıqayalar, Hovuzun qayası, Çay qayası, Quzey qayası, Suludərə,

Laçın dərəsi, Qozludərə, Ketinin dərəsi, Damların dərəsi, Tozluğun dərəsi, Hovuzun dərəsi, Gərdənin dalının dərəsi, Laçın suyu (çay).

Məlumatı verən: Laçın kənd sakinləri: Hümbət Məhəmməd oğlu Həsənov və Zülfü Məhəmməd oğlu Həsənov.

Lev kəndi

Yaylaqlar:

Çinqıllı yurd, Ədildüşən yurd, Qumarxac yurdu, Kürddamı yurdu, Şiştəpə yurdu, Çökəkyurd, Uzunyal yurdu, Ağdaş yurdu.

Bulaqlar:

Soyuq bulaq, Sarının suyu, Portport bulaq, Əhməd təpəsinin bulağı, Rus bulağı.

Məşhur yerlər:

Kamranbiçən, Çəpərli, Zəli gölü, Təpənin boynu, Çökəyin düzü, Şırşır bulaq, Lev çayı (çay), Şişqaya, Qamışın düzü, Yekədaş, Gölünaltı, Dalının düzü, Div biçənəyi.

Məlumatı verən: Lev kənd sakini Rəfayıl Əli oğlu Tağıyev.

Məmməduşağı kəndi

Yaylaqlar:

Çökəkyurd, Qonqur yurdu, Qoşdaş yaylağı, Boğaz yurdu, Xaraba yurd, Mansır yurdu.

Bulaqlar:

Mansır bulağı, Yeddibulaq, Tozluq bulağı, Xaraba bulağı, Güney bulağı, Baş bulaq, Orta bulaq, Səhəng bulağı, Novlu bulaq, Suvalı bulağı, Biçənək bulağı, Salattın bulağı, Şirinin bulağı, Əkininbaşı bulaq, Qonqur bulağı, Zeynalabdın bulağı, Usubalı bulağı.

Məşhur yerlər:

Söyüd ağacı, Yuxarıtala, Aşağıtala, Çalağan qayası, Suvalı, Böyükyal, Xırdayal, Xırmanlar, Böyükgüney, Kiçikgüney, Duzlağın daşı, Gəndərə, Moruqlu, Həvşə, İmamqulunun barmağı, Böyükdərə, Uçuğun barmağı, Qırmızıqaya, Şişqaya, Qonurqaya, Cərgəqaya, Böyükqaya, Gəlinqayası, Əkinlər, Aralıq, Xarabalar, Rəhmətın yurdu, Böyükyurd, Usubalıyurd, Qonqur dağı (dağ), Varhel.

Məlumatı verən: Məmməduşağı kənd sakini Surxay Vəli oğlu Hümbətov.

Məmmədsəfi kəndi

Yaylaqlar:

Tələlər yurdu, Dağ biçənəklərinin yurdu, Taxtadüz yurdu, Gölyurd, Yarpızlı yurd, Mehmanın hasarının yurdu, Qonaqgörməz yurd, Ələmağacı yurdu, Hacı-

məmmədcəfər dərəsinin yurdu, Ceyranbulağı yurdu, Qocanın yurdu, Qurbaneşən (Kilkəli burun) yurd, Alışın çuxuru yurd, Əyriyurd, Mürvətin yurdu, Ələstanın yurdu, Göbələkliyal yurdu, Attutulan yurd, Gəzyurdu, Palçıqlı yurd, Şeyinligəzi yurdu, Tirtökülən yurd.

Bulaqlar:

Aşağı bulaq, Əyyubun bulağı, Qoşa bulaq, Sərp bulaq, Xatirə bulaq, Tuşduğun bulağı, Sallama bulağı, Aralıq bulağı, Güney bulağı, Yarpızlı bulaq, Arxaşan bulaq, Qurbaneşən bulaq, Buzlu bulaq, Yastı bulaq, Hacının bulağı.

Məşhur yerlər:

Qoşabulaq biçənək, Bərəyələr, Tuşduq biçənəkləri, Tala biçənəkləri, Aralıq biçənəyi, Binnətin biçənəyi, Şeytanlı biçənək, Tələnin altı, Dikgüney, Qasımın yeri, Ədilbiçən çala, Şırran, Qaraqzey, Nazikdərə, Gödəkqzey, Ovçubaxan, Dadaşın biçənəyi, Nəsibin hasarı, Əmirin əkin yeri, Dikyol, Arxaşan, Teymurun biçənəyi, Bayramalıbiçən, Dəriyalı, Pöhrənin dərəsi, Göyqaya, Sarıqaya, Ədilın şamı, Uzunqum, Kahanınaltı güney, Darnov, Danabərəsi, Ağqaya, Şoralıkaha, Taxçalar, Humay qayası, Ayıçınqılı, Köhnə dəyirmanlar, Gülləatılan daş, Atdaşı, Tərtər çayı (çay), Hacılabilş (Məmmədsəfi) çayı (çay), Quru selaf çayı (çay).

Məlumatı verən: Məmmədsəfi kənd sakinləri: Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının üzvü, məşhur el şairi Əyyub İmran oğlu Cabbarov, Mürvət Tapdıq oğlu Rzayev, Rəsul Ələstan oğlu Hüseynov.

Mərcimək kəndi

Yaylaqlar:

Maralyalının yurdu, Əyriburun yurdu, Binə yurdu, Qayanındibi yurd, Qayanınboynu yurd, Daşağıl yurdu, Uzunyal yurdu, Təpəyurd, Çınqıllı yurd, Ərəstənin yurdu, Kalvalılar yurdu, Cümşüd bəyin yurdu, Əliabbasın yurdu, Nəsib bəyin yurdu, Alçalı yurd, Talıblar düşən yurd, Yuxarıçınqıl yurdu, Göyxır yurdu, Tatanın yurdu, Aşağıçınqıl yurdu, Mehri qarının yurdu.

Bulaqlar:

Şükün bulağı, Ağ bulaq, Armudlu bulaq, Dəmirli bulaq, Gur bulaq, Çınqıllı bulaq, Daşdançıxan bulaq, Novlu bulaq, Nəsib bəyin bulağı, Əliabbasın bulağı, Oyuğun bulağı, Şırran bulağı, Mədətin bulağı, Çay bulaq, Rəhimin bulağı, Alçalı bulaq, Uzuntala bulağı, Baldırğanlı bulaq, Ağsuyun bulağı, Zoğalölən bulaq, Əzizinin bulağı, Qurdlu bulaq, Palıdlı bulaq, Qırmızı bulaq, Kotan şumunun bulağı, Qara bulaq, Tatanın bulağı (Tatan oğlu Qasım), Binə yurdun bulağı, Aşağıki binənin bulağı.

Məşhur yerlər:

Qətləğacı, Dikdaşın düzü, Yalyurd, Çiçələr, Əliabbasın yurdu, Kotanşumu, Qır-

mızı duzdax, Xaşdıyal, Danagüneyi, Muncuqlutəpə, Aralıq təpəsi, Maralyalı, Çaxçax, Qabanqayası, Humay qayası, Dikqaya, Göyxır qayası, Qanqallı, Gölyeri, Qoruğun düzü, Oyuğun təpəsi, Məşədi Həsənli təpəsi, Ayı gölü, Dərindərə, Acısu, Xasının yeri, Xaçın çayı (çay), Muncuqlu çay (çay), Bozburun, Armudlu bulaq, Uzuntala, Dəyirmanın yeri, Kalafalıq, Süleymanvurulan, Kolavat, Darı yeri, Yəhəryurd, Bərkdərə, Sarıqaya, Ağsu, Qurudərə, Aşağıki kalafalıq, Ayı palıd qıran, Nəriman ayıtdıyan, Dikqayanın güneyi, Xaşdıtala, Ortatala, Balacagüney, Güllütala, Sarıqaya (Uzunyalın yanında), Şırran, Əzizin biçənəyi, Əzgilliyin dalı, Qara çökək, Yemiliklik, Gərməşovluğun şişi, Şorun dərəsi, Qaradaşın dibi, Böyükquzey, Toyolan, Mamırlı, Arazın zağası, Porsuq asılan, Rəhimin biçənəyi, Almalıq, Kərimin yeri, Qarağacli tala, Qaşqa tala, Qızılqazılan, Qara dərə, Qaraqaya, Daş biçənək, Yuxarı kalafalıq, Ələsgərin atı uçan, Əvəlikli, Əzizin kolovadı, Kazımın yeri, Kilsənin boynu (Alban kilsəsi), Süleymanın biçənəyi, Tək günlük, Taxtaların yalı, Rəhimin yeri, Nazlı güney, Mədətin yeri, Muncuqlu, Ot talası. Sarı tala, Həmərşinli tala, Məşədi Hətəmin kolovadı.

Məlumatı verən: Mərcimək kənd sakinləri: Əliyəddin Fərhad oğlu Əzizov və Çingiz Təhməz oğlu Allahverdiyev.

I-II-III Milli kəndləri

Yaylaqlar:

Qoçdaş yaylağı, İlxıqoruğu yurdu, Sucasın bulağı yurd, Nəcəfli yurdu, Ocaqlı yurd, Salatınqaçan yurd, Dərəyurdu, Danadamının yurdu, Dikyurd, Gəzdək yurd, Ekizlərin yurdu, Palçıqlı yurd, Böyükdüz yurdu.

Bulaqlar:

Qiblə bulağı, Nəbinin bulağı, Barmaqlar bulağı, Qədimalı qurudan bulaq, Qaraməmmədli bulağı, Çınqıllı bulaq, Sulo bulağı, Vəliyatan bulaq, Əli kişinin bulağı, Daşdançıxan bulaq, Şiş bulaq, Aşağı bulaq, Qarama bulaq, Keytinin bulağı, Alo bulağı, Niyazın bulağı, Ellazın bulağı.

Məşhur yerlər:

Qaraquşqaya, Çalqaya, Ekizlərin qayası, Ağqaya, Çəvlik qayası, Dəli xanım uçan qaya, Nadirxanuçan qaya, Cərgə qayalar, Kahalıdaş, Paşanın qayası, Mireyli güneyi, Tülkü qayası, Güneyin yalı, Güneyin dibi, Kahanın başı, Novruzlu yurdu, Matəmağacı, Hacı Seyidin yurdu, Çalındibi, Aralıq, Məşədi Mikayılın yurdu, Qaraməmmədli yurdu, Malağan, Musanın çuxuru, Şişinbaşı, Güneylər, Şıxın yurdu, Çeyillik, Daş karxanası, Gendərə, Milli çayı (çay), Qırmızıqaya, Ağgüney, Arxacqaya, Malqayıtarmaz, Bərələr, Böyükyal, Tozluq, Otqayası, Tərəziqaya, Qumyerinin dərəsi, Mürsəlbiçən, Kahalar, Avastanın qayası, Duzlaq, Molla Nəbinin dəyirmanı, Heydər od qalayan, Xaraba, Pırağacı, Fərzalibiçən, Gavındərəsi, Topdaş, Kirişli. Xaççıxan (Alban xaçı).

Məlumatı verən: Milli kənd sakini İmamqulu Mənsim oğlu Qasimov.

Mişni kəndi

Yaylaqlar:

Alagöllər yaylağı, Gəzdəkli yurd.

Bulaqlar:

Alxandüşən bulaq, Əvəlikli bulaq, Daş bulaq, Şeşəqayanın bulağı, Zeynalın bulağı, Qarağatlı bulaq, Quzey bulağı, Novlu bulaq.

Məşhur yerlər:

Güneyin boynu, Əvəlikli, Alxandüşən, Palçıqlı yurd, Nəcəföln, Şeşənin çəpəri, Qovuşuq, Hümbətin kahası.

Məlumatı verən: əslən Mişnili olan Yusif Qaraş oğlu Əsgərov.

Mollabayramlı kəndi

Yaylaqlar:

Yalyurdu, Yazyurdu, Şərəfxandüşən yurd, Çinqilli yurd, Məhərrəmölən yurd, Ağamalıdüşən yurd.

Bulaqlar:

Dəyirman bulağı, Səhəng bulağı, İsgəndərgələn bulaq, Dəhnəgüneyinin bulağı, Gülsənəm bulağı, Turşsu, Çinqilli bulaq, Sarı bulaq, Qanolan bulaq, Yazyurdunun bulağı, Korabulaq, Həsən bulağı, Həmzə bulağı, Çaxmaqdaşının bulağı, Şahhüseyn bulağı.

Məşhur yerlər:

Qalaça, Köhnə kənd, Yuxarıdərə, Aşağıdərə, İsgəndərgələn, Dəhnəgüneyi, Daşlışam, Haramlar, Yelligədik, Dəhnəşamı, Dağ dəyirmanları, Kaş, Dərinqobu, Böyükyal, Qanolan, Ortatərə, Sünnət çalası, Məşədi Astanın səngəri, Keçəlalı, Əxlətlər, Qəmbərvurulan, Kərbəlayi İsa payı, Keçəltərə, Qarayoxuş, Gendərə, Nazikdərə, Qoruxçupayı, Qovlar, Dərəbiçənəyi, Çuxur, Bəxtiyar tərəsi, Quzey, İldırımvruran, Kömür tərəsi, Dikdaş, Qoyun bərəyəsi, Malyatışan, Əsədin çöpü, Buzkahası, Göyərçin kahası, Cahangir kahası, Abdülhüseyn kahası, Qarğaburun qaya, Köhnə kəndin kahası, Ayıçiləsi, Dəhnə kahası, Məsimuçan qaya, Saldaş, Götürgə, Bəşirinnovu, Çaxmaqdaşı, Qızılkaha, Qaraarxac çayı (çay), Kalva Məmməd arxı.

Məlumatı verən: Mollabayramlı kənd sakinləri Keyti Surxay oğlu Salmanov və Bağseyiş Həsənخان oğlu Məmmədov.

Mozkənd

Yaylaqlar:

Kosalar yurdu, Qara dananın arxacı yurd, Qara Güllünün yurdu, Kümbəz yurdu, Məntəqə yurdu, Keçinin dərəsi yurd, Bayramqulular yurdu, Eşşəkmeydanı yurdu, Qazıxanlı yurdu, Xəzinə tərəsinin yurdu, Hacıalılar yurdu, Cilligöl yurdu, Usubvurulanqaya yurdu, Namazın yurdu, Daşağıl yurdu, Səfili yurdu, Gödəkburun yurdu, Başyurd, Hacı Muradlı yurdu, Allahamanlar yurdu, Qancıqdərəsi yurdu, Qızxanlı yurdu.

Bulaqlar:

Büz bulaq, Çınqıl bulaq, Südlü bulaq, Çay bulaq, Novlu bulaq, Mozun bulağı.

Məşhur yerlər:

Vəlinin qayası, Cilin düzü, Ağqaya, Kəmərqaya, Gədəuçan qaya, Hacı Həsən qayası, Qancıqdərəsi, Şeytanqayası, Ağşırnan, Çaxnaq, Mozundarı, Kümbəzin yanı, Məşədi Həsən xırmanı, Güllünün biçənəyi.

Məlumatı verən: Moz Qaraçanlı kənd sakini Vəliyəddin Misir oğlu İsmayılov.

Moz Qaraçanlı kəndi

Yaylaqlar:

Mehdixanlı yurdu, Kosalar yurdu, Mehdixanlı kalafalıqı yurdu, Misirin yurdu, Tozluburun yurdu, Eşşəkuçan yurd, Divəkli yurdu, Yalyurdu, Orucalılar yurdu, Pirqulu əlik vuran yurd, Nayıblı yurdu, Dərəyurdu.

Bulaqlar:

Südlü bulaq, Qarağatlı bulaq, Pirin bulağı, Misirin bulağı, Şamın bulağı, Hüseyinin bulağı, Çalasökəyin bulağı, Yaranal bulağı, Bəhlul bulağı, Üçdamlar bulağı, Kalafalıqın bulağı, Tozluburunun bulağı, Sarı bulaq, Eşşəkuçanın bulağı, Mehdixanlı bulağı, Divəkli bulaq, Gölün bulağı, Qorxuludərənin bulağı, Cəfərin bulağı, Zülfüqarın bulağı.

Məşhur yerlər:

Çınqıl, Vəlivurulan, Uçuğunbaşı, Camışölən dərə, Sərhəd dərəsi, Kolanı qəbiristanlığı, Üçdamların dərəsi, İsmayılın yurdu, Əsrəfuçan qaya, Aylıtərə, Fərmadüşən, Arıx tərəsi, Pirinyalı, Gəvənlik, Ayqoqquluqlu qaya, Çöplər, Kömür yeri, Şişinbaşı, Göyqaya, Pişik qayası, Misirin qəbri, Qabilin armudu, Bəhmənin çöpü, Məmmədlinin dəyirmanı, Ocaqverdinin dəyirmanı, Nağdalının dəyirmanı, Şamındarı, Zağalıqaya, Kalafalıq, Qorxuludərə, Taxtalar, Buzovuçanqaya, Qaytanqaçan dərə, Şırnanınbaşı, Qırmızıgüney, Qazax Alının yurdu, Ağşırnan, Bayramqulular yurdu, Gədəuçan qaya, Küllüqaya, Qara Güllünün yurdu, İlanlıqaya, İmanölən, Abbasvurulan, Qış armudu, Bənövşəli qaya, Tubulğalı tərə, Hacı Mahmudlu yurdu, Həsənhüseyn yurdu, Ədillinin yurdu, Eyvanınbaşı, Moz çayı

(çay), Ağyatağın suyu (çay), Kalafalığın suyu (çay), Moz Qaraçanlı suyu (çay), Sarı bulağın suyu (çay).

Məlumatı verən: Moz Qaraçanlı kənd sakini Vəliyəddin Misir oğlu İsmayılov.

Nadixanlı kəndi

Yaylaqlar:

Bəzixana yaylağı, Kazım kəndinin yurdu, Söyüdlü yaylağı, Qonur yurd, Taplar yurdu.

Bulaqlar:

Kəndin ərazisində: Böyük bulaq, Qarama bulaq, Korabulaq, Suludərə bulağı, Kumanın bulağı, Baldırğanlı bulaq, Qaradaşın bulağı, Daş bulaq, Hanalı yurdun bulağı, Çıldırımlının bulağı, Calalın bulağı, Maraluçan bulaq, Fatma bulağı, Qaraardış bulağı;

Kazım binəsində: Kazım bulağı, Göy bulaq, Əvəliklinin bulağı;

Bəzixana yaylağında: Bəzixana bulağı (Qoşa bulaq), Şirin bulaq, Tələnin bulağı, Haça qanadın bulağı, Şamlığın bulağı, Armudlu çuxurun bulağı, Göy bulaq, Daş bulaq, Baldırğanlı bulaq, Talanın bulağı, Palıdlının bulağı, Calalın bulağı, Düz yurdun bulağı, Çalqayanın bulağı, Qiblə bulaq, Məşədi Əli bulağı.

Məşhur yerlər:

Kəndin əhatəsində: Tap, Yoxuşunbaşı, Kumanındalı, Alçalıdərə, Qaradaşlar, Suludərə, Quzeytapı, Korabulaq, Sarıguney, Şırranın dərəsi (Müseyibin qozluğu), Hürünün qozluğu, Alapalıdlıq, Açıqgüney, Şışqaya, Moruqlu, Yanıqkalafa, Şam ardıcı, Uzunşam, Balıqudan, Dərinyolu, Qırmızıdaş, Ortaqhasar, İsmixanyeri, Şoron dərəsi, Çıldırımlı, Qaradaşın dibi, Kötüktaşılan, Çəpkolluq, Hanalı yurdu, Qoşaardış, Həsənin biçənəyi, Nadirin biçənəyi, Maraluçan, Əlipəncəsi, Fatmanın talası, Müseyibin yalı;

Kazım kəndində: Fərruxun yeri, Əvəlikli, Dərə biçənəyi;

Bəzixana yaylağında: Böyükyer, Düz, Qarağatlı, Armudlu çuxur, Quzğun qayası, Tilqaya, Xəccə (Xədicə) yeri, Hacınnın talası, Baldırğanlı, Dərəbiçənək, Məktəbin düzü, Palıdlıq, Taxtaqoyulan, Çeyilli, Dağdamı, İsmayıl bəyin yurdu, Tağılar yurdu, Düzyurd, Çalqaya, Çiçəkli, Göyqum (Bəzixana yaylağının Tərtər çayına yaxın olan hissəsində), Buğa daşı, Şamlıq.

Məlumatı verən: Nadixanlı kənd sakini Polad Talib oğlu Müseyibov.

Narınclar kəndi

Yaylaqlar:

Aydoğan yurd, Qızılyoxuş yurdu, Dikdaş yurdu, Taxtalar yurdu, Taxtabuşduyal yurdu, Taxtabaşı yurdu, Pirin dağı yurd.

Bulaqlar:

Qazı bulağı, Kor bulaq, Təhnəli bulaq, Qurban bəyin bulağı, Novruz çalanın bulağı, Göy bulaq.

Məşhur yerlər:

Dəflər, Göydərə, Böyük Aşıq Səlim, Kiçik Aşıq Səlim, Pirin dağı (dağ), Aydoğan dağı (dağ), Yurdlar, Qanqallı, Saryal, Başxanımdüşən, Qərvəndyalı, Qırmızıgüney, Böyükdüz, Əlinin yeri, Durağın yeri, Adıgözəlin zağası, İbrahim - düşən, Çobanyurdu, Yumrutəpə, Sarıqaya, Qaraqaya, Ağqaya, Gülmalıölən dərə, Qumqazılanın dərəsi, Xaçın çayı (çay).

Məlumatı verən: Narıncılar kənd sakini Tofiq Məhəmməd oğlu Mirzəliyev.

Nəcəfəliilər və Pirilər kəndləri**Yaylaqlar:**

Qaradağlı yaylağı.

Bulaqlar:

Dəyirman yerində olan turşsu, Kahanın yanı turşsu, Qırmızı almanın yanı turşsu, Səhəngdolan bulaq, Ağdaş bulağı, Novlu bulaq, Güney bulağı, Dəfin bulağı, Soyuq bulaq, Tozlu bulaq, Alçalı bulaq, Çökək bulağı, Moruqludərə bulağı, Ardışlı bulağı, Kosayatan bulaq, Tikanlıq bulağı, Şırran bulağı, Qırmızıalma bulağı, Pirilərin novlu bulağı.

Məşhur yerlər:

Ardışlı, Nəcəfəliboynu, Gölündüzü, Düzyurd, İsmayıl bəy düşən, Yalyurd, Qındırğalıq, Cərgəqaya, Mirzəalıçuxuru, Xaçlar, Ağdaş, Aralıq, Başkənd, Kosayatan, Tikanlıq, Çökək, Alçalıq, Tələlər, Güney, Təmbəki qayası, Moruqludərə, Qaragüneyin yalı, Böyükbiçənək, Sarıçiçəkli, Baxaçaqdaşı, Şurabiçən, İslambiçən, Palıdlıq, Gölyeri, Məşədi Şamilbağı, Pirinyalı, Köhnə kənd, Mədətin hasarı, Nəcəfəli çayı (çay), Sızqasu (çay).

Məlumatı verən: Nəcəfəliilər kənd sakinləri: Hüseyn Yadigar oğlu Məmmədov, Kamil (Ələmdar) İmanverdi oğlu Əliyev.

Nəbilər (keçmiş Quşyuvası) kəndi**Yaylaqlar:**

Şartarılan yurd, Dərədamının yurdu, Evinqabağı yurd, Yelliyurd, Maralatan yurd, Qapanlı yurdu, Əmrahın damının yurdu, Donuzdamı yurdu.

Bulaqlar:

Daş bulaq, Bəhməninin bulağı, Şor bulaq, Şəmsirin bulağı.

Məşhur yerlər:

Şişinbaşı, Baxacaq, Məmmədin darı, Qaraqayalar, Şoralının kahası, Tələlər.

Məlumatı verən: Nəbilər kənd sakini Oktay Şəmşir oğlu Yusifov.

Otaqlı kəndi

Yaylaqlar:

Dikyurd, Xəndək yurd, Quşqunbasan yurd, Çanaqdaş yurdu, Yalyurdu, Pələng-qayasının yurdu.

Bulaqlar:

Şirin bulaq, Daş bulaq, Sarı bulaq, Yoxuş bulaq, Qiblə bulağı, Bavış bulağı, İsmayılqayıran bulaq, Əsədin bulağı, Novlu bulaq, Mərcanölən bulaq, Çırçır bulaq, Zeynəbin bulağı, Mahmudun bulağı, Nabatın bulağı, Gözətlərin bulağı.

Məşhur yerlər:

Ortaburun, Enlidöş, Tülkütəpəsi, Donuzölən, Yalyurdu, Zəyələkyeri, Qatar, Gözətlər, Təpəninboynu, Ağgillik, Kəndinyalı, Ağaməhəmmədin yalı, Yumrudaş, Daşlıtəpə, Yalyeri, Təkəsaqqalı, Gölyeri, Qamışlıdərə, Hasarlar (kənd), Sümük-tökülən, Kəndin dərəsi, Məmmədخانın yeri, Kömürxana biçənəyi, Armudlu biçənək, Ağaməmməd, Yazıyurdu, Daşlıq, Tələlər.

Məlumatı verən: Otaqlı kənd sakini Hüseyn İsmayıl oğlu Məmişov.

Oruclu kəndi

Yaylaqlar:

Baba yurdu, Qarayurdu, Mirməmmədin yurdu, Mollanın yurdu, Qalaxlı yurd, Qonqur yurdu, Məmmədin hörgüsünün yurdu, Ortayurd, Quzey yurdu, Xıdırlı yurd, Çala yurdu, Züleyxanın yurdu, Qaraxanın bulağının yurdu, Yeddibulaq yurdu, Pırtırt bulağın yurdu.

Bulaqlar:

Əvəlikli bulaq, Tamaşalı bulağı, Hadı kişinin bulağı, Novlu bulaq, Qara bulaq, Qırmızı bulaq, Ağ bulaq, Yeddibulaq, Mollanın yurdunun bulağı, Qaraxanın bulağı.

Məşhur yerlər:

Nəbinin kahası, Otqayası, Dəlikdaş, Kəmərqaya, Batqın, Tuşduq, Zəyin quzeyi, Xaçın dərəsi, Oyuğun gəzi, Qazmalar, Təzəgülün gəzi, Miskiliqaya, Kömürxana, Ağacın dərəsi, Dolayıyol, Umudalının yoxuşu, Düzün qənşəri, Gülənbərə toy olan yer, Molla Əhmədin qayası, Qotursu, Əvəlikli, Böyükgüney, Ortasu, Alma burunu, Hyseynin karyeri, Talalar, Komun dərəsi, Çətənqaya, Firionun daşları, Əyrinin ayağı, Qaragav, Sonaqayası.

Məlumatı verən: Oruclu kənd sakini Hüseyn Cəlil oğlu Həsənov.

Rəhimli (keçmiş Aşağıxaç) kəndi

Yaylaqlar:

Behbudbəyin ağqayasının yurdu, Alağöllər yaylağı, Sudəyənqaya yurdu, Söyüdlü yaylağı, Qara Nəsibin yurdu, Mustafanın yurdu, Alıquluğanın yurdu, Taxtadüz yurdu, Sarıbulaq yurdu, Ketilərdüşən yurd, Əsəd bəyin yurdu, Mədinəli dərəsinin yurdu, Novruzdüşən göl yurdu.

Bulaqlar:

Zeynalın bulağı, Novlu bulaq, Bərk bulaq, Nəcəfölnən bulaq, Korca bulaq, Lazımın bulağı, Gölmə bulaq.

Məşhur yerlər:

Tələlər, Ortaburun, Qırmızıqaya, Güneyinboynu, Biçənəklər, Şişindöşü (dağ), Uzuntala, Hacı Əmrahın yurdu, Kərimin biçənəyi, Mustafanın darı yeri, Heydərin yeri, Xaçə yolaşan, Xanışın yeri, Ağkaha, Hüseynalının çuxuru, Sarıburun, Qaradaşın dərəsi, Qaramalix, Suduran, Həşəriyyə, Qarağatlıqobu, Əsgərin kahası, Elyolu, Sarının yurdu, Mis, Bulağınbaşı, Yatalğalar.

Məlumatı verən: Rəhimli kənd sakinləri Bəhmən Məhəmməd oğlu Mustafayev və Qoşqar Bəhmən oğlu Mustafayev.

Sarıdaş kəndi

Yaylaqlar:

Söyüdlü yaylağı, Qonur yurd, Sarıbulaq yurdu, Çırçır yurd, Ələmağacı yurdu, Cajıxlı yurd, Sarıyal yurdu.

Bulaqlar:

Korabulaq, Gur bulaq, Böyük bulaq, Daş bulaq, Şərəbanı bulağı, Ələsgərli bulağı, Göy bulaq, Böyük yurdun bulağı, Nazlı bulaq, Cajıxlı bulaq, Sarı bulaq, Çırçır bulaq, Qoşabulaq, Qarağatlı bulaq.

Məşhur yerlər:

Fərzalının yeri, Ədilin yeri, Sarıtəpə, Abbasalılar tələsi, Yolkeçən, Gülənbərin yurdu, Komalanburnu, Ardışlıgüney, Qamış, Reyhanın yurdu, Nadirin yeri, Fərzalının çalası, Dikyurd, Göydağ (dağ), Sarıgüneyin meşəsi, Quzeytapı, Dağdamı, Qaradaş, Cajıxlı, Ardışlı güney, Mirzəalının dərəsi, Yolkeçənin dərəsi, Ayrım yolaşırımını, Güneypəyə yolaşanı, Arxacyeri, Açıqtəpə, Ağqılış, Yazıyurd, Sonaqaçan, Şəhəriqaçan, Çuxurqanad, Əlinin yeri, Qaradaşın boynu, Nəcəfdamı, Balakışı artlayan, Kotanyeri, Tap.

Məlumatı verən: Sarıdaş kənd sakini Əhliyyə Uğurlu oğlu Bayramov.

Seyidlər kəndi

Yaylaqlar:

Dəyirmi yurd, Ortayurd, Enəcək yurd, Çay yurd, Türpəkli yurd, Çənli yurd, Şi-

virli yurdu, Molladərəsi yurdu, Təkcəbir yurdu, Gölünayağı yurd, Gendərə yurdu, Gölüntili yurd, Battaqlıq yurd, Qoşadaşlar yurdu, Yılbirt yurdu, Duzdax yurdu, Aşağıkı yurd, Tozluq yurd.

Bulaqlar:

Daş bulaq, Mamırlı bulaq, Sarı bulaq, Novlu bulaq, Yılbirt bulağı, Qara bulaq, Şorun bulağı, Mahmudun bulağı, Qaragöl bulağı, Tala bulağı, Gur bulaq, Quzey damının altının bulağı, Çeyilin bulağı.

Məşhur yerlər:

Qaraqaya, Topardış, Çubuqçəkılən, Baldırğanlı, Quzeydamı, Armudlu, Yayranın meşəsi, Palıdlıgüney, Dağtayaları, Qoşaarmud, Dağaralığı, Aşağı aralıq, Şırran, Kömüryanan, Açıqtomba, Şamındərəsi, Cökəli, Bərkinbaşı, Gilli, Bozlu, Boztəpə, Əkin, Tala, Yolunqırağı, Çayqovuşan Abbas ayıtdıyan, Orucayıtdıyan, Kalafalıq, Çotadaş, Alnıaçıq, Qozçəpəri, Quzeydamın çayı (çay), Cəmilli çayı (çay), Söyüdlü çayı (çay), Qaraqaya dağı (dağ), Taxçayer, Qızılqaya, Qızıldar, Sızqılar, Çöplü, Qaranlıqdərə, Səmədin dağı, Qaragöl (göl).

Məlumatı verən: Seyidlər kənd sakini Təhməz Kalış oğlu Abbasov.

Soyuqbulaq kəndi

Yaylaqlar:

Balakişinin dərəsinin yurdu, Məktəbxana yurdu, Ağyoxuş yurdu, Kümbəzlər yuru, Şadmanlı yurdu, Elşamının yurdu, Ətyeməzli yurdu, Əyriyolun dərəsinin yurdu, Çoban şamının yurdu.

Bulaqlar:

Düz bulaq, Daş bulaq, Aşağı bulaq, Mərxin bulağı, Bulaqlar, Boğanın bulağı, Qaraqayanın bulağı, Qazman bulağı, Tavatın bulağı, Qanusulu dərənin bulağı.

Məşhur yerlər:

Evlərin qənşəri, Xöləzək güneyi, Yastıqaya, Qılınçqaya, Kürdərə, Qumdaşları, Tovladərəsi, Qaraqaya, Tos, Tosun güneyi, Boğa, Əliabbasın yeri, Yalyeri, Qazman, Silvinin döşü, Mərx, Sürüşçəkqaya, Yuxarıgav, Aşağıgav, Soyuqbulaq (Hacı Əhməd) körpüsü, Tovlabası, Cukluq, Kərbəlayı Mövlanın düzü, Salmanın irəməsi, Əliabbasın çuxuru, İmanın qayası, Ortagüney, Bulaqlar, Qamışlı, Qarama, Dileşin çatımı, Məmmədin tapı, Çəvliyin quzeyi, Uzungüney, Əsədin kahası, Əlləmə, Armudağacı, Tirtökülən, Rakok ağacları, Novruzun döşü, Moruqluq, Tamaşalı, Yuxarıyol, Qaramaqazılan, Qurqurun döşü, Güneyqaya, Süleymanuçan, Tosundərəsi, Alxaslıçəpi, Tövlədərəsi, Çevriləndaş, Qələm, Cəfərli ağacları, Əkin yerləri, Döşünbaşı, Tosqayanın başı, Boğanın güneyi, Sıraqayalar, Səfərin çuxuru, Qazmanın dərəsi, Baxışbiçən, Silvinin yalı, Meşə yolu, Əlləmən yalı, Bulaqların yalı, Qaraquzeyin yoxuşu, Tosunyalı, Əvəzbiçən, Kərimin kahası.

Məlumatı verən: Soyuqbulaq kənd sakinləri: Sahib Mikayıl oğlu Hüseynov, Elmar Əbdüləli oğlu Kərimov və Nəbi Xasay oğlu Nəsənov.

Susuzluq kəndi

Yaylaqlar:

Ağbulaq yurdu, Qumlu yurd, Güneydərə yurdu, Yalyurd, Boyunyurd, Ağdağ yurdu, Soğanlı yurd, Qırxbulaq yaylağı.

Bulaqlar:

Çay bulaq, Cələli bulaq, Novlu bulaq, Alı bulağı, Qarasu, Sarı bulaq, Sonanın bulağı, Göy bulaq, Ağ bulaq, Qumlu bulaq, Fətəli bulağı, Pənahın bulağı, Dilənin bulağı, Koralı bulaq, Şor bulaq, Xudaverdinin bulağı.

Məşhur yerlər:

Biçənəktala, Seyidalıbiçən, Şorbulaq, Nəsiryeri, İlyasyeri, Möyləcbiçən, İmanverdibiçən, Nazikdağ (dağ), Enlidağ (dağ), Sarıqaya, Vesinyalı, Qarasu, Sarının dalı, Ağdaşın boynu, Dərəyeri, Sarıyoxuş, Kəməndin yalı, Alıdərəsi, Suvax, Təksöyüd, Möyləccökəyi, Yarıx, Ardıslı, Yaltəpə, Gözdək qayası, Arı qayası, Pənahın kalafası, Abbasın kalafası, Gamiş gölü, Orucyeri, Pərzad yatağı, Almanın düzü, Məmməd dərəsi, Keçəlyeri, Almalı, Anaxanın bulağı, Təkə qaçan qılınca uçuğun boynu, Qasım binəsi, Dağınbaşı, Əhmədin bulağı (dağ), Şamın güneyi, Qaraqayanın güneyi, Alçalı, Yayra, Bozlugüney, Həsəndüşən təpə, Dilikdiliyin təpəsi, Qəbirstanlığın güneyi, Mirzəalının kalafası, Balabiçənək tala, Saq-qızıl, Mirsadiq yatağı, Cəlilli biçənəyi, Paldılıq, Köhsərin paldı, Məhərrəm kalafası, Cəmaqaya, Söyüdlüçəpər, Suludərə, Nəsirin xırmanı, Dəlikdaş, Talanın düzü, Qozludərə.

Məlumatı verən: Susuzluq kənd sakini Ağalar İlyas oğlu Əliyev.

Şaplar kəndi

Yaylaqlar:

Qoçdaş yaylağı, Qonqur yurd, Mansır bulağının yurdu, Çökək yurd, Boğaz yurdu, Tərəzidaşlarının yurdu, Gölyeri yurdu.

Bulaqlar:

Mansır bulağı, Yeddibulaq, Göylü bulaq, Nöyütlü bulaq, Xaraba bulağı, Çınqıl bulaq, Zeynalabın bulağı, Novlu bulaq, Uçuğun bulağı, Turşsu, Alpana uşağının bulağı, Kənd yurdun bulağı, Tozluğun bulağı, Aralıq bulağı, Çökək bulaq, Qonqur bulağı, Dolayı bulaq, Yurdun novlu bulağı, Şişgüneyin bulağı, Qoşabulaqlar.

Məşhur yerlər:

Uçuq, Uzunyerlər, Cıqqılımeşə, Tozluğun meşəsi, Maral qayası, Aralıq güneyi, Çəpərli, Şişgüney, Cılğıyerləri, Əlişin güneyi, Arxacyeri, Sağgöl, Pərinç yeri,

Qırmızıqaya, Çiləninbaşı, Şişqaya, Qızxanlı, Biçənək qayası, Kömürxana, Cərgə qayalar, Sadığın biçənəyi, Dolayı bulaq yeri, Kəndyeri, Camışuçan, Yalyeri, Təkarmud, Gəndərə meşəsi, Çalqaya, Qurbağalı qaya, Kalafalıq, Barmaq, Zöhrə çayı (çay), Qalaça suyu (çay), Nazıksu (çay).

Məlumatı verən: Şaplar kənd sakini Cahangir Məmmədخان oğlu Sadıqov və əslən Şaplarlı olan Aslan Məmməd oğlu Aslanov.

Şahkərəm kəndi

Yaylaqlar:

Xudaverdi yurdu, İsmayıl su içən yurd, Atçökəyi yurdu, Dəvəboynu yurdu, Mərcanlı yurdu, Mollaməmmədli yurdu, Lilpər yurdu, Təkdam yurdu, Aşağıkı Hüt yurdu, Arpalar yurdu, Divəkli yurdu, Yalyurdu, Mehbalının bulağının yurdu, Battaxbulaq yurdu.

Bulaqlar:

Turşsu, Qoşabulaq, Şırran bulağı, Şahkərəmin Göy bulağı, Lilpər bulağı.

Məşhur yerlər:

Mıxtökən dağı (dağ), Keçibeli, Güneyqayası, Təvərəqaya, Günortaqayası, Həyqayası, Camışbağlanan, Armudyeri, Ardışlı, Qaraağacın dərəsi, Təpəyeri, Zağlı, Taxtalar, Palıdlıq, Pələngənin meşəsi, Şırran, Tarokişinin biçənəyi, Paraq, Şərikyer, Sarıdərə, Atlarqırılan, Şiştəpə dağı, Qaraqayanın dərəsi, Cillidərə, Şırranın meşəsi, Təkdam meşəsi, Təkgüney, Cavadın biçənəyi, Xırdagüney dərəsi.

Məlumatı verən: Şahkərəm kənd sakini Şahlar Yapon oğlu Mustafayev.

Aşağı Şurtan, Orta Şurtan və Baş Şurtan kəndləri

Yaylaqlar:

Azadoglu yurdu, Yuxarıgöl yurd, Aşağıgöl yurd, Tikanlı yurd, Sandıqdaş yurdu, Tirindərəsi yurd, Böyük yurd, Gözəldərələrin yurdu.

Bulaqlar:

Yastı bulaq, Ağ bulaq, Hacının bulağı, Nazikdərə bulağı, Korbulaq, Aşağı bulaq, Qanusludərə bulağı, Mərxin bulağı, Göy bulaq.

Məşhur yerlər:

Çevriləndaş, Süleymanuçan, Dəyirmanın dalı, Mərx, Cukluk, Böyükqaya, Çəvlik, Vəngüzü, Balaca Yastan, Böyük Yastan, Nazikdərə, Kaha dərəsi, Tarın dərəsi, Sarıqaya, Piyliyindəşü, Qamışlıdərə, Böyükdərələr, Almalığın yalı, Cəbrayılın yeri, Damların üstündəki dərə, Balacaqayalar, Taplar, Ağlıgüney, İbadın quzeyi, Biçənəklər, Arpaçuxuru, Tirindərəsi, Məmişin quzeyi, Yazyurd, Ayı qayası, Qəntarqayalar, Sandıqdaş, Burunlar, Ələzdi, Ağlıdərə, Güneybiçənək, Arxacburun, Yalyurd, Batqınlar, Hacının quzeyi, Tirindərəsi, Laləli güney, Gözəldərələr, Tatoğlu, Qaraqaya, Gəlinqaya, Ətyeməzdi, Dana güneyi, Günorta qayası,

Əyyubun çuxuru, Yuxarışiş, Yanığındalı, Məsimalının dərəsi, Dəliklərin dərəsi, Miqro yurdu, Aralıq biçənəyi, Hacının çuxuru, Sərplər, Avasalı çuxurları, Böyük Göl, Balaca Göl, Qəbir güneyi, Məşədi Paşanın daşı, Yastana, Armud ağacları, Qılışqaya, Bəyingəzi, Plaburun, Qaraxanın qayası, Aralıqburun, Balaca çay (çay), Tatoğlunun çayı (çay), Gözəldərələrin suyu (çay), Tirin dərəsinin suyu (çay), Tikanlı yurdun suyu (çay), Sandıqdaşın suyu (çay).

Məlumatı verən: Şurtan kənd sakinləri: Kamil Bəxtiyar oğlu Həsənov, Məhəmməd Yunis oğlu Əhmədov və Alməmməd Şahməmməd oğlu Orucov.

Tatlar kəndi

Yaylaqlar:

Qonqur yurdu, Kərimin hasarının yurdu, Topdaş yurdu, Məmmədin hasarının yurdu, Uzunyurd, Qonqurun bulağı yurd, Sarı bəyin yurdu, Mələyin yurdu.

Bulaqlar:

Tamaşalı bulağı, Bəyin bulağı (kənddə), Bəyin bulağı (dağda), Orta dərənin bulağı, Gur bulaq (Qaraçanlı bulağı), Palçıqlı bulaq, Çınqıllı bulaq, Varhelin bulağı, Ocaq bulaq, Novlu bulaq, Yağlı bulaq, Cil bulaq, Tələ dərənin bulağı, Tələnin bulağı, Arxac bulağı, Qanlı qayanın bulağı, Daş bulaq, Şano bulağı, Qonqur bulağı, Qara bulaq.

Məşhur yerlər:

Taladərə, Tələdərənin bulağı, Ortadərə, Ortadərənin başı, İnəktələsi, Ağaların tələsi, Tamaşalı, Orucun yurdu, Bulağınbaşı, Yalyurd, Aşağı Göl, Yuxarı Göl, Xaçınyalı, Arıxana, Noyulun döşü, Tatoğlu, Varhel, Yarğan, Arpaların yalı, Bulağın gözü, Şəriküney, Hüç, Şəviq, Qayanınbaşı, Çalağanqaya, Arıxananınbaşı, Oyankigüney, Kuma meşəsi, Yanığınyalı, Kilkəliqaya, Çəvlik, Uçuq, Xamdaş, Çınqıl, Dərəbiçənək, Şırranınbaşı, Şanonun qəbri, Böyükdüz, Cajıxlı, Hüseyinqayıran yol, Məşədinin yurdu, Duzdax.

Məlumatı verən: Tatlar kənd sakinləri Firudin Hüseyin oğlu Cəfərov və Hacıbaba Hüseyin oğlu Cəfərov.

Taxtabaşı kəndi

Yaylaqlar:

Sünbüllü yurd, Gülnazoğlu yurdu, Qərvənd yurdu, Hacı Pənah yurdu, Buzxana yurdu, Boğaz yurdu, Gicitkanlı yurd, Çalayurd, Şurabad yurdu, Çullu yurd, Solaxayıçala yurdu, Köhnə binələr yurdu, Mahmudun yurdu, Ləzgi yurdu, Məndilin yurdu, Səlim bəyin yurdu.

Bulaqlar:

Şırşır bulaq, Sarı bulaq, Göy bulaq, Qara bulaq, Novlu bulaq, Yağlı bulaq, Qırmızı bulaq, Zeynəbin bulağı, Turşsu, Hacı Pənahın bulağı, Dam bulaq, Buzxana

bulağı.

Məşhur yerlər:

Mamodərəsi, Orucluyeri, Yəhərqaya, Abbasın quzeyi, Cəlilölən, Vışka, Çilgəz dağı (dağ), Oyuxlu dağı (dağ), Alatlı dağı (dağ), Mehdiəkən, Məzluməkən, Səlimin ziri, Səlimin çay yeri, Qanqallı, Xırman tərələri, Dəriyalı, Ənvərəkən, Murtulu, Sərinə, Ağqaya, Moruqlu, Bəyquş qayası, Arayeri, Uzundüz, Böyükdüz, Onhektar, Cıdırıyalı, Əhmədəkən, Gəraybiçən, Ardışlıgüney, Gödəkburun, Qoruxçular tərəsi, Dəriyeri, Mamo zağaları, İldırım dağı (dağ), İldırımın düzü, Çalqaya, Sarıyal, Elyolu, Qarazağa, Arpayeri, İldırım çayı (çay), Alatlı çayı (çay), Mamo dərəsinin çayı (çay), Guppulzağa, Paşanın yeri, Qaçaybiçən çala, Porsuq deşikləri, Qızıltapılan, Suludərə, Oruclu yerinin qobuları, Yəhərqaya, Qatırucan, Qarı dəyirmanı, Qənbərin çalası, İsmayılın çalası, Alının povorotu (döngəsi), Gizdilin yer.

Məlumatı verən: Taxtabaşı kənd sakini Ramiz Abbas oğlu Mirzəyev.

Təkdəm kəndi

Yaylaqlar:

Əyir yaylaqları, Keçəltəpə yurdu.

Bulaqlar:

Çınqıllı bulaq, Sarı bulaq, Turşlu bulaq, Arxac bulağı, Gözəllər bulağı.

Məşhur yerlər:

Yamacpay, Şişdağ (dağ), Həsənin yalı, Xallar, Arxac biçənəyi, Cəmilin yalı, İldırımvuran yarığan, Kartof yerləri, Böyükpaya, Dongüney, Səngər qayaları, Pəhləvan Nəbibəçən, Turşlubulaq biçənəyi, Yalmərəyi, Acıarmud, Xırmandaşları, Cərgəqayalar, Topdaş.

Məlumatı verən: Təkdəm kənd sakini Abbasəli Həsən oğlu Allahverdiyev.

Təkəqaya kəndi

Yaylaqlar:

Besinyalı yurd, Türpəkli düzün yurdu, Dəyirmi düzün yurdu, Təkvələs yurdu, Əhməd tərəsinin yurdu, Çoluxdüşən tərənin yurdu, Mərmər bulağın yurdu, Ağçınqılın yurdu, Portport bulaq yurdu.

Bulaqlar:

Soyuq bulaq, Qırxbulaq, Qara bulaq, Əhmədin bulağı, Yarızlı bulaq, Sarı bulaq, Portport bulaq.

Məşhur yerlər:

Tanrıyoxuşu (dağ), Qızıqlaya, Muradölən daş, Türnəkli düzü, Çaxçaxlı.

Məlumatı verən: Təkəqaya kənd sakini Abbas Pənah oğlu İsmayılov.

Tövlədərə kəndi

Yaylaqlar:

Gamiş yurdu, Boyun yurd, Balahasar yurdu, Hasarlı yurd, Bulaqların yurdu, Çalpapaq yurd, Malölən yurd, Göl yurd, Çatım yurd, Ellazın çuxurunun yurdu, Vəlinin çuxurunun yurdu, Şana yurdu, Taxtayurd, Əyriyurd.

Bulaqlar:

Novlu bulaq, Yarpızlı bulaq, Hasarlı bulağı, Sarı bulaq, Quru bulaq, Lilpər bulağı, Kərimin bulağı.

Məşhur yerlər:

Güney, Çalpapaq, Məmmədalının yalı, Qayabaşı, Çövlük, Qayalar, Dəlidağ (dağ), Kahalar, Tovləağzı, Manafuçan, Xaç, Baqqalın dərəsi, Təkədəresi, Hübətın xırmanı, Qobunun yalı, Şahverdi biçən yal, Sarımsaqlı qaya, İmanın qayası, Attutulan qaya, Oyuxyeri, Xırman yerləri, Dovşanyalı, Təkəqayası, Qayabaşının kahlaları, Ağnovlar, İsabıçən, Tovlədərə çayı (çay).

Məlumatı verən: Tövlədərə kənd sakinləri: Rafiq Lətif oğlu Xudaqulu-yev və Məzahir Xudi oğlu Xudaquluyev.

Tirkeşəvənd êyî âê

Yaylaqlar:

Çökək bulağın yurdu, Sünnətolan yurd, Yalyurdu, Həməzə bulağının yurdu, Qırmızıqaya yurdu, Mərcanlı yurdu, Maqsudlu yurdu, Qarağacı yurd, Cəvahirli yurdu, Ayrınlıdərə yurdu, Təkyurd, Fezinin yurdu, Güney yurd, Təkyurd, Səlim bəyin bulağının yurdu, Xədicəyə toy olan yurd.

Bulaqlar:

Naibgələn bulaq, Həməzə bulağı, Pəri bulağı, Səlim bəyin bulağı, Təknə bulaq, Soyuq bulaq, Şırşır bulaq, Qara bulaq, Qındırğalı bulaq, Qara inək uçan bulaq, Daş bulaq, Göy bulaq.

Məşhur yerlər:

Qızılıtən, Qatırın şişi, Qalaboynu qalası (qala), Firudin bəyin çayı evi, Donuz güneyi, Mustafa tərəsi, Göllər, Naibgələn, Qənsərgüney, Qoyunəmişən, Çirişli, Qazıxan dərəsi, Ağzıbir dərəsi, Uzungüneyin dərəsi, Naibgələninin dərəsi, Səyaluçan, Tuvulğalı tərə, Səyalının dərəsi, Söyüdlü dərə, İmanın qılçası sına, Təpəyurd, İsgəndər koması, Qanlıdaş, Buzxana, Mıxtökən dağı (dağ), Çilgöz dağı (dağ), Böyük Boz dağ (dağ), Naibgələninin biçənəkləri, Təpəyurdun biçənəkləri, Qırmızıqayanın biçənəkləri, Ayrınlıdərə, Ayrınlıdərənin biçənəkləri, Taxtabiçənək, Şambiçənək, Tülkülü tərə, Göygav, Cillidüz, Əzgilli güney, Zağın dərəsi, Zağın güneyi, Gülmalının güneyi, Möhürlü güney, Cıdıryalı, Sarıdaş (əkin yeri), Möylənverdinin kənd yeri, Alamqaya, Marallıdaş, Əmrahın burnu, Baxışın tərəsi, Alıbəyin şamı, Dəhnə, Cındırlı pır, Sarıyoş.

Məlumatı verən: Tirkeşəvənd kənd sakinisi Zülfüqar Süleyman oğlu Səlimov.

Yanşaq, Yanşaq binə, Almalı və Zallar kəndləri

Yaylaqlar:

Qaranın yurdu, Eşşəkmeysdanı yudu, Qaraqaya yurdu, Keçiarxacı yurdu, Şırşır yurd, Pirağqaya yurdu, Daşgələn yurd, Qaraarxac yurdu, Heyvəli yurd, Xosrovun yurdu, Yalyurdu, Çiçəkli yurdu, Kazımbəyli yurdu.

Bulaqlar:

Daş bulaq, Gur bulaq, Soyuq bulaq, Gərməşovlu bulaq, Qara bulaq, Qarasu bulağı, Pir bulaq, Qiblə bulağı, Qumlu bulaq, Qırıqnov bulağı, Bəzirgan bulağı, Yuyat bulağı, Sarı bulaq, Ağqayanın bulağı, Daşgələn bulaq, Dəvəuçan qayanın altındakı bulaq, Qaranın yurdunun bulağı, Qoruq bulağı, Göy bulaq, Balagədənin bulağı, Qızılqaya bulağı.

Məşhur yerlər:

Meydan çayı, Böyükqoruq, Atqoruğu, Ağalıq damı, Şırşır, Dəvədüşən, Baladüz, Böyükdüz, Kazımbəyli, Bəzirgan, Arxactərə, Məsimbiçən, Qəbiristanlıq, Təkərik, Təkzoğal, Qaraquzey, Xırda xanımın biçənəyi, Darıyeri, Gölyeri, Taxça, Kolavat, Qurbanbiçən, Dəyirman daşı, Asyayurdu, Gicitkanlı, Pirağqaya, Dərindərə, Gendərə, Yalyurd, Çiçəkli, Nərgizölən, Qaranın yurdu, Almalıq (kənd), Yanıq, Sünnü qəbiristanlığı, Hökməlilər boynu, Pirağqaya çayı (çay), Daşgələn çayı (çay), Qaraarxacın çayı (çay).

Məlumatı verən: Yanşaq kənd sakinləri: Təhməz İlyas oğlu Cəfərov, Qamət Qənbər oğlu Mürsəlov və Rasim Qafar oğlu Verdiyev.

Yellicə kəndi

Yaylaqlar:

Başyurd, Şişqaya yurdu, Çalmalı yurd, Hasarlı yurd, Qonqurun yurdu, Dərəyurdu, Qarabağlı yurdu, Gölündüzü yurd.

Bulaqlar:

Şırşır bulaq, Balaşırşır bulağı, Xaraba bulağı, Dərə yurdunun bulağı.

Məşhur yerlər:

Aralıq, Kığılıq, Sklad, Uzunkaha, Damlı, Dal çay (çay), Qabaq çay (çay), Qonqur dağı (dağ), Məhəl, Məmmədxan, Sallı.

Məlumatı verən: Yellicə kənd sakinləri: Şəmşir Kamalov və İsbə Babaxanov.

Zar kəndi

Yaylaqlar:

Bozlu yurdu, Kərbəlayı Şahverdi düşən yurd, Balaca Ağamalı düşən yurd, Böyük Ağamalı düşən yurd, Yalçuxurun yurdu, Zaryaylağı, Məşədi Həsən yalının yurdu, Palçıqlı yurd, Sarıbulaq yurdu, Quzey yurdu, Yazıyurdu, Yalyurdu, Çalqaya yurdu, Ağdərəsinin yurdu, Çaşırılı yurdu, Tələ yurdu, Orucugəzinin yurdu, Orucuların hasarı yurd, Qovuşuq yaylağı (cənub hissə), Gərayın dərəsi yurd, Qazanuçan yaylağı, Ağduzdağ yaylağı (cənub hissə), Qarayurdu.

Bulaqlar:

Paltar bulağı, Bolbulaq, Çaxmaq bulağı, Qarayurdunun bulağı, Sarı bulaq, Səngər bulağı, Çivli bulağı, Hacı Qurbanın tələ bulağı (Quzeydə), Çaşırılının bulağı.

Məşhur yerlər:

Çaxmaq, Cütxaç, Təkxaç, Aşağıdüz, Xotavəng, Böyüktepə, Cılgıyolu, Fərhad yerləri, Qanolan, Əlipəncəsi, Eminlərin bərəyəsi, Qoşakahalar, Səngər kahası, Buz kahası, Qaranlıqkaha, Mirzənin kahası, Şurtan bərəyəsi, Şurtan kahası, Sarıburun, Duzkahası, Kolluqluqaya, Dirəkqaya, Uzunbərəyə, Gödəkbərəyə, Məhərrəm oğlu Hüseyinin tərəsi, Avasin tərəsi (şərq hissə), Bəxtiyar tərəsi, Sarı yoxuş, Şavazın xəndəyi, Ağamirzənin yal yeri, Sultanyurdu, Qafarın dərəsi, Daşlıburun, Allahyar tərəsi, Məpiölən, İldırımıvuran qaya, Ələkbərin (Əponun) çaxmaq daşı, Çivli, Hacı Orucun çeyili, Qamışlıq, Quzey yerləri, İmoçuxuru, Sıraqaya, Qəzetin yalı, İsmayılçuxuru, Yolkeçən, Qazanuçan dağı (dağ), Bayramdaşları.

Çaxmaqda: Çaxmaq daşları, Çaxmaq körpüsü, Uçuq, Məmişin şamı, Şalix, Şalığın yalı, Sıra, Novurlar, Xırmanqaya, Arxacyeri, Vəlidüşən yurd, Yalçuxuru, Darıyeri, Samanlıgəz, Cabbarqayıran yol, Şeytandaşı, Qayalıq, Dərinqobu, Gölün burnu, Süleyman bulağı, Şalix bulağı, Şeyinoğlunun dərəsi, Məhərrəmgizlənen kaha, Məmmədin qaravul tərəsi, Sıraqaya, Vəlidüşən, Qatarqaya, Uçuqdərəsi.

Məlumatı verən: Zar kənd sakinləri: Mehdiqan Həmid oğlu İbrahimov, Novruz Tağı oğlu Əhmədov və Məhəmməd Əli oğlu (Seyid Məhəmməd).

Zağalar kəndi

Yaylaqlar:

Yalyurdu, Başyurd, Ovluc yurdu, Dikdaş yurdu, Köhnə yurd.

Bulaqlar:

Turşsu, Daş bulaq, Qiblə bulağı, Şəfi bəyin bulağı, İsrafilin bulağı, İyli bulaq.

Məşhur yerlər:

Çeyilli dağı (dağ), Yelligədik dağı (dağ), Oyuxlu dağı (dağ), Qabanqayası dağı (dağ), Gödəkburun, Ardıştəpə, Gülüdüzü, Xırmantəpə, Ulduzlu təpə, Şəfi bəyin

yurdu, Çiçəkli, Arayurd, Moruqluqaya, Xangələn, Canavarın yurdu, Seyidin yurdu, Berzinliqaya, Hüseynalıbiçən gəz, Xaçın çayı (çay), Yellinin çayı (çay), Çeyillinin çayı (çay).

Məlumatı verən: Zağalar kənd sakini Məhərrəm Umud oğlu Fərhadov

Zəylik kəndi

Yaylaqlar:

Təkdəm yurdu, Curtdalı yurdu, Hacı Qurbanın yurdu, Hacı Əsədin yurdu, Çilənin-gəzinin yurdu, Məşədi Bayram yurdu, Otqayası yurdu, Mədətin yurdu, Dalıqigüney yurdu, Xaraba yurdu, Dərəyurdu, Kər Hüseynin yurdu, Hasarların yurdu, Məhərrəm uşağının yurdu, Yalyurdu, Qaraçıldərəsinin yurdu, Dəli Hüseynin yurdu, Məsimqalası yurdu, Dəlihəsən yaylağı, Arxacburnu yurdu, Mustafanın yurdu, Keçibəliningəzi yurd, Təpəlin yurdu, İmanların yurdu.

Bulaqlar:

Eylonun bulağı, Əli bulağı, Aralığın bulağı, Curtdalı bulağı, Kərəmin bulağı, Məşədi Bayram bulağı, Xarabanın bulağı, Hasarların bulağı, Binənin yuxarı bulağı, Həmidin bulağı, Yurdun bulağı, Qaramalı bulaq, Silvinin bulağı, Bavonun bulağı, Qaraçı dərəsinin bulağı, Silvinin bulağı, Qaraqayanın quzey bulağı, Gölün bulağı, Çinqılın bulağı.

Məşhur yerlər:

Dərinqobu, Şəldinin Hasarı, Sallığın düzü, Qobu yerləri, Qəmbəralı qayası, Alxanın çuxuru, Qaraqaya, Şişqaya, Orucun qızı yanan yurd, Qarrax, Gölbinəsinin çuxuru, Sultanuşağının çuxuru, Slo biçənəyi, Sonanın biçənəyi, Qonqur dağı (dağ), Tiryolları, Qarıkahası, Tumlar, Silvinin quzeyi, Alobarmağı, Qazax biçənəyi, Məşədi Həsən çuxuru, Hacı Məhərrəm, Novruzalı, Ayrım barmaqları, Mamonun şişi, Çilədərəsi, Milliyurdu, Nəcəfin damı, Aralığın quzeyi, Daş biçənəyi, Şahzadə biçənəyi, Alpanabiçən, Həsənqulunun çeyili, Güney, Molla oğlu Əlinin hasarı, Cəfəroğlunun döşü, Tələlər, Mədətin biçənəyi, Kolanı yerləri, Süleymanbiçən, Qoşakahalar (qərb hissə), Qarıqəbri, Eylonun biçənəyi, Tülkü yerləri, İmonunyastısı, Camışuçan, Aralığınçatımı, Xarabanın yalı, Əsədbiçən, Hasarlıbiçənək, Hacı Edilxanın yurdu, Çuxurlar, Süleymanın damı, Hopurlu yurdları, Şakkar, Yüzyuva qayası, Çəvliyin qayası, Qaraqayanın quzeyi, Dəvədaşı, Böyükzəhman, Naxırçıların yurdu, Çıpıtmalar, Məşədi Sadığın gavı, Orucvurulan tərə, Yalyurdunun güneyi, Bayrambiçən, Zəylik çayı (çay), Dərə çayı (çay), Sandığın suyu (çay), Qazağın suyu (çay), Coyun suyu (çay). Çilədərəsinin suyu (çay), Aralığın suyu (çay), Təkdəm suyu (çay).

Məlumatı verən: Zəylik kənd sakinləri: Qabil Ədil oğlu Həsənquluyev və Musa Saleh oğlu Məmmədov.

Zərqulu kəndi

Yaylaqlar:

Uzunyal yurdu, Məşədi Abdul yurdu, Qaraçökək yurdu, Abdulrəhman yurdu, Qaragöl yurdu, Güngörməz yurd, İlanlıbulaq yurdu, Sınıqkilisə yurdu, Kalafalıq yurdu, Qatar yurd, Çövrüm yurdu, Məsimölən yalın yurdu, Səlimin yurdu, Şorbu-laq yurdu, Savalan yurdu, Şirinsu yurdu, Marallıçökək yurdu, Xudonun əkin yurdu.

Bulaqlar:

Şirinsu, Söyüdlü bulaq, Seyfəddinin bulağı, Kəşinin bulağı, Sarı bulaq, Şor bulaq, Mehbalının bulağı, Turşsu (Qotursu), Elyasın bulağı, Qurdlu bulaq, Savalan bulağı, Beş bulaq, Böyüksu bulağı, Şordərənin bulağı,

Məşhur yerlər:

Zeynalın çüxuru, Çəkilməşə, Ağqaya, Ortagüney, Nazikgüney, Bulaqlar, Qırıntı, Palaxlı, Uzunyer, Xudonun əkini, Dadaşın yeri, Topqaya, Qaraşın arpa yeri, Marallı, Dərgah, Almirzə biçənəyi, Çinqıl, Qanlıdərə, Dikqaya, Barmaqlar, Güzdük yeri, Qotur suyun meşəsi, Alapalıdlıq, Çəpyol, Ayıçiləsi, Dərindərə, Burununbaşı, Təkağac, Daştəpə, Qaradaşın yalı, Qatarqaya, Nazdının ağzı, Güzdükyeri, Balacayer, Ortabarmaq, Qatarındöşü, Fərhadın arxacı, Daşluburun, Bəzək inək doğan, Ocaqtəpəsi, Dəlikqaya, Atölən dərə, Qəbirstanlıq.

Məlumatı verən: Zərqulu kənd sakinləri: Minnət İbrahim oğlu Mursəlov, Mursəl İbrahim oğlu Mürsəlov, Duman Mehdi oğlu Qasimov.

Zivel kəndi

Yaylaqlar:

Allahvedinin yurdu, Çinqıllı bulağın yurdu, Şurtan yurdu, Ocaqdaşı yurdu, Pişikli yurdu, Tikanlı yurd, Səyalı dərəsinin yurdu, Əyriqar yurdu, Zülfonun əyrisinin yurdu, Xallı yurd, Kəlölən yurd, Hacıgələn yurd, Bəcrəvan yurdu, Çalma yerin yurdu, Gülmalı hasarının yurdu, Hacı Xanlar yurdu, Balıbiçən yurd, Molla Qənbərin yurdu, Qoruxçupayı yurdu, Arxaşanın yurdu, Oruclu yurdu, Ortaduz yurdu, Vişkanın yalı yurd, Atölən yurd, Sarının yurdu.

Bulaqlar:

Səhəng bulağı, Qara bulaq, Ağ bulaq, Xanalı bulağı, Çinqıllı bulaq, Kirişli bulaq, Hacıgələn bulaq, Koralı bulaq, Qurdlu bulaq, Mustafa bulağı, Dəyirmanların bulağı, Yarpızlı bulaq, Sərp bulaq, Qamışlı bulaq, Fotun bulağı.

Məşhur yerlər:

Şavazın yalı, Oyuq, Demyal, Vişka, Qəmbərölən, Qızılkaha, Yolçu kahası, Qaranın kahası, Topdaş, Bəşirin qarrağı, Sporlubiçənək, Mustafanın hasarı, Kərbəlayı Məmmədalinın hasarı, Arpayerləri, Ortadüz, Gülmalı hasarı, Uzungünlük,

Quruselaf çayı (çay), Sarımsaqlı çayı (çay), Bəşirin novu, Kirişlinin güneyi, Ağziaçıq, Atölən, Ehsanyeri, Müseyibin qarrağı, Yalyeri, Əmralıbiçən, Güllə-dəyən daş, Yəhyabiçən, Cəmilin çüxuru, Qarıqaya, Dəyirmanlar, Göyərçin gölü, Ballının şamı, İslambiçən, Dəhnə kahası, Qafarların hasarı, Haşaməmmədin yeri, Qarakışibiçən, Məhərrəmin yeri, Xudoların kahası, Sporlu əkin yerləri, Alılar hasarı, Bəşirin çöpü, Topdaş biçənəyi, Əmralıbiçən, Camalın arxı, Yelmarbiçən, Çıncıllı biçənək, Çatım, Yaqubbiçən, Calalın şamı, Bəndəlinin şamı, İmamalucan, Qırmızıbərəyə, Muxtarın kahası, Qalaçanın gəzi, Çüxur biçənəyi, Uçuq.

Məlumatı verən: Zivel kənd sakinləri: Əliabbas Əkbər oğlu Mirzəyev, Zakir Cabbar oğlu Məmmədov.

Zülfüqarlı kəndi

Yaylaqlar:

Yelliyurd, Dərəyurd, Ağbaba yurdu, Altıkövşən yurdu, Qızılqaya yurdu, Ayıtalaşının yurdu, Quşhöyürü yurdu, Alıyüzbaşılar yurdu, Kalafalıq yurdu, Zərgərgölən yurd, Qatarqaya yurdu, Eyvan yurdu, Tüklük yurdu, Həşimin dərəsinin yurdu, Alttala yurdu, Qoruq yurd.

Bulaqlar:

Arıxana bulağı, Göy bulaq, Sarı bulaq, Həşimin bulağı, Hacı bulağı, Çıtxına bulağı, Şırran bulağı, Qındırğalı bulaq, Qaraqaqqonun bulağı, Köhnə xırman bulağı, Turşsu, Gavallığın bulağı, Meşəli bulaq.

Məşhur yerlər:

Şeytan tərəsi, Qızılqaya, Səfəralı bəyin yurdu, Çalaçüxur, Kərimin çərəri, Böyük çüxur, Qayanın başı, Pərinçyalı, Qaraqaya, Mələylən, Şorundərəsi, Sorunmeşəsi, Qarağatlı dərə, Qaradayçanın dərəsi, Qarlıyamaş, Çöplər, Gavallıq, Məşədi Rəcəbin yurdu, Nəbilər yalı, Kalafalıq, Yağlı bulaq dağı (dağ), Mürəssəflər yurdu, Qulu bəyin kümbəzi, Səbətkeçməz, Kafya bulağı, Dolçaqulp ulas, Əjdaha qayası, Daşçapılan, Ocaqtərəsi, Nehrəkəsilən dərə, Sarıqaya, Heydərin kolavatu, Alttala, Kamalın otağı, Həşimin dərəsi, Qarğalıqaya, Qaraquşun altı, Müslümlər yalı, Hacallı yurdu, Quşyuvası, Quzeytala, Divyeri, Pələngbasan, Toyolanın dərəsi, Çıtxına dərəsi, Uzunhaya, Məmmədəmin-Rzanın yeri, Arxacqaya, Qaraqayanın güneyi, Dərəyurd, Köhnəxırman, Böyükyer, Mustafanın çərəri, Əliabbasın dam yeri.

Məlumatı verən: Zülfüqarlı kənd sakini Qambay Dadaş oğlu Heydərov.

Kəlbəcərin dövlət fondu ərazilərində yer adları

Sərkərdə

Yaylaqlar:

Məşədi Tavat yurdu, Ərəblərin yurdu.

Bulaqlar:

Məşədi Tavat bulağı

Məşhur yerlər:

Hacı Yəhya dərəsi, Ocaqdərə (kümbəzlər olan yer), Matəmağacı (Hacı yəhya dərəsində).

Sarıyerdə

Yaylaqlar:

Qazaxlardüşən yurd, Milli yurdu, Sərxanlı yurdu, Murtulu yurdu, Mərcili yurdu.

Bulaqlar:

Sarı bulaq, Kalva (kərbəlayı) Çoban bulağı, Buzlu bulaq, Yazılı bulaq.

Məşhur yerlər:

Hacı Əsgər sallaması, Qurbağalının düzü, Şahlar dərəsi, Hacı Usub gədiyi, Qırmızı dağ (dağ), Ocaqdərə, Dikpələkən dağı (dağ), Qanlıgöl (göl, Qəbirliyə yaxın), Qırmızıtəpə, Hacı Səfər dibi, Bədəlli quzeyi, Böyük Alagöl (göl), Kiçik Alagöl (göl), Yanıq, Qəbirlər, Farmactəpə, Qotur, Doluşlar əyrisi, Qurbağalı çay (çay), Qaranlığın dərəsi (Alagöllərin sol tərəfində), Tikanlıgəz, Ehsandüzü, Matəm ağacı (Sərçəlidə), El qəbiristanlığı, Məktəb yeri.

Sultanheydərdə, Taxtadüzündə və Qaraarxacda

Yaylaqlar:

Aşıqlı yurdu, Tatallar yurdu

Bulaqlar:

Ceyran bulağı, Qiblə bulağı, Turşsu bulağı, Yüzbulaq, Kürə bulağı, Lilpər bulağı.

Məşhur yerlər:

Kəngərli dərəsi, Sultanheydər dağı (dağ), Ayıçınqılı dağı (dağ), Sarımsaqlı dağı (dağ), Keçəldağ (dağ), Pəriçınqılı, Çalaçökəklər, Hacı Qasım çayı (çay), Böyük Gəlinqaya dağı (Humay qaya dağı), Kiçik Gəlinqaya, Taxtadüzü, Tatallar çayı (çay), Qul Alının düzü, Məmmədhüseyn körpüsü (Hacı Sevdimalı körpüsü), Kümbəzlər, Matəmağacı (Yüzbulaqda), Matəmağacı (Turşsuda), Arxaşan (Zalxa gölünün qərb hissəsində), Xanımdərəsi, Hacı körpüsü.

Dəlidağın ətrafında

Yaylaqlar:

Ağdamkənd yurdu, Qaradayçanın yurdu,

Bulaqlar:

Arxud bulağı, Türbənd bulağı, Molla bulağı,

Məşhur yerlər:

Nəsir düzü, Əhmədağalı çökəyi, Qatardaş dağı (dağ), Formaşqaya, Qaranlığın dərəsi, Əyriqar, Qulubəy düzü.

Məlumatı verən: Zar kənd sakini Ziyad Abış oğlu Nəsibov.

4.4. Dağ adları

Kəlbəcərin ərazisində yerləşən dağlar orogenez (dağ əmələgəlmə prosesləri) və həmçinin vulkan püskürmələri nəticəsində əmələ gəlmişdir. Dağlar dəniz səviyyəsindən 2000-3700 m hündürlükdə yerləşirlər. Rayonun ərazisinin 70-80 %-ni hündür dağlar təşkil edir.

Burada hər bir dağın, təpənin, yerin öz adı var. Rayonun müxtəlif ərazilərində eyni adlı dağlara, çaylara, göllərə və yer adlarına rast gəlinir.

Kəlbəcərin müxtəlif ərazilərində yerləşən dağların adları aşağıda göstərilir.

Kəlbəcərin qərb hissəsində - Keyti dağı, Ağduzdağ dağı, Qazanuçan dağı, Dəlihəsən dağı, Şişdaş dağı, Qaraqaya dağı, Qonur dağ, Pişikli dağı, Məsim qalası dağı, Keçibəliningəzi dağı, Qumlu dağ, Qılışlı dağı.

Dəlidağ ətrafında - Dəlidağ, Ağqaya dağı, Sultanheydər dağı, Teymuruçan dağ, Sarımsaqlı dağı, Sarıbulaq dağı, Nəcəfqulu dağı, Qaraqaya dağı, Humay qaya dağı (Böyük Gəlinqaya dağı), Sarıgüney dağı, Maral dağı, Lilpər dağı.

Keçəl dağ və Sarıyer ətrafında - Keçəl dağ, Sarımsaqlı dağı, Sərçəli dağ, Qırmızı dağ, Dikpləkən dağı, Ayıçınqılı dağı, Dəvə dağı, Dəvəgözü dağı.

Tunel - Başlıbel ətrafında - Şahdağ, Böyük Boz dağ (Oyuğunşişi dağı), İldırım dağı, Ağbaba dağı, Hovuzun dağı, Qoçdaş dağı, Qala dağı, Mıxtökən dağı, Nərdivan dağ, Sarı bulaq dağı, Qonqur dağ, Göydağ, Qabanqaya dağı, Eyvan dağı, Xocayrud dağı (bu dağ Tunel zonasının şərq hissəsində yerləşir), Şiştəpə dağı, Sarıbulan dağı, Uzunyal dağı, Çilgəz dağı, Qızıkqayası dağı, Ağqayanınbaşı dağ, Qazançay dağı, Yelligədik dağı, Şakkar dağı, Dəlicəli dağ (Çoban dağı), Qaradağlı dağı, Kiçik Qalaboynu dağı, Böyük Qalaboynu dağı.

Murov dağ ətrafında - Murov dağı, Gamiş dağ, Ömər dağ, Susuzluq dağı, Bağırlı dağı, Buzdux dağı, Ağçınqıl dağı, Koroğlu dağı, Qonur dağ, Hinal dağ, Böyük Hinal dağ, Kiçik Hinal dağ, İnək dağı, Qaravul dağı, Bənövşəli dağ, Sarı dağ, Kərəm dağı, Bəzircan dağı, Çiçəkli dağ, Həmzəçimən dağ, Tanrıyoxuşu dağı, Təkəqaya dağı, Ağbulan dağı, Çalmalı dağ, Ağdağ, Nadirxanlı dağı, Kəmərqaya dağı, Dəmir dağ, Sarıyal dağ, Atdaşı dağı.

4.5. Kənd adlarının mənşəyi

Kəlbəcər - bu adın yaranması haqqında yekdil bir fikir yoxdur. Qocaman adamların dediyinə görə Kəlbəcər - Kərbəlayı Həcər adlı bir şəxslə bağlıdır. Onun sərdabəsi (kümbəzi) rayonun qəbiristanlığında idi.

Digər bir variantda görə Kəlbəcər «gəl becər» sözündən götürülüb. Belə ki, rayonun ərazisi maldarlıq üçün çox əlverişlidir. Münbit torpaqları, geniş yaylaqları, subalp çəmənlikləri, meşələri, sərin suları və s. olan strateji bir yerdir. Aran rayonlarından, Qarabağdan və digər yerlərdən yayda yaylamaq üçün bu əraziyə gəlirdilər. Onlar payızda geriyyə - öz yerlərinə qayıdanda soruşmuşlar ki, gedib yayladığınız yerlər necə yerdir. Onlar da belə cavab verərmişlər ki, gəl becər, gör necə yerdir. Gəl, gör, becər. Bu variant daha ağılabatandır. Hər halda Kəlbəcər sözünün dəqiq mənası araşdırılmayıb.

İstisu qəsəbəsi onun ərazisində çıxan mineral «istisu»yun adı ilə bağlıdır.

Abdullauşağı kəndi Abdulla adlı şəxsin adı ilə bağlıdır. Abdullauşağı, yəni Abdulla kişinin nəslindən olanlar və ya Abdulla kişinin uşaqları yaşayan kənd kimi nəzərdə tutulur.

Ağqaya kəndi - onun ətrafında olan Ağ qayanın adı ilə bağlıdır.

Ağyataq kəndi - kəndin yerləşdiyi ərazi ağ rəngli torpaqdan ibarətdir və bu torpaqda bitən otun yağıllığı çox yüksəkdir. Bu əraziyə bəzən də «Yağ yataq» deyirlər. Kəndin ərazisində «Ağyataq» adlanan mineral filiz yatağı sahəsi də var. Kəndin adı buradan götürülmüşdür.

Ağdaban kəndi Murovdağ silsiləsinin ətəyində yerləşir. Kəndin yerləşdiyi ərazidə çox sayda fıstıq ağacı var. Fıstıq ağacı olan ərazi həmişə ağ dumanla örtülü olur. Dumanlı dağ silsilələrində həmişə şəh olur. Duman şəhliyir, elə bil ki, göydən ağ buludlar yerə damır. Kənd ağsaqqallarının söylədiklərinə görə əvvəllər kəndin adı Ağduman və ya Ağdaman adlanırmış, sonradan bu söz Ağdaban adlanıbdır.

Başqa bir variantda Ağdaban sözünün yaranmasını monqol-tatarların Azərbaycana gəlməsi ilə əlaqələndirirlər. Deyilənlərə görə monqol-tatar qoşunları səfər zamanı Murovdağ silsiləsindən aşarkən indiki Ağdaban kəndinin yerləşdiyi ərazidə dincəlməli olurlar. Bu ərazidə dağ ağ rəngə çalır. Daban monqol-tatar ləhcəsində dağ deməkdir. Ağdaban yəni, Ağ rəngli dağın ətəyində yerləşən kənd deməkdir.

Kəndin bünövrəsini XIX əsrin sonlarında Kəlbəcərin Dəmirçidam kəndindən gələn Məşədi Məmmədali, Məşədi Hümbət, Kərim, Qasım və bir neçə nəfər digər qohum - əqrəba qoymuşlar.

Ağdaş kəndinin adı Ağdaş dağının adından götürülmüşdür. Kənd ağ rəngli qayaları olan dağın ətəyində yerləşir.

Ağcakənd - Laçın rayonunun Ağcakəndində yaşayan varlı adamlar mal-

qoyun saxlamaq üçün bu kəndin yerləşdiyi ərazidən binə yeri kimi istifadə edirmişlər. Bū kəndin bir nəfər varlı sakini Ağca adlanan qızını ərə verir. Həmin qız öz həyat yoldaşı ilə yaşamaq üçün bu binə yerinə gəlir və kəndin bünövrəsini qoyurlar. Ağcanın şərəfinə kəndi Ağcakənd adlandırırlar. Ağca sözünün mənası ağ rəng deməkdir.

Alaqayə kəndi - kənd Qırxqızdağ silsiləsinin Kəlbəcərə baxan tərəfində yerləşir. Bu ərazidə kənddən 2-3 km məsafədə ala rəngli böyük bir qaya var. Həmin qayanın adı ilə kənd belə adlanır.

Alçalı kəndləri: rayonun ərazisində 3 Alçalı kəndi var. Alçalı (Qılışlı sovetliyi), Alçalı (Daşbulaq sovetliyi) və Alçalı (Günəşli sovetliyi) - bu kəndlər alça ağacları ilə bol olan ərazilərdə yerləşdiyinə görə belə adlanırlar.

Almalıq kəndi - kəndin sakinləri əvvəlki dövrlərdə kəndin «Gözlü bulaq» və «Otaqlar» adlanan ərazilərində yaşayıblar. Sonralar kənd sakinləri hər tərəfdən alma ağacları ilə bol olan meşə örtüyü ilə əhatə olunan ərazidə məskunlaşmış və həmin ərazini də Almalıq adlandırıblar.

Alırzalar kəndinin adı onun bünövrəsini qoyan Alırza adlı bir şəxslə bağlıdır.

Alolar kəndi - bu kənd Dərələyəzdən gəlib burada məskunlaşan Alo adlı kişinin adı ilə bağlıdır.

Armudlu kəndi armud ağacları ilə bol olan ərazidə yerləşdiyinə görə belə adlanır.

Allıkənd - kənd allı-güllü bir ərazidə yerləşir. Kəndin ərazisində «Albuxara» adlı gavalı bitir. Kənd həm allı-güllü bir ərazidə yerləşdiyinə, həm də Albuxara gavalısının bitdiyinə görə Allıkənd adlanır. Allı, yəni həm allı-güllü-çiçəkli, həm də albuxara bitən yer deməkdir.

Ayırım kəndləri - Yuxarı Ayırım və Aşağı Ayırım kəndlərinin adları türk ayırım tayfalarının adı ilə bağlıdır.

Babaşlar kəndi - bu kəndin adı Babakişi adlı bir şəxslə bağlıdır.

Başkənd başqa kəndlərə nisbətən yuxarı səviyyədə, yüksəklikdə yerləşdiyinə görə belə adlanır.

Bağırılı kəndinin adı Bağır adlı şəxslə bağlıdır.

Bağırsaq kəndi - bu kənd Bağırsaq adlanan dərədə yerləşir. Dərənin öyri, dolayısı, uzun yolları vardır. Dərə sanki bağırsağa oxşayır. Bağırsaq sözü də buradan götürülmüşdür.

Bağlıpəyə kəndi - bu kənddə olan hər hansı bir hadisə və ya sirt kənd ağsaqqallarının icazəsi olmadan kənara çıxmazmış. Kəndin sakinləri olmayan kənar şəxslərin kəndə girməsi də ağsaqqalların icazəsi ilə həyata keçiriləmiş. Kənd elə bil bağlı, qapalı həyat tərzi keçirilmiş. Kəndin adı sakinlərin belə hərəkətləri ilə bağlıdır. Pəyə mal-qara saxlanılan yerə deyilir. Bu kəndin ərazisində yolları

hər tərəfdən bağlı və lazımı yerdən girişi olan pəyələr də olub. Bağlıpəyə sözü-
nün buradan əmələ gəlməsini deyənlər də var.

Bazar kəndin adı onun bünövrəsini qoyan türk «Bazar» tayfalarının adı ilə bağlıdır.

Başlıbel kəndi - kəndin ərazisi qədim yaşayış məskəni olub. Başlıbel kəndinin ərazisində iki yüksək yal beli (dağ aşırımı) var. Bu yal belinin biri ilə Tərtər vadisinə, o birisi ilə isə Həkəri vadisinə getmək olur. Qarabağdan Sarıyerə, Qaraarxaca, Taxtadüzə, Sərkərə, Laçın istiqamətinə və s. gedən el yolunun axırncı aşırımı bu yal bellərindən keçir. Başlıbel, yəni bu ərazinin yüksəkliyinin baş hissəsində olan axırncı yal aşırımı, başda olan yal beli deməkdir. Bu yallar iki olduğundan «dubel» (du iki deməkdir, Başdubel, Başlıbel və.s) adlanır. Başlıbel sözünün buradan yarandığı ehtimal olunur.

Kəndin bünövrəsini Laçın rayonunun Böyük (Baş) Seyidlər kəndindən gələn Seyid Nəbi, Seyid Əsəd, Seyid Abbas, Alı Xəlifəli, Kərbəlayı Cəfərli qoymuşlar.

Barmaqbinə kəndi - bu kənd keçmişdə binə olan ərazidə yerləşdiyinə görə belə adlanır. Barmaq dağ tirəsi mənasını verir (barmağa oxşadığına görə).

İmanbinəsi (Əhmədoğlununşamı) kəndinin adı onun bünövrəsini qoyan İman adlı bir şəxslə bağlıdır. Bu kəndə el arasında Əhmədoğlunun şamı da deyirlər.

Bəzixana kəndi - bu kənddə bəzir yağı istehsal etmək üçün bəzir bitkisi əkib - becərmişlər. Bəzir yağı istehsal etmək üçün istifadə olunan daşlar 1970-ci illərə kimi kəndin şərq hissəsində yerləşən dəyirmanın yanında qalırdı. Bəzixana sözü buradan götürülmüşdür.

Kəndin yerləşdiyi ərazi qədim yaşayış məskəni olub. Ev himləri (özülləri) qazılarkən köhnə ev divarlarının qalıqları, alt-üst mərtəbəli qəbirlər, yerin altında gizlədilmiş bütöv saxsı küpələr və s. aşkar edilirdi.

Yeni kəndin bünövrəsini təxminən 1850-1860-cı illərdə (XIX əsrin ortalarında) Zəylik kəndindən gələn Kərbəlayı Hüseyn, Molla Həsən, Kərbəlayı Təhməz, Kəlbəcərdən gələn Şükürlər tayfasının ulu babası İsmayıl qoymuşlar.

Boyaqlı kəndi - bu kəndin ərazisində boyaq otları bitir. Həmin otlardan yerli əhali boyaq kimi istifadə edirdilər. Kənbın adı buradan götürülmüşdür.

Bozlu kəndi - kəndin bünövrəsini Babaşlar kəndindən gələnlər qoymuşlar. Kənd yerləşdiyi ərazi qonur, boz rəngə çalır. Bozlu sözü buradan əmələ gəlmişdir. Kəndin adını Bozlu türk tayfalarının adı ilə bağlayanlar da var.

Böyükdüz kəndi - kənd ərazisi böyük olan bir düzdə yerləşdiyinə görə belə adlanır. Bu kəndin bünövrəsini Laçın kəndindən gələnlər qoymuşlar.

Cəmilli kəndinin adı onun bünövrəsini qoyan Cəmil adlı bir şəxslə bağlıdır.

Comərd kəndi - bu kəndin bünövrəsini Dərələyəzdən gələnələr qoymuşlar və öz keçmiş kəndlərinin adı ilə adlandırmışlar.

Qocaman (yaşlı) ağsaqqalların söylədiklərinə görə XV-XVI əsrlərdə Dərələyəzdən Cani (Canlı) varlı bir çodar Qara Kilisə (indiki Sisiyan) rayonuna mal almağa gedib. Çox sayda iribuynuzlu mal alıb evinə qayıdarkən, bir oğlandan xahiş edir ki, bala mənə kömək et malları dağın o biri tərəfinə aparaq, sənə hörmət edərəm. Oğlan çodara kömək edib malları dağın o biri tərəfinə aparanda payız fəsili olduğundan şiddətli qar yağmağa balşlayır. Çodar ehtiyat edir ki, oğlan geriyyə tək qayıtsa borana düşə bilər. Ona görə də oğlana deyir ki, gedək bizə, havalar yaşxılaşanda səni evinizə apararam. Həmin il qış sərt keçir və dağlardan keçmək mümkün olmur. Oğlan yaza kimi çodarın evində qalır. Çodar varlı olub və övladı yox imiş. O, oğlana deyir ki, bala mənim övladım yoxdur və var-dövlətimə sahib qalan heç kimim yoxdur. Qal mənə oğulluq et, var-dövlətim sənə qalsın. Oğlan razılaşıb. Yazda dağlardan qar əriyib adamların keçməsinə imkan yaranandan sonra kişi oğlanla birlikdə Qara Kilisəyə gedir. Oğlan gilin kəndinə yaxınlaşanda kişi ondan evlərinin yerini soruşur. Oğlan evlərini ona göstərir. Kişi oğlanı onların qonşuluğunda olan evə aparır. Ev sahibi onlara oğlanın itgin düşməsinə və ona yas da verilməsinə danışır. Kişi oğlanı həmin evdə qoyub oğlan gilə gedir. Hal - əhvaldan sonra əhvalatı onlara danışır. Tam dəqiqləşdirəndən sonra ata-anasının razılığı ilə oğlanı oğulluğa götürür və geriyyə, Dərələyəzə qayıdır. Kişi öləndən sonra onun var-dövləti oğlana qalır. Həmin oğlanın oğlanlarından biri Kəlbəcərin Comərd kəndinə köçüb kəndin bünövrəsini qoyub. Yəqin ki, o, öz atasının əvvəlki kəndinin adını bu kəndə qoyub.

Çaykənd - bu kənd Tərtər çayının sahilində yerləşdiyinə görə belə adlanır.

Çapar kəndi - bu kənd rabitə üçün əlverişli olan yolların üstündə yerləşdiyinə görə belə adlanır. Çapar qasıd, rabitəçi (poçtolyon) deməkdir. Türk ordusunda xüsusi xidmətçilərə-qasidlərə çapar deyilirdi.(58)

Çayqovuşan kəndi - bu kənd bir neçə çayın qovuşduğu ərazidə yerləşdiyinə görə belə adlanır.

Çəpli kəndinin adı çəpli türk tayfasının adı ilə bağlıdır.

Çıraq kəndi - kəndin bünövrəsini çıraqlı türk tayfası qoymuşdur. Kənddə ilk məskunlaşan Qazax rayonundan «Qazax Əhməd» ləqəbli bir şəxs olmuşdur. Kəndin adı həmin tayfanın adı ilə bağlıdır.

Çıldırın kəndinin bünövrəsini Türkiyənin Çıldırın vilayətindən gələnələr qoyublar. Kəndin adını öz əvvəlki yerlərinin adı ilə adlandırdılar.

Çərəkdar kəndi - Çərəkdar dar keçid deməkdir. Kəlbəcərə gedib-gələn yollar bu dar keçiddən keçdiyinə görə kənd Çərəkdar adlanır.

Çorman kəndi - Orman türkcə meşə deməkdir. Kənd meşənin içərisində

yerləşdiyinə görə Çorman adlanır. Orman sözü assimliyasıya olunub Çorman şəklini almışdır. Kəndin yerləşdiyi ərazi qədim yaşayış məskəni olub. Kəndin bünövrəsini XVI-XVII əsrlərdə Qoçnalı adlı bir şəxs qoymuşdur.

Çovdar kəndi - Çovdar və Kərəm adlı iki varlı çodar məskunlaşmaq üçün Çovdar və Şahkərəm kəndlərinin ərazisinə gəliblər. Çovdar kişi Çovdar kəndinin bünövrəsini qoyub və kənd onun adı ilə bağlıdır.

Çopurlu kəndinin adı onun bünövrəsini qoyan Çopur Hüseyn adlı bir şəxslə bağlıdır.

Çobankərəkməz kəndi - kərəkməz türk dilində lazım deyil mənasını verir. Yəni bu kəndə çoban lazım deyil.

Damğalı kəndinin adı Damğalı tayfasının adı ilə bağlıdır. Damğa sözünün mənası nişanə deməkdir. Orta əsr mənbələrinə görə oğuzlarda damğa dövlət gerbi sayılmışdır. Tamqalıq tayfaları Ön Asiyaya monqollarla gəlmişlər.

Daşbulaq (keçmiş Oktyabr kənd) kəndi - kəndin əvvəlki adı Kilsəli olub. Həmin ərazidə qədim alban kilisələri var. Sonralar kəndin adı dəyişdirilib Daşbulaq qoyulmuşdur. 1956-cı ildə kəndin adı yenidən dəyişdirilərək Oktyabr inqilabı şərəfinə Oktyabr kənd adlandırılıb. 1992-ci ildə kəndin əvvəlki adı-Daşbulaq bərpa edilib.

Kəndin yerləşdiyi ərazidə daşdan düzəldilmiş iki vannası olan bir bulaq var. O vannaların hər biri 2 metr uzunluğunda, 1 metr enində və 60 santimetr hündürlüyündədir. Hər bir vanna bütöv daşdan əl ilə yonulmuşdur. Hər bir vannanın üzərində qədim alban hərfləri ilə yazılmış mətn vardır. Yazılar hər bir vannanın bütöv üstünü əhatə edirdi. Bulaqdan axan su əvvəl vannanın birinə axırdı, o vanna dolandan sonra su əl ilə açılmış xarım vasitəsilə o biri vannaya tökülürdü. Kənd camaatı bu vannalardan ancaq içməli su qabı kimi istifadə edirdilər. Bu vannalardan bəzən yemək yağı, qatıq və pendir saxlanan tuluq və dəriləri yumşaltmaq üçün də istifadə edirdilər. Həmin tuluqları bu vannalarda bir neçə gün suyun içərisində saxlayırdılar, tuluq yumşaldandan sonra öz əvvəlki işlək halına düşürdü. Kəndin adının Daşbulaq olması bu iki qoşa daş vannası olan bulağın adı ilə bağlıdır.

Dərəqışlaq kəndi qışda mal-qoyun saxlanılan dərədə yerləşdiyinə görə belə adlanır. Qışlaq sözünün mənası qışda yaşayış yeri deməkdir.

Dəmirçidam kəndinin ərazisində qədim tikili yerləri var imiş. Tikinti kəlalətlərinin birinin yerini qazarkən dəmirçi körüyünün dəmir kütlələri (qalıqları) tapılmışdır. Ona görə də kənd Dəmirçidam adlandırılıb.

Dovşanlı kəndi dovşanlı tayfasının adı ilə bağlıdır. Mənbələrə görə Dovşanlı Azərbaycanda məskunlaşmış Ayrıım tayfalarından biridir.

Əsrik kəndinin bünövrəsini XVIII əsrin sonlarında Tovuz rayonunun Əsrik-Cırdaxan kəndindən gələn Şano qardaşları qoymuşlar və kəndin adını öz əv-

vəlki kəndlərinin adı ilə adlandırmışlar. Kəndin mərkəzindən axan çay onu iki hissəyə ayırır. Kəndin bir hissəsi «Koralılar», digər hissəsi isə «Avdıuşağı» adlanır. Korallılar sözü kəndin ilk sakinlərindən olan Alı kişinin adı ilə bağlıdır. Gözləri balaca olduğuna görə ona «Kor Alı» ləqəbi veriblər. Bu hissədə Kor Alının törəmələri yaşayıblar. Kəndin digər hissəsində isə Avdı kişinin törəmələri yaşadıqlarına görə onun adını daşıyır.

Fətallar kəndinin adı onun bünövrəsini qoyan Fətali adlı bir şəxslə bağlıdır.

Göydərə kəndi Göydərə adlanan ərazidə yerləşdiyinə görə belə adlanır. Dərə göy rəngə çalır.

Günəşli (keçmiş Kilisəli) kəndi - kəndin adı 1992-ci ilə qədər Kilisəli idi. Bu kəndin yerləşdiyi ərazidə bir neçə qədim alban kilisəsi olduğuna görə kənd belə adlanırdı. Sonradan kəndin adı dəyişdirilib Günəşli qoyuldu. Kəndin ərazisi güney (cənub) olduğundan həmişə günəşli olur. Ona görə də sonradan kənd Günəşli adlandırılıb.

Güneypəyə kəndi güney adlanan ərazidə yerləşdiyinə görə belə adlanır. Güney günəşin çox düşdüyü, yəni cənub hissəyə, yerə deyilir. Pəyə mal tovləsinə deyilir. Yəni güneydə yerləşən mal tovlələri olan kənd deməkdir.

İlyaslar kəndinin adı onun bünövrəsini qoyan İlyas adlı bir şəxslə bağlıdır.

Hacıkənd (keçmiş Sınıq Kilisə) kəndi - kəndin adı onun ərazisində uçulub, dağılmış alban kilisələri olduğuna görə Sınıq Kilisə adlanırdı. Kəndin bünövrəsini Ələmşah adlı bir şəxs qoymuşdur. Ələmşah Kəlbəcərdən ilk Hacı gedənlərdən biri olmuşdur. Hacı titulu alan Ələmşah bu kənd camaatının ulu babasıdır. 1992-ci ildə kəndin adı dəyişdirilib Hacı Ələmşahın şərəfinə Hacıkənd adlandırılmışdır.

Hacıdünyamalılar (keçmiş Vəng) kəndi - kəndin adı onun bünövrəsini qoyan Hacı Dünyamalının şərəfinə belə adlanır.

Həsənlər kəndinin adı onun bünövrəsini qoyan Qara Həsən adlı bir şəxslə bağlıdır. Həsənlər, yəni Həsənin nəslindən olanların yaşadığı kənd deməkdir.

Həsənizi kəndi - kəndin yerləşdiyi ərazi Həsən bəy adlı bir varlığın qışlaq yeri imiş. Həsən bəy yay aylarında mal-qoyunlarını yaylamaq üçün Gülüstanaya çıxararmış. Payız mövsümündə qar yağanda qışlağa qayıdarmış. Bir dəfə o, yaylağa çıxıb qışlağa qayıtmır. Bu kəndlə qonşu olan Umudlu kəndində Qazax rayonundan varlı bir «qaçaq» yaşayırmış. Bu qaçaq öz adamlarını göndərir ki, gedin görək Həsən bəy niyə qışlağa qayıtmayıb. Həmin adamlar Həsən bəyin dalınca Gülüstanaya gedirlər. Onlar oraya çatanda görürlər ki, Həsən bəyin mal-qoyununun xeyli hissəsi məhv olub, salamat qalan 10-15 baş mal-qoyunla Həsən

bəy Goranboya-arana tərəf gedib. Həmin vaxt qar yağdığına görə Həsən bəyin izi görünürmüş. Bu hadisəyə görə də Umudlu kəndinin adamları Həsən bəyin qışlaq yerini «Həsənin izi» adlandırıb, bəziləri isə köçüb orada məskunlaşmışlar.

Heyvalı kəndi - kəndin adı heyva meyvəsinin adı ilə bağlıdır.

Höpurlu kəndi - kəndin adı Laçın rayonunun Mirik kəndindən gəlib burada məskunlaşan Höpur Hüseynin adı ilə bağlıdır.

Xallanlı kəndi - kəndin adı Türkiyənin Çataçat vilayətindən gəlib bu ərazidə məskunlaşan xallanlı tayfasının adı ilə bağlıdır.

Xöləzək kəndi - xöləzək xanəzək və ya xıləzək sözlərindən əmələ gəlmişdir. Belə ki, xanəzək - xan kimi yaşayan, xıləzək isə çox, həddindən artıq mənasını verir. Bu kəndin ərazisində yaşamaq üçün bol məhsul verən münbüt torpaqlar, əkin yerləri, mal-qoyun saxlamaq üçün geniş otlaqlar, yaylaqlar var. Xöləzək sözünün istər xanəzək, istərsə də xıləzək sözlərindən yaranmasına baxmayaraq, hər iki halda yaşamaq üçün hər bir şəraiti olan yaşayış yeri mənasını verir. Kəndin bünövrəsini Laçın rayonunun Alxaslı kəndindən gələn «Kor Novruz» ləqəbli şəxs qoymuşdur.

İstibulaq kəndi - kəndin əvvəlki adı Üstübulaq olub. Kəndin üstündən, yəni yuxarı tərəfindən çox sayda bulaq axdığına görə belə adlanmış. Bu kəndin bünövrəsini Sınıq Kilsə kəndindən olan Topal İsmayıl adlı bir şəxs qoymuşdur. Onun bir neçə oğlu var imiş. Yaşayış yeri (məhlə yeri) olmadığından o, gəlib Kilsə kəndində yaşayan Qasım uşağının Babası Məhərrəm kişidən öz uşaqlarına ev tikmək üçün yer istəyir. İstibulaq kəndinin ərazisi Məhərrəm kişiyyə məxsus imiş. Məhərrəm kişi həmin yeri Topal İsmayıl ilə bağışlayır.

İstibulağın ərazisində kənd camaatının məskunlaşmasından qabaq «Ayam» adlı qədim bir alban tikintisinin abidəsi var idi. Sonradan bu tikilini söküb, yerində kənd sovetinin (kolxozun idarə heyətinin) binasını inşa ediblər.

Kaha kəndi - kəndin adı onun ərazisində çox sayda kahalar olduğundan belə adlanır.

Kəndyeri kəndi - bu kənd qədim zamanlarda yaşayış yeri olub, sonralar xarabaya çevrilib (uçub dağılmış) kəndin yerində salındığına görə belə adlanır.

Kərəmli (İmarət Qərvənd) kəndi - Murovdağ silsiləsi ilə Qocaqurd (Xocayurd) dağı arasında yerləşir və meşəliklə örtülmüşdür. İndiki Kərəmli kəndi, 1993-cü ilə qədər İmarət-Qərvənd adlanıb və iki hissədən ibarət olub. Camaat arasında kəndin şərq hissəsi Kərəmli, qərb hissəsi isə Almədətli (Alməətli) adlanırdı. Evlərin çoxu Kərəmli adlanan hissədə idi. Almədətli adlanan hissəni Gərək çayı iki hissəyə bölür. Gərək çayı Tərtərçayın sol qoludur və mənbəyini Murovdağ silsiləsinin ətəklərindən - Daşağıl, Çayqovuşan, Qaraqaya, Yelliyal yaylaqlarından götürüb, İmarət-Qərvənd kəndini keçərək Qazı qəbiristanlığının yaxınlığında yerləşən «Xot» deyilən günbəzin sağ

tərəfindən Tərtər çayına tökülür. Gərək çayının sağ qolu Ağdaban çayı adlanır. Ağdaban çayı Gərək çayının bir neçə qolundan biridir. Amma xəritələrdə Gərək çayı səhvən Ağdaban çayı kimi qeyd edilir. Gərək çayı öz adını «Gərək» adlanan kənddən götürür. XVIII əsr mənbələrində Gərək çayının adı çəkilir. Çayın yuxarı və aşağı hissələrində «Gərəyin düzü», «Gərəyin qəbirstanlığı» adlanan yerlər var.

Xanlıqlar dövründə söz gedən ərazilər «Kolanı mahalı» adlanmışdır. Mənbələrdən məlum olur ki, bu mahal şərqdən və cənub-şərqdən «Xəmsə» mülkləri, qərbdən isə Göyçə mahalı ilə sərhəd olmuşdur. Kolanı mahalının kəndlərindən biri olan Gərravənd (Qərvənd) kəndi də «Kolanı yurdu» kimi xatırlanan Uşacıq kəndi ilə üzbəüz olmuşdur. Ümumiyyətlə, Tərtərçayın orta axarında yerləşən oba və kəndlərin əhalisi türk tayfalarından biri olan Kolanı tayfasından ibarət olmuşdur.

Gərravənd (Qərvənd) kəndi XIX əsrin 40-cü illərində I, II, və III Gərravənd kimi xatırlanır. Gərravənd oykonimini Gərayvənd, yəni Gəraya məxsus olan tayfa, qəbilə kimi də izah etmək olar. Çox ehtimal ki, Gərravənd əhalisi mənbələrdə adı çəkilən «Gərək» kəndinin əhalisidir. Gərravəndi burada «Gərəkəvənd» kimi də izah etmək olar.

XIX əsr mənbələrində I Gərravənd kimi tanınan kənd sonralar İmarət-Gərravənd adlandırılmışdır. İmarət-Gərravənd kənd icmasına bu günkü Sərsəng su anbarı ilə Ağdaban kəndi arasında yerləşən Umudlu, Qayapəyə, Zərifli, Seyidlər, Çıraqlı, Qaragözlü, Kərəmli, Qazıxanlı, Rəsilli, Almədətli, Alıbəyli, Ərikli, Bəylik oba və kəndləri daxil olmuşdur.

XIX əsrin ortalarından Kərəmli ayrıca kənd kimi xatırlansa da, sonralar İmarət-Gərravənd kənd icmasının tərkibində adı çəkilir. 1905-1918-ci illərdə Qavqaz cəbhəsindən qaçıb bu yerlərdə gizlənən erməni silahlı bəndələrinin müsəlmanlara qarşı törətdikləri ölüm və qırğınlarla müşayiət olunan vəhşiliklərdən sonra adı çəkilən oba və kəndlər dağıdılmışdır. 1920-ci ildən sonra geri, öz yurduna qayıdan müxtəlif kənd və obalardan olan ailələr əsasən Kərəmli adlanan hissədə yerləşmişlər. Ona görə də kənd camaat arasında Kərəmli kimi tanınmış, bura qayıdan ailələr İmarət-Qərvənd icmasına aid olduğu üçün sənədlərdə İmarət-Gərravənd (İmarət-Qərvənd) kimi qeyd edilmişdir.

İmarət-Qərvənd (Kərəmli) Ağdərə (Mardakert) rayonunun ən böyük azərbaycanlı türk əhalisi yaşayan kəndi olmuşdur. 1991-ci il sentyabrın 17-dən 24-nə qədər gedən döyüşdə ermənilər kənddə olan rus hərbiçilərinin köməyi ilə evlərin çox hissəsini qarət etmiş və yandırmışlar. Kənd 24 sentyabr 1991-ci ildə işğal edilmişdir. Kənddə salamat qalmış bəzi evlər isə dekabrın 18-də yandırılıb. Kənddə olan rus hərbiçiləri öz «missiyalarını» yerinə yetirərək kəndi tərk etdilər və kənd tamamilə xarabalığa çevrildi.

İmarət-Qərvənd kəndi 1600-ə qədər əhalisi olan 320 təsərrüfatdan ibarət idi. İmarət-Qərvənd və Ağdaban uğurunda gedən döyüşlərdə 15 nəfər şəhid ol-

muş, 47 nəfər yaralanmışdır.

Ağdərə rayonu ləğv edildikdən sonra İmarət-Qərvənd kəndinin ərazisi Kəlbəcər rayonuna verilmiş və kənd rəsmi olaraq Kərəmli kimi qeyd edilmişdir. 2010-cu ilin məlumatına görə burada 302 nəfər qeydiyyatda olmuşdur. İmarət-Qərvənd kəndinin əhalisinin qalan hissəsi isə əsasən Tərtər rayonunda Çardaqlı kəndi adı altında yaşayır. İmarət-Qərvənd adı isə səhlənkarlıq nəticəsində heç bir yerdə qeydiyyatda yoxdur və tarixi adlardan biri beləcə yox olmaqdadır.

Keştək kəndi - Keştək sözü tək-tək məskunlaşan deməkdir, yəni tək köç mənasını verir. Belə ki, Keştək ərazisində məskunlaşan adamlar Dərələyəzdən tək-tək gəlib burada məskunlaşmışlar. Bir ailə gəlib burada məskunlaşandan sonra başqa bir ailə onlara baxıb məskunlaşmış və s.

Keçiliqaya kəndi - bu kəndin yerləşdiyi ərazidə dağ keçiləri yaşayan, böyük qayaları olan dağ olduğuna görə belə adlanır. Kəndin yerləşdiyi ərazi qədim yaşayış məskəni olub. Kəndin bünövrəsini Gəncənin Balçılı kəndindən gələn Hüseyn adlı bir şəxs qoymuşdur.

Kolatağ kəndi - Kolatağ kolətək sözündən götürülmüşdür. Kolətək, yəni meşə ətəyində yerləşən kənd deməkdir. Kol kiçik ağac mənasını verir.

Qasımlar (keçmiş Kilsə) kəndi - bu kəndin əvvəlki adı Kilsə idi. Kəndin ərazisində qədim alban kilsələri olduğuna görə belə adlanırdı. 1992-ci ildə kəndin adı dəyişdirilib onun bünövrəsini qoyan Qasım uşağı adlanan tayfanın şərəfinə Qasımlar adlandırılmışdır.

Qamışlı kəndi - kənd yerləşdiyi ərazinin üst (yuxarı) hissəsində, ətrafında qamış bitən balaca bir göl var. Ona görə də kənd Qamışlı adlanır.

Qazıxanlı kəndinin adı onun bünövrəsini qoyan Qazının şərəfinə belə adlanır.

Qalaboynu kəndi - bu kənd hər birinin başında qala olan iki dağın arasında yerləşdiyinə görə Qalaboynu adlanır.

Qasımbinəsi kəndi - kəndin adı onun bünövrəsini qoyan Qasım adlı bir şəxsin adı ilə bağlıdır.

Qaragüney kəndi - rayonun ərazisində iki Qaragüney kəndi var. Onlardan biri Zülfüqarlı, digəri isə Comərd sovetliyinin ərazisində yerləşir. Bu kəndlər Qaragüney adlanan ərazilərdə yerləşdiyinə görə belə adlanırlar. Qara güney, yəni qara torpağı olan güney deməkdir. Qara torpaq məhsuldar olur, güney isə cənub, isti olan yerdir.

Qanlıkənd - bu kəndin bünövrəsini Keştək kəndindən gələn Mərdan adlı bir şəxs qoymuşdur. 1917-ci il inqilabına kimi kəndin adı Mərdanlı olmuşdur. Sonralar bu kəndin camaatı ilə İlyaslar kəndinin camaatı arasında dəfələrlə qanlı ölüm hadisələri olduğuna görə kənd belə adlandırılmışdır. Başqa bir ehtimalla görə kəndin adı kanqlı türk tayfalarının adı ilə bağlıdır.(49)

Qaraxançallı kəndi - kəndin adı onun bünövrəsini qoyan tayfanın adı ilə

bağlıdır.

Qarabağ xanlığının qoşunu ilə birlikdə yadelli işğalçılara qarşı döyüşən əsgərlər sırasında Kəlbəcərdən olan dəstədə Allahverdi adlı bir şəxs var imiş. O, hündürboy adam olub. Döyüşün qızğın çağında xana xəbər çatdırırlar ki, qoşunun içərisində hündürboy bir əsgər düşmən qoşununu qırıb-çatır (öldürür). Döyüşdən sonra xan həmin əsgəri yanına çağırtdırıb təşəkkür edir və ona bağışlamaq üçün bir qılınc sifariş edir. Qılınc Allahverdinin boyunun hündürlüyünə görə uzun olur. Qılıncın uzunluğuna görə də ona Karaxançalı ləqəbi verirlər. Kara türkcə böyük deməkdir, karaxançal, yəni uzun xançal. Kəndin bünövrəsini də XVI-XVII əsrlərdə həmin Karaxançalı Allahverdi qoyub.

Qılınclı kəndi - kəndin adı onun bünövrəsini qoyan qılınclı tayfalarının adı ilə bağlıdır.

Dal Qılınclı kəndi - kəndin adının birinci hissəsi yuxarı mənasını verir, yəni Qılınclı kəndinə nisbətən yuxarı hissədə yerləşən Qılınclı deməkdir.

Qaraçanlı kəndi - bu kəndlər (üç kənd: Aşağı, Orta və Baş Qaraçanlı) Qoçdaş dağının ətəyində yerləşirlər. Bu dağ həmişə dumanlı, çiskinli olur. Çən el arasında dumanlı-çiskinli hava şəraitinə deyilir. Buradan da Qaraçanlı (qara çənli) sözü yaranmışdır. Bu kəndin ərazisində «Uluxan» adlı qədim alban qalası var. Ona görə də bu kəndə Uluxan Qaraçanlısı da deyirlər.

Qozly kəndi - kəndin adı onun yerləşdiyi ərazidə bol məhsul verən qoz ağaclarının çox olması ilə əlaqədardır.

Qozlu körpü kəndi - bu kənd Tərtər çayının sahilində yerləşir. Həmin ərazi qoz ağacları ilə boldur. Çox güman ki, kəndin yerləşdiyi ərazidə qoz ağaclarından çay üstündən körpü salındığına görə belə adlanır.

Quzeyçirkin kəndinin adı onun bünövrəsini qoyan «Quzeyçirkin» adlanan qədim türk tayfasının şərəfinə belə adlanır.

Qızılqaya kəndi - bu kəndin ərazisində qırmızı rəngə çalan (qızıla bənzər) qayaların, dağ silsilələrinin olması ilə əlaqədar kənd belə adlanır.

Laçın kəndi - kəndin bünövrəsini XVIII əsrdə Laçın rayonundan gələn Xudayar, Allahyar və Bərxudar qoymuşlar. Xudayar və Allahyar qardaşdırlar. Kəndin adını öz rayonlarının adı ilə adlandırmışlar.

Digər bir variantla görə kənd Laçın dağının ətəyində yerləşdiyinə görə belə adlanır. Laçın sözü quş adıdır. Əlçatmaz sıldırım qayaları olan dağlarda laçın quşu yaşayır. Laçın dağının əlçatmaz sıldırım qayaları var. Laçın yalçın, sıldırım mənasını verir.

Lev kəndi - bu kəndin ərazisində qədim albanların «Lök» adlı bir qalası var. «Lök» sözü el arasında «Löy» səslənir. Lök və Löy sözləri tədricən assimilyasiya olunaraq Lev şəklinə düşmüşdür.

Məmməduşağı kəndi - kəndin bünövrəsini Məmmədüşağı adlı tayfa qoy-

duğuna görə kənd belə adlanır.

Məmmədsəfi kəndi - kəndin bünövrəsini Məmməd adlı bir şəxs qoymuşdur. Bu yerlərdə qış çox sərt keçdiyindən Məmməd fikirləşir ki, qış 3-4 ay çəkər, ona görə də mal-qoyuna 3-4 aylıq ot-yem tədarüki görünür. Ancaq qış 5-6 ay çəkir, mal-qoyunun otu, yemi qurtarır və mal-qara məhv olur. El arasında onun bu hərəkətinə Məmmədin səhfi deyirlər və kəndin adını da Məmmədsəfi adlandırırlar.

Mərcimək kəndi - bu kəndin ərazisində yaşayan iki nəfər mərc gəlirlər ki, filan bitki burada bitməz. Biri deyir bitər, o birisi deyir bitməz. Bu bitkinin burada bitməsinə əmin olan adam o birisinə deyir ki, mərcimi ək, o birisi həmin bitkini orada əkir və bitki bitib, inkişaf edir. Mərcimək dənli bitki növüdür. Mərcimək sözü də buradan yaranmışdır.

Mehmana kəndinin adı onun bünövrəsini qoyan Mehman adlı bir şəxslə bağlıdır. Mehman sözünün mənası qonaq deməkdir.

Milli kəndi (üç kənd: I-II-III Milli kəndləri) - bu kəndin adı Dərələyəzdən gəlib onun bünövrəsini qoyan «Millilər» adlanan tayfanın adı ilə bağlıdır.

Başqa bir variantda görə kəndin bünövrəsini qoyanlar Qərbi Azərbaycanın Vədi mahalının Milli dərəsi deyilən ərazisindən gəlirlər və kəndi öz keçmiş yerlərinin adı ilə adlandırıblar.

Mollabayramlı kəndi - kənd Bayram adlı bir mollaının şərəfinə belə adlanır. Hal-hazırda kəndin ərazisi Zar kəndinə məxsus olub. Kəndin sakinləri bu kəndin cənubunda yerləşən qayaların altında «köhnə kənd» adlanan ərazidə yaşayırmışlar. Bu qayaların uçub-dağılmaq qorxusu var imiş. Bayramın arvadı Cahən Zarlı Məşədi Rəşonun qızı olduğundan Məşədi Rəşo özünə məxsus olan torpaq ərazisininin bir hissəsini yeni kənd salmaq üçün Molla Bayrama bağışlayıb.

Mozkənd - kəndin yerləşdiyi əraziyə Mozun dərəsi deyirlər. Moz mozalan sözündən götürülmüşdür. Bu ərazilərdə iribuynuzlu mal-qara saxlamaq üçün çox yaxşı şərait vardır. İsti yay günlərində mozalanlar iribuynuzlu malları (inəkləri, öküzləri, danaları və s.) sakit olmağa qoymur, onları dişləyirlər. Mallar mozalanların əlindən zinhara gəlirlər, özlərini dəli kimi aparırlar. Bu yerlərə bəzən də «Dəli moz» deyirlər. Kəndin adı buradan götürülmüşdür.

Moz Qaraçanlı kəndi - kəndin yerləşdiyi əraziyə Mozun dərəsi deyirlər. Moz mozalan sözündən götürülmüşdür. Bu yerlərə bəzən də «Dəli moz» deyirlər. Qaraçanlı sözü qara çən, yəni dumanlı çiskinli hava şəraitinə deyilir. Kəndin adı moz və qaraçanlı sözlərindən əmələ gəlmişdir.

Nadixanlı kəndi - kəndin adı Dərələyəzdən gəlib onun bünövrəsini qoyan Nadirxan adlı bir şəxsin şərəfinə belə adlanır.

Narınclar kəndi - kəndin adını Ağdam rayonunun İsmayılbəyli kəndindən bu kəndə ərə gələn İsmayıl bəyin qızı Narin xanımın şərəfinə Narınclar ad-

landırıblar.

Nəcəfahlar kəndi - kəndin adı İrandan gəlib onun bünövrəsini qoyan Nəcəf və Alı adlı iki qardaşın adı ilə bağlıdır.

Nəbilər (keçmiş Quşyuvası) kəndi - kəndin ərazisi meşəlikdir və həmin ərazidə çox sayda quş yuvası olduğuna görə Quşyuvası adlanırdı. 1992-ci ildə kəndin adı dəyişdirilib onun bünövrəsini qoyan Nəbi adlı şəxsin şərəfinə Nəbilər adlandırılıbdır. Nəbilər, yəni Nəbinin nəslindən olanlar yaşayan kənd deməkdir.

Otaqlı kəndi - kənd ağsaqqallarının söylədiklərinə görə bir kişi öz oğlunu evləndirəndən sonra gəlin qocalara yaxşı baxmadığına üçün, oğlanın atası oğluna və gəlininə onun evində yaşamalarına icazə vermir. Oğlan yaşayış yeri axtararkən meşədə üstü açıq olan köhnə tağbənd bir tikiliyə (otağa) rast gəlir. Oğlan bu binanın (otağın) üstünü örtüb öz ailəsi ilə orada məskən salır. Ona görə də kəndin adı Otaqlı adlanır.

Otqışlaq kəndi - kənd otu bol olan qışlaq yerində salındığına görə belə adlanır.

Oruclu kəndinin adı Laçın rayonunun Oruclu kəndindən gəlib onun bünövrəsini qoyan Oruc adlı şəxslə bağlıdır.

Pirilər kəndinin adı onun bünövrəsini qoyan Pirməmməd adlı bir şəxslə bağlıdır.

Rəhimli kəndi (keçmiş Aşağıxaç) - bu kəndin bünövrəsini bir neçə ailə qoyub. Həmin ailələr heyvandarlıqla məşğul olmuşlar. Onlar dağın dibində yerləşən Aşağı arxac adlanan ərazidə yaşayırmışlar. Buradan da Aşağı arxac sözü yaranmışdır. 1992-ci ildə kəndin adı dəyişdirilərək onun bünövrəsini qoyan Rəhim adlı bir şəxsin şərəfinə Rəhimli adlandırılmışdır.

Sarıdaş kəndi - kənd Sarıyal dağının ətəyində yerləşir. Sarıyal dağının ətəyində və kəndin yerləşdiyi ərazidə olan daşlar sarı rəngdədir. Elə buradan da Sarıyal və Sarıdaş sözləri yaranmışdır.

Seyidlər kəndi - kəndin bünövrəsini Gədəbəy rayonunun Arıx kəndindən gələn Seyid Allahverdi, Seyid Məmmədali, Seyid Nəbi və Seyid Bayram adlı şəxslər qoymuşlar. Ona görə də kəndin adı Seyidlər adlanır, yəni bünövrəsini seydilər qoyan kənd.

Soyuqbulaq kəndi - kəndin ərazisində soyuq bulaqlar olduğuna görə kənd belə adlanır.

Susuzluq kəndi - bu kəndin ərazisində su qıtlığı olduğundan kənd belə adlanır.

Şaplar kəndi - ağsaqqalların dediklərinə görə Kəlbəcərin bünövrəsini qoyanlardan biri, Məmməd kişinin Şapı adlı bir qızı olub. Məmmədin Yuxarı Ayrımdan (Dal Ayrımdan) Tanrıverdi (Taro) adlı bir nökeri var imiş. Məmməd qızını öz nökeri Tanrıverdiyə əvə verəndən sonra bu kəndin yerləşdiyi ərazini

qızına cehiz kimi bağışlayır və o yeri Şaplar adlandırırlar.

Şahkərəm kəndi - Çovdar və Kərəm adlı iki çodar məskunlaşmaq üçün Çovdar və Şahkərəm kəndlərinin ərazilərinə gəlibər. Çovdar kişi Çovdar kəndinin bünövrəsini, Kərəm isə Şahkərəm kəndinin bünövrəsini qoyubdur.

Yaşlı kəlbəcərlilərin dediklərinə görə, bir şah Kərəm məskunlaşan əraziyə qonaq gəlir. O vaxtlar şahlar adətən 40 nəfər atlı ilə səfərə çıxarmışlar. Kərəm şaha yaxşı qulluq eyləyir. Kərəmin 40 nəfər nökər-naibi şahın və onun dəstəsinin atlarına, qadın qulluqçuları isə şaha və onun əshabələrinə layiqincə qulluq edirlər. Şah Kərəmin belə layiqli adam olduğuna çox heyran qalır. Şah Kərəm gildən evə qayıdarkən Kərəmə deyir ki, sən Kərəm yox, şah Kərəmsən. O vaxtdan kəndin adı Şahkərəm adlanır.

Şeyinli kəndinin adı onun bünövrəsini qoyan Şeyin adlı bir şəxslə bağlıdır.

Şurtan kəndi - çox ehtimal ki, Şurtan sözü şur sözündən yaranıbdir. Şur - zövq, təbiətə vurğunluq deməkdir. Həqiqətən də Şurtan kəndinin yerləşdiyi ərazi zövq oxşayan, gül-çiçəyə bəzənmiş çəmənlikdən, səfali dağlardan ibarətdir.

Tatlar kəndi - bu kəndin bünövrəsini Dərələyəzdən gələn Şano adlı bir şəxs qoymuşdur. Şanonun Cəfər adlı oğlu və bir qızı varmış. Şanonun oğlu Cəfərdən olanlara Cəfərlilər deyirlər. Rəvayətə görə Şanonun tat millətindən olan bir nökeri də varmış. Şano öz qızını ona ərə verir. Qızdan olan uşaqlara tatdan olanlar deyirlər. Tatlar sözü də buradan yaranmışdır.

Taxtabaşı kəndi dağ yüksəkliyində düz olan bir ərazidə yerləşdiyinə görə belə adlanır. Türk dilində taxta dağ yerlərində, yüksəkliklərdə düz olan ensiz sahələrə deyirlər.

Kəndin yerləşdiyi ərazi qədim yaşayış məskəni olub. Kəndin ərazisi heyvandarlıq üçün əlverişli olduğuna görə 1939-cu ildə Xallanlı kəndindən Hüseyinov Səlim və Hüseyinov İsmayıl adlı iki qardaş köçüb yeni Taxtabaşı kəndinin bünövrəsini qoyublar.

Təkdəm kəndi ərazisində tək bir ev, tikili olan ərazidə salındığına görə belə adlanır. Yerli əhali arasında bir ev olan yerlərə tək evli və ya təkdəm deyilir.

Təkəqaya kəndi - bu kəndin yaxınlığında dağ keçiləri yaşayan və başında böyük bir düz olan qaya var. Həmin qayada dağ keçiləri yaşadığına görə kənd Təkəqaya adlanır. Təkə keçinin erkəyinə deyilir.

Tövlədərə kəndi - bu kəndin ərazisində qış və yay aylarında mal-qoyun saxlamaq üçün çox əlverişli bir şərait olduğundan, bu ərazidə Çıraq kəndinin sakinləri tövlə (mal damı) tikib heyvandarlıqla məşğul olurlar. Sonralar həmin yerdə yaşayış məskəni salıb adını tövlədərə, yəni tövlələr yerləşən dərə qoyublar. Kəndin bünövrəsini Məmmədali adlı bir şəxs qoymuşdur. O, kənd camaatının ulu babası sayılır.

Tirkeşəvənd kəndi - bu kənd 1937-ci ilə kimi Bəylik adlanıbdır. Kənddə çox sayda bəy (Gəray bəy, Həmid bəy, Xosrov bəy, Cavad bəy, Rüstəm bəy, Firudin bəy, Əsəd bəy, Səlim bəy, Məşədi Kərim bəy, Əşrəf bəy, Ədil bəy və başqaları) yaşadığından Bəylik adı verilib. 1937-ci il repesiyasından sonra kəndin adı Tirkeşəvənd adlandırılıbdır.

Digər bir variantda görə kəndin yaxınlığında Tutxun çayı üzərindən türklər tir atıb körpü düzəldiklərinə görə Tirkeşəvənd adlanır, yəni türk keçən bənd.

Kəndin ərazisi qədim yaşayış məskəni olub. Başqa bir variantda görə bu ərazidə ilk məskunlaşan XVI-XVII əsrlərdə Laçın rayonundan gələn Qotur Məmməd olubdur. O, bu əraziyə gələndə uçulub-dağılmış kənddə divarının üstündə tirkeşəvənd və tiri qalan bir evə rast gəlib. Ona görə də kəndin adını Tirkeşəvənd qoyubdur. Keçmiş zamanlarda yaşayış damlarının (evlərin) divarının üstünə yoğun tir qoyurmuşlar. Bu tirin adı tirkeşəvənd olub, yəni tirkeçən bənd, tirləri bir-biri ilə bağlayan bənd deməkdir. Həmin tirin üstünə isə bir divardan o biri divara keçən tirləri qoyurmuşlar. Qotur Məmmədin oğlu Kərbəlayı Tanrıverdinin oğlu Kərbəlayı Bəxtiyar Laçın rayonunun Bülövlük bəyliyindən Alməmməd bəyin qızı Pərixanla evlənilir. Qaynatasının təqdimatına görə ona da bəy titulu verilib. Bu hadisədən sonra kənddə bəylərin sayı çoxalır və kənd 1937-ci ilə qədər Bəylik adlanır.

Vəng kəndi - rayonun ərazisində bir neçə Vəng kəndi var. Bu kəndlər qədim alban məbədləri olan ərazilərin yaxınlığında salındığına görə belə adlanırlar. Vəng albanca məbəd (məbəd olan ərazi) deməkdir.

Yanşaq kəndi - Yanşaq sözünün mənası aşıq deməkdir. Kənd məşhur aşıqlar məskəni olmuşdur.

Kəndin bünövrəsini XIX əsrin əvvəllərində Tovuz rayonunun Seyidlər kəndindən gələn Seyid Əsəd, Laçın rayonundan gələn Qazıxanlı Allahverdi və Goranboydan gələn Mehbalı qoymuşlar.

Yanşaqbinə kəndi - bu ərazi Yanşaq kəndinin binə yeri imiş. Kəndin sakinləri Yanşaq kəndindən ayrılan adamlardır. Onlar mal-qoyun saxlamaq üçün binə yerində məskunlaşmışlar. Binə qışda mal-qoyun saxlanılan yerə deyirlər. Yanşaqbinə, yəni binə yerində yerləşən (salınan) Yanşaq deməkdir.

Yellicə kəndi - bu kənd həmişə külək əsən, yel olan dağ ətəyində yerləşdiyinə görə belə adlanır.

Yuxarı Orataq kəndi - kəndin adı dağ yüksəkliyində yerləşən qala, ev mənasını verir.

Zar kəndi - bu kənd tarixdə Şəhrizər kimi tanınır. 1970-1980-cı illərə kimi yaşayan çoxyaşlı sakinlər Zara Şəhrizər deyildiyini öz ata-babalarından eşitdiklərini söyləyirdilər. Zər sözü qızıl deməkdir. Şəhrizər, yəni qızılla zəngin olan şəhər deməkdir. Belə ki, Zarın ərazisində torpağın altından tez-tez tapılan

qızıl dəfinələr bu sözün həqiqət olmasını təsdiq edir. Əfsuslar olsun ki, Şəhrizəf sözünün Zar sözünə keçməsi tədqiq edilməmişdir.

Kəndin axırıncı dəfə məskunlaşması təxminən XVI-XVII əsrlərə təsadüf edir. Cəfər Qoca adlı bir şəxs Dərələyəzdən gəlib Zarin ərazisi olan Çaxmaqda ev tikib, bir müddət yaşayandan sonra həmişəlik olaraq Zara köçərək orada məskunlaşıb. Çaxmaqdakı evləri (damları) isə binə yeri kimi istifadə edib. Həmin damlar 1993-cü il işğalına kimi qalırdı. Sonra başqa yerlərdən digər şəxslər köçüb burada məskunlaşdılar.

Zallar kəndinin adı onun bünövrəsini qoyan Zallar tayfasının şərəfinə belə adlanır.

Kəndin bünövrəsini XIX əsrin ortalarında Şəmşəddin mahalından gələn Zalzadə Zal Qazıxanlı qoymuşdur. O, Qaçaq Kərəmin əmizadəsidir. Zal kişinin beş oğlu: Kərbəlayı Zeynal, Tapdıq, Aslan, Məstan və bir qızı Anaxanım olub. Anaxanım Aşıq Ələsgərin həyat yoldaşdır. Aslanın oğlu Zal Qurban rayonda inqilab komitəsinin sədri və ilk sovet sədri olubdur.

Zağalar kəndi - bu kəndin ərazisində çox sayda zağalar vardır. Zağa kahaya, mağaraya deyilir. Deyilənə görə kəndin bünövrəsini qoyanlar ilk vaxtlar həmin zağalarda yaşayırmışlar. Kəndin adı buradan götürülmüşdür.

Zəylik kəndi - bu kəndin yerləşdiyi ərazidə kristal şəkilində «Zəy» adlanan kimyəvi maddə çıxır. Zəy bəzi mikrobları məhv edir. Zəylik sözü (yəni zəy olan ərazi) buradan götürülmüşdür.

Zərqulu kəndi - kəndin yerləşdiyi ərazi qədim yaşayış məskəni olub. Onun bünövrəsini XV-XVI əsrlərdə Şano adlı şəxs qoyub. Bu ərazidə çox sayda qızıl quyuları var. Burada quyu dağ-mədən lağımı mənasındadır. Zər qızıl deməkdir. Görünür nə vaxtsa ərazi Zərquyular adlanıb, sonralar söz assimliyasıya olunaraq Zərqulu formasına keçib. Kəndin adı buradan götürülüb.

Zivel kəndi - Zivel sözü zolaq deməkdir. Kənd iki çayın, Qurusələf və Qaraarxac çaylarının axdığı iki dərənin arasında yerləşir. Dərə zolaq şəkilində şərqdən qərbə doğru uzanır. Kəndin adı buradan götürülmüşdür.

Zülfüqarlı kəndinin adı Zülfüqar adlı bir şəxslə bağlıdır.

4.6. Yer adlarının mənşəyi

4.6.1. Çay adlarının mənşəyi

Tərtər çayı

Tərtər - təmiz, pak, saf su deməkdir. Həqiqətən də bu çayın suyu həmişə göz yaşı kimi təmiz olur.

Tutxun çayı

Tutxun el arasında bulanıq olan suya deyirlər. Bu çay çox sürətlə axdığına görə onun suyu həmişə bulanıq olur.

4.6.2. Göl adlarının mənşəyi

Alagöllər

Bu göllərin ətrafı-torpaq ərazisi ala-boz rəngə çaldığına görə Alagöllər adlanır. Göllərin suyunun rəngi də ala rəngə çalır.

4.6.3. Bulaq adlarının mənşəyi

Ağa bulağı

Bu bulaq Başlıbel ərazisində Ağcaqız yaylağında yerləşir. Bulağın yanındakı yurda Ağdamın Xıdırlı kəndinin sakinləri çıxardılar. Yay vaxtı imiş. Başlıbeldən Məşədi Cəfər bu bulağı daşla düzəldirmiş. Qız-gəlinlər su gətirməyə gəndəndə görürlər ki, bulağın yanında bir kişi var. Onlar geriye qayıdırlar. Kişilər qızlardan soruşurlar ki, niyə su gətirmədiniz. Qızlar əhvalatı danışirlar. Kişilər bulağın yanına gələndə görürlər ki, Məşədi Cəfər bulağı daşdan düzəldir. Qadınlara deyirlər ki, ağa bulaq düzəldir. Ağa seyidə deyirmişlər. Ağa sözü buradan götürülüb.

Ceyran bulağı

Keçmiş zamanlarda bu bulağın ətrafında ceyranlar yaşayırmış. Ceyranlar su içmək üçün bu bulağa gələrmış. Ona görə də bulaq Ceyran bulağı adlanır.

4.6.4. Dağ adlarının mənşəyi

Ağduzdağ

Bu dağ Keytidağ silsiləsinin cənub-şərqiində yerləşir. Minlərlə mal-qoyun yay aylarında yaylamaq üçün bu dağın qoynuna çıxarılır. Mal-qoyuna duz vermək üçün böyük, üst hissəsi düz olan daşlardan (duzdaxlardan) istifadə edirlər. Dağın

ətəyində çox sayda duzdaxların olduğuna görə bu dağ Ağduzdağ adlanır.

Ayıçınqılı dağı

Bu dağ küllü miqdarda böyük çınqıllıqlardan (sal daşlardan) ibarətdir. Bu çınqıllıqlarda ayı yaşadığına görə belə adlanır.

Çilgöz dağı

Çil ağ-boz, xal-xal mənasını verir. Göz dağ aşırımına deyilir. Yəni çil-çil olan, ağ-boz rəngə çalan gəzi olan dağ deməkdir. Bu dağın fotosəkli kitabda var.

Dəlidağ

Dəlidağın zirvəsində və onun ətrafında gün ərzində hava şəraiti bir neçə dəfə dəyişir. Gah gün çıxır, gah yağış yağır, gah duman-çiskin, gah da qar-boran olur. Dağın belə dəyişənliyinə görə Dəlidağ adlanır.

Dikpiləkən dağı

Bü dağ hündür sıldırımliqlardan ibarətdir. Dağın quruluşu pilləkəni xatırladır. Ona görə də bu dağ Dikpiləkən adlanır. Dağın foto şəkli kitabda var.

İldırım dağı

Bu dağın bir hissəsini ildırım (şimşək) vurub dağıdıb. Ona görə də İldırım dağı adlanır.

Keyti dağı

Şifahi mənbələrə görə Keyti və Mehdi adlı iki qardaş var imiş. Onlar dağlarda ovçuluq edirmişlər. Bir gün qardaşların biri evdə qalıb yemək hazırlamaqla məşğul olur, o biri qardaş isə ova gedir. Ova gedən qardaş bir maral vurub, onun dərisini soyub əyninə geyinir. O, evə qayıdıb qapını açıb içəri girmək istəyəndə evdə qalan qardaş onun maral olduğunu güman edib, onu gullə ilə vurur. Maral yıxılır. O, yaxınlaşanda görür ki, bu onun maral dərisi geyinmiş qardaşıdır. Qardaşını ölmüş görəndən sonra özünü də gullə ilə vurub öldürür. İki qardaşın qəbri Keyti dağının zirvəsində yerləşir. Keyti dağının adı bu əhvalatdan götürülmüşdür. Qeyd etmək istəyirəm ki, qocaman adamların söylədiklərinə görə 1700-1800-cü illərə qədər Keyti dağının ərazisində xırda meşəliklər olubdur. Bu ərazilərdə çöl heyvanlarından maral, əlik, ayı və başqaları yaşayırmış.

Keçəldağ

Bu dağın başında ot ara-sıra bitir. Dağ sanki keçəl adamı xatırladır. Ona görə də Keçəldağ adlanır. Dağın fotosəkli kitabda var.

Qonurdağ

Bu dağın döşü-ətəyi boz-qara rəngə, qonur rəngə bənzədiyinə görə Qonur dağ adlanır. Qonur, Qonqur adlı dağlar rayonun ərazisində bir neçə yerdə var.

Qızılaxac dağı

Qızıl qırmızı mənasını verir. Arxac yay aylarında mal-qoyun saxlanılan yerə deyilir. Qızılaxac, yəni ətəyində-döşündə, dağın dibində boz rəngə çalan arxac yeri olan dağ deməkdir.

Qoçdaş dağı

Bu dağın zirvəsində qədim alban qəbiristanlığı var idi. Qəbirüstü daşlar at, qoç, sandıq və s. şəkilində idu. Qadın qəbirlərinin üstündə sandıq formasında düzəldilmiş daşlar, kişi qəbirlərinin üstündə isə at və qoç şəkilində yonulmuş daş abidələri vardır. Bu qəbiristanlıqda olan qoç abidələrin sayı o biri abidələrin sayından xeyli çox idi. Ona görə də dağın adı Qoçdaş adlanır.

Laçınqaya dağı

Laçın sıldırım qayaları olan dağlara deyilir. Laçın yalçın, hündür, sıldırım mənasını verir. Laçın həm də quş adıdır. Laçın quşu hündür, əlçatmaz qayaları olan dağlarda yaşayır. Dağın adı buradan əmələ gəlmişdir.

Başqa bir rəvayətə görə Laçın adlı kasıb bir oğlan bir varlı kişinin qızını, qızda oğlanı sevirmiş. Qızın atası belə bir şərt qoyur ki, hansı oğlan ona bir dağ keçisini ovlayıb gətirsə, qızı ona verəcək. Dağ keçiləri əlçatmaz hündür qayaları olan dağın döşündə yaşayırmış. Qızı sevən Laçın dağ keçisini ovlamağa gedir. Oğlan bir keçi vurur. Keçinin cəmdəyi yuvarlanıb dağın döşündə yerləşən sıldırım qayaların birinin səkisinə düşür. Həmin səkiyə enmək çox təhlükəli imiş, ora enən adamın geriyə qayıdıb çıxması qeyri - mümkün imiş. Ələcsiz qalan oğlan səkiyə enir, səkinin üstündən kəndir sallayırlar, oğlan keçinin ətini kəndirə bağlayır, başqaları isə ətini yuxarı çəkirlər. Oğlanın həmin səkidən çıxması mümkün olmur. Bu xəbəri qıza çatdırırlar. Qız tez gəlir qayanın başına və «Laçın qayıt» deyər çağırmağa başlayır. Qızın səsinə eşidəndə Laçının qollarına qüvvət gəlir, səkidən yuxarı dırmaşmağa başlayır və həmin səkidən sağ-salamat çıxır.

Bu hadisəni sevgi-məhəbbətin gözə görünməz ilahi bir qüvvə olduğu ilə bağlayırlar. Həmin gündən o dağ Laçın qayıt dağı adlanır. El arasında isə Laçın qaya kimi ad alır.

Malqırılan dağ

Bu dağ Keçiliqaya kəndinin ərazisində yerləşir. Dağda otların arasında zəhərli otlar bitir. Bu otlar mal-qoyunu zəhərləyir. Nə vaxtsa həmin zəhərli otlar mal-qaranın kütləvi surətdə qırdığına görə dağ Malqırılan adlanır. Yerli camaatın

dilində malların qırılması - malların ölməsi, məhv olması kimi işlənir.

Mıxtökən dağı

Azərbaycan-erməni savaşında ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vəhşilik, sadizm hərəkətləri haqqında məlumat Laçınlı Sultan bəyə çatır. O, öz silahlı dəstələrini Göyçə mahalına azərbaycanlılara köməyə göndərir. Atlı dəstəsi o qədər sürətlə gedir ki, Mıxtökən dağının ətəyində atların nallarının mıxları tökülür. Dağın döşü sərt daşlardan ibarət olduğundan atların nallarının mıxlarının baş hissəsi sürtülüb yeyilir və nallar düşür. Ona görə də bu dağa Mıxtökən dağı deyilir. Yəni, dağ o qədər daşlı, çınqıllıdır ki, atın nalını tökür.

Murov dağı

Qədim türk dilində iki çayı ayıran dağ silsiləsinə murov deyilir. Murov dağı Kür və Tərtər çaylarını ayıran dağ silsiləsi olduğuna görə belə adlanır.

Nərdivan dağı

Bu dağın ətəyi (döşü) çox sıldırım olduğundan dağa çıxmaq üçün nərdivan formasında qazıb yol düzəldiblər. Ona görə də dağ Nərdivan dağı adlanır.

Sultanheydər dağı

Qocaman el ağsaqqallarının söylədiklərinə görə Şah İsmayıl Xətəinin atası Soltan Heydər yay aylarında bu dağlarda düşərgə salıb dincələmiş. Ona görə də bu dağ Sultanheydər adlanır.

4.6.5. Digər adlarının mənşəyi

Ağcaqız yaylağı

Bu yaylaq Başlıbel kəndinin ərazisində yerləşir. Qarabağdan Ağcaqız adında varlı bir qadın yaylamaq üçün bu yaylağa gəlmiş. Ona görə də bu yer Ağcaqız yaylağı adlanır. Ağca sözünün mənası ağ deməkdir.

Başqa bir variantda deyilir ki, həmin yaylaqda yaşayanlar arasında Ağca adında bir qız olub. Həmin qızı bir bəy özünə zorla almaq istiyir. Qız isə narazı olduğundan özünü orada öldürür. Qızın qəbri bu yaylaqdakı yurd yerində son zamanlara (1993-cü ilə) qədər qalırdı. Bu hadisəyə görə yaylalığın belə adlandırıldığı da ehtimal edilir.

Ağırılıqgizlənən

Bu yer Abdullaşağı kəndinin ərazisindədir. Təxminən 1905-1918-ci illər ərəfəsində Abdullaşağı kəndinə bir erməni gəlir. O, kəndin kənarında yerləşən

bir evə qonaq olur. Evin kişisi evdə yox imiş. Evdə olan Püstə adlı qadın erməninin düz niyyətli olmadığını başa düşür və onu dayandoldurum tufəngi ilə öldürür. Sonra onu atın quyruğuna bağlayıb kənddən aralıdakı hündür dağa aparıb, çınqıllıqdakı daşların arasında basdırır. Bir müddətdən sonra oradan pis qoxular gəlməyə başlayır. Deyilənə görə 2 ilə yaxın bu pis qoxular oradan getmir. Kəndin əhalisi orada vəhşi heyvanların (ayıların) leş (ağırliq) gizlətdiyini zənn edərək həmin yeri «Ağırliqgizlənən» adlandırıblar.

Bayramdaşları

Bayramdaşları Zar kəndinin ərazisində, Keytidağ silsiləsinin cənub-qərb hissəsi olan Qazanuçan dağının zirvəsində yerləşən iki ədəd qoşa daşlardır. Yerli sakinlər hansı ildə Novruz bayramının vaxtını bilməyəndə həmin daşlar vasitəsi ilə təyin edirdilər. Novruz bayramı günü günəş həmin iki daşın tən ortasından batırdı. Bu təyin edilmə üsulu bir neçə əsrlər boyu sınılımıqşdır. Bu təyin etməyə görə həmin daşlar Bayramaşları adlanır.

Bəşirin damı

Dam Zallar kəndinin ərazisində yerləşir. Aşıq Ələsgərin oğlu Bəşir Göyçədə kəndin koxasını öldürəndən sonra qaçıb dayıların yanına gəlir. Dayıları kəndin Murova tərəf çıxacağında, dağın sinəsində qayaları çapıb bir dam düzəldilər. Bəşir həmin damda gizləniib, yaşamağa məcbur olub. Ona görə də həmin dama Bəşirin damı deyirlər.

Hacı Əhməd (Soyuqbulaq) körpüsü

Körpü Soyuqbulaq kəndinin ərazisində Tərtər çayının üstündə yerləşir və Soyuqbulağa gedən yeganə yoldur.

Ռի էօձձօձձձ էյի օ ռձէի է Ասւի Բւի յձ էթժի օի օ իչ օյօնէ օյնձէնէ Աննասի օ էի օձ օձձէնէ օյ ի ի օի օձիւ ի օձնուիւ.

Hacı Əsədin körpüsü

Körpü Zəylik kəndinin şimal-qərbində, Dərəyurdu çayının üstündədir. Körpünü kənd sakini Hacı Əsəd adlı bir şəxs 1927-ci ildə inşa etdirib və onun adını daşıyır.

Körpü Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001-ci il tarixli 132 sayılı Qərarı ilə təsdiq edilmiş «Dünya əhəmiyyətli daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin» siyahısına respublika əhəmiyyətli tarixi abidə kimi daxil edilib.

Günortaqayası

Qaya Şurtan kəndinin qərbində, Tərtər çayının şərqində 200-300 m yüksəklikdə yerləşir. Qədim zamanlarda, saat olmayan vaxtlarda həmin qaya vasitəsi ilə günorta vaxtı təyin edildiyinə görə Günortaqaysası adlanır. Günorta vax-

tı günəş həmin qayanın hər yerini işıqlandırır. Bu üsul əsrlər boyu sınılanmış sürətdə davam etmişdir. Bu qaya Zar, Zəylik, Bəzixana, Mollabayramlı, Zivel kəndlərinin ərazilərindən və Keytidağ silsiləsinin istənilən hissəsindən müşahidə edilirdi.

İldırımvuran qaya

Bu qaya Bəzixana kəndinin «Güney» adlanan ərazisində, Qırmızıqayadan şimal-şərqdə 50-100 m yüksəklikdə yerləşir. İldırım (şimşək) həmin qayanı vurub darmadağın etdiyinə görə qaya İldırımvuran qaya adlanır.

Hərizəqaya

Bu qaya Almalıq kəndinin ərazisində yerləşir və yaylaq yeri kimi məşhurdur. Qaya səsi əks etdirdiyinə görə belə adlanır.

Başqa bir rəvayətə görə, yaz-yay aylarında camaat yaylağa köçən vaxtı Qaçaq Nəbi gəlib burada məzlumların, kasıbların şikayətinə baxarmış. Bu hadisə ilə əlaqədar olaraq Ərizəqaya adlanıb. Daha sonralar söz assimliyasıya olunaraq Hərizəqayaya çevrilib.

Qoturlu zonası

Laçın rayonundan Qotur Məmməd adlı bir şəxs indiki Əsrək, Zərqulu, Tirkeşəvənd və ətrafıyanı əraziləri mənimsəyib, orada məskunlaşdığına görə bu ərazi Qoturlu zonası adlandırılıb.

Məmmədhüseyn (Hacı Sevdimalı) körpüsü

Məmmədhüseyn (Hacı Sevdimalı) körpüsü XVIII-XIX əsrlərdə İstisuyun cənub-şərqində, Bağırsaqda Turş suyun yanında Tərtər çayı üstündə tikilibdir. Bu körpü elat yolunun (arandan dağa - Sarıyerə və Qaraarxaca köçənlərin yolu) Tərtər çayından keçən sahəsində yerləşir. Yaz-yay aylarında Tərtər çayında daşqınlar köçlərin keçməsinə imkan vermədiyindən köçərgilər bir neçə gün çayın sahilində qalıb, çayda daşqının-selin azalmasını gözləyirmişlər. Bu isə narahatçılıq törədirmiş. Bu səbəbdən İmişli rayonundan Məmmədhüseyn adlı bir şəxs öz vəsaiti ilə bu körpünü tikdirib və onun adını daşıyır. Bu körpüyə bəzən də Məmmədhüseynin oğlu Hacı Sevdimalının adı ilə Hacı Sevdimalı körpüsü də deyilir.

Pəriçinqılı

Pəriçinqılı Gəlinqaya ətrafında daşlı-çinqıllı böyük bir əraziyə deyilir. Rəvayətə görə bir varlının oğlu bir çoban qızına aşiq olur. Çoban qızının oğlandan xoşu gəlmir. Bir gün qızlar dağda pəncər yığan vaxtı həmin oğlan öz dostları ilə oraya gəlib çoban qızını qaçırır. Yolda çoban qızı oğlanı aldadıb qaçmağa nail olur. Ancaq oğlan qızı rahat buraxmır. Əlacsız qalan qız öz əmisi qızı ilə böyük bir çinqıllıqda qayaların altında gizlənməli olurlar. Onların sorağı hər yana yayı-

lır. Taleyindən narazı olan qızlar onların yanına yığışırlar. Bu qızların dəstəsi əfsanəyə çevrilir. Qızların çınqıllıqlara girdiklərini görünlər olur. Ancaq heç kəs cürət edib çınqıllığa girib qızları axtarmaqla məşğul olmur. Adamlar belə fikirləşirlər ki, bu qızlar insan yox pəridirlər, mələkdirlər. Ona görə də bu çınqıl el arasında «Pəriçınqılı» adlanır.

Sarıyer

Bu yer rayonun cənub-qərb hissəsində yerləşir və Azərbaycanın strateji əhəmiyyətə malik olan ərazilərindən biridir. Yay mövsümündə respublikamızın 40-a yaxın rayonunun qoyun və mal-qarası yaylamaq üçün bu yerlərə gətirilir. By yerlərin çəmənlikləri yaz-yay mövsümündə sarı rəngli çiçəklərlə bəzəndiyindən Sarıyer adlanır.

Sağsağan qaya

Qaya Ağcakəndin ərazisində yerləşir. Qayanın ətrafında xeyli taxıl zəmiləri var imiş. Taxıla görə sağsağanlar qayada yuva salıbmış. Taxıl zəmilərində yeyib, qayada yaşayırmışlar. Ona görə də Sağsağan qaya adlanıb.

Soğanaşan qaya

Qaya Ağcakəndin ərazisində yerləşir. Qayanın ətrafında ot biçənlər deyirlər ki, gəlin daş ataq, görək kimin daşı qayanın başından o biri tərəfə çatar. Bir neçə nəfər daş atırlar, ancaq daş qayanın başına çatmır. Bir nəfər süfrədə oturub çörək yediyi yerdən baş soğanı qayaya tərəf tullayır. Soğan qayanın başından o biri tərəfə düşür. Ona görə də Soğanaşan qaya adlanıb.

Taxtadüz

Dağ hündürlüyündə yerləşən düzəngah yerlərə taxta deyilir. Taxtadüz Dəlidağ, Sultanheydər dağı, Keçəldağ, Sərçəli dağı və bir neçə digər dağların arasında hündür bir düzdə yerləşdiyinə görə belə adlanır.

Vədə qayası

Qaya Başlıbel kəndinin ərazisindədir və «duz yolunun» üstündə yerləşir. Başlıbel, Çovdar, Şahkərəm, Xallanlı və digər kəndlərin sakinləri Naxçıvana duz gətirməyə gedəndə səhər tezdən bu qayanın yanında vədələşib, bir yerdə oradan karvana gedərmişlər. Ona görə də qaya belə adlanır. Səhər tezdən vədələşməyin əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, vədə vaxtından bir saatdan az və ya çox zamanda Dəlidağda sərt hava şəraiti karvana getməyə imkan vermir.

4.7. Binə - Qışlaq adları

Kəlbəcərin ərazisinin müxtəlif yerlərində yaz, payız və qış aylarında mal-qoyun saxlamaq üçün binələrdən istifadə edirdilər. Binələrdə mal-qoyun saxlamaq üçün dam və çobanlar üçün yaşayış evləri var idi. Hər bir binədə odun, kərmə, duz, qab-qacaq ehtiyatı olurdu. Uzaq səfərlərə gedən yolçular (adamlar) gecələmək üçün o binələrdən istifadə edirdilər. Hansı kəndin ərazisində yerləşməsi qeyd olunmaqla binələrin adları aşağıda göstərilir:

Abdullauşağı kəndi - Kalafalıq binəsi, Eşşəkuçan binə, Çalaçuxurun binəsi, Qoşa armud binəsi, Hasarlı binə.

Ağqaya kəndi - Binə, Göl damının binəsi.

Ağcakənd - Ocaqqulun binəsi, Sarıbulaq binəsi.

Alaqaya kəndi - Kərbəlayı Lətifin binəsi

Almalıq kəndi - Otaqlar binəsi, Gözlü bulaq binəsi.

Alırzalar kəndi - Zəylik binəsi.

Alolar kəndi - Pələngə binəsi.

Babaşlar və Bozlu kəndləri - Dana damının binəsi, Dönmə binəsi.

Başlıbel kəndi - Başlıbel binəsi, Barıtlı binə, Çayqovuşan binəsi.

Bağlıpəyə kəndi - Həmidin binəsi, Misirin binəsi, Alı bəyin binəsi, Hapım binəsi, Şavan binəsi, Xurşudlu binəsi, Seyidlər binəsi.

Cəmilli kəndi - Qonur binəsi, Mal binəsi, Qoyun binəsi.

Comərd kəndi - Kənd yeri binəsi, Yarpızlı binə.

Çaykənd - Qalanın dərəsi binə.

Çərəkdar kəndi - Seyidin binəsi, Xurşudlu binəsi, Məmməd bəyin binəsi, Alı bəyin binəsi, Həsən bəyin binəsi, Uzuntala binəsi, Kollucəvə binəsi.

Çovdar kəndi - Kor Alının binəsi, Sarımsaqlının binəsi, Dam yerinin binəsi, Göygüneyin binəsi, Uzun kalafa binəsi.

Çorman kəndi - Uçuğunaltı binə, Binə yurdunun binəsi.

Dal Qılışlı kəndi - Barmaq binəsi.

Dəmirçidam kəndi - Kalafalıq binəsi.

Əsrik kəndi - Kilsə binəsi, Çökək binə, Təkdam binəsi, Maydan ölən binə, Ağzıbir binə, Dərə damları binəsi, Xarabanın dərəsi binə.

Günəşli kəndi (keçmiş Kilisəli) - Alçalı binəsi, Tələ binəsi.

Hacıkənd (keçmiş Sınıq Kilisə) - Hasarlı yurd binəsi, Göytəpə binəsi.

Xallanlı kəndi - Binələr, Göy qum təpəsi binəsi.

Xöləzək kəndi - Mahrasa binəsi, Dolayı kənd binəsi, Çatımın dərəsi binə.

Keçiliqaya kəndi - Çay binəsi, İşgəsu binəsi.

Kərəmli (İmarət Qərvənd) kəndi - Zəli gölü binəsi, Qırmızı ferma binəsi.

Keşdək kəndi - Xamməd binəsi, Hübətətin damı binə, Məşədi Xələf binəsi.

Qasımlar kəndi (keçmiş Kilsə) - Sədrin binəsi.
Qaragüney kəndi (Günəşli sovetliyi) - Kalafalıq binəsi.
Qaragüney kəndi (Zülfüqarlı sovetliyi) kəndi - Binə yeri.
Qala boynu kəndi - Kalafalıq binəsi, Damın yanı binə.
Qaraçanlı kəndləri (3 kənd) - Tatoğlu qazan binə, Kahanın binəsi, Xaşbulaq binəsi.
Qaraxançallı kəndi - Əzizin binəsi, Sərinəoğlu binəsi, Damın yanı binə, Zəylik binəsi, Kərbəlayı damı yanan binə.
Qamışlı kəndi - Köhnə binə, Təzə binə, Həcərin binəsi, Ramazanın binəsi, Tala binə, Qaravul binəsi.
Qılınclı kəndi - Alçalı binə, Kövşən binəsi.
Laçın kəndi - Rəhimin binəsi, Bağamburclu binə, Sədrin binəsi.
Lev kəndi - Ağıl binəsi, Təkdəm binəsi.
Mərcimək kəndi - Şükürün binəsi, Aşağıki binə, Binə, Qazax Alı binəsi, Nazdının güneyi binə, Baba kəndi binəsi.
I-II-III- **Milli** kəndləri - Göl binəsi, Dağ bulağının binəsi.
Moz Qaraçanlı kəndi - Kalafalıq binəsi, Misirin Payız binəsi.
Nadirxanlı kəndi - Bəzixana binəsi, Kazım binə, Daş binə.
Narınclar kəndi - Dəmirlı tovla binəsi, Damlar binəsi, Dəyirmanın üstü binə.
Nəcəfəli kəndi - Alçalı binə, Kalafalıq binəsi.
Nəbilər (keçmiş Quşyuvası) kəndi - Dərə damı binəsi, Qırağın dalı binə.
Oruclu kəndi - Oruclu binəsi.
Rəhimli kəndi (keçmiş Aşağı xaç) - Sarıgüney binəsi.
Sarıdaş kəndi - Yalkənd binəsi.
Soyuqbulaq kəndi - Bağırsağ binəsi (Aşağı binə, Yuxarı binə).
Şaplar kəndi - Qaraxan binəsi, Aslanın binəsi, Pələngə binəsi, Yuxarı binə, Xaraba yurdun binəsi.
Şahkərəm kəndi - Mustafanın binəsi, Səfqulunun binəsi.
Şurtan kəndi - Binə.
Taxtabaşı kəndi - Oruclu binəsi, Hacı Pənah binəsi.
Təkəqaya kəndi - Tala binəsi, Mərmər binə, Ayıöländə binəsi, Molla Rüstəm binəsi.
Tırkeşəvənd kəndi - Firudin bəyin binəsi, Məşədi Kazımın binəsi, Qazıxan binəsi, Qaratorpaq binə, Söyüdlü binə, Əsəd bəyin binəsi, Kalafalıq binəsi.
Tövləddərə kəndi - Yuxarı binə.
Yanşaq kəndi - Qarabulaq binəsi, Meydan çayı binəsi.
Zar kəndi - Çaxmaq binəsi.
Zəylik kəndi - Göl binəsi, Qazax binəsi, Qaraçı dərəsinin binəsi.
Zülfüqarlı kəndi - Dərə yurdun binəsi, Donuz damı binəsi, Çalaçüxur binəsi.

V. Tarixi - memarlıq abidələri

5.1. Qayaüstü təsvirlər

Mollabayramlı kəndinin «Məhərrəm ölən» adlanan ərazisində bulağın yanında qədim alban hərfləri ilə bəzədilmiş (yazılmış) böyük bir daş var idi. El ağsaqqallarının dediklərinə görə bura ziyarətgah yeri imiş.

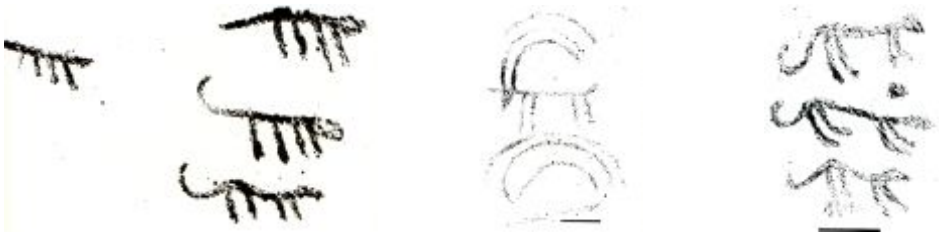
1960-70-cı illərdə rayonun ərazisinin müxtəlif yerlərində: Dəlidağın ətəyində, Pəriçinqıl Qaragölün, Zalxa gölünün, Yüzbulaq ətrafında, Sarıyer-Alagöllərdə və başqa ərazilərdə üzərində heyvan və başqa canlılar təsvir edilmiş tarixi abidələr - qayaüstü təsvirlər, rəsm əsərləri və s. aşkar edilib. Bu abidələri dağda qoyun otaran çobanlar aşkar ediblər. Arxeoloji tədqiqatlara əsasən bu tarixi abidələr bizim eramızdan əvvəl IV-III, II-I minilliklərə təsadüf edir. (9)

Dəniz səviyyəsindən iki-üç min metr yüksəklikdə yerləşən Zalxa və Pəriçinqıl Qara göllərin sahillərində, Dəlidağın ətəklərində, Ayıçinqılında, Pəriçinqılında və başqa ərazilərdə yerləşən çınqıllıqlarda daşların, qayaların üzərində ulu babalarımız tərəfindən çəkilən rəsm əsərləri geniş yayılmışdır.

Həmin qayaüstü rəsm əsərlərindən bəzilərinin arxeoloji qrafik təsviri və fotoşəkilləri aşağıda göstərilir:

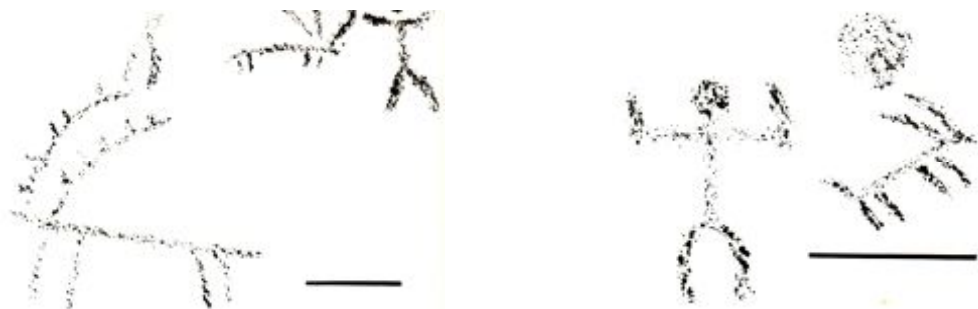

Əkinçilər (solda 2 ədəd)

Bəbir şəkilləri

İnsanlar maral ovlayırlar

Qayaüstü təsvirlər

Άεάοηό ύηηαεθέυδ

1 №-li şəkildə Dəlidağ ərazisində aşkar edilən qayaüstü təsvirdir. Bu arxeoloji abidə ilk və orta tunc dövrlərinə aiddir və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001-ci il tarixli 132 sayılı Qərarı ilə təsdiq edilmiş «Dünya əhəmiyyətli daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələri»nin siyahısına daxil edilib.

2 №-li şəkildə Dəlidağ ərazisində aşkar edilən qayaüstü təsvirdir. Bu arxeoloji abidə ilk və orta tunc dövrlərinə aiddir və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001-ci il tarixli 132 sayılı Qərarı ilə təsdiq edilmiş «Dünya əhəmiyyətli daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələri»nin siyahısına daxil edilib.

Bu yerlərin qədim sakinləri ibtidai daş alətlərindən istifadə etməklə möhkəm qayalar üzərində məişət və təsərrüfat səhnələrini, müxtəlif vəhşi heyvanları təsvir edən gözəl rəsmlər çəkə bilmişlər. Bu rəsmlərin müəyyən bir qismi qədim əkinçilik məşğuliyyətini əks etdirir. Ayrı-ayrı daşlar üzərində öküzlərə qoşulmuş ibtidai xışla yerin şumlanması, taxılın biçilməsi və döyülməsi kimi səhnələr, çiyində toxa tutmuş adam təsviri və s. verilmişdir. Bəzi daşlar üzərində ən qədim nəqliyyat vasitələrini göstərən ikitəkərli arabalar təsvir edilmişdir.

Qədim ovçuluğa aid səhnələri təsvir edən çox sayda əsərlər də tapılmışdır. Həmin əsərlərin böyük bir qisminə ox və kamanla dağ keçilərinin və maralların ovlanması təsvir edilmişdir. Vəhşi heyvanların - maral, dağ keçisi, canavar, bəbir kimi heyvanların təsviri daha çoxdur.

Bir sıra daşlar üzərində yırtıcı heyvanlar tərəfindən dağ keçilərinin təqib olunması və ovlanması səhnələri həkk olunmuşdur. Bu cür təsvirlərdə vəhşi heyvanların bütün fərdi xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır.

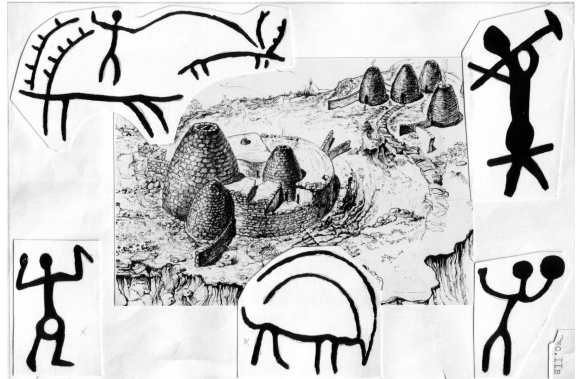
Yeni tapılan qayaüstü təsvirlərdə ulu babalarımızın dini təsəvvür, mərasim və etiqadlarına aid maraqlı səhnələr də var. Bunlara əyani misal ayrı-ayrı daşlar üzərindəki kütləvi rəqs səhnələri, rəmzi öküz təsvirləri, mücərrəd işarələrdir.

İlk tədqiqatlarla bu qədim təsvirlərin dəqiq yaşı müəyyənləşdirilmişdir. Bu təsvirlərin böyük bir hissəsi tunc dövrünün başlanğıcında - eramızdan əvvəl IV-III minilliklərdə çəkilmişdir. Bizim eradan əvvəl II-I minilliklərdə burada daha mürəkkəb kompozisiyalı lövhələr yaradılmışdır.

5.2. Arxeoloji tədqiqatlar

Azərbaycanın məşhur arxeoloq-alimi, Bakı Dövlət Universitetinin Arxeologiya və etnoqrafiya kafedrasının müdiri, tarix elmləri doktoru, professor Qüdrət İsmayılzadə 1976-cı ildə tədqiqatlar zamanı ilk dəfə olaraq Azərbaycanın belə yüksək dağlıq zonasında eramızdan əvvəl III minilliyə aid qədim yaşayış yerinin qalıqlarını aşkar etmişdir. Bu yaşayış məskəni Tərtər çayının sol sahilində İstisu qəsəbəsi ilə Taxtadüzü arasında Məmmədsəfi kəndinin ərazisində geniş bir sahəni tutur. Bu yaşayış yerində diametri 20 metrədən artıq olan dairəvi biçimdə möhtəşəm tikinti qalıqları üzə çıxarılmışdır. Tikintinin içəri hissəsi mürəkkəb quruluşa malikdir. Tikintinin divarları iri ölçülü qaya parçaları və çay daşları ilə hörülmüşdür. Onun xarici divarlarının qalınlığı 2 metrə çatır. Ətrafındakı böyük daş topalarına əsasən ehtimal olunur ki, bu tikintinin divarları bütünlüklə daşdan inşa edilmiş və daşlar bir-birinə gil kütləsi ilə bərkidilmişdir. Onun döşəməsi və divarları saman qatılmış pələncqlə suvanmışdır.

Tədqiqat zamanı bu tikintinin ətrafında nisbətən kiçik ölçülü başqa tikinti qalıqları da aşkar edilmişdir. Bu tikililər də dairəvi şəkildədirlər. Möhtəşəm tikintidən fərqli olaraq onların divarları yalnız bir sıra daşlardan düzölmüş, ümumi sahələri isə çox kiçikdir. Onların diametri 4 metrədən artıq deyildir.

Soldakı şəkildə həmin tikintinin qalıqları, sağdakı şəkildə isə qrafik təsviri verilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dairəvi tikintilər ilk tunc dövründə istər Cənubi Qafqaz, istərsə də qədim şərq ölkələrində geniş yayılmış tikinti forması olmuşdur. Kiçik ölçülü belə binalardan bir qayda olaraq yaşayış üçün istifadə edilirmiş.

Lakin heç bir yerdə Kəlbəcərdə yeni aşkar edilmiş tikinti qədər möhtəşəm divarlı tikintiyə təsadüf olunmamışdır. Güman etmək olar ki, bu tikinti qüdrətli bir tayfaya məxsus imiş və ictimai bina kimi istifadə edilirmiş. Əmin-amanlıq dövründə burada tayfanın dini və ictimai mərasimləri keçirilirmiş, təhlükə zamanı isə o alınmaz istehkama çevrilmişdir.

Tədqiqat zamanı bu möhtəşəm tikintinin ətrafında eramızdan əvvəl III minilliyə aid olan gil qab parçaları və daşdan düzəldilmiş əmək alətləri, silah nümunələri tapılmışdır. Əmək alətləri əsasən dən daşları, oraq dişləri və bıçaqlarla təmsil olunmuşdur. Silah nümunələri isə kiçik ölçülü ox ucluqlarından ibarətdir. Bunlar Kəlbəcərin ərazisində küllü miqdarda yataqları olan dəvəgözü daşından hazırlanmışdır. Qab qırıqları III minillikdə yerli əkinçi-maldarlıq tayfalarının məişətində, təsərrüfatında işlədilmiş cilalı kuzələrə, camlara, xeyrələrə, qazan və nehrələrə, iri ölçülü küplərə aiddir.

Tunc dövründə əkinçilik və maldarlığın ümumi inkişafı ilə əlaqədar olraq dulus məhsullarının istehsalı genişləndirilmiş və dulusçuluq yüksəlmişdir. Bu dövrdə həmin təsərrüfat sahələrinin tələbatını ödəmək üçün ilk dəfə nehrələr və süzgülərdən ibarət xüsusi gil qablar meydana çıxmışdır.

Yeni aşkar edilən qədim yaşayış yeri və oradan tapılan maddi mədəniyyət nümunələri də qayaüstü rəsmlər kimi qədim tunc dövründə yaşamış əkinçi-biçinçi tayfaların iqtisadi və ictimai həyatına dair qiymətli tarixi mənbələrdir.

Bu yeni arxeoloji dəlillər əsasında məlum olmuşdur ki, eramızdan əvvəl III minilliyin birinci yarısında-tunc dövrünün başlanğıcında Azərbaycanın ərazisində məhsuldar qüvvələrin əhəmiyyətli dəyişiklikləri əmələ gəlmişdir. Maldarlıq təsərrüfatının sürətli inkişafı istər-istəməz geniş və zəngin otlaqlara malik olan yüksək dağlıq bölgələrinin mənimsənilməsi zərurətini doğurmuş və bu yerlərdə yaşayış məskəninə salınmasına səbəb olmuşdur. Xırda buynuzlu mal-qaraya əsaslanan maldarlıq təsərrüfatının yüksəlişi ictimai münasibətlərdə də böyük dəyişikliklər yaratmışdı. Maldarlığın inkişafı ilə izafi məhsulların miqdarı artmış, ayrı-ayrı tayfaların, tayfa başçıları və əyanlarının əlində böyük sərvətlər cəmlənmişdi. Maddi sərvətlərin çoxalması isə öz növbəsində tayfalar arasında toqquşmaların artmasına səbəb olmuş, bu toqquşmalara qarətçi mahiyyət vermişdi. Belə bir şəraitdə qədim yaşayış yerlərində möhtəşəm divarlı qalaların inşa edilməsinə başlanılmışdı. Kəlbəcərdə tapılmış qədim tikinti məhz bunun əyani nümunəsidir.(9)

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Daş dövrü şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, tarix elmləri namizədi, arxeoloq-alim Mənsur Mənsurov 1986-cı ildə Kiçik Qafqazın şərq ətəyində, Zar kəndinin qərbində paleolit qayaaltı açıq yaşayış düşərgəsi aşkar etmişdir. Bu düşərgə Tərtərçayın yuxarı sol hövzəsində, Bəzixana çayının sağ sahilində yerləşir.

Zar qayaaltı açıq yaşayış düşərgəsinin 65-30 min il bundan əvvəl mövcud olması təsdiq edilir.(20)

Yaşayış sahəsinin şimalında çılpaq Keçibelinin gəzi dağı, qərbində Keyti dağı, şərqində uçurumla əhatələnmiş Qəley düzü, Cənub tərəfində Zival yaylası yerləşir. Bu istiqamətdə daha aralı sahədə Taxta düzənliyi, Dəlidağ və Dəvəgözü

yüksəklikləri qərar tutmuşdur.

Mağara vulkan mənşəli olmuş və çox sonralar yanları və tavanı uçub dağılmışdır. Çay boyu uçurum qaya zolağına nəzər yetirdikdə bu mağara sahəsinin uzunsov yarım dairə şəkilində mövcud olduğu aydın olur.

Mağara yerləşən dərədə daha bir neçə mağara da var.

Bu ərazidə bitili və uçmuş qayaların bir çoxunda topa və tək şəkildə qədim alban xaç işarələri qazılmışdır. Qızıl axtaranlar xaç nişanələrinin kəsişdiyi sahədə qızıl gizlədildiyini güman edərək Zar mağarasında ən nəhəng qaya çıxıntısı altında xeyli sahədə dağıntı-qazma işləri aparmışlar.

Zar mağarası yerləşən dərə şimala (aşağıya) getdikcə daha dik dərin uçurum şəkilini alır. Mağaranın şərq tərəfi qayaüstü şərqə xeyli mailli düzənlikdir. Düzənliyin cənub və şimal qurtaranacaqları dərin qayalı dərələrlə əhatələnmişdir. Şimal tərəfin dərəsindən Zəylik çayı, cənub tərəfin dərəsindən isə Tərtər çayı axır. Mağaradan şimala, şimal-qərbə və cənuba alp çəmənlikləri yayılmışdır. Onlardan daha yüksək silsilədə Keyti dağı, Keçəldağ və Dəlidağ yüksəklikləri görünür. Buradan Keytidağ silsiləsinin şimal və cənubunda, həmçinin Zar kəndinin şərqində yüksək dağ keçidləri müşahidə olunur.

Elmi tədqiqat aparıldıqdan bir il əvvəl, yəni 1985-ci ildə qızılaxtaranlar qayanın altını qazarkən kənərə atılan torpaqdan dəvəgözü daşından qəlpələr və sümüklər aşkar etmişlər.

Tədqiqat aparılarkən diş və sümük məmulatları toplanmış, alət və qəlpələr ayırd edilmişdir. Toplanan materiallardan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, hazırlıq növləri və alət formalarında dövr məmulatları təmsil olunub.

Mağarada tapıntılar olan sahədə stratigrafiya almaq məqsədi ilə kəşfiyyat qazıntısı aparılmışdır - 4x2x2 ölçüdə şurf qazılmışdır.

Mağara abidəsinin təbəqələrini və onların dövrlərini müəyyənləşdirərkən çöküntülərdə 6 təbəqə qeydə alınmışdır.

Üstdən 2-ci və 3-cü təbəqələr yuxarı paleolitə əvvəl (yeni) mərhələsini, alt 2 təbəqə (4-cü və 5-ci) isə müstəqil dövrünün neandertal tipli insanların yaratdığı yaşayış düşərgəsini əks etdirir. Yuxarı üst 2 təbəqə neantrop tipli yeni insanın alət dəstəsinə əks etdirir.

Fauna qalıqlarına gəldikdə isə, paleontoloq akademik D.V.Hacıyevin təyininə əsasən 2-ci təbəqədə vəhşi keçi, avropa çöl uzunqulağı, 3-cü təbəqədə isə qədim maral, vəhşi at, dağ keçisi kimi heyvanlara aid sümüklər tapılmışdır.

Osteoloji qalıqlar içərisində çənə, diş, buynuz və dırnaq hissələri qabarıq nəzərə çarpır.

Digər hissələr xırda sınımış halda olsalar da seyrək rast gəlinir.

Qayaaltı sığınacaq çöküntüsünün cənub-şərqində qoyulan şurfda müəyyən edilən hər təbəqədən bir neçə alət, qəlpə və pulcuqlarla yanaşı sümük qalıqları

da aşkar edilmişdir.

152 ədəd daş məmulatı toplanmışdır. Bu məmulatların hazırlanmasında xammal kimi müxtəlif rəng və quruluşa malik olan dəvəgözü daşı, tək-tək isə çaxmaq və bazalt cinsli süxurlar istifadə olunmuşdur.

Texniki tipoloji əsaslara görə Zar paleolit düşərgəsinin dağıdılan sahəsinin ərtafından götürülən məmulatları iki dövrə ayırmaq olur. Bu bölgədə materialların morfoloji xüsusiyyətləri, alət qrupları, saxlanma dərəcəsi, patina, daş işləmə mərhələlərinin prinsipləri, retuş üsulları ümumilikdə götürülmüşdür.

Daş məmulatının dövrü müsteynin ikinci yarısına, daha doğrusu onun son mərhələsinə və yuxarı paleolitə ilk pilləsinə müvafiq gəlir.

Zar qayaaltı açıq yaşayış düşərgəsinin dağıdılan sahəsindən əldə olunan daş məmulatı Azərbaycan paleolitində həllini gözləyən mühüm bir dövrə əhatə edir.

Yuxarı paleolit dövrünə aid olan materiallar:

- nüvə və nüvəyə oxşar parçalar;
- kiçik qopuq və pulcuqlar. Bu kompleksə daxil olanların əksər hissəsini qəlpələr təşkil edir, qəlpələrin yarısı dişəkdir;
- üçbucaq biçimli qopuqlar. Bu qrupa daxil olanlar ölçülərinə görə bir neçə hissəyə bölünürlər.

Dişəkləmə üsulları: üstü örtən pulcuqlarla itiücluqlar, itiləşdirici yuxa qopmalarla itiağız, kəsər tipli alətlər işlənmişdir. Batıq kiçik fasetlərlə gəzli və dişli alətlər hazırlamışlar. Kiçik fasetlərlə nüvələrdən qoparma üsulu ilə qalın və çıxıntılı yerləri qırıb sonra yuxaldıb itiləşdirmişlər. Sıyırğa və iskənə şəkilli alətlər də bu üsulla dişəklənmişdir.

Kiçik uzunsov nazik qopuqlarla kəsər tipli alətləri bir cərgəli pulcuqlarla uclu qaşovları formaya salmışlar.

Alət tipləri əsasən qaşov, itiüclu, uc qaşovu, bıçaq, kəsənlər, sıyırğa, iskənə və gəzli alətlərlə təmsil olunmuşdur.

Müstey dövrünə aid materiallar:

- nüvələr və bu qəbil parçalar;
- kiçik qəlpələr və pulcuqşəkilli qopuqlar;
- qəlpələr;
- lövhələr;
- üçbucaqlı qoparmalar.

İkinci işlənmə üsulları - qaşovlar dikinə qoparmaqla işlənmişdir; itiücluların bəzisi vurma üsulu ilə iri fasetlərlə dişəklənmişdir, bəziləri isə itiləyici pulclarla mükəmməl işlənmişdir. Çaxmaq daşından olan itiüclu pilləli hamar retuşlanmışdır.

Alət tipləri əsasən biryanlı və ikiyanlı qaşovlar, sıyırğa tipli alətlər, itiü-

lular və limaslarla təmsil olunmuşdur.

Zar paleolit düşərgəsində xammal kimi əsasən obsidiandan (dəvəgözündən) istifadə edilmişdir. Bu baxımdan abidə ilk obsidian kompleksi kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin Zar mağara düşərgəsi alp qurşağında, dəniz səviyyəsindən 2190 m yüksəklikdə yerləşməsi ilə diqqəti cəlb edir. Bu hündürlükdə yuxarı paleolit düşərgəsinin mövcud olması paleocoğrafi baxımdan da maraqlıdır.

Bu yüksəklikdə son buzlaşma dövründə belə aramsız yaşayışın mümkün olması ola bilsin ki, vaxtdan-vaxta baş vermiş vulkan püskürmələri Kiçik Qafqazın mərkəzi hissəsində möhtədil iqlim şəraiti yaratmışdır.

Abidədə təbəqələrin tərkibi, fauna qalıqları qrupunun və daş məmulatlarının xarakteri düşərgəni xvalın (vyurm) sonuna - onun ara istiləşmə mərhələsinə aid edilməsinə əsaslar verir.

Daş məmulatlarının texniki-morfoloji, tipoloji göstəricilərinə və stratigrafik inkişaf xəttinə əsasən düşərgəni müstyenin ikinci yarısından yuxarı paleolitə əvvəllərinə qədər davam edən maraqlı bir dövrə aid etmək olar.

Zar qayaaltı sığınacaq düşərgəsində hazırlıq növlərinin biçimi, alət qruplarının formaları, ikinci işlənmə üsulları göstərir ki, Mərkəzi Kiçik Qafqazın yüksək dağlarında yeni paleolit mədəniyyəti aşkar edilmişdir.

AMEA-nın şöbə müdiri, tarix elmləri doktoru Əsədulla Cəfərov 1981, 1982, 1986 və 1987-ci ildə Kəlbəcər ərazisində arxeoloji kəşfiyyat işləri aparmışdır. Tərtər vadiləri ibtidai insanların məskunlaşması üçün əlverişli təbii coğrafi şəraitə malik olduğundan, tədqiqatlar bu vadilərdə aparılmışdır. Mollabayramlı (Əlibayramlı) kəndinin 3 km cənub-qərbində Dəhnə kahasında aparılan tədqiqatlar nəticəsində orta əsrlər dövrünə aid olan gil qab qalıqları və heyvan sümükləri aşkar olunub.

Şurtan kəndinin ortasından axan Şurtan çayının sağ və sol sahillərində 3-4 m hündürlükdə bir neçə dəvəgözü daşından hazırlanmış qəlpələr aşkar edilib.

Orta Şurtan kəndinin ətrafında olan terraslarda aparılan arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı dəvəgözü daşından hazırlanmış məmulatlar aşkar edilmişdir. Bu məmulatlar içərisində əsas yeri qəlpələr təşkil edir. Texniki və tipoloji xüsusiyyətlərinə əsasən onların təqribi mustye mədəniyyəti dövründə hazırlandığını söyləmək olar.

Sarımsaqlı deyilən ərazidə kəşfiyyat zamanı bir ədəd üçbucaqlı qəlrə aşkar olunub. Onun üstündə qismən qabıq saxlanmışdır. Alətin əks tərəfi qismən dişlənmişdir. İstisuyun cənub-şərqində Ceyranbulağı ətrafında dəvəgözü daşından hazırlanmış 1 ədəd itiüclü, 3 ədəd lövhə, 4 ədəd qəlpə qeydə alınmışdır.

Dəvəgözü dağının ətrafında dəvəgözü daşından qəlpələnmiş qəlpələr, lövhələr, nüvələr aşkar edilib. Burada aşkar edilən 100-dən artıq daş məmulatı

arasında ancaq 3 ədəd predmetdə ikinci dəfə işlənmə aparılmışdır. Aşkar olunmuş qəlpə və lövhələrin üzərində zərbə səthi hamar və ya iki tillidir. Bu daş məmulatların arasında 3 ədəd qaşov tipli alət qeydə alınmışdır. Üzlərini ərp örtmüş 2 ədəd qaşov iki işlək ağızlıdır, 3-cü predmet bir işlək ağızlı qaşovdur.

Dəvəgözü dağından tapılan daş məmulatların texniki və tipoloji xüsusiyyətlərinə əsasən həmin məmulatların aşel mustye dövrlərində qəlpələndiyini söyləmək olar.

Kəlbəcər ərazisində yaşayan paleolit dövrü adamlarının Dəvəgözü daşından alət hazırlamaq üçün xammal kimi istifadə etdiklərini demək olar. Qədim insanlar burada qəlpələnmə əməliyyatı aparmış və yaxşı hazırladıqları əmək alətlərini özləri ilə götürüb aparmışlar. Bu fikri Dəvəgözü dağında qeydə alınmış çox sayda nukleus qalıqları bir daha təsdiq edir.

Rayon ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı orta əsrlər, tunc, dəmir, eneolit və daş dövrünün ayrı-ayrı mərhələlərinə aid zəngin maddi mədəniyyət qalıqları tapılmışdır.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya institutunun arxeoloq-alimlərinin apardığı arxeoloji kəşfiyyat işləri nəticəsində Kəlbəcər və Tərtərçay vadilərində paleolit dövrü insanların mustye mədəniyyət dövründən məskulaşdığını söyləmək olmuşdur. Yaxın gələcəkdə bu ərazidə aparılacaq arxeoloji tədqiqatlar zamanı daha yeni arxeoloji tapıntıların əldə edilməsi mümkündür. Bu da bölgənin tarixi haqqında daha yeni-yeni elmi məlumatların əldə olunmasına zəmin yaradacaqdır. Hələlik Zar, Orta Şurtan ərazilərindən tapılmış arxeoloji materiallar əsasında bu ərazidə paleolit dövründə məskunlaşmanı söyləmək mümkün olmuşdur.

Paleolit arxeoloji ekspedisiyanın rayon ərazisində apardığı arxeoloji və tədqiqat işləri nəticəsində Kəlbəcərin tarixi abidələr diyarı olması müəyyən edilmişdir.

Kəlbəcər rayonunun ərazisini qarış-qarış gəzib tanıyan, bir nesə il Kəlbəcər rayon partiya komitəsinin katibi vəzifəsində işləmiş Təhməz Cəfərovun verdiyi məlumatlara görə:

1. Qasım binəsi kəndinin Böyükgüney adlanan ərazisində, Yanşaq çayının Söyüdlü çayına qarışdığı yerdə dairəvi formada qapısı olan yeraltı qədim yaşayış məskəni var. Həmin yeraltı yaşayış məskənin uzunluğu 1 km-ə yaxındır. Yaşayış məskəni kaha formasında ayrı-ayrı otaqlardan ibarət olub. Əfsuslar olsun ki, Kəlbəcərin işğal olunması ilə əlaqədar olaraq həmin yaşayış məskəni tədqiq olunmayıb.

2. Yanşaq kəndinin Taxça deyilən ərazisində qədim alban qəbiristanlığı var. Həmin ərazidə yeni məktəb binası inşa edilib.

3. Çəpli kəndinin ərazisi olan «Qaravul» meşəsində, Lök qalasından 1,5-2

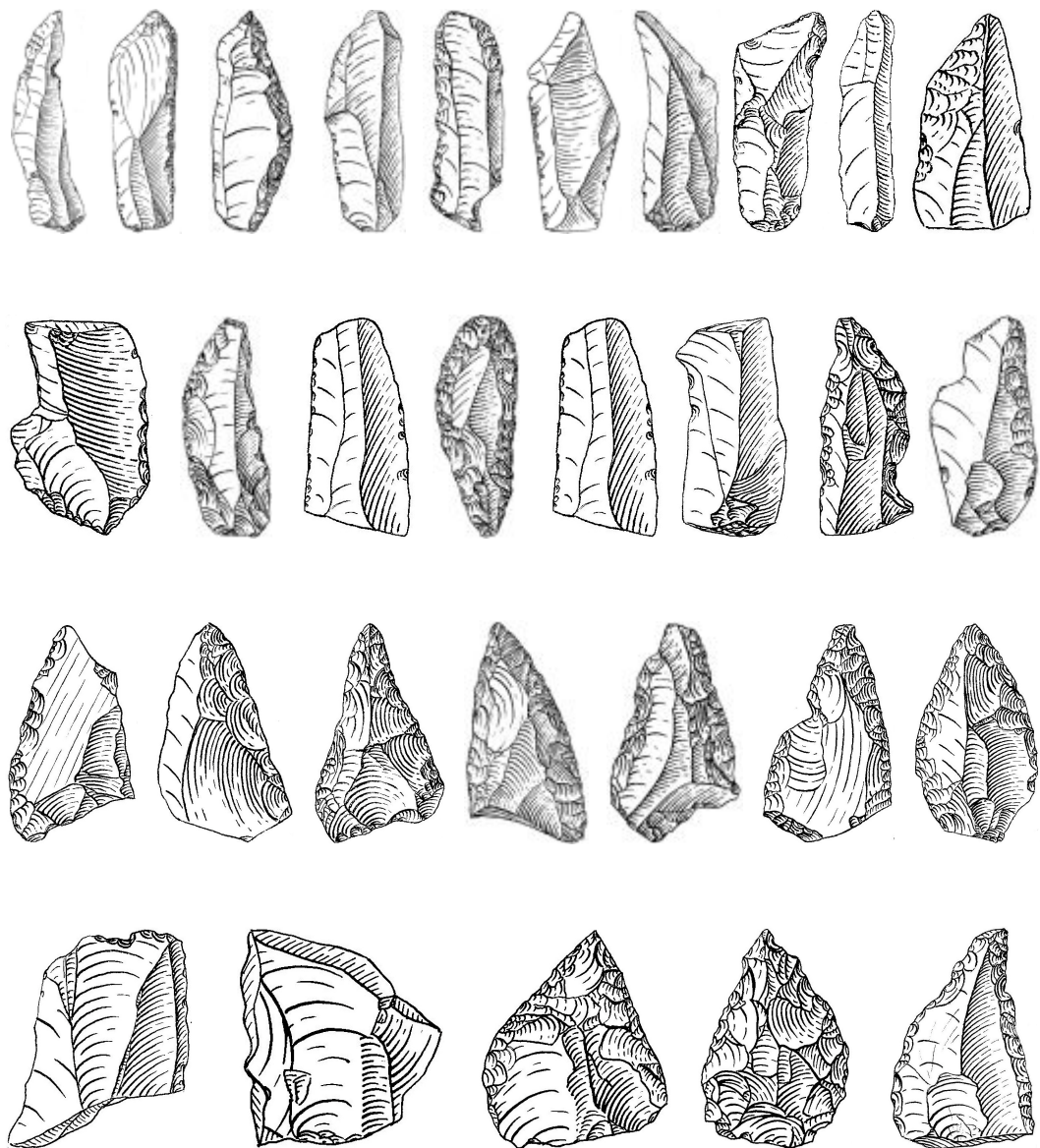

km məsafədə Xosun dərəsində qədim kümbəzvari yaşayış binaları var. Bu yaşayış binaları da tədqiq olunmayıb.

4. Bulanıq suyun Tərtər çayına sol sahilində qarışdığı yerdən 200-300 m dağ zirvəsinə tərəf, Qaladüzü adlanan ərazidə qədim alban yaşayış kompleksi var. Həmin yaşayış kompleksinin evləri də kümbəzvaridir. Tərtər çayından həmin kompleksə böyük su arxı çəkilib.

Almalıq kəndinin «Gözlü bulaq» adlanan ərazisində üzərində alban hərfləri ilə yazılmış daşlar, daş üzərində təsvir edilmiş rəsm abidələri və s. vardı.

Mollabayramlı kəndinin «Dəhnə kahası» adlanan ərazisinin kahalarında qədim insanların yaşayış məskəni olmasını sübut edən saysız-hesabsız maddi sübutlar vardı. Həmin kahalar əl alətləri ilə yaşayış formasına salınıblar. Divarlarında ev heyvanlarının təsviri çəkilmiş yaşayış otaqları, alət və başqa təsərrüfat işlərində istifadə edilən əşyalar saxlamaq üçün əlavə otaqlar var idi. Əfsuslar olsun ki, bu ərazidə arxeoloji qazıntılar aparılmadığına görə bu yaşayış kompleksinin neçənci əsrlərə aid olması müəyyən edilməyib.

Zar paleolit açıq qayaaltı yaşayış düşərgəsində aşkar edilən alət növlərindən bir neçəsinin fotosəkili

5.3. Məbədlər və qalalar

Rayonun ərazisinin müxtəlif yerlərində çox sayda qədim alban qalaları, məbədləri, məbəd kompleksləri var.

Bu bölmədə kiçik formatda verilən abidələrin böyüdülmüş fotosəkilləri kitabın digər bölmələrində verilir.

I-II əsrlərdə Qavqaz Albaniyasında xristianlıq yayıldıqdan sonra tikilən ilk məbədlərdən biri Xudavəng məbəd kompleksidir. Bu kompleks «Alban bazilikası» adlanır.

İlk məbəd tikintiləri kümbəzsiz uzun binalardan ibarət olub.

Xudavəng məbəd kompleksinin ilk tikintisi ilk orta əsrlərin bir nefli bazilikasına aiddir. (64)

Kompleksə bazilika tipli baş məbəd, bir neçə əlavə məbədlər, sövmə, təsərrüfat və yaşayış evləri daxildir.

Qavqaz Albaniyası memarlarının yaratdığı bu abidə qonşu xalqların dini memarlıq əsərlərindən tamamilə fərqlənir.

Baş məbəd binasının plan və kompozisiya quruluşu assimetriya formasında həll olunmuşdur.

Bizim dövrümüzdə gəlib çıxana kimi bu məbədə bir neçə dəfə başqa tikililər əlavə edilib, onun yanında düzbucaqlı formalı bir neçə məbəd və sövmələr inşa edilmişdir.

Beləliklə, bunun nəticəsində böyük bir dini kompleks yaranmışdır. Bu alban yepiskopunun iqamətgahı və mühüm mədəni-maarif mərkəzi olmuşdur.

Məbəd kompleksinin mehmanxanası və kitabxanası da olmuşdur.

V-VI əsrlərdən sonra Qavqaz Albaniyasının xristian memarlığının inkişafının yeni mərhələsində əsas yeri üç nefli baziliklər tutur. Bu məbəd belə baziliklər sırasına daxildir.

Məbəd Kəlbəcər rayonunun Vəng kəndində, Tərtər çayının sol sahilində dərəli-təpəli bir yerdə yonulmuş daşlardan inşa edilib. Uçulmuş məbədin ilk binasının daxili dirəksiz böyük bir zaldan ibarətdir. Zalı uzunluğu 16,2 m, eni 5,8 m - dir. Zalı şərq hissəsi yarım dairəvi absida ilə tamamlanır.

Adətən məbədlər qayaların cənub hissəsində tikilmiş və bu tikililərin çıxışları qərb və cənub tərəfdən olub. Məbədlər üçün elə bir yer seçilirdi ki, bunlar həm də müdafiə xarakterli istehkamlı qalaları (istinadgah yerini) əvəz etsin. Möhtəşəm divarlarla əhatə olunmuş ibadət kompleksləri (sitayış yerləri) hərbi münaqişə vaxtı nəinki kahinlərin, eləcə də ətrafyanı kəndlərin sakinləri üçün sığınacaq yeri olurdu.

Məbəd kompleksinin tikildiyi ərazidə əzabla öldürülmüş din xadimi dəfn edildiyi üçün, bu yer müqəddəs sayılmış.

Abidənin həm sağında, həm də solunda dairəvi planda cübbəxanalar (riz-

nitsa) tikilmişdir.

Tikinti texnikasının və tikinti materiallarının tədqiqi zamanı müəyyən edilib ki, bu cübbəxanalar məbəddən çox sonra inşa edilib. Mehrab apsidindən giriş (cübbəxanadan) Albaniya memarlığında ilk dəfə rast gəlinir.

Sol tərəfdə yerləşən cübbəxanayı tədqiq edərkən onun tavanında Xudavəng məbədinin XIII əsrdə yaşamış din xadimi tərəfindən inşa edildiyini sübut edən yazı aşkar edilib.

Xudavəng məbədinin pəncərələrinin yuxarı hissəsi yarım dairəvi olub, nalə bənzəyir.

Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan saxsı nümunələrinə əsasən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, məbəd VI - VII əsrlərə aiddir.

Kompleksin ən qədim tikintisi baş məbəddir (bir nefli bazilikadır).

XIII əsrdə sonradan tikilmiş kümbəzli məbədlər bu kompleksə daxildir. Bunlar Arzu xatun (1214 il) və İgid Həsən (XIII əsrin 1- dörd iliyi) məbədləridir.

Xudavəng məbəd kompleksinin VI - XIII - XVII əsrə aid olması deyəndə o nəzərdə tutulur ki, bu kompleksə ilk bir nefli bazilika, VI əsrin üçnefli bazilikası və XVII-XVIII əsrlərin mülki tikililəri daxildir.

1214-cü ildə Arzu xatun tərəfindən tikdirilmiş məbəd alban memarlığının ən qiymətli abidələrinə aiddir. Bu məbəd hündür kümbəzinə və möhtəşəm görünüşünə görə məbəd kompleksində əsas yer tutur.

Dam örtüyünün üstündə dördsütünlü zıncırovlu rotonda düzəldilmişdir.

Məbədin iki bəlyəfi vardır. Şərq divarı fasadında, pəncərənin üstündə yarı boyuna qədər knyaz və müqəddəs bir adam, cənub divarında isə iki knyaz əllərində məbədin modelini saxlayırlar. Birinci bəlyəfdə çox güman ki, Arzu xatunun əri və müqəddəs bir adam, ikincidə isə onların oğulları təsvir olunur. (69)

Məbəd kompleksində daha bir kümbəzli zal, İgid Həsən məbədi inşa edilib. Onun divarlarında 1182-ci ildə inşa edildiyini təsdiq edən yazı var. Bu məbədin divarları yonulmamış daşlardan nizamsız qaydada hörülüb.

Yuxarıda adları çəkilən kümbəzli zallar bir-birindən inşa edilmə kompozisiyaları, fasadların quruluşu, kümbəzlərin və dam örtüklərinin forması ilə fərqlənirlər.

İkinci böyük ölçülü düzbucaqlı tikinti 1211-ci ildə inşa edilib.

1224-cü ildə bir nefli bazilikaya əlavə tikilən böyük tikinti xüsusi maraq kəsb edir. Belə ki, burada zədəkən nəsilinin ailə üzvləri dəfn edilib.

Xudavəng məbəd kompleksinin tam tikintisi XIII əsrdə başa çatıb.

Arzu xatun məbədinin tikintisində daş üzərində yüksək üsulla işlənmiş dekorativ bəzəklərdən istifadə edilib. Məbəddə tağlar üstündə bərkidilmiş 16 guşəli dairə üçbucaqlı çətir formasında olan dam örtüyü ilə tamamlanır.

Arzu xatun məbədinin girişinin portalı üzərində yüksək dərəcədə bədii

üsulla naxış vurulmuş daşlarla hörülmüşdür. Bu naxışlı daşlar özləri ayrı-ayrılıqda bədii memarlıq abidələri sayılır.

Məbəd tikintisinin istər konstruksiyasında, istərsə də dekorativ hissələrində iki və üç sütunlu çatma tağlardan istifadə olunmuşdur.

Albaniyanın məbəd təsərrüfatları müxtəlif olub: əkinçilik, üzümçülük, bağçılıq və s. Məbəd işçiləri üzüm, yağ istehsalı və başqa sənətlə məşğul olublar. Onlar üçün ən başlıca qurğu dəyirman və digər istehsal qurğuları olub.

Arxeoloji tədqiqatlar zamanı Xudavəng məbəd kompleksində çaxır istehsal edən qurğu aşkar edilib. Bu qurğu daşdan düzəldilmiş, uzunluğu 3,6 m, dərinliyi 20 santimetrə yaxın olan novdan və daşdan düzəldilmiş 6 ədəd quyudan ibarət olub. Nov və quyular bir-biri ilə uzunluğu 18 santimetr olan xüsusi arxlar (borular) vasitəsi ilə birləşdirilib. Novla paralel olaraq dərinliyi 1 m, diametri 60 sm olan 4 ədəd quyu yerləşir. Aşağı hissədə dərinliyi 2,6 m olan quyu yerləşir. Bu quyu yuxarıda adları çəkilən quyularla xüsusi arxlarla (borularla) birləşir. Bundan 1,7 m aralı (kənar) məsafədə dərinliyi 2,9 m olan başqa bir quyu yerləşir. Bu axırncı quyuya üzüm şirəsi daxil olur (tökülür).

Üzüm istehsal edən qurğu pilləkən formasında olub. Belə ki, ən yüksək hissədə nov, ondan 2 m aşağıda isə üzüm şirəsi tökülən axırncı quyu yerləşir.

Beləliklə, əzilmiş üzüm şirəsi 1- ci cərgədə olan quyulardan növbə ilə 2- ci cərgədə olan quyuya, oradan isə təmiz halda axırncı quyuya tökülür (axır).

1- ci və 2- ci cərgədə olan quyular üzüm şirəsinin süzülməsi (durulması) üçün, axırncı quyu isə sonrakı emal üçün nəzərdə tutulub. Əfsuslar olsun ki, üzümün əzilməsi üçün istifadə edilən əl aləti tapılmayıb. Etnoqrafik məlumatlara əsaslanaraq, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, üzümü ayaqla əzirmişlər.

Xudavəng kompleksi orta əsrlərin memarlığını - yaşayış evlərini, mehmanxanasını, kitabxanasını, yeməcxanasını (ziyafət yerini) - özündə saxlayan çox nadir hallarda rast gəlinən bir məbəddir.

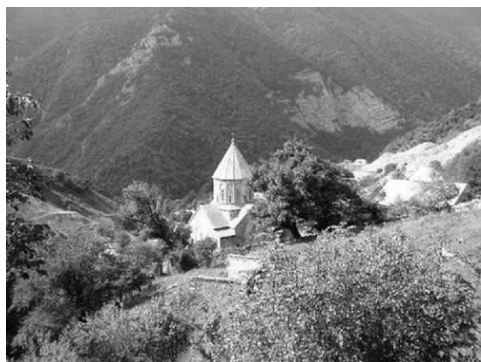
Aşağıda Xudavəng məbəd kompleksinin fotosəkilləri verilir.

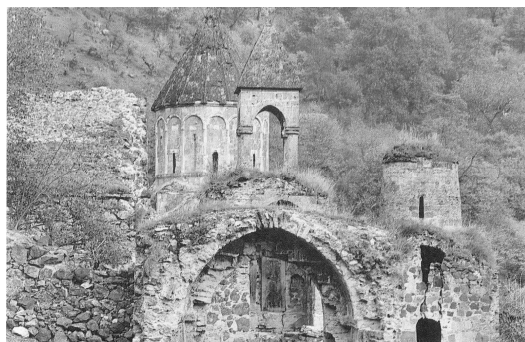
Xudavəng məbəd kompleksinin müxtəlif istiqamətlərdən görünüşü

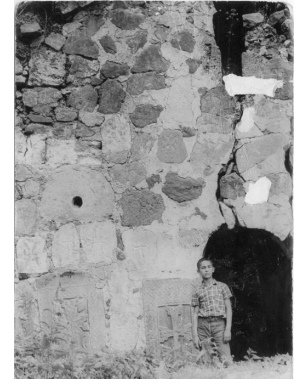
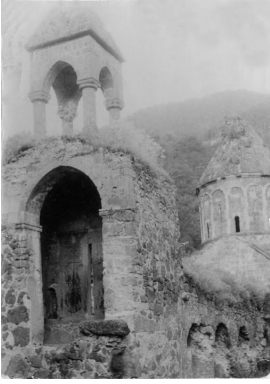
Xudavəng məbəd kompleksinin müxtəlif istiqamətlərdən görünüşü

Xudavəng kompleksində Arzu-xatın məbədi, 1204-cü il (solda), məbəd kompleksinin hündürlükdən görünüşü (sağda)

Xudavəng məbəd kompleksinin qərbdən görünüşü (solda), məbədin daxili görünüşündən fraqment (sağda)

Yuxarı çərgədə sağ tərəfdə təsvir edilmiş şəkildə məbədin divarlarına hörülmüş dəyirman daşı aydın görünür. Bu daşlar XX əsrin əvvəllərində hörülmüşdür. Həmin daşları sökdükdən sonra məbədin əsil alban hərfləri ilə yazılmış divarı üzə çıxır. Bu işlər naməlum cinayətkar şəxslər tərəfindən məbədin kimlərə məxsus olmasını ört-basdır etmək məqsədi ilə edilmişdir.

Xudavəng məbəd kompleksi Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001-ci il tarixli 132 sayılı Qərarı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasının ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyət dərəcələrinə görə bölgüsü» siyahısına dünya əhəmiyyətli tarixi abidə kimi daxil edilmişdir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun ilk orta əsrlər arxeologiya şöbəsinin müdiri, arxeoloq-alim, tarix elmləri doktoru, professor Arif Məmmədov 1987-1990-cı illərdə Keçtək kəndinin ərazisində yerləşən məbədin arxeoloji qazıntılarını aparmışdır. Qazıntı zamanı məlum olmuşdur ki, Kəlbəcər-İstisu avtomobil yolunun genişləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq həmin məbədin bir hissəsi uçurulub dağıdılmışdır. Məbədin salamat qalan hissəsinin uzunluğu 12 m, eni isə 6 m olan sahəni təşkil edir.

Qazıntı nəticəsində məbədin mehrab hissəsinin və cübbəxanalarının salamat qaldığı aşkar edilmişdir.

Məbəd ağ daşdan əhəng məhlulu ilə tikilmiş və öz dövrünə görə zəngin memarlıq naxışları ilə bəzədilmişdir. Onun salamat qalmış divarlarının hündürlüyü 1,1 m, qalınlığı 85 sm, uzunluğu isə 2,3 m olmuşdur. Məbədin döşəməsi sal daşlarla döşənmişdir. Mehrab hissəsinin eni 1,6 m, uzunluğu isə 1,8 m olub. Bu onu göstərir ki, məbəd o qədər də böyük olmayıb. Mehrab məbədin döşəməsindən 63 sm hündür tikilmişdir. Mehrabın qarşı hissəsinə qoyulmuş daş bütöv olub, uzunluğu 1,6 m, eni 88 sm, hündürlüyü isə 63 sm olub. Bu daşın qarşı tərəfi, yəni görünən hissəsi iki sıra nar təsvirləri ilə bəzədilmişdir. Mehrabın orta hissəsində yuxarıdan enli, aşağıya doğru getdikcə nazikləşən dik bir daş qoyulmuşdur. Onun hündürlüyü 1 m, eni yuxarıdan 83 sm, aşağıdan 64 sm, ümumi qalınlığı isə 21

sm-dir.

Məbədin cübbəxanası ellipsvari düzəldilmişdir. Onun da döşəməsi daş olub, məbəddən xor üçün düzəldilmiş xüsusi arakəsmə vasitəsilə ayrılır. Bu arakəsmənin eni 52 sm-dir. Sağ və sol cübbəxanaların dibə doğru qurtaracaq hissəsində 8 sm hündürlüyündə yüksəklik düzəldilmişdir. Buradakı iri həcmli daşların üzəri pərakəndə halda xaç təsvirləri ilə bəzədilmişdir. Hər iki sübbəxana eyni olub, onların eni 1,65 m, uzunluğu isə 2,2 m-dir.

Məbədin quruluşu və arxitektura xüsusiyyətlərinə əsasən onun VI - VII əsrlərin üç nefli bazilikasına aid olduğu ehtimal edilir. Bu məbədin başqa məbədlərdən fərqli cəhəti var. Belə ki, bir qayda olaraq başqa məbədlərdə cübbəxanalar həmişə mehraba paralel və onunla eyni səviyyədə tikilir. Məbədin daxili genişliyinə mane olmamaq üçün cübbəxanalar bir növ sağ və sol neflərin davamı olur. Burada isə cübbəxanalar məbədin xor üçün düzəldilmiş hissəsi ilə yanaşı düzəldilmişdir. Görünür, bu binanı xaricdən, daha doğrusu şərq tərəfdən xristianlığın müqəddəs işarəsi olan xaça oxşatmaq məqsədi ilə düzəldilmişdir. (15,19)

Məbəddə istər cübbəxanalar, istərsə də mərkəzi mehrablər dairəvi formada qoyulmuşdur. Məbədin qərb tərəfində mərkəzi nefin sağ və sol tərəflərində qırılmış halda iki sütun vardır. Bu sütunlar nef arası olmaqdan əlavə məbədin xor üçün düzəldilmiş hissəsi ilə qalan hissəsinin arasında qoyulmuşdur.

Qazıntı nəticəsində bir ədəd bəzəkli daş, bir ədəd epiqrafik abidə və xeyli gil qab hissələri aşkar edilmişdir.

Məbədin mehrab hissəsinin yan divarlarında üst hissəsi sınıb tökülmüş bir ədəd daş aşkar edilmişdir. Ağ əhəng daşından ibarət salamat qalmış hissənin hündürlüyü 1,2 m, eni 1 m, qalınlığı isə 10 sm-dir. Daşın yuxarı hissəsi oyma üsulu ilə həndəsi və nəbati təsvirlərlə bəzədilmişdir. Yan hissələr isə memarlıq tarixində «səbətvari bəzək» adlanan naxışlarla haşıylənmişdir. Lakin ən maraqlısı daşın aşağı hissəsində olan bəzəklərdir. Bu hissədə daşın orta hissəsi oyularaq dil kimi düzəldilmişdir. Çox guman ki, bu hissə ya şam qoyulmaq və yaxud da müqəddəs kitablar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Həmin divarların sağ və sol tərəfində qarşı-qarşıya dayanmış, qabarıq halda iki quş təsvir edilmişdir. Quşların boğazına halqa keçirilmişdir. Ümumiyyətlə, memarlıqda bu növ quş təsvirləri Albaniyanın bir qrup dini abidələrində ilk orta əsrlərdə dəbdə olmuşdur. Sonrakı dövr abidələrində quş təsvirlərinə təsadüf olunursa da onlar bir sıra xüsusiyyət etibarilə əvvəlkilərindən fərqlənirlər.

Təsvir edilən daşın yuxarı hissəsində təsvir edilmiş quşun alt qanadının bir hissəsi qalmışdır. Ondan aydın olur ki, burada həm də Alban xaçı təsvir edilmişdir.

Məbəddə ikinci mühüm tapıntı üzərində yazı olan bir ədəd daşdır. Bu daş məbədin divarlarındakı digər daşlardan fəqlidir. Belə ki, o, bərk cinsli qayadan

götürülüb, gobud düzəldilmişdir. Bu daş sağ cübbəxananın şərq tərəfində, sol hissəsindən yerə düşmüş halda aşkar edilmişdir. Çox guman ki, o, ya qonşuluqda X - XII əsrlərdə tikilmiş məbəd uçarkən buraya düşmüş və yaxud da təsvir edilən bazilikanın divarlarına sonralar bərpa olunarkən qoyulmuşdur. Bu halda tikintinin dövrü ilə daşın dövrü arasında böyük fərq vardır. Daşın üzərində XII - XIII əsrlərə aid olan yazı olduqca kobud həkk edilmiş və işlənərkən bəzi hərflərin hissələri qopmuşdur. Bəzi hərflər isə digərləri ilə birləşərək litoqraf üsulunda yazılmışdır.

Göstərilənlərlə yanaşı qazıntı zamanı gildən düzəldilmiş, sınımış halda qulp və qab ağzının hissələri aşkar edilmişdir. Aşkar olunmuş hissələr əsasən küp, bardaq və küvəcli qablara məxsusdur. Onların hamısı narın gildən hazırlanmış və qırmızımtıl rəngdə bişirilmişdir.

Aşkar olunmuş qab qulplarını öz formalarına görə bir neçə qrupa bölmək olar:

1. Üzərində barmağın söykədilməsi üçün xüsusi çıxıqlar düzəldilmiş, iri həcmli bardaqlara məxsus qulplar.
2. Küvəc və ya tavalara məxsus üçbucaq və ya dairəvi qulplar.
3. Dəpu tipli qablara məxsus dairəvi qulplar.
4. Küp və ya bardaqlara məxsus saya qulplar.

Qazıntı zamanı məbədin sağ cübbəxanasının içərisindən bir ədəd su tün­güsünün hissəsi tapılmışdır. Diametri çox da böyük olmayan bu su tün­gü köbərli düzəldilmişdir. Ehtimal olunur ki, vaxtilə həmin tün­glərlə abidənin təxminən 600 m qərbində olan dağın döşündə yerləşən bulaqdan məbədə su çəkilmişdir. Beləliklə, məbədin quruluşunu, onun memarlıq xüsusiyyətlərini, oradan aşkar olunmuş dulus məmulatlarını nəzərdən keçirdikdə belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, abidə üç nefli bazilika olub, kümbəzsiz bina edilmiş və VI əsrdən başlayaraq əsrlər boyu davam etmişdir. IX -X əsrlərdə məlum olmayan səbəbdən abidə dağıdılmış və onun əvəzində qonşuluqda hazırda xarabalığı qalan və yerli əhali tərəfindən «kilisə damı» adlanan böyük məbəd meydana gəlmişdir.

Kilisə (indiki Qasımlar) kəndinin girəcəyində maraqlı memarlıq abidəsi olan bir məbəd yerləşir. Məbədin daxili hündürlüyü 4,8 m, uzunluğu 14,3 m, eni isə 8 metrdir. Binaanın kobud çapılmış daşlardan hörülmüş cənub fasadında yarım dairəvi tağlı, enli giriş qapısı vardır.

Məbədin daxili məkanı dayaqlarla üç hissəyə bölünür: astana rolunu oynayan giriş, əsas ibadət yeri olan mərkəz və dərin mehrablı səcdəgah.

Zalın tağbənd şəkilli örtüyü dayaqlar üzərində yerləşərək iki tağla möhkəmləndirilmişdir. Mehrabın hər iki tərəfində dəhlizə bənzər ensiz artırma, geniş otaq və qurbangah vardır.

Məbədə dekorativ bəzəklər yoxdur. Onun qərb fasad divarlarında hör-

güyə daxil edilmiş büt-pərəstlik stellasından binanın sonrakı təmiri zamanı istifadə edilmişdir. Yerli camaat arasında məbədin xristianlığa qədər olduğu, stellanın isə Allah simvolu kimi orada yerləşdiyi güman edilir.

Stellanın ölçüləri 1,6 x 0,9 m-dir. Onun üzərində antropomorf Allah təsvir olunmuşdur. Təsvirin başı yerində fırlanan bəzəkli dairə kosmik işıq-günəş və od rəmzi kimi verilib. Bu təsvirin yuxarı hissəsində yazılar da vardır. Bu stella üzərindəki rəmzi işarələrə görə rayonun Çəpli və Lev kəndlərinin məbədlərindəki stellalara oxşardır.

Çox güman ki, xristian dini qəbul edildikdən sonra bu məbəd kilisəyə çevrilmiş, onun yarım-dairə tağlı giriş hissəsi sərbəst işlənmiş üç xaç daşla bəzədilmişdir. Hər üç daşın işlədilməsində memorial stellaların Qafqaz Albaniyasında qəbul edilmiş bədii, dini tərtibatının müxtəlif üsullarından istifadə olunmuş və onlar dünyanı dərk etmənin üç pilləli strukturunda həll edilmişdir.

Zəngin bəzədilmiş soldakı xaç daşın aşağı hissəsi yeraltı, orta hissəsi yerüstü aləmin simvolidir. Üç xaçlı olan orta hissənin mərkəzindəki xaç kənarlardakından demək olar ki, iki dəfə böyükdür. Xaçın yuxarı hissəsi isə yerüstü aləmdən kəskin sürətdə fərqlənir. Sağ xaç daşın aşağı hissəsi qırılmışdır. Burada xaç qol-budaq atmış ağac şəkilində xonçanın içərisində yüksəlir. Yuxarıda üzüm salxımları sallanır. Xaçın ətrafında, dörd gündə verilən quş təsvirləri çox güman ki, müqəddəs ruh simvolu olan göyərçinlərdir. Xaç daşın yuxarı hissəsi iki yaruslu həll edilmişdir. Yarusun birincisinə planetlərin hərəkətdə olduğunu ifadə edən zəncirvari naxışlar vurulmuş, ikinci hissə beş yerə bölünmüşdür. Üç orta bölmədə böyük rəmzi məna daşıyan zanbaq təsvirləri verilmişdir. Zanbaq mifologiyada məsumluqla bağlıdır. Xristianlıqda isə o, müqəddəslərin atributu sayılmışdır.

Üçüncü xaç yanı üstə atma şəkilində qoyularaq özünəməxsus portalı tamamlayır. Bu daşın aşağı hissəsində həyat ağacı rəmzində xaç verilmişdir. Onun altındakı üç taxçanın hər birində isə qolqofun simvolu kimi xaç verilir. Hər üç xaç daş əhalisi iki əsas dinə (İslam və Xristianlığa) etiqad edən Qafqaz Albaniyası xaçdaşlarına xas olan müsəlman ornamentləri ilə bəzədilmişdir.

Kəlbəcərin ərazisində olan qədim alban məbəd komplekslərindən biri də rayonun Vəngli kəndində yerləşən Gəncəsər məbəd kompleksidir. Məbəd kompleksinin əsas tikililəri XIII əsrdə Azərbaycanın xristianlıq memarlığı ənənələri əsasında inşa edilmişdir. Məbəd Xaçın çayının sağ sahilində hündür bir təpənin başında yerləşir. Təpə xristianlıqdan öncə müqəddəs yer sayılmışdır. Məbəd kompleksi baş bina - məbəddən, ona qərb tərəfdən bitişik kiçik binadan və şimal tərəfdən qala divarına söykənən bir neçə yardımçı binalardan ibarətdir.

Gəncəsər məbəd kompleksinin tikilməsi knyaz Həsən Cəlalın adı ilə bağlıdır. Abidənin inşasına 1216-cı ildə başlanmış, ilk tikililər 1238-ci ildə başa çatdırılmışdır. (65)

Çox guman ki, Həsən Cəlal onun dövrünə qədər olan alban məbədinə yənidən tikdirmişdir. Kompleks bütövlükdə 1240-cı ildə başa çatdırılmış və istifadəyə verilmişdir. Məbəd binası memarlıq üslubu etibarlı ilə V-IX əsrlərə mənsub olan xaç günbəzli kompazisiyadan ibarətdir. Belə plan kompozasiyaya IX əsr Şərqi ölkələrinin dini binalarında rast gəlinmir.

Kilisenin daxili şərq kənarlarında cübbəxana kimi istifadə edilən uzunsov otaqlar yerləşir. Bu otaqların arasında məbədin mehrabı rolunu oynayan, yarım-dairəvi formalı absida yerləşir.

Gəncəsər məbədi Qavkaz Albaniyasının dini və mədəni mərkəzlərindən biri olmuşdur.

1511-ci ildən Gəncəsər məbədi Alban katalikosunun iqamətgah yeri olub.

1836-cı ildə ermənilərin təhriki və yaxından köməkdarlığı ilə çarın və Rusiya imperiyasının Müqəddəs Sinodun (Pravoslav məbədinin baş idarəsi) qərarı ilə Alban katolikosluğu ləğv edilmiş, xristian albanlar erməni kilisəsinə tabe edilmişdir. Bu zaman xristian albanlar ya etiqaddan əl çəkib el ilə ağlamalı, ya da dinə etiqad edərək xalqla əlaqəni kəsməli idilər. Xristian albanlar yaşayan kəndlərin çoxluğu xalqdan ayırmağı üstün tutaraq İslam dinini qəbul etmişlər. Bu səbəbdən də bir çox yerlərdə, xüsusi ilə Kəlbəcər rayonu ərazisində xristianlıqla bağlı kənd adlarına rast gəlmək olur (Kilsə, Kilisəli, Sınıq Kilisə kəndləri və s.).

Kəndlərdə məscidlərin deyil, kilisələrin olması səbəbi yaşlı (qocaman) sakinlərin sözlərinə görə ata-babalarının vaxtilə çarəsiz qalaraq xalqdan ayrılma- mağı qərara aldıkları ilə bağlıdır. O dövrdə müsəlman dinini qəbul edən albanlar öz tarixi köklərini qoruyub saxlaya bilmiş, xristian dininə sadıq qalan albanlar isə etnik tərkibinə görə Qavqaz Albanları kimi qalmaqlarına baxmayaraq erməni adlandırılmışlar.

Gəncəsər məbəd kompleksi yuxarıda adı çəkilən Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001-ci il tarixli 132 sayılı Qərarına dünya əhəmiyyətli tarixi abidə kimi daxil edilmişdir.

Aşağı şəkildə Gəncəsər məbəd kompleksinin müxtəlif istiqamətlərdən çəkilmiş fotosəkili verilir:

Aşağıda müxtəlif istiqamətlərdən çəkilmiş «Lök» qalasının fotosəkilləri verilir. Bu qala XIII-XIV əsrlərin tarixi memarlıq abidəsidir.

Yuxarıda adı çəkilən Nazirlər Kabinetinin 132 sayılı qərarına əsasən «Lök» qalası ölkə əhəmiyyətli tarixi abidələr siyahısına daxil edilib.

Lök qalasının uzaqdan görünüşü

Aşağıda 1 №-li şəkildə göstərilən Zar kəndində 1993-cü ilə qədər tam şəkildə qorunub saxlanılan qədim alban məbədidir. Məbəd təxminən XIII əsrə təsadüf edilir. Bu məbəd yuxarıda adı çəkilən Nazirlər Kabinetinin 132 sayılı qərarına salınmayıb.

Aşağıdakı 2 №-li şəkildə göstərilən qala kompleksi Tərtər çayının sağ sahilində, Bulanıq suyun ətrafında yerləşir və «Qaladüzü» adlanır.

Aşağıda təsvir edilən at və qoç abidələri Zar, Zəylik və başqa kəndlərdə, Qoçdaş dağının ətəyində yerləşən qəbiristanlıqlarda qəbirüstü daşlardır. Bu abidələr XVIII-XIX əsrlərə aiddir və yuxarıda adı çəkilən Nazirlər Kabinetinin 132 sayılı qərarına əsasən ölkə əhəmiyyətli memarlıq abidələri siyahısına daxil edilib.

Zar və Zəylik kəndlərinin qəbiristanlıqlarında olan at və qoç heykəlləri yuxarıda adı çəkilən Nazirlər Kabinetinin 132 sayılı qərarına daxil edilib, ancaq naməlum səbəbdən o biri kəndlərin qəbiristanlıqlarında olan abidələr yuxarıda adı çəkilən siyahıya salınmayıb.

1 № -li şəkildə təsvir edilənlər rayonun kəndlərinin qəbiristanlıqlarından Kəlbəcər «Muzeyinə» bir yerə yığılmış at və qoç abidələridir.

2 №-li şəkildə təsvir olunan at və qoç heykəlləri Qoçdaş dağının ətəyində yerləşir.

Yuxarıda təsvir edilən qalalardan başqa rayonun digər, Ağdaş, Narıncılar, Aşağı Qaraçanlıda «Uluxan», Comərdə «Comərd» və b. kəndlərin ərazilərində qədim alban qalaları var. Qalaboyunu kəndinin yerləşdiyi dağın zirvəsində isə möhtəşəm bir qala mövcuddur. Əfsuslar olsun ki, həmin qalalar tədqiq olunmayıb və onların fotosəkilləri əldə edilməyib.

Aşağıda göstərilən qala Qanlı kəndin ərazisində yerləşir. Şəkildə qalanın ümumi forması və bəzi hissələri verilir. Qalanın quruluşundan onun müdafiə istehkamı məqsədi ilə tikildiyi aydın görünür.

5.4. Körpülər

Kəlbəcər rayonunun müxtəlif ərazilərində memarlıq abidəsi sayılan qədim körpülər var. Bu körpülər öz tikinti quruluşlarına görə fərqlənirlər.

Yuxarıda müxtəlif istiqamətlərdən çəkilmiş Hacı Əhməd (Soyuqbulaq) körpüsünün fotosəkilləri verilir. Bu körpü XII-XIII əsrlərə aiddir.

Naməlum səbəblərdən bu körpü Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001-ci il tarixli 132 sayılı Qərarı ilə təsdiq edilmiş «Dünya əhəmiyyətli daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələri»nin siyahısına daxil edilməyib.

Yuxarıdakı şəkildə Bağırsaqda Turşsuyun yanında Tərtər çayı üstündə XVIII-XIX əsrlərdə tikilmiş Məmmədhüseyn (Hacı Sevdimalı) körpüsüdür. Bu körpü elat yolunun (arandan dağa - Sarıyerə və Qaraarxaca köçənlərin yolu) Tərtər çayından keçən sahəsində yerləşir. Yaz-yay aylarında Tərtər çayında daşqın-

lar köçlərin keçməsinə imkan vermədiyindən köçərgilər bir neçə gün çayın sahilində qalıb, çayda daşqının-selin azalmasını gözləyirmişlər. Bu işə narahatlıq törədirmiş. Bu səbəbdən İmişli rayonundan Məmmədhüseyn adlı bir şəxs öz vəsaiti ilə bu körpünü tikdirib.

Bu körpülər də, istər «Ağ körpü», istərsə də «Hacı Sevdimalı körpüsü» yuxarıda adı çəkilən Nazirlər Kabinetinin 132 sayılı qərarının siyahısına salınmayıb.

Solda (şəkil №3) Kəlbəcər ərazisində Xaçın çayı üzərindəki körpüdür. Bu körpü də Nazirlər Kabinetinin 132 sayılı qərarının siyahısına salınmayıb.

Sağda (şəkil №4) «Otaqqaya» adlanan ərazidə Tərtər çayı üstündə dəmir konstruksiya ilə XX əsrin ortalarında inşa edilmiş körpüdür. Bu körpü həmin ərazidə fəaliyyət göstərən «Turşsu» pavilyonuna Tərtər çayı üstündən piyadalar üçün keçiddir.

Zəylik kəndində 1927-ci ildə inşa edilmiş Hacı Əsəd körpüsü Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001-ci il tarixli 132 sayılı Qərarı ilə təsdiq edilmiş «Dünya əhəmiyyətli daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələri»nin siyahısına yerli əhəmiyyətli tarixi abidə kimi daxil edilib. Körpü Zəylik kəndinin şimal-qərbindən axan Dərəyurdu çayının üstündədir. Əfsuslar olsun ki, həmin körpünün fotosəkili əldə edilməyibdir.

VI. Təsərrüfat həyatı

6.1. Əkinçilik

Rayon ərazisi dağlıq və iqlim şəraiti sərt olduğundan əhalinin əsas məşğuliyyəti maldarlıq olub. Buna baxmayaraq əkinçilik də inkişaf etmişdir.

Əksər kəndlərdə arpa, buğda, kartof, kələm və digər tərəvəz məhsulları əkilir-becərilirdilər. Küllü miqdarda məhsul verən meyvə ağacları vardı. Burada yetişən meyvələr çox yüksək keyfiyyətə malik idi. Son illər bəzi kəndlərin ərazisində tütün də əkilirdi.

Kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsi və onlara texniki xidmət göstərilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Məhsuldarlığı artırmaq məqsədi ilə odun və kərmə külündən və mal-qara peyindən kübrə kim istifadə edilirdi. Kübrə olmadıqda yeri şumlayıb orada arpa və çovdar əkir, yetişəndən sonra onların toxumlarını biçib qalan hissəsinin torpaqla birlikdə şumlayırdılar. Belə halda həmin sahədə torpaq qüvvətlənirdi. Elə hallar olurdu ki, bir il bir sahəni əkilir-becərilirdilər, başqa sahələr «xam» saxlanılırdı. O biri il «xam» saxlanılan sahə əkilirdi, əkilən sahə xam saxlanılırdı. Belə hallarda da torpaq qüvvətlənirdi. Bəzən də mal-qara sürülərini əkin sahələrində otarır və gecələməyə orada saxlamaqla torpağın münbitləşməsinə nail olurdular.

Əkinçiliyin inkişafında suvarma sistemindən istifadə olunurdu. Rayon ərazisində əsasən dağ çaylarından, bulaq və axar göllərin sularından istifadə edilirdi. Yaxınlığında su olmayan sahələri suvarmaq üçün həmin sahədən hündür səviyyədə yerləşən ərazilərdən, dağlardan uzunluğu 1-2 km, hətta 4-5 km uzunluğunda su arxları çəkilirdi.

Kənd təsərrüfatı üçün yararlı sahələr 120178 hektar idi. Bunun 6327 hektarı əkin yeri, 7971 hektarı biçənəklər, 10 hektarı çoxillik bitkilər və 105870 hektarı öyrüş sahəsi idi. Əkin sahələrinin 12 %-də dənli və dənli-paxlalı bitkilər (əsasən buğda, qismən arpa və s.), 12 %-də texniki bitkilər (tütün), 3 %-də kartof və tərəvəz-bostan bitkiləri, 73 %-də isə yem bitkiləri əkilirdi.

Osmanlı imperiyasında 1727-ci ildə tərtib edilən «Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri» nə əsasən, kəndlərdən yığılan vergilər əhalinin əsas məşğuliyyəti olan əkinçilik və maldarlıq hesabına imiş. Əkinçiliyin əsasını buğda, arpa, darı, ispəncə, çəltik təşkil edibdir.

Tərtərçay hövzəsinin təbii-coğrafi şəraiti, burada bol sulu çayların (Tərtər çayı və onun qolları) və münbit torpaqların olması ərazidə hələ qədim zamanlardan əkinçiliyi inkişaf etdirmək üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Bölgənin arxeoloji cəhətdən tədqiq edilməsi və arxeoloji materiallar, eləcə də mənbələrin verdiyi məlumatlar bunu təsdiq edir. Təsərrüfatın müxtəlif sahələrinin bölgədə inkişaf etməsi həm də onunla bağlıdır ki, Tərtərçay hövzəsində hələ tunc dövründə qə-

dim yaşayış məntəqələri mövcud olmuş və qədim dövrlərdən bölgədə müxtəlif təsərrüfat sahələrinin inkişafı üçün hərtərəfli zəmin olmuşdur.

Məlumdur ki, əkinçilikdə ilk əmək prosesi torpağın şumlanmasından başlanır. Tədqiqatlar göstərir ki, rayon ərazisində torpaq xışla şumlanmışdır. Onun hazırlanması üçün yerli ağac materialından istifadə edilmişdir. Rayon ərazisində olan zəngin meşələr əhalinin təsərrüfatda işlətdiyi ağac alətlərinin hazırlanması və istifadəsi üçün yerli və tükənməz xammal ehtiyatı olmuşdur.

İlk orta və orta əsrlərdə xışdan torpağı şumlamaq üçün başlıca alət kimi geniş şəkildə istifadə edilmişdi. Xış ağacdən düzəltdiyi üçün tez çürümüş və bizim dövrə gəlib çatmamışdır. Kəlbəcər zəngin metal mədənlərinə malikdir. Dəmirin meydana çıxması ilə əlaqədar xışın gəvahnın hissəsi metaldan düzəldilmişdir. Bu işdə ərazinin metal yataqlarına yaxınlığı da az rol oynamamışdır. Həmçinin metal işləmə sənətinin inkişaf etməsi də dəmir gəvahnı xışların düzəldilməsinə gətirib çıxarmışdı.

Bütövlükdə Tərtərçay hövzəsinin yaşayış yerlərindən aşkar və tədqiq edilmiş əkinçilik alətlərinin istifadə olunması dövrün digər maddi mədəniyyət nümunələri ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi həqiqətən dəmirdən bu yerlərdə e.ə. minillikdən etibarən istifadə olunduğunu təsdiq edir.

Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş ilk orta əsrlər dövrünə aid dəmir gəvahnın başqa qədim gəvahnlar kimi tipik olaraq üçbucaqlı quruluşa malikdir.

XX əsrin əvvəllərində sənayenin sürətlə inkişafı ilə əlaqədar olaraq, kotan istehsal olundu və yer şumlanmasında kotandan istifadə edildi. Bu yerlərdə «qara kotan» adlanan kotandan da istifadə edilirdi. Qara kotan ağır olduğundan yer şumlanmasında «qoşa boyunduruqdan», yəni dörd öküzdən istifadə edilirdi.

Əkinçilik təsərrüfatında geniş istifadə olunan alətlərdən biri də oraqdır. Tərtərçay hövzəsində tapılmış ilk orta əsrlərə və orta əsrlərə aid çin müasir çinlərdən fərqli olaraq ağız içəriyə doğru nisbətən az qatlanmışdır. Ucu nisbətən az əyilmiş formada və kiçik düzəldilmişdir ki, bu da sünbülün samandan ayrılmasına kömək etmişdir.

Təbii cəhətdən zəngin olan və tarixən əkinçiliyin əsas təsərrüfat sahəsi olduğu bu ərazidə taxılın döyülməsi ilə əlaqədar əkinçilik alətlərindən biri də vəldir. Vəl palıd ağacından düzəldilirdi. Vəlin Uzunluğu 2 m-ə yaxın, eni 40-50 sm olur. Ön hissənin (burunun) yerə ilişməməsi üçün vəl xizək formasında düzəldilir. Taxtaya uzununu boyu bir neçə cərgəl deşik açıb, həmin deşiklərə çaxmaq daşı çalırtdılar. Bu daşlar taxılı sünbülədən ayıran tərəfindən azaçıq çölə çıxır ki, bu da taxılın döyülməsinin (sünbülədən ayrılmasının) yeganə üsulu idi. Vəli ata və ya öküzə qoşub xırmanda taxılı döyürdülər (sünbülədən ayırırdılar). Sonra sünbülədən ayrılmış taxılı küləyə verib, sovururdular ki, samandan tam təmizlənsin. Axırncı etap taxılın dəyirmanında üyüdülməsidir.

İlk orta əsrlər dövründə bölgədə əl dəyirmanlarından - kirkirələrdən geniş istifadə olunmuşdur. Daha sonralar isə daş dəyirmanlardan istifadə olunmuşdur. Dəyirman daşları əkinçilik təsərrüfatında mühüm alətlərdəndir. Bunu arxeoloji tədqiqatlar da sübut edir. Akademik T.Bünyadov əl dəyirmanlarından istifadə edilmə tarixinin dəmir dövrünün əvvəllərindən, e.ə. I minillikdən başladığını söyləyir.

Rayon ərazisində dəyirman daşı yataqlarının olduğundan daşlar burada hazırlanırdı. Hazır dəyirman daşlarının digər qonşu bölgələrə məhz buradan aparılması ehtimal olunur (mümkündür).

Orta əsrlərdə bir tərəfdən əmək məhsuldarlığının artması, digər tərəfdən texniki tərəqqi Azərbaycanda bol sulu çayların üzərində su dəyirmanlarının meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Həmin dövrdə Tərtər çayı üzərində də belə dəyirmanlar tikilmişdir və zaman keçdikcə onlarda müəyyən təkmilləşdirmələr aparılmışdır.

Daş yataqları və bol sulu, iti axarlı Tərtər çayının olduğu Kəlbəcər ərazisində orta əsrlərdə su dəyirmanlarının mövcud olması təkzib olunmazdır. Bölgədə ilk orta əsrlər dövrünün yaşayış məntəqələri də məhz Tərtər çayı boyunca yerləşmişdir. Tarixi-arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, Tərtərçay hövzəsində yaşayış məntəqələri və əhali sıx olmuşdur. Bu faktlar bölgədə su dəyirmanlarından geniş şəkildə istifadə olunmasını təsdiq edir.

Rayonda çarxlı dəyirmanlardan istifadə edilmişdir. Çarxlı dəyirmanlar üçün araba təkərlərinin çarxına uyğun pərlər xarakterikdir. Belə su dəyirmanlarının çarxlarını hərəkətə gətirmək üçün suyun nisbətən hündürdən və təzyiqlə tökülməsi vacibdir. Bunun üçün novçanın su çıxan hissəsini dar düzəltmək lazım gəlir.

Tərtər çayı və onun qolları olan kiçik dağ çaylarının dəyişməz su ehtiyatı və iti axarı su dəyirmanlarının ərazidə geniş yayılması üçün təbii şərait yaradıb.

Su dəyirmanları əsasən çayların qırağında, dərələrdə və yaxud təpəliklərin aşağısında tikilmişdir. Su təxminən 6-8 və bəzən 10 m hündürlükdən təzyiqlə tökülərək çarxı fırladır.

Dəyirmanın pərləri ağac topa bərkidilirdi. Su pərləri sürətlə döydükdə, top pərlərlə birlikdə öz oxu ətrafında fırlanırdı. Ox pərə möhkəm bərkidilirdi. Su pərləri hərəkət etdikcə, ox üst daşı alt daşın üzərində fırlayırdı. Nəticədə həmin daşların arasında qalan dən üyüdüldü. Daşlar arasındakı məsafəni artırıb-azaltmaq, yəni yarma və ya un hazırlamaq üçün onu kənardan oxa bərkidilmiş çüy, sonralar isə dəmir qulp vasitəsilə tənzimləyirdilər, yəni artırıb azaldırdılar. Dəyirmanı gətirilən dəni tökmək üçün lazım olan təkne üst daşdan yuxarıda yerləşdirilirdi. Təknəyə tökülmüş dən onun ortasındakı dəlikdən axaraq novça vasitəsilə üst daşın ortasındakı dairəvi deşiyə tökülürdü. Novça ağacdan düzəldilirdi və ortası oyulurdu. Novçanın təknəyə bərkidilmiş hissəsi çıxış olaraq taxtadan düzəldilmiş

ağırliq vasitəsilə dənin hansı midarda dəyirman daşına axıb tökülməsini tən-
zimpləyirdilər. İpin bir ucu kənarda ağacdan düzəldilmiş çaxçaxa möhkəmləndiri-
lirdi. Dəyirmanın üst daşı hərəkətə gəldikcə çaxçax buğdanın daşın boğazına
tökülməsini təmin edirdi. Alt və üst daşın ətrafı üyüdülmüş dənin dağılmaması
üçün taxta ilə əhatə olunurdu və ön hissədən bir yer açılırdı. Daş hərəkət etdikcə
üyünmüş un bu hissədən təknəyə tökülürdü. Dəyirməndə uzun müddət dən
üyündükdə kirkirədə olduğu kimi hər iki daşın işlək tərəfləri kütləşir və üyünmə
prosesi çətinləşirdi. Yenidən dəyirmanı qaydaya salmaq üçün üst daşı düşürür və
hər iki daşın üzbəüz tərəflərini ovxarlayırdılar. Sonra daşları yerinə quraşdıraraq
üyünmə prosesini davam etdirirdilər. Dəyirmanı dayandırmaq istədikdə suyun
istiqlamətini əvvəlki tərəfə yönəldirdilər. Lakin dəyirmanı çox nadir hallarda
dayandırırtdılar, çünki onu yenidən işə salmaq çətin olurdu.

Üyüdülmüş məhsulun mühafizə edilməsi də müəyyən əhəmiyyətə malikdir.
Kəlbəcər bölgəsində yaşayış yerlərində unu və digər ərzaq məhsullarını başlıca
olaraq iri küpələrdə, torpaqda qazılmış quyularda, eləcə də təbii daşlıq və qayalıq
olan yerlərdəki quyularda mühafizə etmişlər. Təsərrüfat küpləri və ya onun sınıb
qırılmış hissələri Kəlbəcər ərazisində Laçınqaya, Lök, Comərd, Uluxan (Qara-
çanlı) qalaları və Qalaboyunu yaşayış məntəqəsi ərazilərində arxeoloji tədqiqat-
lar zamanı çox sayda tapılmışdır. Kəlbəcər bölgəsində ilk orta və orta əsr yaşayış
yerlərində, xüsusilə Lök və Laçınqaya qalasında ərzaq məhsullarını mühafizə
etmək və saxlamaq üçün təbiətən mövcud olan daş quyular vardır. Bu cür quyular
həm təbiətin səxavəti idi, həm də onu oyma üsulu ilə də düzəldirdilər. Belə quy-
ular müxtəlif ərzaq məhsullarını torpaq quyulara nisbətən daha yaxşı mühafizə
edib uzun müddət saxlayırdı.

Rayon ərazisində ilk orta əsr yaşayış məntəqələrinin təbii-coğrafi mövqeyindən
asılı olaraq yaxınlığındakı dərin və təbii mağaralarda adətən ərzaq məhsullarını
saxlamışlar. Belə mağaralar Laçınqaya, Qalaboyunu və Lök yaşayış məntə-
qələrinin ərazisində aşkar olunmuşdur. Yerli əhali XX əsrdə də bu cür mağara-
lardan istifadə etmişlər. Belə mağaralarda hətta ot məhsullarını belə uzun müddət
xarab olmadan müasir soyuducularda olduğu kimi saxlamaq mümkündür. Bu cür
mağaralar Tərtərçay hövzəsinin yalnız yuxarı dağlıq ərazisində mövcud olmuş-
dur. Nisbətən dağətəyi və aran bölgəsində başlıca olaraq təsərrüfat küplərindən
və torpaq quyulardan istifadə edilmişdir.

XIX - XX əsrlərdə bölgədə taxıl məhsullarını (buğda, un, yarma və s.) saxlamaq
üçün kəndilərdən geniş istifadə edilirdi. Kəndi palıd ağacından hazırlanır və ye-
şik formasında olur. Ailə üzvlərinin sayından və maliyyə imkanından asılı olaraq
kəndi müxtəlif ölçüdə düzəldilir. Uzunluğu 2-3 m, eni 1-1,5 m, hündürlüyü 2 m-
ə yaxın olur. Kəndi 1 və 2 gözlü olur. Kəndinin üst qapağı var. Həmin qapaqdan
taxıl məmulatları (buğda, un, yarma və s.) kəndiyə tökülür. Kəndinin aşağı his-

səsində ön tərəfdən balaca çıxış yeri var. Çıxacağın qapağı üst tərəfdən süyürmə kimi örtülürdü. İstifadə üçün unu və ya buğdanı həmin çıxacaqdan çıxarırdılar.

Rayonda arxeoloji tədqiqatlar zamanı çörək bişirmək üçün istifadə olunmuş, ilk orta və orta əsrlər dövrünə aid edilən təndirlər də üzə çıxarılmışdır. Bu təndirlər quruluşuna görə qədim təndirlərdən fərqlənir və demək olar ki, müasir təndirlərin eynidir. Təndirlərin əksəriyyəti bişirilmiş gildən və qazılmış quyuda bişmiş kərpiclərdən hörülərək düzəldilmişdir. Bu cür təndirlərdən XIX - XX əsrlərdə bölgədə geniş istifadə edilmişdir. Kərpic təndirlər odunla qızdırılmışdır. Kəlbəcərdə zəngin meşələrin olması bu cür təndirlərdən istifadəyə zəmin yaratmışdı. Belə təndirlər keyfiyyət və uzun ömürlüyyə görə bişirilmiş gildən olan təndirlərdən üstün idi.

Kəlbəcər əhalisinin təsərrüfatında bağçılıq da mühüm yer tutmuşdur. Rayonun təbii-coğrafi şəraiti hətta suvarmadan istifadə olunmadan burada bağçılığın və üzümçülüğün geniş yayılmasına şərait yaratmışdır.

Tərtər çayından çəkilmiş arklar da burada müxtəlif bağ və bostan bitkilərinin becərilməsinə imkan yaratmışdır. Rayonun dağlıq və dağətəyi hissəsində dəmyə əkinçilik mövcud olmuşdur.

Tərtər çayı boyunca dağətəyi və dağlıq ərazilərdə bağçılıq, üzümçülük geniş və əsas təsərrüfat sahəsi kimi hələ qədim dövrlərdən mövcud olmuşdur. Bağlar və üzümlüklər bu ərazidə başlıca olaraq məbəd ətrafı yerlərdə salınmışdır.

Rayon ərazisində zəngin və barlı-bərəkətli bağlar, üzümlüklər mövcud olmuşdur. Hələ ilk orta əsrlər dövründə bölgədə üzüm bağlarının bolluğu burada həm də şərabçılığın inkişafına səbəb olmuşdur. Vəng kəndinin ərazisində yerləşən «Xudavəng» məbəd kompleksinin arxeoloji tədqiqatları zamanı çaxır istehsal edən qurğu aşkar edilmişdir.

6.2. Maldarlıq

Kəlbəcər ərazisi dağlıq zona olduğundan təbii olaraq məhz burada heyvandarlıq əsas təsərrüfat sahəsi olmuşdur. Heyvandarlıqda əsas yeri maldarlıq, qo-yunçuluq və arıçılıq tuturdu. Ərazinin yerləşdiyi təbii şərait onun həm dağlıq, həm də düzənlik sahələri özündə birləşdirməsi, burada maldarlığı inkişaf etdirməyə imkan vermişdir.

Qoyunçuluqda əsasən köçmə üsulundan istifadə edilirdi. Qışda qoyun sürülərini arın rayonlarında, Bərdə, Yevlax, Aqdam, Ağcabədi, İmişli, Salyan və digər ərazilərdə saxlayırdılar.

Maldarlıq təsərrüfatı ilə əlaqədar olaraq rayonun kəndlərinin bəziləri yataq, qışlaq, yaylaq kimi müvəqqəti yaşayış məskənləri əsasında yaranmışdır. Bəzi hallarda isə kəndlər binələrdən əmələ gəlmişdir. Binələr əksər hallarda ilk sakinlərin adı ilə adlanmışdır. Rayonun Aşağı Ayrım, Yuxarı Ayrım, Qasım binəsi,

İmanbinəsi, Dərəqışlaq kəndləri və s məhz belə yaranmışdır.

Meşəlik ərazilərdə yerləşən kəndlərdə (Mərcimək və s. kəndlərdə) mülayim qış keçən illərdə mal-qaranı həyətdə saxlayırdılar. Adətən həyətdə (çöldə) saxlanılan heyvanlara Vələs (ulas) ağacının yarpağını «burc»la birlikdə verirdilər. Burc heyvanların bədəninə istilik gətirirdi.

Bölgənin ilk orta və orta əsr yaşayış yerlərində əldə edilmiş osteoloji qalıqlar burada həmin əsrlərdə də iri və xırda buynuzlu heyvandarlığın təsərrüfat sahəsi kimi geniş yayıldığını göstərir.

Kəlbəcərin zəngin meşələri, geniş otlaqları olan yaylaqları, qışın ot ehtiyatı üçün bol biçənəklər də burada hələ ilk orta əsrlər dövründə maldarlıq təsərrüfatının yayılmasının əsas şərtlərindən biridir.

Osteoloji materialların öyrənilməsi Azərbaycanda, ilk orta və orta əsrlərdə maldarlıq təsərrüfatında dağlıq zonalarda iri buynuzlu, dağətəyi və düzənlik ərazilərdə isə xırda buynuzlu heyvanların üstünlük təşkil etdiyini göstərir.

Rayon ərazisində əsasən dağdıq şəraitə uyğunlaşan iribuynuzlu heyvan cinsləri saxlanılırdı. Otlaq və yaylaq yerləri hündür və sıldırım yamacları olan dağ sinələrində yerləşirdi. Həmin ərazilərdə çevik və təhlükəsiz hərəkət edən yerli mal-qara cinsi inkişaf etmişdir.

1970-ci illərdə Zar «Ətçilik və südçülük sovxozu»na Ukraynadan və Rusiyadan cins şives inək və buğalar gətirilmişdir. Dağ şəraitinə uyğunlaşa bilmədiklərinə həmin heyvanlar 1980-ci illərin axırlarında məhv oldular.

Kəlbəcər cins atları ilə də məşhurdur. Burada atlardan nəqliyyat vasitələri kimi istifadə edilirdi. XX əsrin əvvəllərinə kimi atlardan yer şumlamaq üçün də istifadə edilirdi.

Rayonun yüksək subalp dağlarının əkətlərində yerləşən kəndlərdə mal-qara aprel-oktyabr ayları otlaqlarda otarılırdı. Payızın son aylarından yazın orta ayını kimi (oktyabr-aprel) bordağa salınırdı (tövlə şəraitində). Meşə ilə zəngin olan və qış ayları mülayim keçən kəndlərdə qış aylarında mal-qara otlaq yerlərində saxlanılırdı. XX əsrin 70-80 -ci illərində mal-qaranın sayının çoxalması ilə əlaqədar olaraq ot və yem qıtlığı yaranırdı. Buna görə də əhalinin bir qismi mal-qarasını saxlamaq üçün qışda aran rayonlarına (Tərtər, Bərdə, Yevlax, Goranboy və s.) köçürdülər.

Kəlbəcərin yaylaq yerlərinin sahəsi böyük olduğundan həmin yaylaq yerləri Azərbaycanın digər rayonlarının heyvandarlarının istifadəsinə verildiyindən, aran rayonlarının ərazilərində Kəlbəcər heyvandarlarına qışlaq yerləri ayrılmışdır. Belə qışlaq yerləri Bərdə, Salyan, İmişli və digər rayonlarda yerləşirdi.

Rayonun ərazisində arıçılıq təsərrüfatı da geniş inkişaf etmişdir. Kəlbəcər bölgəsində arıçılığın mövcud olması orta əsrlər dövründən bəllidir. Burada yerli arı növünün olması, mövsümi vaxtlarda təbiətin hər yerində gül-çiçəklərin bolluğu, zəngin meşələr, geniş yaylaqların olması və bütövlükdə arıçılıq üçün hərtərəfli

təbii şərait var.

XX əsrin 70-80-cı illərində rayonda arıçılıq sovxozu da vardı. Burada istehsal edilən balın keyfiyyəti çox yüksək idi və bəlkə də keyfiyyətinə görə dünyada birinci yerdə dururdu.

Zəngin meşələrdə ağac koğuşlarında çox sayda yabanı şəkildə yaşayan arı ailələrinə də rast gəlinirdi.

6.3. Sənətkarlıq

Sənətkarlığın tədqiqi cəmiyyətin inkişafının müxtəlif pillələrində məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin vəziyyətini müəyyənləşdirməkdə böyük əhəmiyyətə malikdir.

Aydındır ki, sənətkarlığın inkişaf səviyyəsi birinci növbədə xammal ehtiyatının olmasından asılıdır.

Kəlbəcər ərazisinin təbii zənginliklərlə, müxtəlif yataqlarla, meşəliklərlə və s. bol olması hələ qədim dövrlərdən sənətkarlığın inkişafına zəmin yaratmışdır.

Rayonun dağ ətəkləri fısdıq, qoz, pələd, alça, armud eləcə də başqa bərk və rəngli ağac növləri ilə zəngin olan meşələrlə örtülüdür. Bütün bunlar isə sənətkar əhalinin boyaq üçün müxtəlif rənglər almasında mühüm rol oynamışdır.

İlk orta əsrlərdə Kəlbəcər bölgəsində sənətkarlığın inkişafında təkə təbii zənginliklər deyil, həm də Bərdə-Gəncə-Tiflis və Bərdə-Dəbil ticarət-karvan yolunun buradan keçməsi və ərazinin həm dağ, həm də aran yerlərini əhatə etməsi mühüm rol oynaması, sənətkar əhaliyə lazımı xammalın əldə edilməsinə və hazır məhsulların satılmasına şərait yaratmışdır.

Kəlbəcər bölgəsinin sənətkarlıq sahələri içərisində dulmuşluq, metalışləmə xüsusi yer tutur. Bununla yanaşı aparılmış arxeoloji qazıntı və kəşfiyyat işləri ərazidə digər xırda sənət sahələri və peşə növlərinin də olduğunu göstərir. Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş sənətkarlıq ocaqları bu fikri əsaslandırmağa imkan verir.

Digər sənət sahələri

Kəlbəcər bölgəsində ilk orta əsrlər dövründə mövcud olmuş elə sənət və peşə sahələri vardır ki, onlar haqqında arxeoloji material çox azdır. Buna daşışləmə, ağacışləmə, sümükişləmə, toxuculuq, boyaqçılıq, dəri emalı və s. sənət və peşə sahələrini misal göstərmək olar.

Kəlbəcər ərazisində müxtəlif bitkilər və ağac növlərinin olması ilk orta əsrlər dövründə burada boyaqçılığın inkişaf etməsinə səbəb olub. Boyaqçılıq ənənələri son dövrlərə qədər yaşamışdır. Müxtəlif ağacların qabıqlarının və bitkilərin suda

qaynadılması nəticəsində və s. üsulla boyaq alınır və bununla da yun və ipləri boyayırdılar.

Toxuculuq sahəsində xalçaçılıq mühüm yer tutur. Rayonda, yunundan keyfiyyətli ip hazırlanan qoyun cinslərinin çox olması, oktyabr-may aylarında qadınların ev işlərinin az olması xalçaçılığın yüksək inkişaf etməsinə lazımı şərait yaradır. Burada müxtəlif növ xalça (çəvəverd və s.), kilim, xurcun, farmaş, corab və s. toxunurdu.

Kəlbəcər bölgəsində zəngin filiz və qeyri-filiz yataqlarından başqa boyaq üçün istifadə edilən boya materialları mövcuddur.

Rayon ərazisində zəngin meşələrin olması burada ağacısləmə və dülgərlik kimi sənət sahəsinin bilavasitə ixtisaslaşmasını təmin etmiş və bu sahə inkişaf etmişdir.

Bu bölgədə obsidian, perlit, tuf (daş), üzlük daş yataqları, eləcə də digər tip daş yataqlarının bolluğu burada daşısləmənin inkişafına gətirib çıxarmışdır.

Arxeoloji axtarışlar zamanı aşkar edilmiş kirkirə, dəyirman daşlarının nümunələri, bitki yağı emalı üçün istifadə edilmiş dəyirman daşları məhz buradakı yataqlardakı xammaldan yerli ustalar tərəfindən hazırlanmışdır. Bölgədəki ilk orta əsr qalalarının, məbədlərinin və digər binaların inşasında yerli ustaların əl işlərini də müşahidə etmək olur ki, bu da bölgədə daşısləmə sənəti barəsində müəyyən təsəvvür yaradır.

Akademik M.Qaşqayın rəhbərlik etdiyi geoloji-axtarış ekspedisiyası tərəfindən Alolar, Zar və s. kəndləri yaxınlığında pexşteyn yataqları aşkar edilmişdir. Pexşteyn sarı-qırmızı (bal) rəngində olur. Bu daşlar süngər daşı (cilalamaq, sürtmək) düzəltmək üçün çox qiymətli bir materialdır. Eyni zamanda qrafit və ağ mərmər yataqlarının bolluğu da burada daşısləmə sənətinin inkişafını şərtləndirən amillərdəndir. Kəlbəcər ərazisində orta əsrlər dövrünə aid daşdan hazırlanmış qoç və at heykəllərinin çoxluğu burada daşısləmənin inkişafını göstərən əyani sübutlardan biridir.

Meydan çayı ətrafında üzlük daşı istehsalına yararlı mərmərləşmiş əhəng daşı yatağı mövcuddur. Bu cür yataqların olması bölgədə daşısləmənin inkişafına ciddi təsir göstərmişdir.

Yay otlaklarında çoxlu sayda qoç və at heykəlləri və digər qəbirüstü daşlar vardı. Bu heykəllər orta əsrlərdə bölgədə daşısləmə sənətinin inkişafının bariz nümunəsidir.

1950-60-cı illərdə Kəlbəcər ərazisində - Dəlidağın ətəyində, Pəriçinqılında, Sarıyer - Alagöllər ərazisində, Yüzbulaq ətrafında və başqa ərazilərdə üzərində qədim yazılar olan heyvan və başqa canlılar təsvir edilmiş abidələr aşkar edilmişdi. Bu heykəllər və daş abidələr bölgədəki qranodiorit tərkibli daşlardan düzəldilmişdir. Eyni zamanda qranit daşlardan yonulmuş sandıqlar, qəbirüstü daşlar, ayrı-

ayrı üstü alban yazıları olan daş abidələr də çoxluğu ilə diqqəti cəlb edir. Almalıq kəndinin yerləşdiyi ərazidə üzərində alban yazıları olan müxtəlif növ bəzəkli daşlar, abidələr vardı.

Bütün bunlar ilk orta əsrlər dövründə Kəlbəcər ərazisində daşışləmə, oyma, nəqqaşlıq, heykəltaraşlıq sahələrinin həm mövcud, həm də inkişaf etdiyini göstərir.

XX əsrin ortalarında xas daşdan çox yaraşlıq evlər tikirdilər. Xas daş nə deməkdir. Böyük qayaları guppul və çivlə yarırdılar. Eni 30 sm, hündürlüyü 40-50 sm ölçüdə qara daş hazırlayırdılar. Sonra həmin daşları döymə və xas çəkici ilə işləyirdilər. Döymə və xas çəkiclərinin arxa hissəsi 5x6 sm ölçüdə yastı olurdu. Həmin yastı tərəfin diametri 0,2 sm olan dəmir dişləri olurdu. Hazırlanmış daşları həmin çəkiclərlə döyürdülər, yəni daşın bir üzünü dama-dama şəkilinə salırdılar. Sonra həmin daşların dörd tərəfini çarx daşıyan əl ilə yonurdular. Belə daşlar sementsiz bir-birinin üstünə hörülürdü. Üst-üstə hörülmüş daşlar sanki bütöv idilər. Daşlar ancaq arxa tərəfdən sement ilə hörülürdü (bir-birinə bərkidilirdi). Xas işi çox çətin olduğundan hər daş ustası xas daşdan ev hörə bilmirdi.

Arxeoloji materiallar, yazılı mənbələr və etnoqrafik məlumatlar əsasında aydın olur ki, XI - XIII əsrlərdə Azərbaycanda dəmirçilik sənətindən nalbəndlik, silah-sazlıq, misgərlikdən - qalayçılıq; gönişləmədən - dabbaqlıq və dəri emalı, sərraflıq, başmaqçılıq; dərzilikdən - papaqçılıq, palançılıq; toxuculuqdan - boyaqçılıq və s. peşələr ayrılmışdır. Daşışləmədə memar, bənnə, nəqqaş, heykəltaraş; ağacışləmədə - dülgər, nəccar məfhumlarının olduğunu etnoqrafik məlumatlar təsdiq edir.

Dulusçuluq

Qədim zamanlarda, ilk orta əsrlərdə bütövlükdə Azərbaycanda olduğu kimi, Kəlbəcər bölgəsində də feodal istehsal üsulunun meydana gəlməsi və formalaşması baş verir. Tərtər çayı boyunca yeni qalalar tikilir, qəsrlər salınırdı. Tərtər çayından çəkilən arxlar yeni torpaqların becərilməsinə şərait yaratmaqla yanaşı, sənətkarlığı inkişaf etdirmək üçün də əlverişli imkan verirdi.

Dulusçuluq ilk orta və orta əsrlər dövründə Kəlbəcər əhalisinin məişətində geniş yayılmış və arxeoloji qazıntı zamanı tapılan maddi-mədəniyyət nümunələri içərisində çoxluq təşkil edir. Bu dövrə aid təbəqələrdən tapılan qablar özündən əvvəlkilərdən fərqli olaraq ayaqla hərəkətə gətirilən dulus dəzğahında hazırlanmışdır. Eyni zamanda bu irəliləyiş, qabların hazırlanma texnikası, şirələnməsi və gilnin tərkibinin yaxşılaşmasında da görünür.

Saxsının rəngi, gilnin narınlığı və s. əlamətlərinə görə bu dövrün saxsı qabları, kirəmiti və su tüngləri eyniyyət təşkil edirlər.

Dulusçuluqda məişət qablarının növlərinin artması, yeni qabların meydana çıx-

ması, naxışların nisbətən zənginləşməsi kimi əlamətlər və məmulatların dulus çarxında hazırlanması, IX - X əsrlərdə Kəlbəcər bölgəsində dulusçuluğun peşəkar sənət sahəsinə çevrildiyini göstərir.

Ərazidə orta əsr yaşayış məntəqələrinin, qalaların yerində eyni formalı qalaların çoxluğu, onların çıxdaşları, ərintiləri və s. bölgədə dulus kürələrinin olması fikrini irəli sürməyə imkan verir ki, XI - XIII əsrin əvvəllərində bu bölgədə dulusçuluq növbəti inkişaf mərhələsinə keçmişdir.

XI - XIII əsrlərdə məişətdə işlənən saxsı qabların istehsalında da böyük irəliləyiş baş verir. Onların hazırlanma texnikası inkişaf edir, keyfiyyətləri daha da yüksəlir, naxışları zənginləşir və yeni növ qablar meydana çıxır. Kəlbəcər bölgəsində aşkar olunmuş dulus qabların öyrənilməsi göstərir ki, o dövrdə ustalar bütün məhsulları ayaqla hərəkətə gətirilən dulus dəzqahında hazırlamışlar.

Qab nümunələrinin tipləri və onların səthində olan işarələr dulus sənətkarları arasında olan müəyyən əmək və sənət bölgüsündən xəbər verir.

6.4. İqtisadi əlaqələr

Kəlbəcərin ərazisi dağlıq olmasına baxıyaaraq, mühüm karvan yolları bu ərazidən keçirmiş. Belə ki, ilk orta əsrlərdə Bərdədən-Dəbilə kimi uzanan ticarət-karvan yolu uzun əsrlər boyu Tərtərçay vadisi boyunca gedirmiş. Bu quru yollar Qavqaz Albaniyasının qərb ölkələri ilə ticarətində mühüm rol oynamışdır.

Arxeoloji qazıntılar zamanı rayon ərazisində çox sayda pul sikkələri, gümüş, mis və tunc qablar tapılmışdır. Həmin tapıntıların bəzilərinin xarici ölkələrə məxsus olması, bu bölgənin digər dövlətlərlə intensiv ticarət əlaqələrinin göstəricisidir. Bu bölgədə zəngin təbii sərvətlərin, qızılın, gümüşün, xromun, qiymətli daşların və s. çox olması onların xarici ölkələrə çıxarılmasına imkan verir. Xarici ölkələrdən zinət əşyaları və s. gətirilirdi. Ticarət əlaqələrinin genişlənməsi ölkənin iqtisadiyyatının inkişafında, habelə mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

XX əsrdə, Tərtərçay vadisindəki həmin ticarət-karvan yolları «elat yolu» və ya «araba yolu» adlanırdı. Bölgədə qış aylarında qarın çox olması ilə əlaqədar olaraq, karvanın yolu azmaması üçün həmin yollarda nişanəli dik daşlar qoyulurdu. Həmin daşlar bəzən yüksək yerlərdə, təpələrdə qoyulurdu.

İndiki Kəlbəcər rayonu ərazisində bu yolun üstündə ilk orta əsrlər dövrünə aid Laçın, Lök, Uluxan, Qalaboynu qalaları və s. yerləşmişdir. Həm Gəncə istiqamətində, həm də Bərdə istiqamətində mühüm ticarət yollarına rahat çıxış vardı. Bu cür üstünlük bölgənin iqtisadi-ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə gətirib çıxarmışdır.

İlk orta əsrlər dövrünə aid bu qalaların bir çoxu hələ də tarixi-arxeoloji cəhətdən tamamilə tədqiq edilməmişdir.

XIX əsrdə bu «elat yolu»ndan Göyçə mahalından Qarabağa (Zod aşırımından) keçməklə Gəncə və Tiflis istiqamətində istifadə etmişlər. Bu yolun bir hissəsi XX əsrdə belə Göyçə mahalı ilə Qarabağı əlaqələndirirdi.

XX əsrdə əsasən «elat yolu» kimi isifadə edilən bu yollar bir neçə istiqamətdə olub:

Göyçə mahalına gedən yollar:

Kəlbəcər - Bacarkeçər (Zod aşırımından),

Zəylik - Daşkənd - Basarkeçər (Göyçə gədiyindən),

Sarıyer - Basakeçər (Hacı Usub gədiyindən).

Dərələyəz və Naxçıvana gedən yollar:

Sarıyer - Dərələyəz - Naxçıvan (Daşkörpüdən),

Taxtadüz - Cermuk (keçmiş adı Səfolar İstisuyu) və s.

Xaçın çayının yuxarı hövzəsində yerləşən Yelligədikdən Laçın, Şuşa, və Qarabağ istiqamətinə,

Xaçın çayının aşağı hövzəsində yerləşən Dovşanlı Vəngindən Ağdam-Qarabağ istiqamətinə və s.

XIX əsrin axırlarına, XX əsrin əvvəllərinə kimi Kəlbəcər əhalisinin iqtisadi əlaqələri bu yollar vasitəsi ilə olmuşdur. Bu illərdə Naxçıvanla duz, Qarabağ və Cöyçə ilə taxıl, mal-qara və s. ticarəti aparılırdı (edilirdi).

6.5. Mədəni əlaqələr

IV-cü əsrin əvvəllərində dövlət dininə çevrilmiş xristianlıq, Albaniyanın mənəvi mədəniyyət tarixində xüsusi bir mərhələ təşkil etmiş, onun ictimai, iqtisadi və mənəvi həyatında mühüm rol oynamışdır. Albaniyanın həyatına təsir göstərən əvvəlki dini adətlərə nisbətən iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrin genişləndirilməsinə şərait yaratması, xristianlığın mühüm cəhətlərindən olmuşdur.

Kəlbəcərin ərazisində çoxsaylı məbədlərin, məbəd-monastır komplekslərinin olması onun göstərir ki, ilk orta və orta əsrlərdə burada mədəni əlaqələr yüksək inkişaf etmişdir.

Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində monastırlarda mehmanxana və kitabxananın mövcud olması sübut edilmişdir. Monastırlar tədris ocaqları olmaqla bərabər, həm də təhsil ocaqları idi.

Monastır kompleksləri bölgənin mədəni həyatında mühüm rol oynayan faktorlardan biri olub. Monastırlar dini icmaların, bölgənin dini mərkəzləri olmuşdur.

Monastırlar dini-mənəvi dəyərlərin inkişaf etdirilməsində və daşınmasında, bölgənin mədəni həyatında mədəni və dini-mənəvi əlaqələrin genişlənməsində

müstəsna rola malik idilər.

Həmin dövrdə karvan yollarının bu ərazidən kəsməsi, çox saylı müxtəlif yaşayış məntəqələrinin olması, bu ərazidə yaşayanların yüksək mədəni əlaqələr qurmasında mühüm rol oynamışdır.

İlk orta əsrlərdə Qavqaz Albaniyasının mühüm və məşhur monastrlarından olan Xotavəng məhz Kəlbəcər ərazisində yerləşir. Tədqiqatlar göstərir ki, Xotavəng-in bir hissəsi xristianlığın ilk dövrlərində yaranmışdır.

Kəlbəcər bölgəsi dini-mənəvi dəyərlərin və mədəniyyət mərkəzi olmuşdur.

Mənbələrdəki məlumatlardan və elmi tədqiqatlardan aydın olur ki, xristianlığın Qavqaz Albaniyasında yayılması və möhkəmlənməsi dövründə ilk dini icmaların yarandığı bölgələrdən biri də məhz Kəlbəcər bölgəsi olmuşdur. Ərazidəki memorial abidələrin olması, Həsən Cəlalin bu ərazidə yaşayıb-yaratmaları və s. faktlar bölgənin mədəni həyatının inkişaf etməsindən xəbər verir.

İslam dinin geniş yayıldığı bir dövrdə Azərbaycanın bir çox bölgələrində olduğu kimi Kəlbəcər bölgəsində də xristian kilisələri ilə yanaşı müsəlman məscidləri də fəaliyyət göstərirdi. Ölkədə Alban kilisələri saxlandığı kimi, yeni yaranan ibadətgahlar - məscidlər, pirlər və islam dinin digər ziyarətgahları da yaradılırdı. İslamın yayılması üçün yerlərdə müxtəlif üsullar və qaydalar müəyyənləşdirilmişdir ki, onlara rəğbətlə yanaşmaq tələb olunurdu. Başqa dinlərə zorakılıq köstərilmirdi. Xristian məktəblərini müsəlman mədrəsələri əvəz etdi.

Təhsil almaq istəyənlər Azərbaycanın inkişaf etmiş şəhərlərinə (Gəncə, Bərdə və s.) və şərqin mədəniyyət mərkəzlərinə (İran, İraq və s.) gedirdilər. Onlardan bəziləri təhsil aldıqdan sonra geriyyə, öz ata-baba yurdlarına qayıdıb, əhalinin savadlanması ilə məşğul olurdular, bəziləri isə oxuduqları şəhərlərdə qalırdılar.

VII. Kəlbəcər faciəsi

7.1. Kəlbəcərin Ermənistan tərəfindən işğalı

Əslən Kəlbəcərli olan, öz ilhamını Kəlbəcər təbiətindən alan, görkəmli alim, tərcüməçi, məşhur xalq şairi mərhum Ənvər Rza 1985-ci ildə belə yazanda:

Çaşqın dövrən əməlini azdımı?
Daş kitabda qanla tarix yazdımı?
Kövrəltməyəm, özcə dərdi azdımı,
Bir yandan da mən dağ olam dağlara.

Dağlar oğlu, dağa qoyma yağını,
Aldatdılar, uzaq sandıq yaxını.
Əritmişəm ürəyimin yağını,
Ay batanda çıraq olam dağlara.

nə biləydi ki, 1993-cü ilin bahar fəslinin gəlməsinə az qalmış bir zamanda Kəlbəcər erməni yağıları tərəfindən işğal ediləcəkdir.

1983-cü ildə Ənvər Rza yazır ki,

Dağlar elsiz, çöl tütəksiz, çəmən lal,
Mən bu dərdi oxlamağa gəlmişəm.
Yazda nə var, yaylaqların payızda,
Vəfasını yoxlamağa gəlmişəm.

Göy təpələr sarı örpək bürünür,
Duman, çiskin ayağıma sürünür,
Ata yeri, qardaş yeri görünür,
Bir xəlvətcə ağlamağa gəlmişəm.

Rəhmətlik o vaxtlar nə biləydi ki, bu gün yaylaqlar yox, adamlar vəfasız çıxıb, ata-baba yurdlarını yaği əllərinə veriblər və didərgin düşüb, o yerləri yada salıb xəlvətcə ağlayırlar.

Ənvər Rza Tərtər çayının ilham verən çağlarında belə yazır:

Çağlaya-çağlaya axan çayların
Birində gözüm yox bəsimdir Tərtər.
Mən də onun kimi qaya yarmışam,
Dönməz ilhamımdır, bəhsimdir Tərtər.

Mən ona paklığın carçısı dedim
Ayna çay, güzgü çay, carçı su dedim.
Şeir qalaçamın carçısı dedim.
Dəlidağ nəfəsli nəsimdi Tərtər.

Ondan uzaq düşmək dərdi, zülümdü,
O mənim su evim, su mənzilimdi.
Dağda zənguləmdi, döşdə zilimdi,
Arana enəndə pəsimdi Tərtər.

Ancaq bu gün Tərtər çayı aran ellərinə gəlib çıxmaq üçün yağlı əlindən aman tapa bilmir.

Bu gün İstisuyun Taxta düzündə nə elat var, nə də toy-büsat. Taxtadüzü, Sarıyer, Sərkər, Qaraarxaç qoyunsuz, quzusuz qalıbdır. Kəlbəcərin orada qalan nə oğullarının qəbir daşları da görünür. Dağlar isə yetim uşaq kimi boynu bükük öz ellərinin geri qayıtmasını gözləyirlər.

Kəlbəcərin Zəylik kəndində anadan olub, 1941-45-ci il müharibəsinə getmiş, əsir düşüb 1988-ci ilə kimi Amerikanın (ABŞ) Çikaqo şəhərində yaşamış, qərİblik illərində bir neçə min şeir yazmış, İsmayıl Nəcəf oğlu belə yazır:

Fələk məni tərkiyədən eylədi,
Gəzirəm yuvasız olanlar kimi.
Əgər bilinsəydi məkanım, yurdum,
Mən də sevinərdim gülənlər kimi.

1960-cı illərdə yazılan bu sözlər, bu gün yuvasından perik düşmüş quşlar kimi öz doğma elindən, obasından didərgin düşüb, qaçqın adı ilə yaşayan hər bir Kəlbəcərlini ürək ağrısı, göz yaşları ilə öz doğma yurdlarını yada salmağa vadar edir.

Ağdaban faciəsi

1992-ci ilin fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecə erməni faşistləri tarixdə görünməmiş Xocalı faciəsini törətdilər. Beynəlxalq aləm bu hadisəyə göz yumdu və bununlada erməni faşistlərinin əl-qolu açıldı.

1992-ci ilin aprel ayının 8-də səhər saat 5-6 radələrində erməni faşist yaraqlıları Ağdaban və Çayqovuşan kəndlərini mühasirəyə alıb, kəndləri əhalisi ilə birlikdə yandırmaq planını işləyib hazırlayıblar. Bu kəndlərə gedən yolların hamısını tutublar. Ancaq bir meşə yolu qalır. Bu yolu tutmağa erməni faşistlərinin vaxtı çatmayıbdır. Təsədüfən bir nəfər kənd sakini səhər saat 5-30-da yuxudan oyanıb kənd camaatına xəbər verir. Silahlı munaqişə başlayır. Kənd sakinlərinin bir qismi Yanşaq və Bağırılı kəndləri istiqamətinə qaçıblar, 32 nəfər kənd sakini

şəhid olub, 5 nəfər girov düşübdür.

Erməni faşistləri kəndin əmlakının bir hissəsini qarət edib, qalan hissəsini fəhşicəsinə yandırılar. Mal-qoyunu tovlalara doldurub diri-diri yandırılar. Kənd tam yanandan sonra erməni faşistləri kəndin ərazisini tərk ediblər.

Kənd evlərinin bərpası mümkün olmadığına görə kənd sakinlərinin bir qismi rayonun başqa kəndlərinə, bir qismi isə başqa rayonlara üz tutmalı olublar.

Dünya ictimaiyyəti Xocalı, Ağdaban, Malibəyli və bunlara oxşar digər faşist kimi amansızcasına törədilmiş qırğınlara göz yumub susmaqla, erməni faşistlərini daha ağır insan və sülh ələhinə yönəlmiş cinayətlər törətməyə sövq edib, onlara meydan açdılar. Nəticədə Qarabağ müharibəsi alovlanmağa başladı.

Kəlbəcərin işğalı

1991-ci ildə SSSR-nin parçalanmasından sonra digər respublikalar kimi Azərbaycan da öz nizamlı ordusunu yarada bilməmişdir. SSSR-i rəhbərliyi tərəfindən sünni surətdə yaradılan Qarabağ problemi nəticəsində, Ermənistanın xarici xristian havadarları tez bir zamanda onun silahlı qüvvələrini formalaşdırmağa nail oldular. Qeyd etmək lazımdır ki, 1988-ci ildə Spitakda baş verən zəlzələ ilə əlaqədar olaraq, xaricdə yaşayan erməni diasporu yardım adı ilə Ermənistana vaqonlarla, təyyarələrlə küllü miqdarda ağır və yüngül çaplı silah göndərirdilər.

Bu ərəfədə Azərbaycanda siyasi böhran baş verirdi. Xarici və daxili düşmənlər respublikanı parçalamağa cəhd edirdilər. Respublikanın siyasi elitasının sıralarında erməni mənşəli və ermənilərə qulluq edən vəzifəli şəxslərin sayı kifayət qədər idi. Vahid hərbi komandanlıq yox idi. Silahlı ordu formalaşmamışdır. Azərbaycanda prezidentliyə can atan ayrı-ayrı partiyaların silahlı qüvvələri var idi.

Ermənistanın silahlı qüvvələri xarici havadarlarının siyasi və hərbi köməyi ilə bi əlverişli şəraitdən istifadə edərək 1992-ci ilin may ayının 15-də Laçın və Şuşa rayonlarını işğal etdi. Kəlbəcər mühasirəyə alındı. Daxili və xarici düşmənlər bununla kifayətlənmədilər. Onlar daha ağır hadisələr törətməyə hazırlaşdılar. Belə bir obyekt Kəlbəcər rayonu idi. Ona görə ki, Kəlbəcər üç tərəfdən Ermənistanın əhatəsində qalmışdı. Respublika ilə yeganə əlaqə yolu çətin keçilən Murovdağ silsiləsi idi. Murovdağ rayon üçün «həyat yolu» idi.

Əlverişli şəraitdən: siyasi böhrandan və xarici xristian dövlətlərin güclü dəstəyi ilə erməni silahlı qüvvələri 1993-cü ilin aprel ayının 2-də bir neçə istiqamətdən Kəlbəcərə hücum keçdi. Kənddən rayon əhalisinə kömək yox idi, əhali faciə içərisində idi, 60 minlik əhali mühasirədə qalmışdı. Yeganə qurtuluş yolu Murovdağ silsiləsi idi. Həmin gün gecə Murov dağına 70 sm, bəzi yerlərdə isə 1 m-ə yaxın qar yağmışdı. Qarın yağması vəziyyəti daha da çətinləşdirmişdi. Rayon əhalisi uşaqları, qocaları, xəstələri necə xilas etmək yolunu bilmirdilər. Bu faciədə erməni faşistləri bir neçə min rayon əhalisi öldürdülər, bir neçə minini

girov götürüldülər. Bu faciədə digər rayondan olan əsgərlər də öldürüldülər və girov götürüldülər.

Erməni faşistləri qəddarcasına rayonun 147 kəndini, qəsəbələri, Kəlbəcər şəhərini talan edib yandırdılar. Rayon ərazisində olan tarixi-memarlıq abidələrini, binaları, evləri dağıdıb məhv etdilər. 19 ibtidai, 33 səkkizillik, 44 orta məktəb binası, 1 texnikum, 1 texniki-peşə məktəbi, 82 internat, 16 uşaq bağçası, 38 körpələr evi, 41 mədəniyyət evi, 1 rayon mərkəzi xəstəxanası, 1 rayon mərkəzi uşaq xəstəxanası, 9 kənd xəstəxanası, 23 kənd ambulataor məntəqəsi, 75 feldşermama məntəqəsi, 1 ictimai - sosial kombinatı, 2 mineral sudoldurma zavodu, 1 qızıl zavodu, 1 civə zavodu və s. dağıdılıb məhv edildi.

Kəlbəcər rayonunun əhalisi respublikanın 62-dən çox rayonlarında sığınacaq tapdılar.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874, 884-cü qərarları, erməni qoşunlarının işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərindən dərhal çıxarılması, bu günədək yerinə yetirilmir. Dünya ictimaiyyəti buna göz yumur. Azərbaycana qarşı ikili standartlı rol oynayırlar.

Kəlbəcərin işğal edilməsində ermənistanın silahlı qüvvələrinin hücum istiqamətləri

Kəlbəcərin işğal edilməsində ermənistanın silahlı qüvvələri bir neçə istiqamətdən hücum keçmişdir:

-qərbdən, Basarkeçər (Vardenis) rayonundan: Daşkənd - Zəylik; Zod qızıl yatağı - Seyidlər; Qaraqaya-Kəlbəcər istiqamətlərindən;

Azərbaycanın işğal olunmuş rayonlarından:

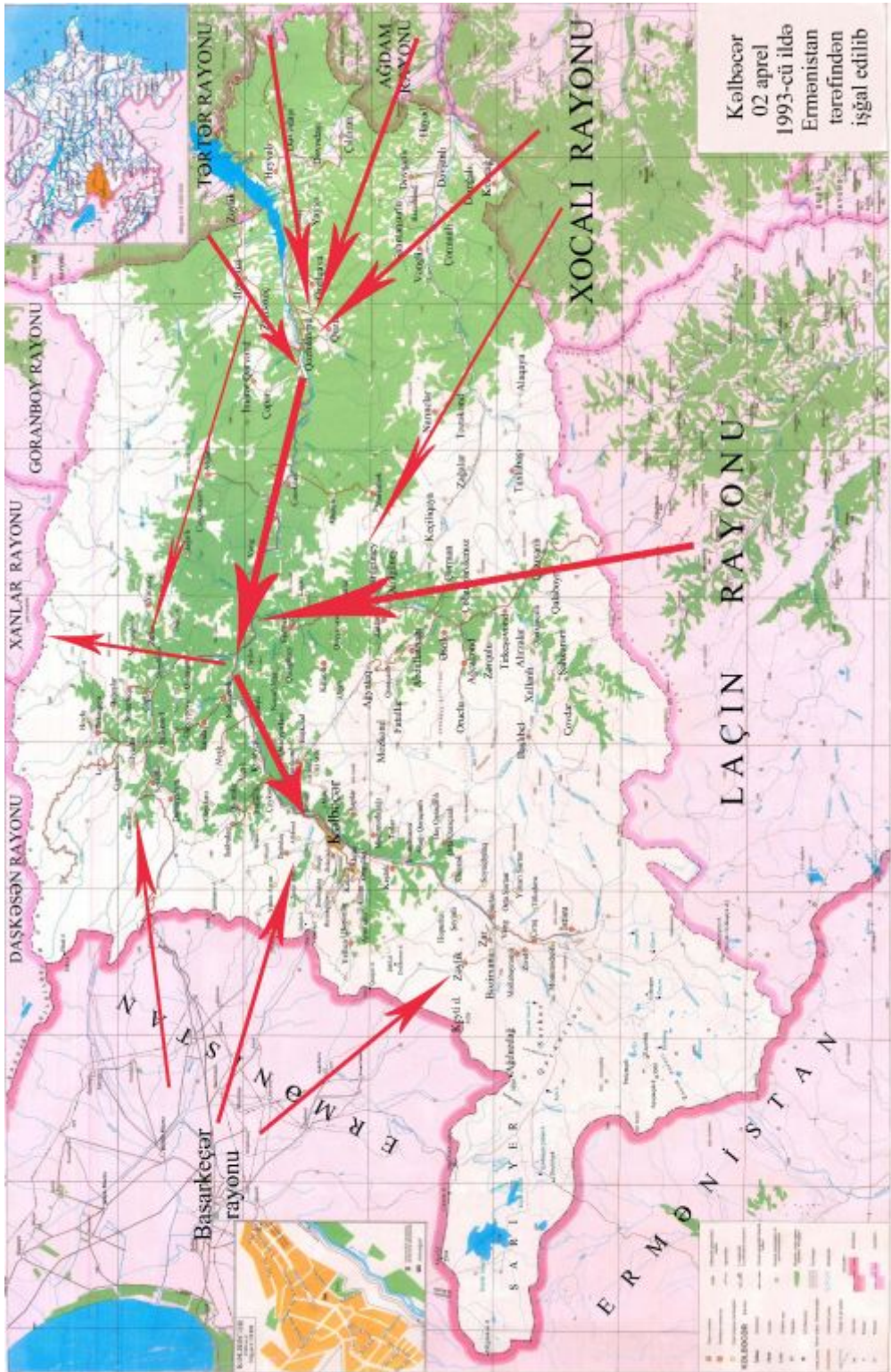
- cənubdan, Laçın istiqamətindən;

-cənub-şərqdən, Xocalı istiqamətindən;

- şərqdən, Ağdam və Tərtər istiqamətlərindən.

Aşağıda verilən xəritədə düşmən ordusunun (erməni silahlı qüvvələrinin) hücum istiqamətləri göstərilir:

→ Kalbəcərin işğal edilməsində erməni qoşunlarının hücum istiqamətləri

Aşağıda 02 aprel 1993-cü il tarixdə Kəlbəcərin ermənistən qoşunları tərəfindən işğal zamanı çəkilmiş fotosəkillərdən bəziləri verilir

Kəlbəcər aeroportu işğal zamanı

Кəлбəcər аеропорту işğal zamanı (hər iki şəkildə)

Кəлбəcəрин Qılınclı кəндинин ərəзисі (һər iki шəkildə)

Кəлбəcəрин Қılıнчл кəндинин ərəзисі (һәр икi шəkилдə)

Kəlbəcərin Qılınçlı kəndinin ərazisi

Kəlbəcərin Zallar kəndinin ərazisi

Qaçqınlar

Qaçqınlar, Ağcakənd sakinləri, yuxarı şəkildə sağdan: Yasəmən Baxşalı qızı, İsmayıl Alıyoldaş oğlu Eyvazov (Naqan İsmayıl)

Murovdağ yolu (hər iki şəkildə)

Murovdağ yolu (hər iki şəkildə)

Murovdağ yolu (hər iki şəkildə)

Murovdağ yolu (hər iki şəkildə)

Murovdağ yolu (hər iki şəkildə)

Xanlar rayonunda Kəlbəcər qərgahı

Xanlar rayonunda Kəlbəcər qərgahı

Xanlar rayonunda Kəlbəcər qərargahı

Xanlar rayonunda Kəlbəcər qərgahı

Xanlar rayonunda Kəlbəcər qərarğahı

Xanlar rayonunda Kəlbəcər qərargahı

Xanlar rayonunda Kəlbəcər qərgahı

Qürbət ellərə üz tutan yazıq, bədbəxt ana

7.2. Kəlbəcər işğal altında

Kəlbəcər şəhəri işğal altında (hər iki şəkildə)

Кәлбәцәр шәһәри ишғал алтında (һәр икi шәкildә)

Kəlbəcər şahmat məktəbi işğal altında

Kəlbəcər muzeyi işğal altında

İstisu kurortu işğal altında (hər iki şəkildə)

İşğal altında olan İstisuyun bir hissəsi (hər iki şəkildə)

İşğal altında olan İstisuyun bir hissəsi (hər iki şəkildə)

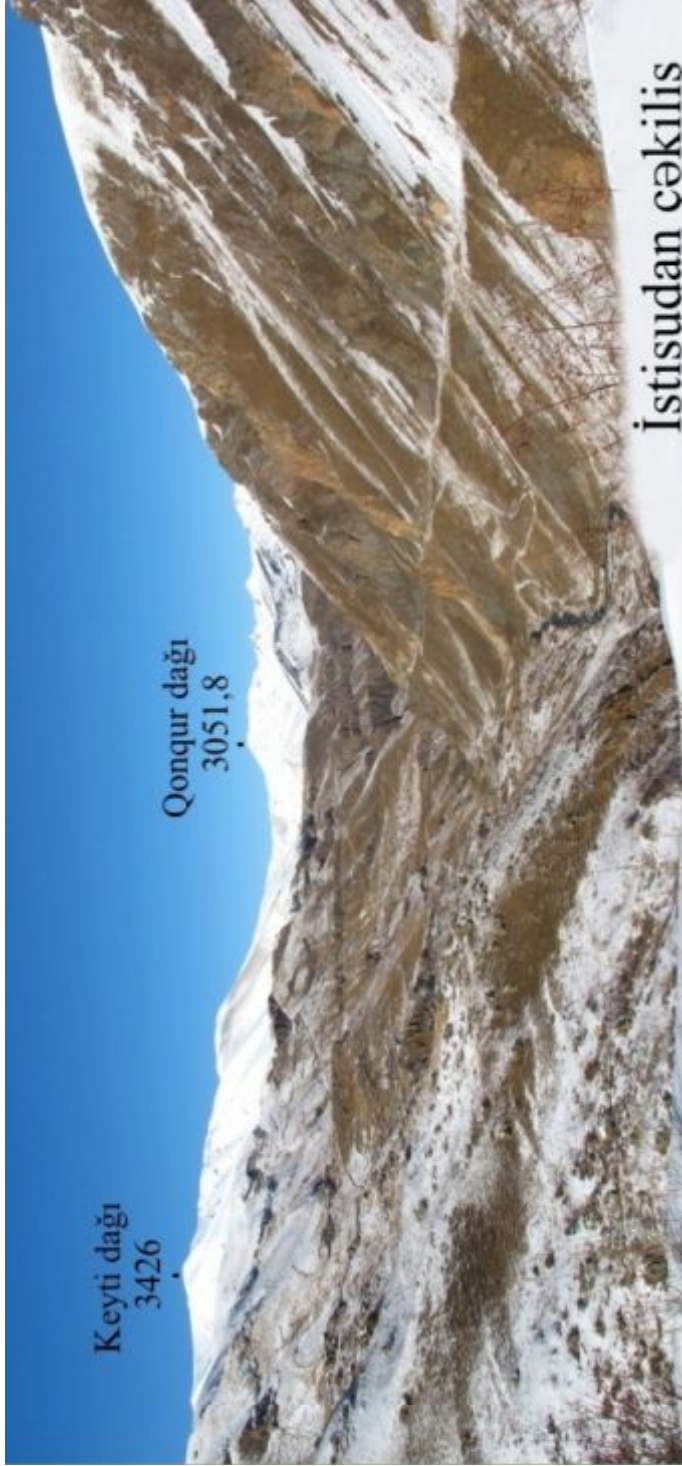

Bağırşaq ərazisi. İşğaldan əvvəl mineral istisu boru vasitəsi ilə Yuxarı İstisuyun kurort vannalarına tökülürdü. Erməni varvarları yerdən istisuyu çıxaran buruqları söküb-dağıtdıqlarına görə mineral istisu Tərtər çayına tökülür.

Aşağı İstisu, «Fontan» işğal altında (hər iki şəkildə)

Zar kəndi işğal altında (hər iki şəktldə)

Zar kəndi işğal altında. Bəzixana çayının sağ və sol sahillərində «Qayaaltı yaşayış düşərgəsi» (paleolit mədəniyyəti) görünür.

Çıraq kəndi işğal altında

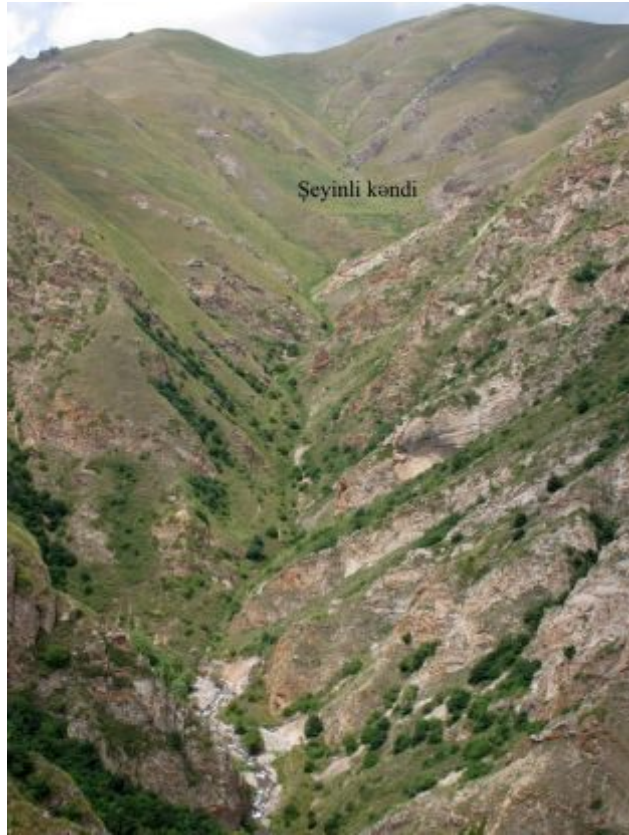
Bəzixana kəndi işğal altında

Məmmədsəfi kəndi işğal altında

Keřtøk køndi iřđal altında

Şeyinli køndi iřđal altında

Başlıbel kəndi işğal altında (hər iki şəktldə)

Başlıbel kəndi işğal altında

Çərəkdar kəndi işğal altında

Zülfüqarlı kəndi işğal altında (hər iki şəkildə)

Zivel və Mollabayramlı kəndləri işğal altında

Xöləzək kəndi işğal altında

Abdullaşağı kəndi işğal altında

Fatallar kəndi işğal altında

Zəylik kəndi iŐđal altında

Őurtan kəndi iŐđal altında

Aşağı İstisu, Mineral sudoldurma zavodu (Qazzavod) işğal altında (hər iki şəkildə)

Qoturlu İstisuyu işğal altında (hər iki şəkildə)

Tutxun zonasının tuneli işğal altında (hər iki şəkildə)

VIII. İllüstrativ materiallar

8.1. Xəritələr

Rayonun kəndlərinin yer adları (toponimləri) qeyd olunmuş ərazi-inzibati xəritələrini tədqiq edərkən (həmin xəritələrin mövcud olub-olmamasını araşdırarkən) müəyyən etdim ki, (müəllif) belə xəritələr aidiyyətli dövlət orqanlarında, istər Azərbaycan Torpaq Komitəsinin «Yer quruluşu, layihə və xəritəçəkmə» İdarəsində, istər Azərbaycan MEA-nın Coğrafiya İnstitutunda, istərsə də Azərbaycanın Ekologiya və Təbii sərvətlər Nazirliyinin «Geologiya İdarəsində» yoxdur (tərtib olunmayıb).

Kəlbəcərin ərazi inzibati xəritəsindən (1969 il), 1:25 000, 1:50 000, 1:100 000 miqyaslı topo xəritələrindən istifadə edərək, kəndlərin ərazisini yaxşı tanıyan sakinlərin istiqamətləndirici köməkdarlığı ilə sərbəst şəkildə onların miqyassız ərazi-inzibati sxematik xəritələrini tərtib etmişəm (müəllif).

Kitabda verilmiş kəndlərin miqyassız ərazi-inzibati sxematik xəritələrində istifadə olunan «Ümumi şərti işarələr» və qısaldılmış sözlər:

y - yurd
g - güney
q - quzey
t - təpə
d - dağ
ç - çay
b - bulaq
m - meşə
bin - binə
meşələr -
dağlar - Δ

Şərti işarələr	
	kəndin sərhədləri
	kəndin evləri
	yaylaqlar
	binələr
	avtoyol
	çaylar
	yer adları
	bulaqlar
	yüksəkliklər
	sitayış yerləri
	qayalar

Oxucuların nəzərinə!

Hər hansı bir kəndin ərazisinin xəritəsində ixtisar edilmiş sözlərin oxunulmasında çətinlik yaranarsa, bu kitabın «Hər kəndə məxsus olan yaylaq, bulaq və məşhur yerlərin adları» fəsilinin (bölməsinin) həmin kəndə aid olan hissəsindən istifadə etmək lazımdır.

Kəndlərin miqyassız ərazi-inzibati sxematik xəritələrinin tərtib edilməsində müəllifə istiqamətləndirici köməkdarlıq edən şəxslər:

Ağcakənd - Ağcakənd sakinləri Şakir İdris oğlu Süleymanov və Vidadi Əsgər oğlu Abdullayev.

Ağdaban və Çayqovuşan kəndləri - Ağdaban kənd sakinləri Qəmbər Şəmsir oğlu Qurbanov, Qiyasəddin Məhəmməd oğlu Məhərrəmov və Rafiq Məhəmməd oğlu Məhərrəmov,

Aşağı və Yuxarı Ayrım kəndləri - Aşağı Ayrım kənd sakini Sədir Əli oğlu Şirinov

Almalıq kəndi - Almalıq kənd sakinləri Musa Xudat oğlu Şəkəraliyev, Salman Fərman oğlu Sultanov və Ələmdar İsrafil oğlu Cəbrayıl

Başlıbel kəndi - Başlıbel kənd sakini Şiraslan Hüseyn oğlu Yusifov

Bəzixana kəndi - Məzahir Oruc oğlu Təhməzov (bü kitabın müəllifi)

Boyaqlı kəndi - Boyaqlı kənd sakinləri, Azərbaycan Jurnalistlər birliyinin üzvü Çingiz Səlim oğlu Allahverdiyev və Kərim Allahverdi oğlu Musayev

Comərd kəndi - Comərd kənd sakini Firqət Xanlar oğlu Şadmanov

Çərəkdar kəndi - Çərəkdar kənd sakinləri Şaban Qurban oğlu Qurbanov və Asif Həmid oğlu Məmmədov

Çovdar kəndi - Çovdar kənd sakini Çingiz Misir oğlu Mehdiyev

Çıraq və Tövlədərə kəndləri - Tövlədərə kənd sakini Xıdaquluyev Məzahir Xudu oğlu

Kərəmli (İmarət Qərvənd) kəndi - Kərəmli kənd sakini Qorxmaz Xankişi oğlu Mustafayev

Keştək və ətrafyanı kəndlər - Alolar kənd sakini Nurəddin Həsən oğlu Müseyibov

Günəşli (Kilisəli) kəndi - Günəşli kənd sakini Ceyhun Eldar oğlu Hüseynov

Hopurlu və Şeyinli kəndləri - Hopurlu kənd sakini Əlif Sevindik oğlu Allahverdiyev

Xallanlı kəndi - Xallanlı kənd sakini İbrahim Həsən oğlu Xuduyev

Xöləzək kəndi - Xöləzək kənd sakini Hüseyn Məhəmmədəli oğlu Babayev

İstibulaq kəndi - İstibulaq kənd sakinləri Akif Balay oğlu Mirzəyev və Rizvan Əhliman oğlu Bayramov

Qasımlar (Kilsə) kəndi - Qasımlar kənd sakini Zöhrab Təhməz oğlu Şirinov

Qalaboynu kəndi - Qalaboynu kənd sakini Eyvaz Çıraqov

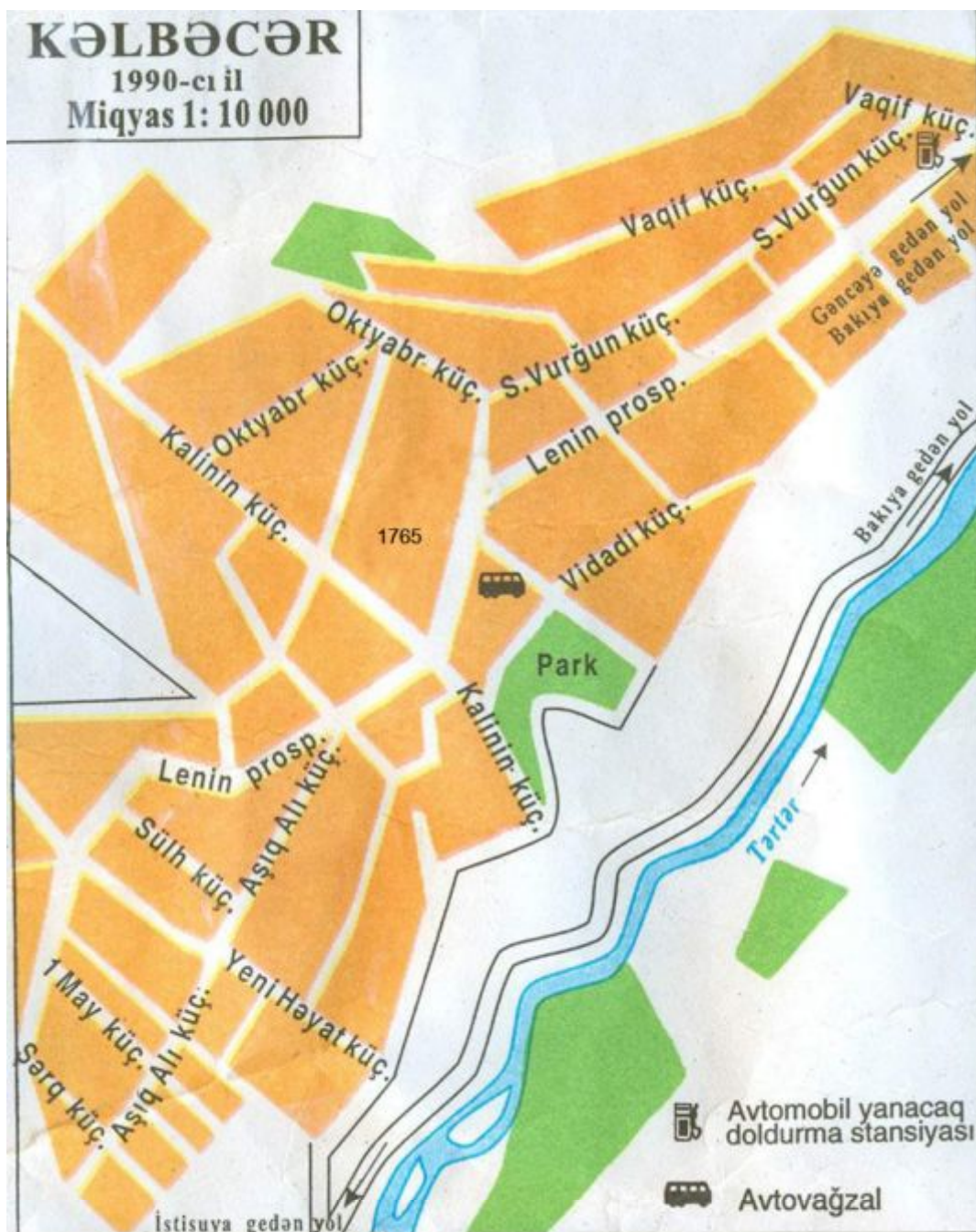
Qılınclı kəndi - Qılınclı kənd sakini Kazım Mehdi oğlu Bayramov

Daşbulaq kəndi - Daşbulaq kənd sakinləri Möhübbət Talib oğlu Abdullayev,

Rafiq Zakir oğlu Həsənov, Yasin Heydər oğlu Nadirov
Dal Qılıçlı kəndi - Dal Qılıçlı kənd sakini Ələvsət İsmayıl oğlu Kazımov
Qaraçanlı kəndləri (üç kənd) - Qaraçanlı kənd sakini Məşədi Əliyev
Quzeyçirkin kəndi - Quzeyçirkin kənd sakini Sahib İbrahim oğlu Ağalarov
Laçın kəndi - Laçın kənd sakinləri Zülfü Məhəmməd oğlu Həsənov və İbrahim Məhəmməd oğlu Həsənov
Mərcimək kəndi - Mərcimək kənd sakinləri Çingiz Təhməz oğlu Allahverdiyev və Nazim Cabbar oğlu Kazımov
Milli kəndləri (üç kənd) - Milli kənd sakini İmamqulu Mənsim oğlu Qasımov
Mollabayramlı kəndi - Mollabayramlı kənd sakinləri Bağşeyiş Həsənxan oğlu Məmmədov və Keyti Surxay oğlu Salmanov
Moz Qaraçanlı kəndi - Moz Qaraçanlı kənd sakini Vəliyəddin Misir oğlu İsmayilov
Nadixanlı kəndi - Nadixanlı kənd sakini Polad Talib oğlu Müseyibov
Nəcəfəliilər və Pirilər kəndləri - Nəcəfəliilər kənd sakinləri Hüseyn Yadigar oğlu Məmmədov və Kamil (Ələmdar) İmanverdi oğlu Əliyev
Oruclu - Oruclu kənd sakini Hüseyn Cəlil oğlu Həsənov
Sarıdaş kəndi - Sarıdaş kənd sakini Əhliyyə Uğurlu oğlu Bayramov
Seyidlər kəndi - Seyidlər kənd sakini Təhməz Kalış oğlu Abbasov
Soyuqbulaq kəndi - Soyuqbulaq kənd sakini Sahib Mikayıl oğlu Hüseynov
Şaplar kəndi - Şaplar kənd sakini Cahangir Məmmədşah oğlu Sadıqov
Şahkərəm kəndi - Şahkərəm kənd sakini Şahlar Yapon oğlu Mustafayev
Şurtan kəndləri (üç kənd) - Şurtan kənd sakinləri Məhəmməd Yunis oğlu Əhmədov və Alməmməd Şahməmməd oğlu Orucov
Tatlar kəndi - Tatlar kənd sakinləri Firudin Hüseyn oğlu Cəfərov və Hacıbaba Hüseyn oğlu Cəfərov
Təkəqaya, Babaşlar və Bozlu kəndləri - Təkəqaya kənd sakini Abbas Pənah oğlu İsmayilov
Taxtabaşı kəndi - Taxtabaşı kənd sakini Ramiz Abbas oğlu Mirzəyev
Yanşaq, Yanşaq binə və Zallar kəndləri - Yanşaq kənd sakinləri Təhməz İlyas oğlu Cəfərov, Rasim Qafar oğlu Verdiyev və Qamət Qənbər oğlu Mürsəlov
Zar kəndi - Zar kənd sakinləri Novruz Tağı oğlu Əhmədov, Seyid Məhəmməd
Zərqulu kəndi - Zərqulu kənd sakinləri Minnət İbrahim oğlu Mürsəlov və Mürsəl İbrahim oğlu Mürsəlov
Zəylik kəndi - Zəylik kənd sakinləri Məzahir Alməmməd oğlu Əhmədov və Musa Saleh oğlu Məmmədov
Zivel kəndi - Zivel kənd sakinləri Əliabbas Əkbər oğlu Mirzəyev və Zakir Cabbar oğlu Məmmədov
Zülfüqarlı kəndi - Zülfüqarlı kənd sakini Qambay Dadaş oğlu Heydər

KƏLBƏCƏR

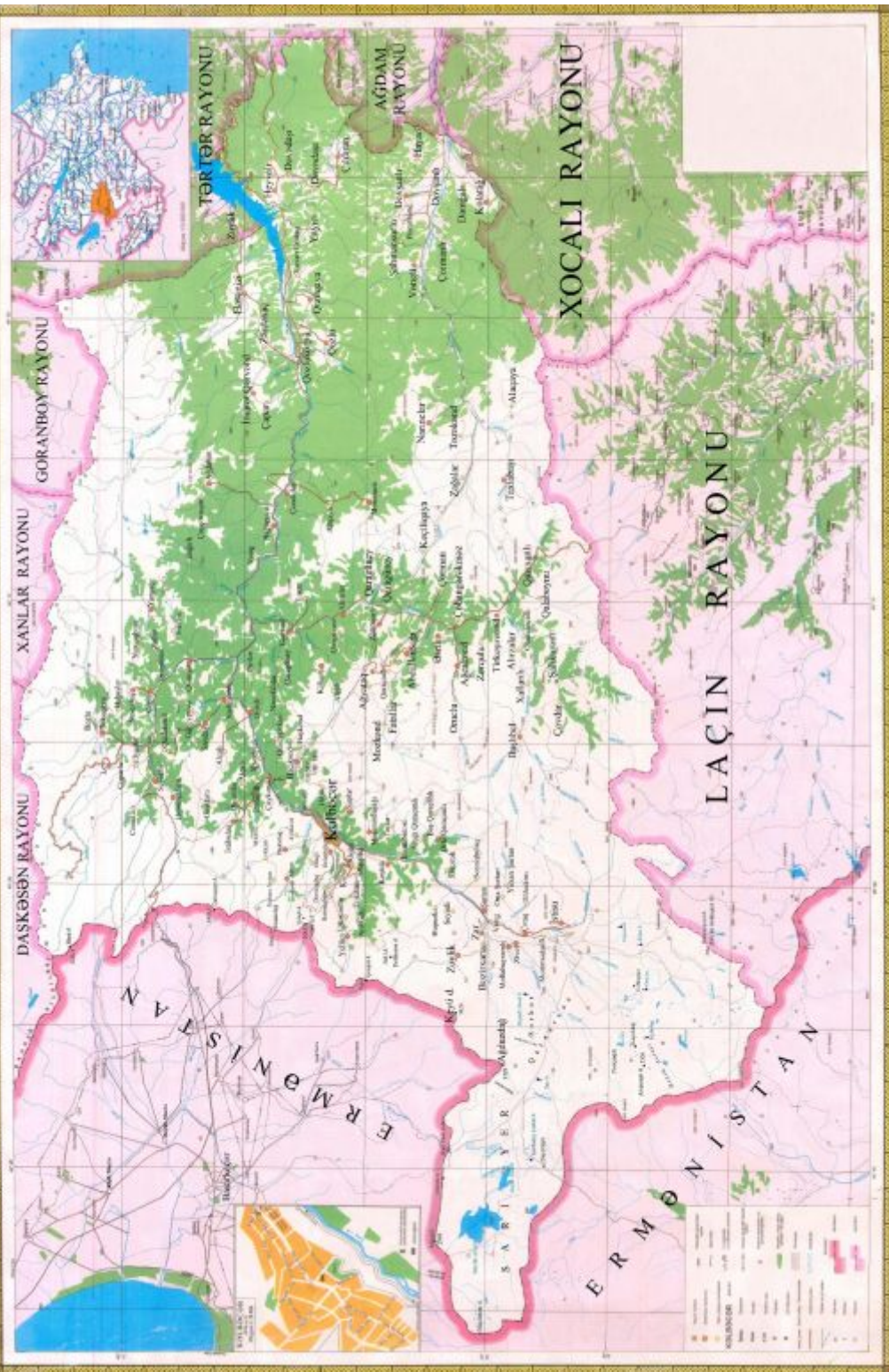
1990-cı il
Miqyas 1: 10 000

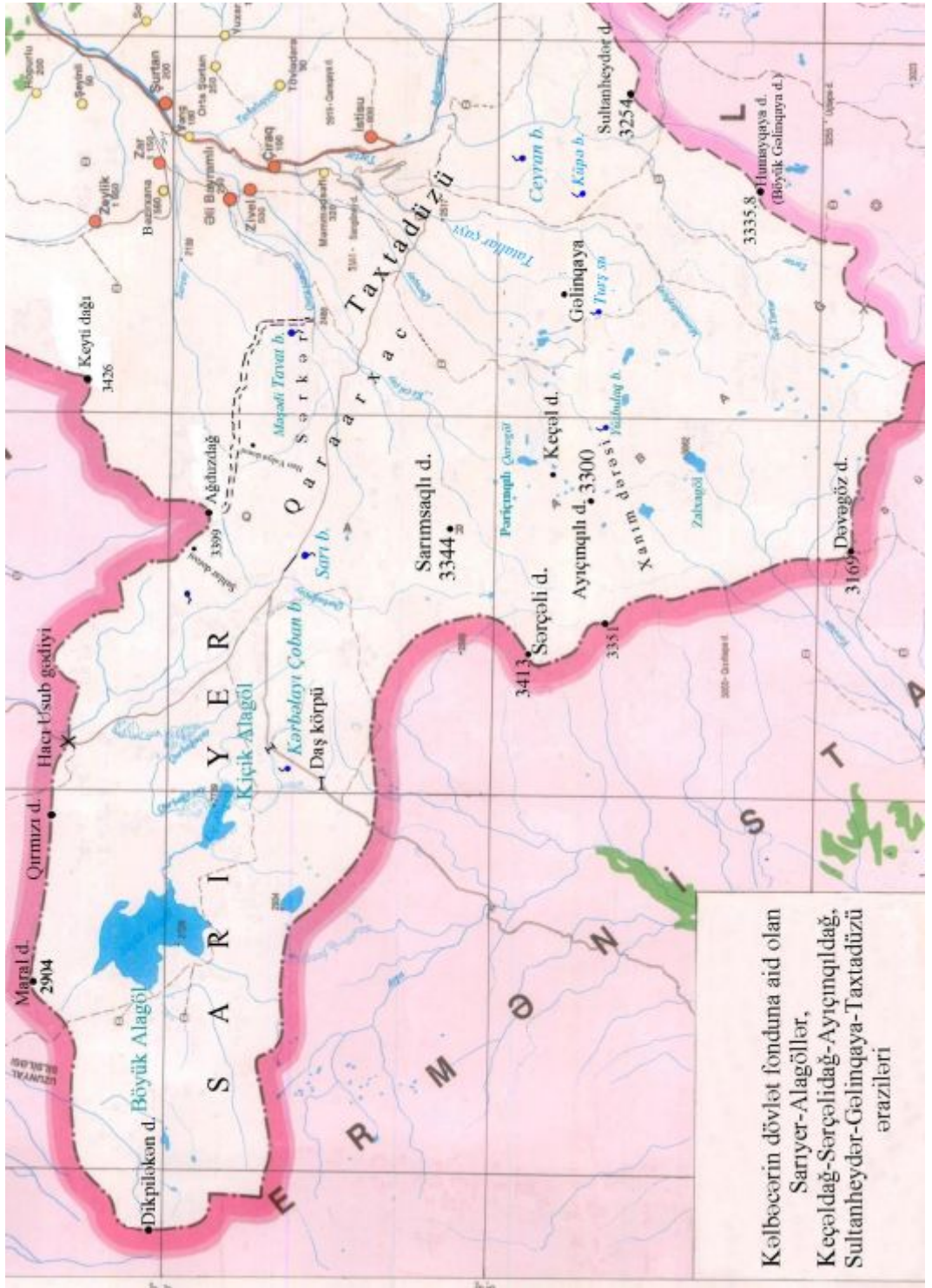
1:100 000

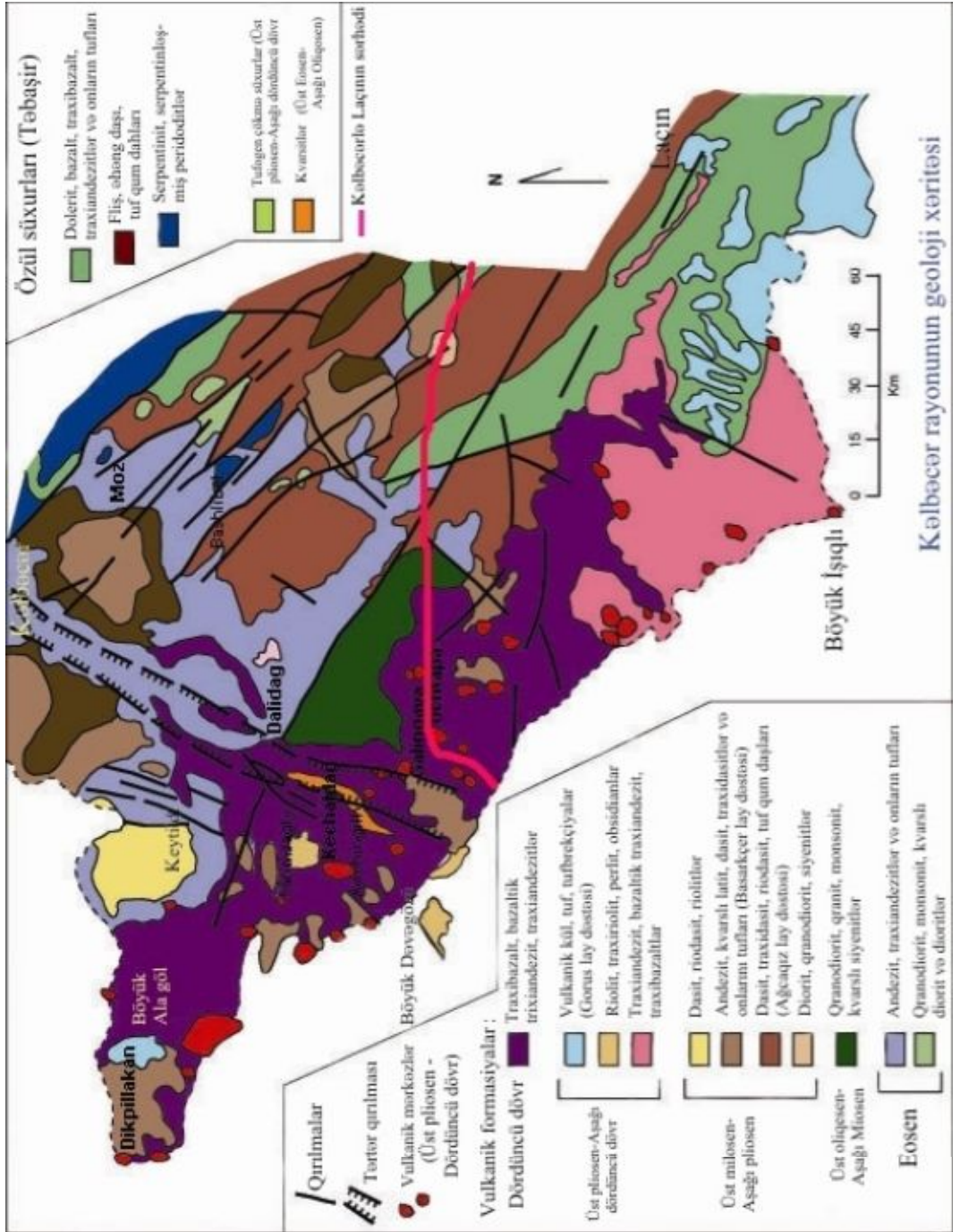
KƏLBƏCƏR RAYONU

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

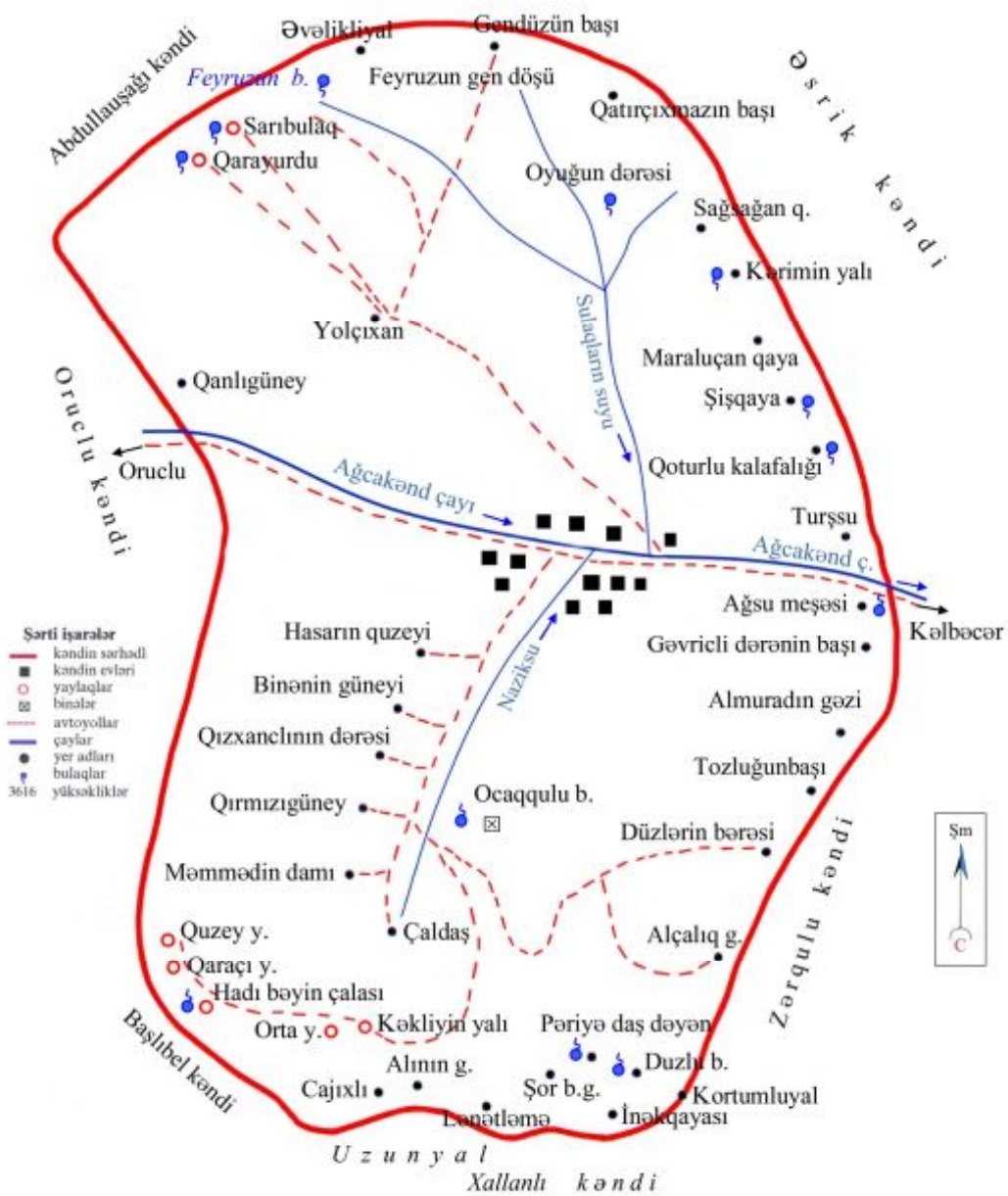

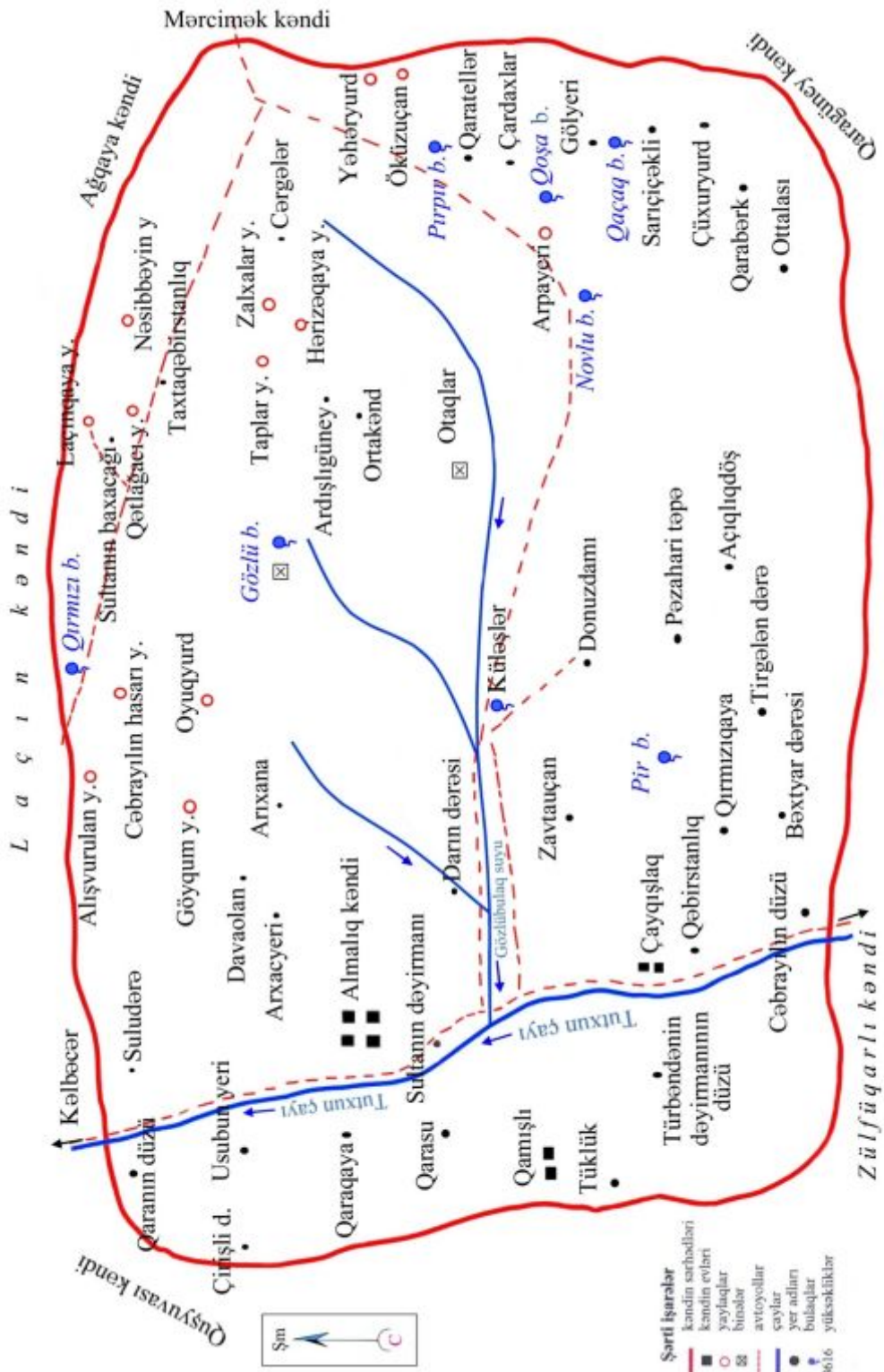

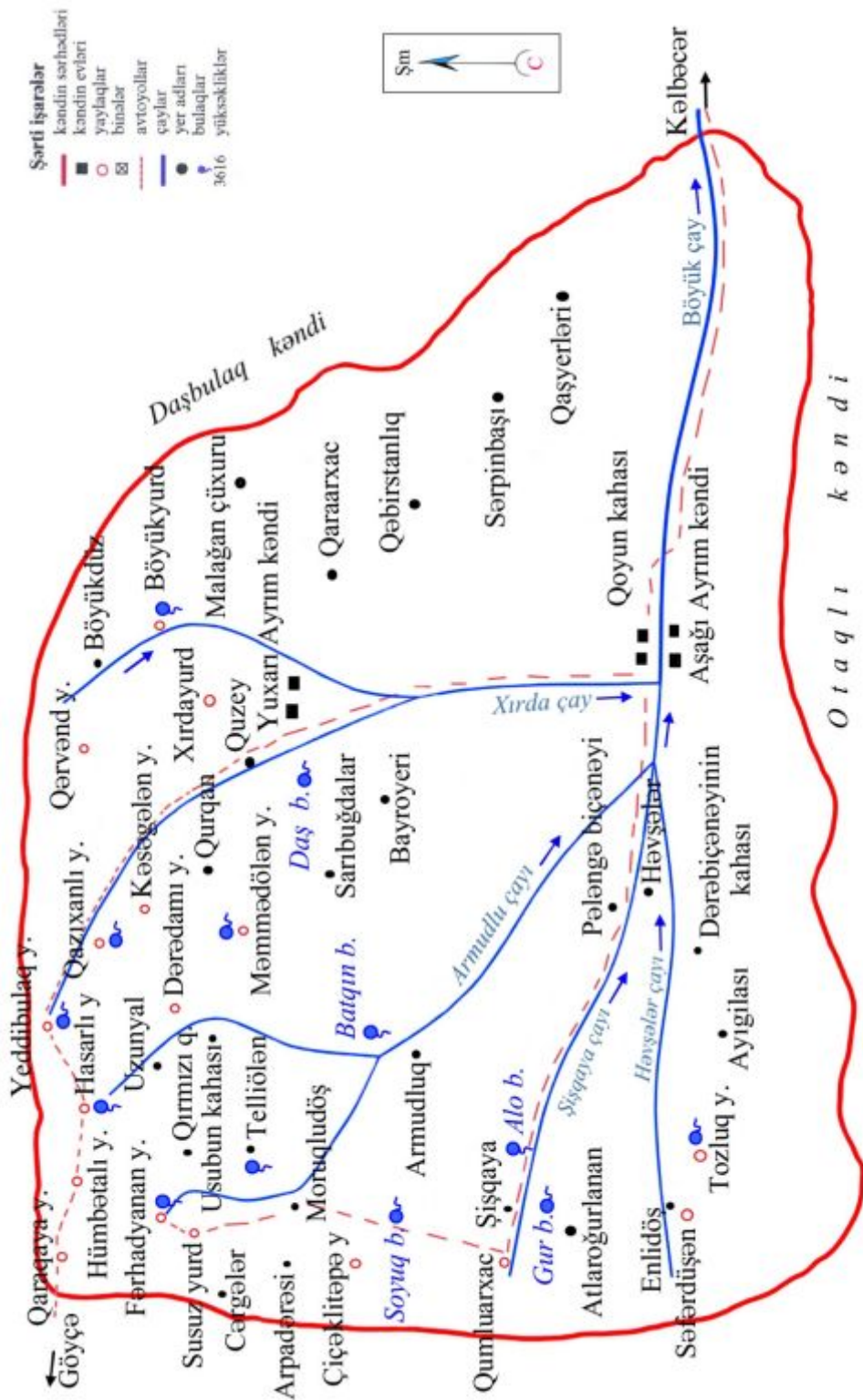

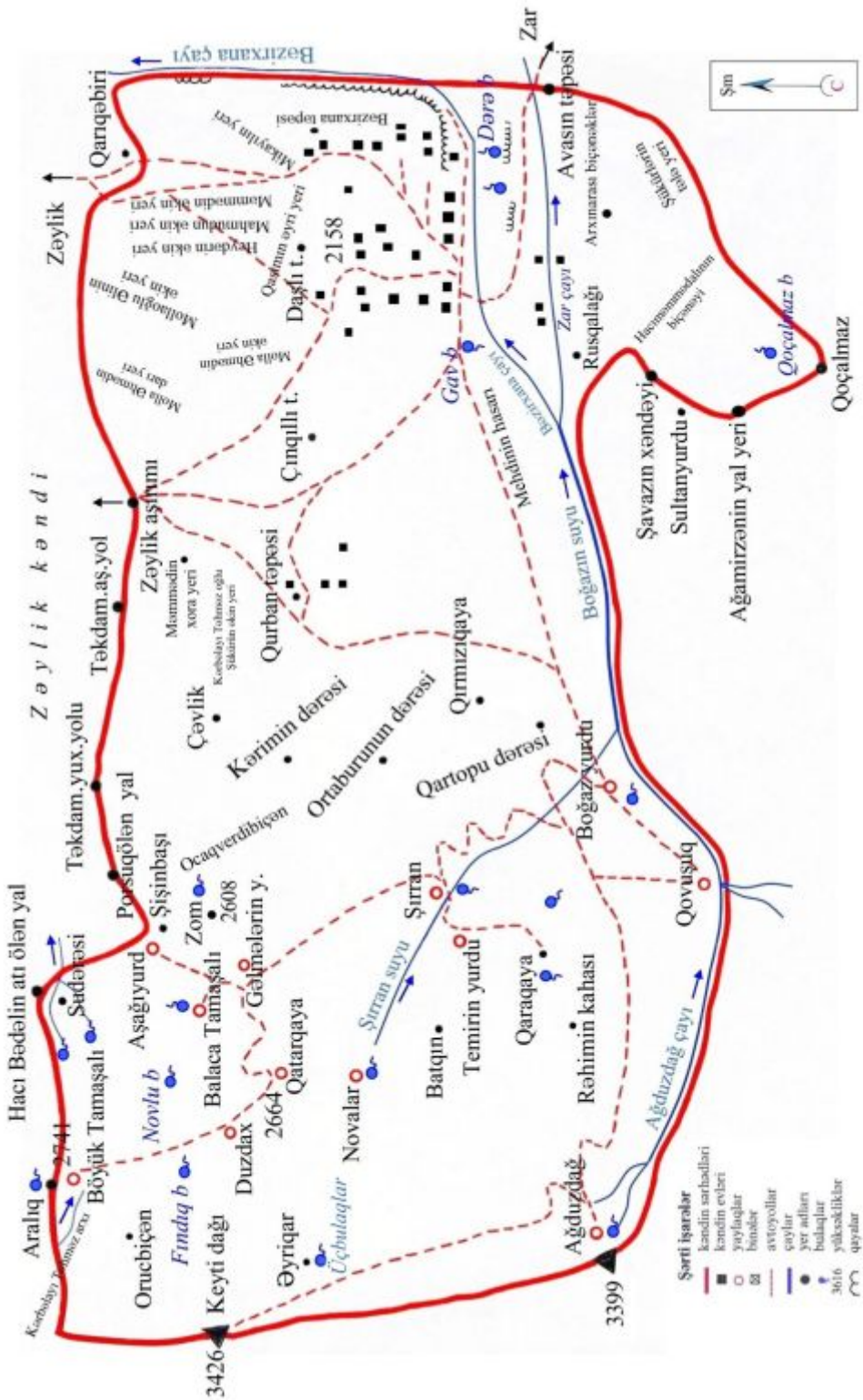
Ağcakənd kəndinin ərazisinin sxematik xəritəsi

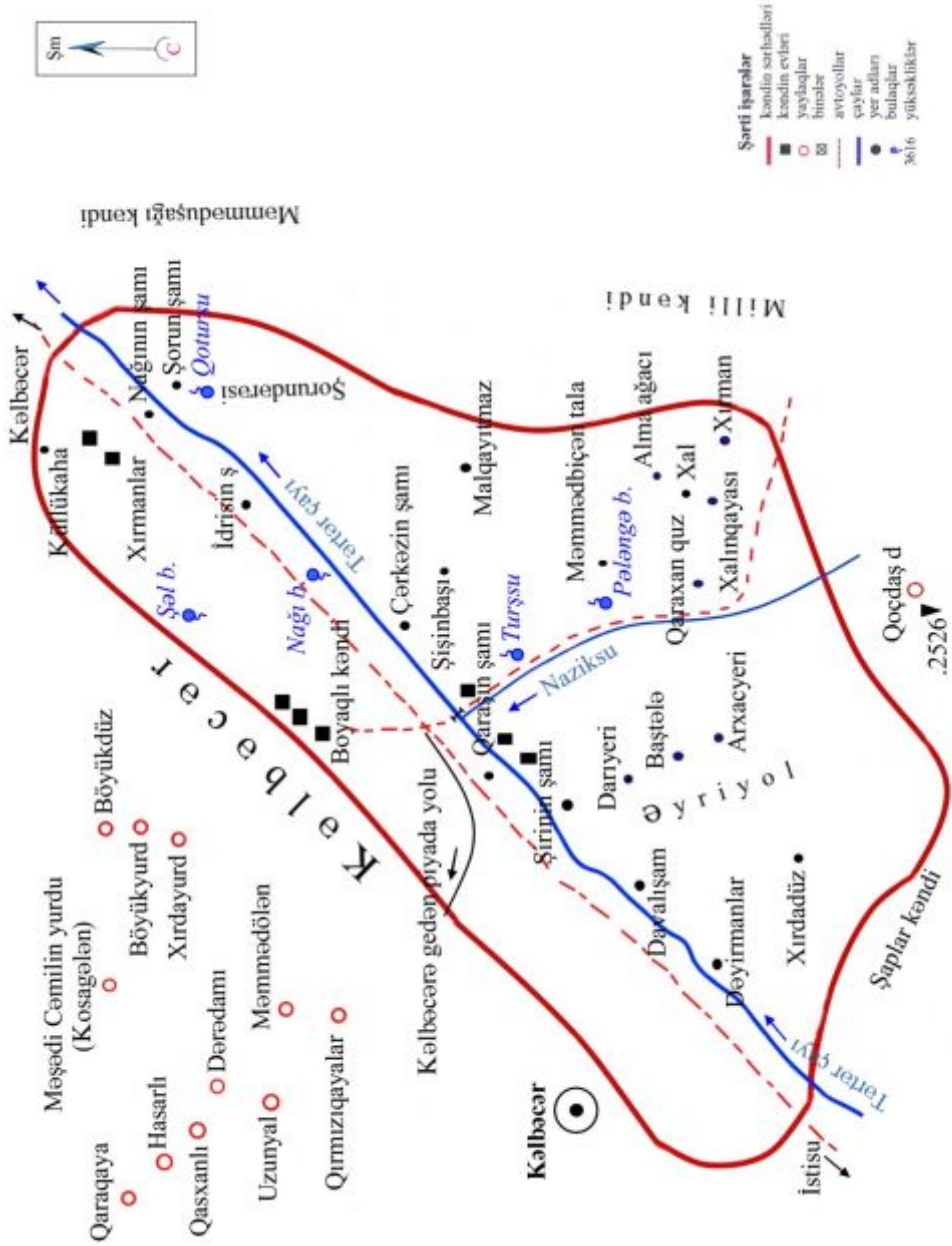
Aşağı və Yuxarı Ayırım kəndlərinin ərazilərinin sxematik xəritəsi

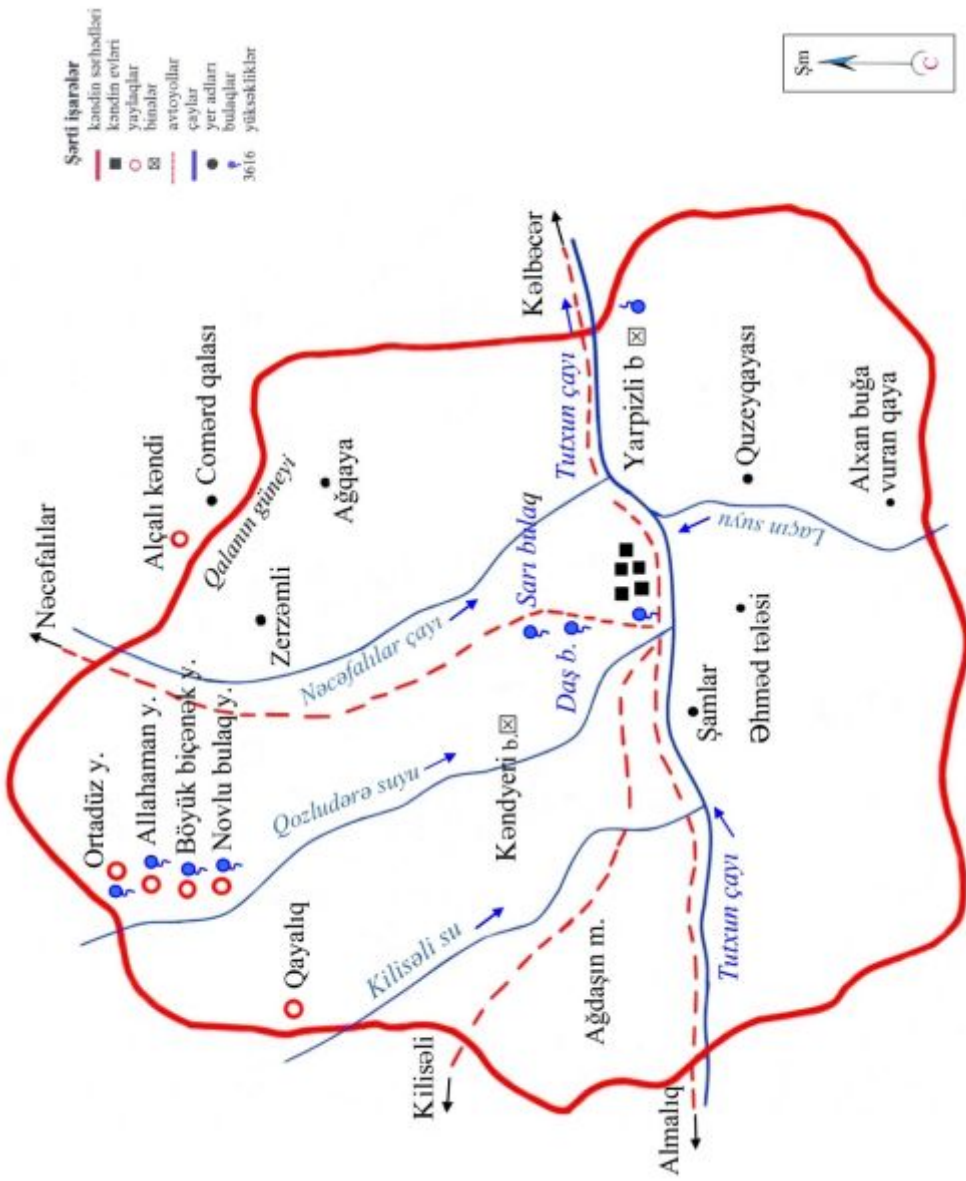

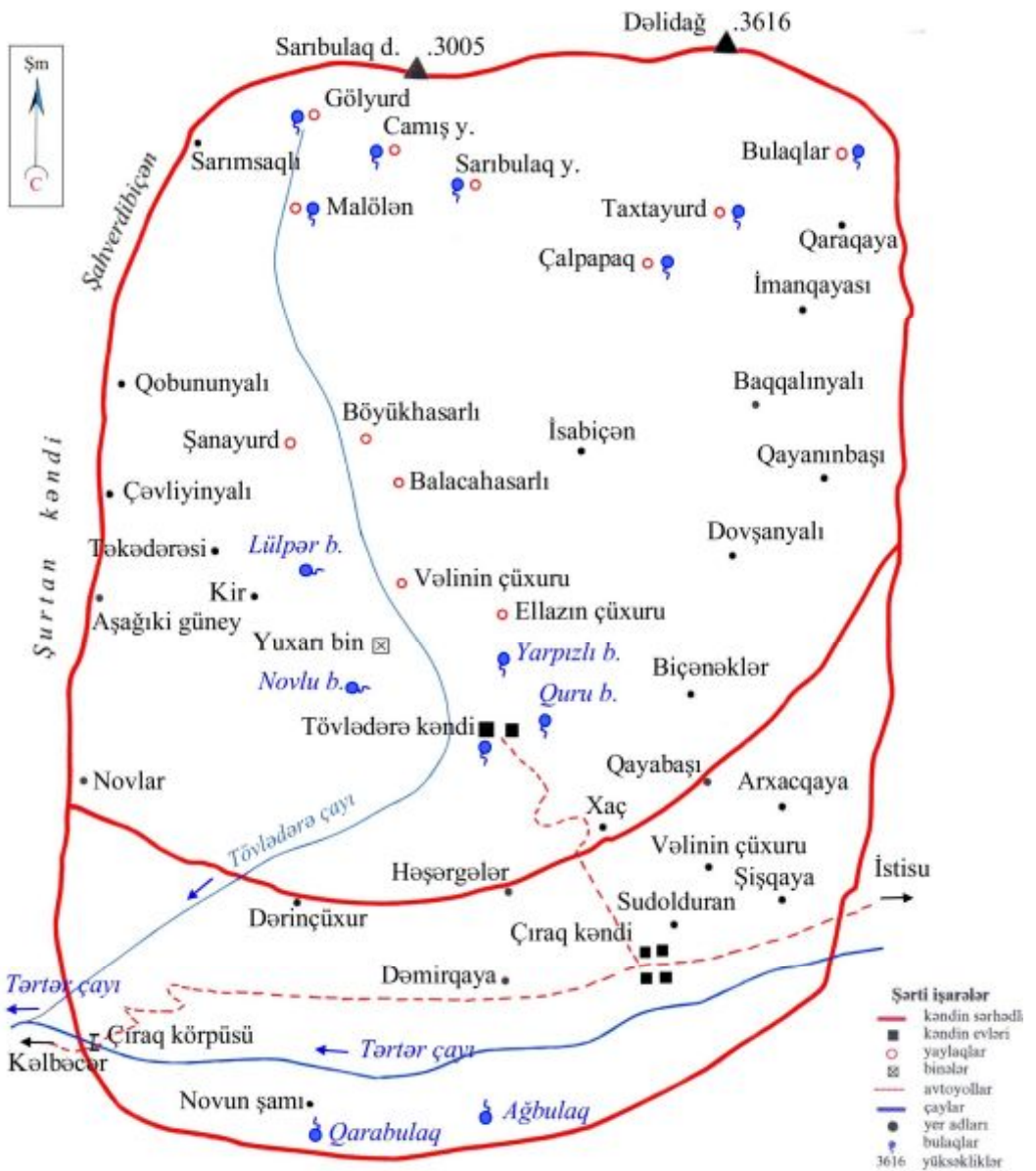
Bəzixana kəndinin ərazisinin sxematik xəritəsi

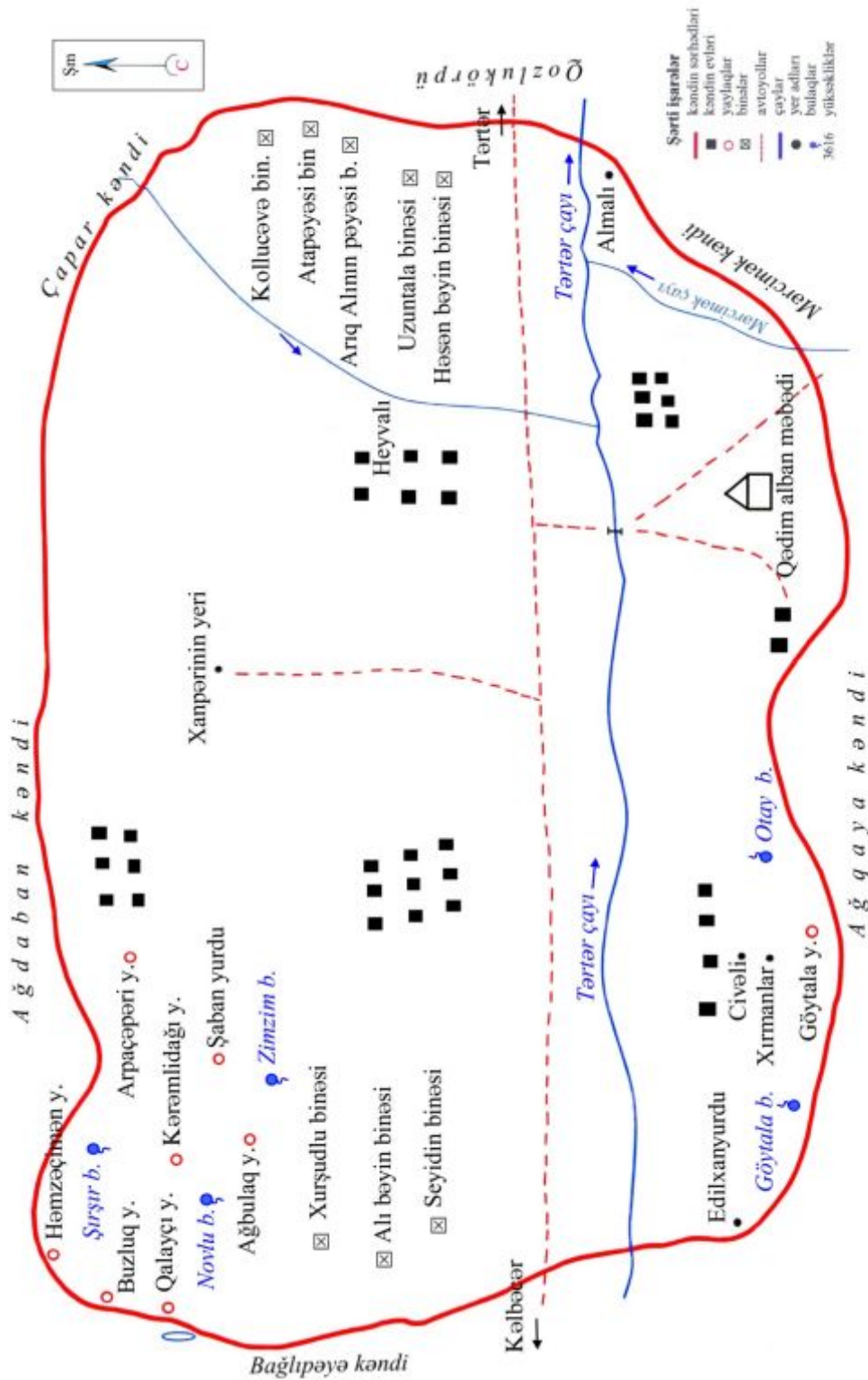

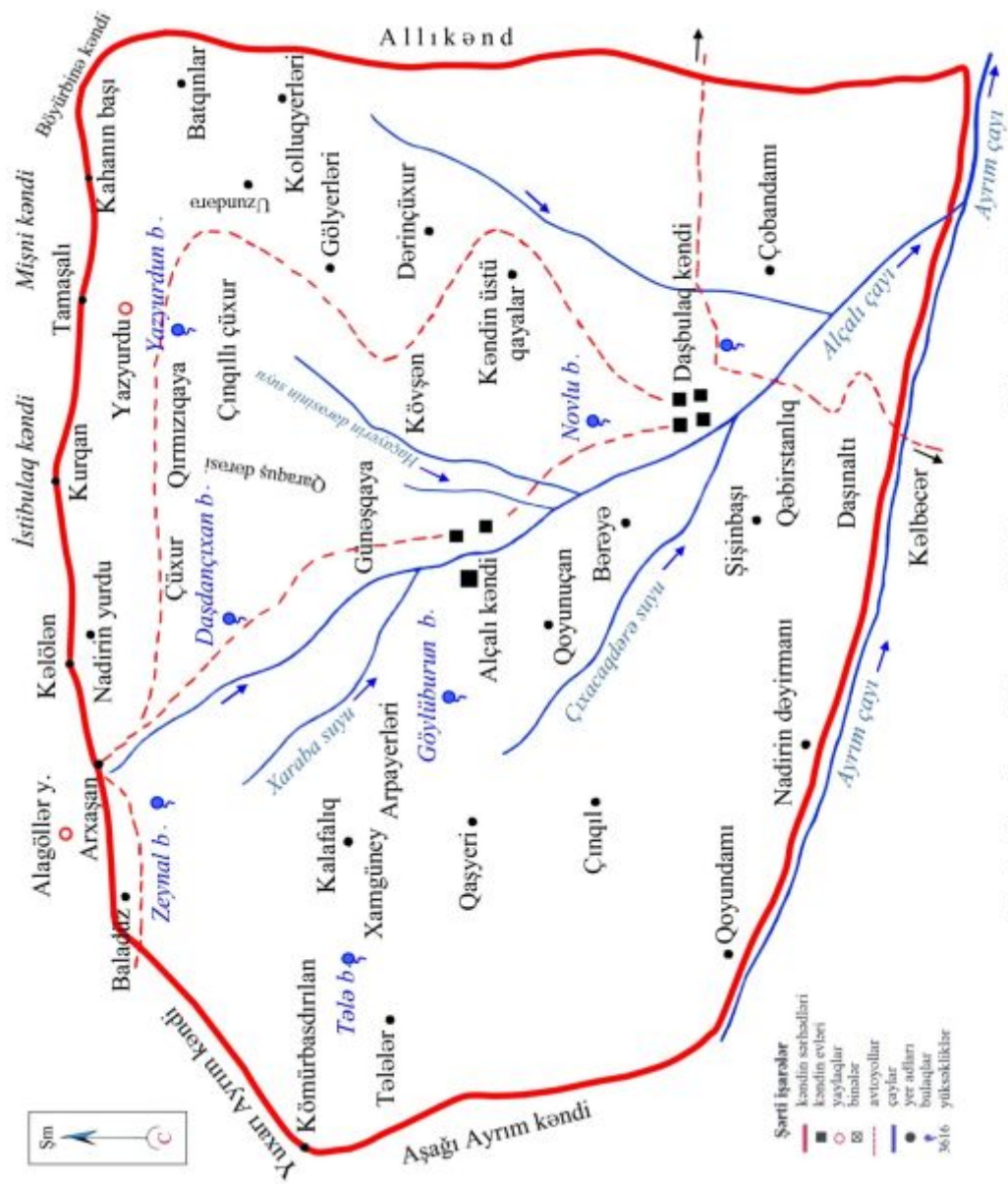
Comərd kəndinin ərazisinin sxematik xəritəsi

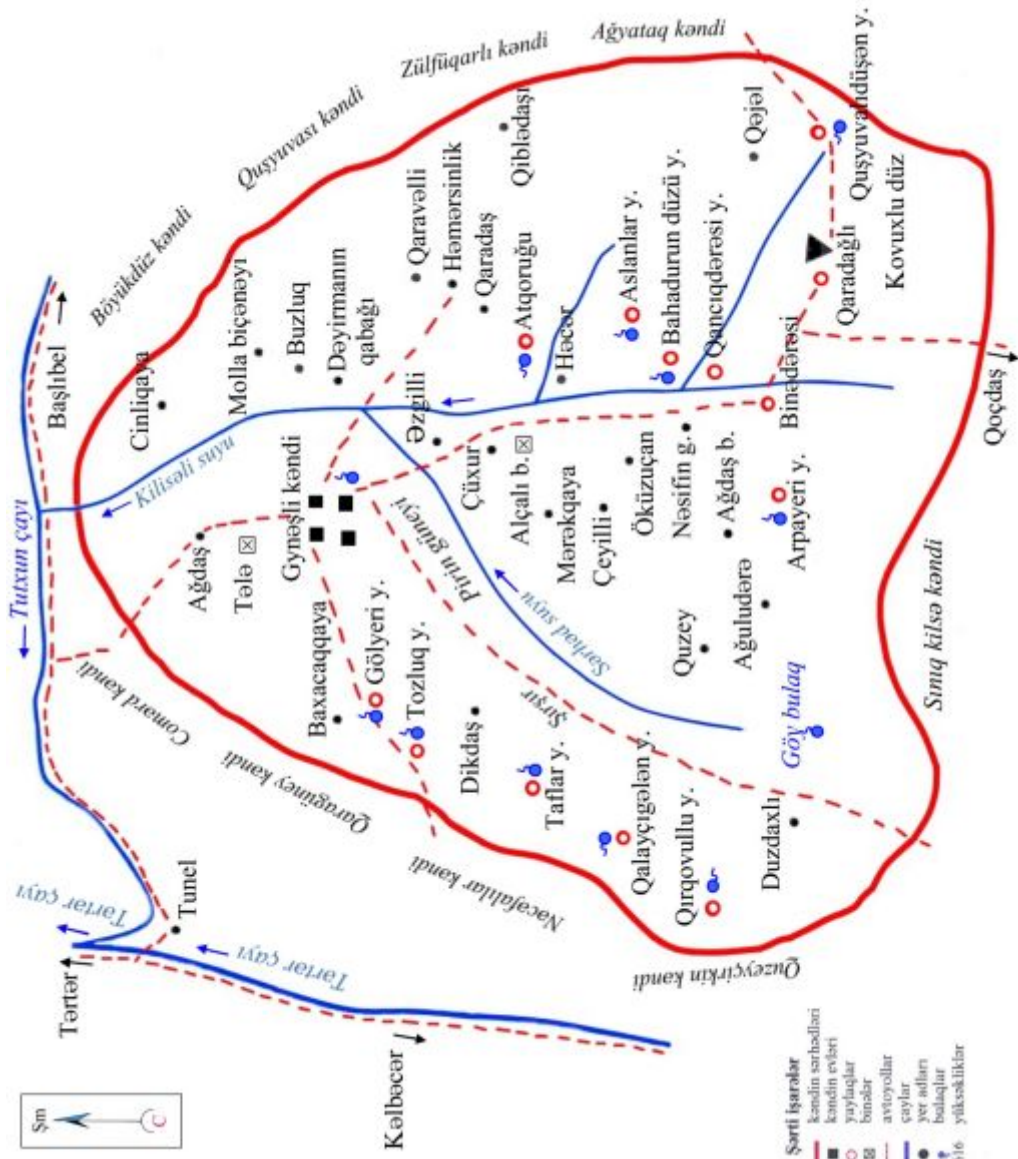
Çıraq və Tövlədərə kəndlərinin ərazilərinin sxematik xəritəsi

Daşbulaq kəndinin ərazisinin sxematik xəritəsi

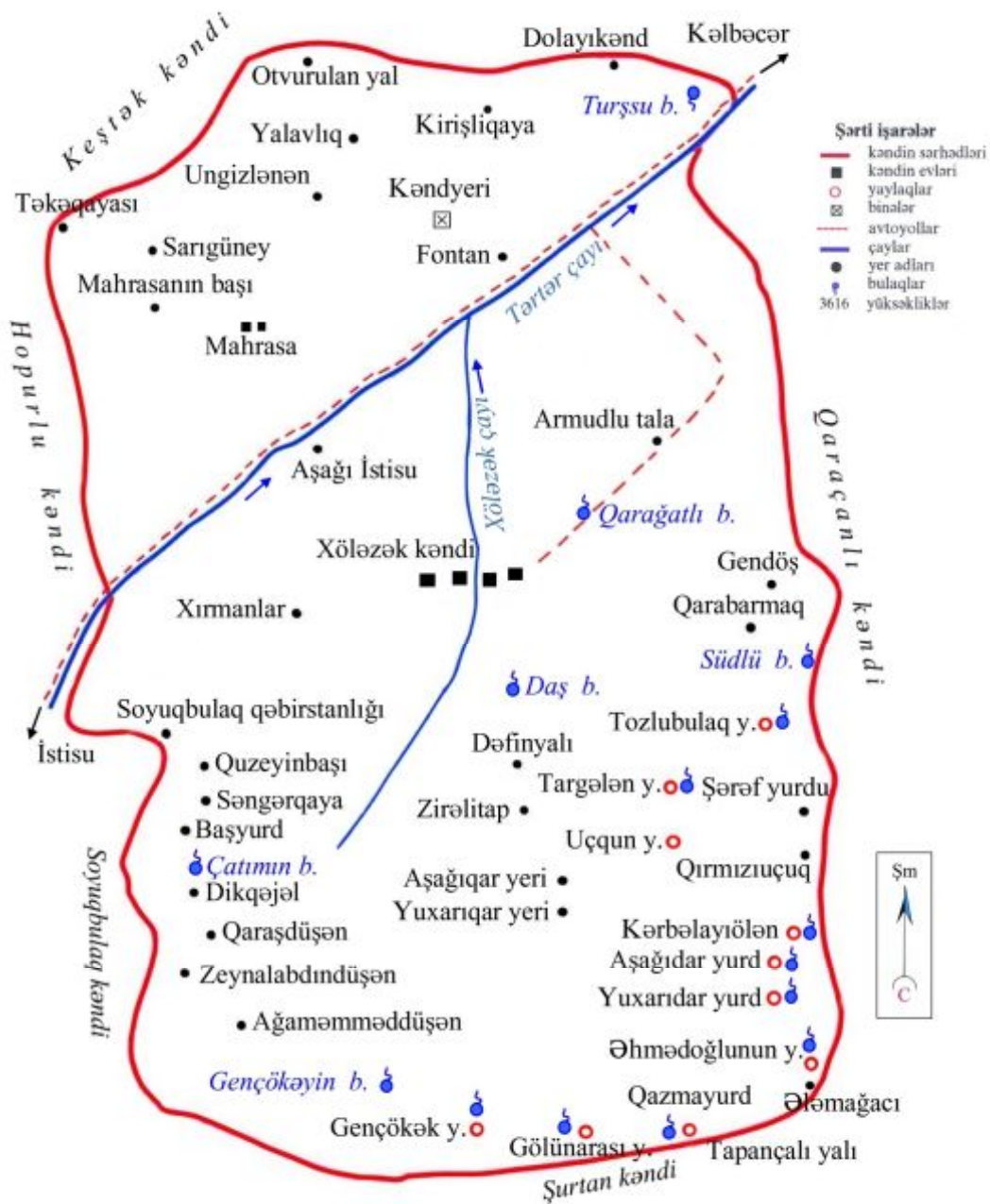

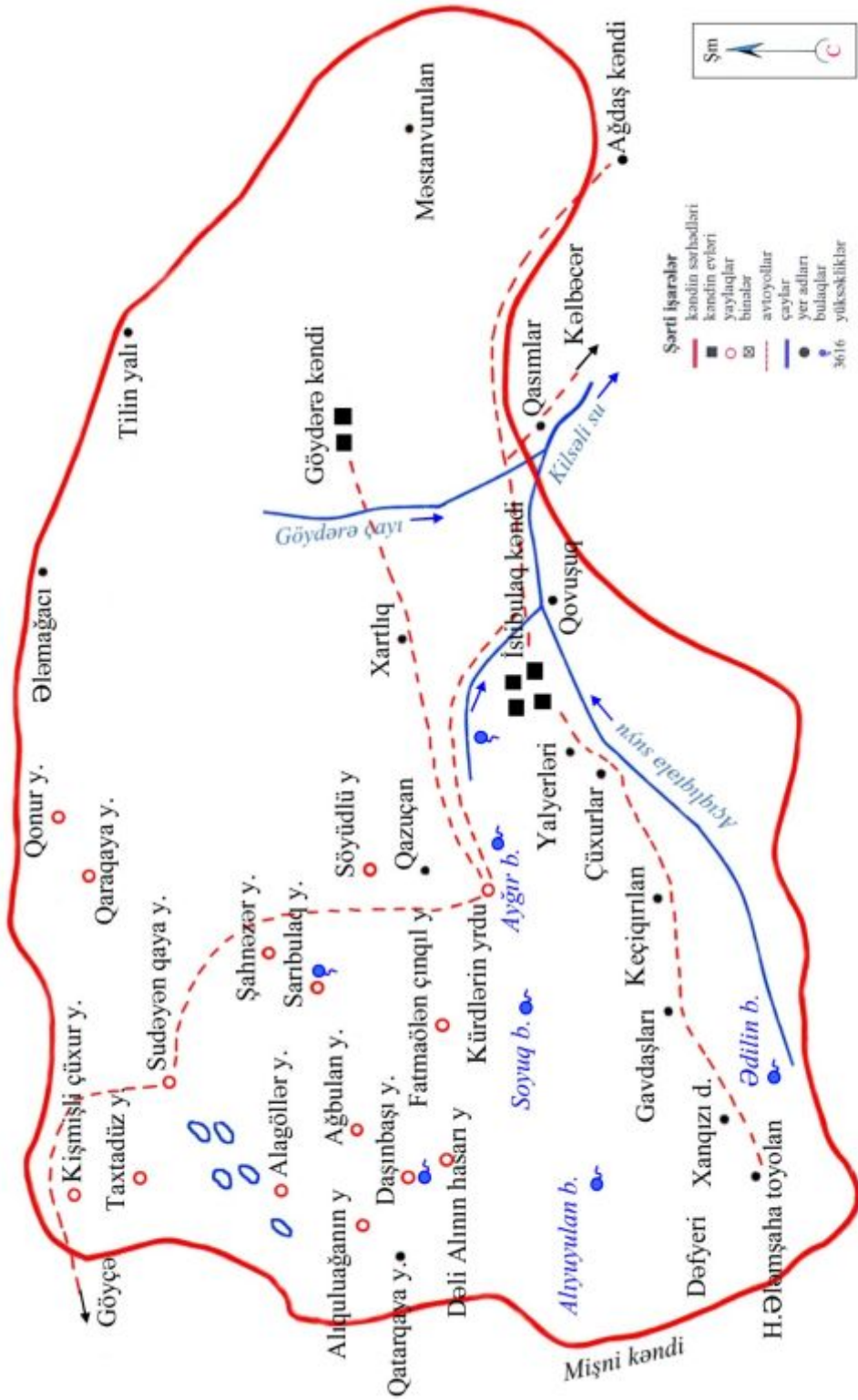
Hopurlu və Şeyinli kəndlərinin ərazilərinin sxematik xəritəsi

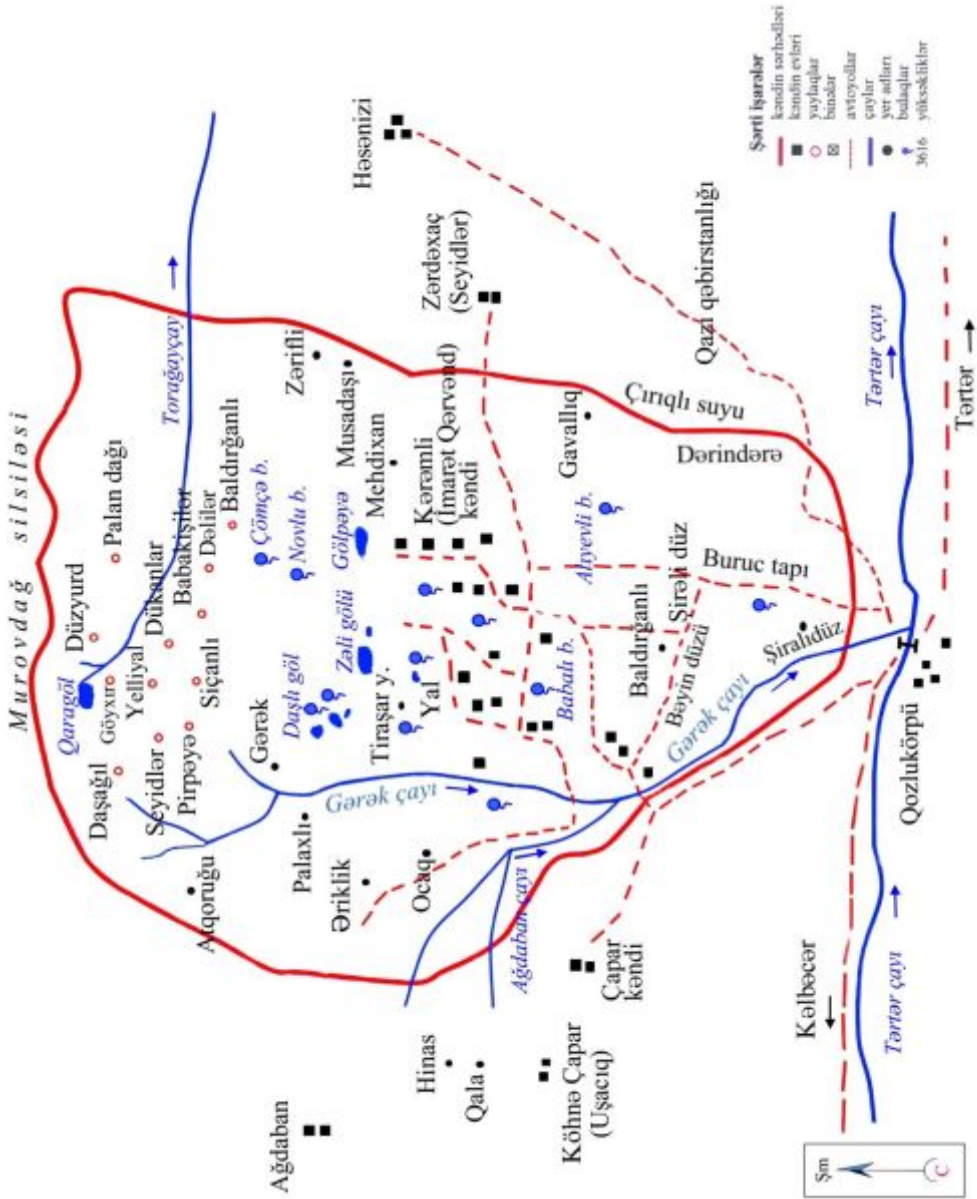

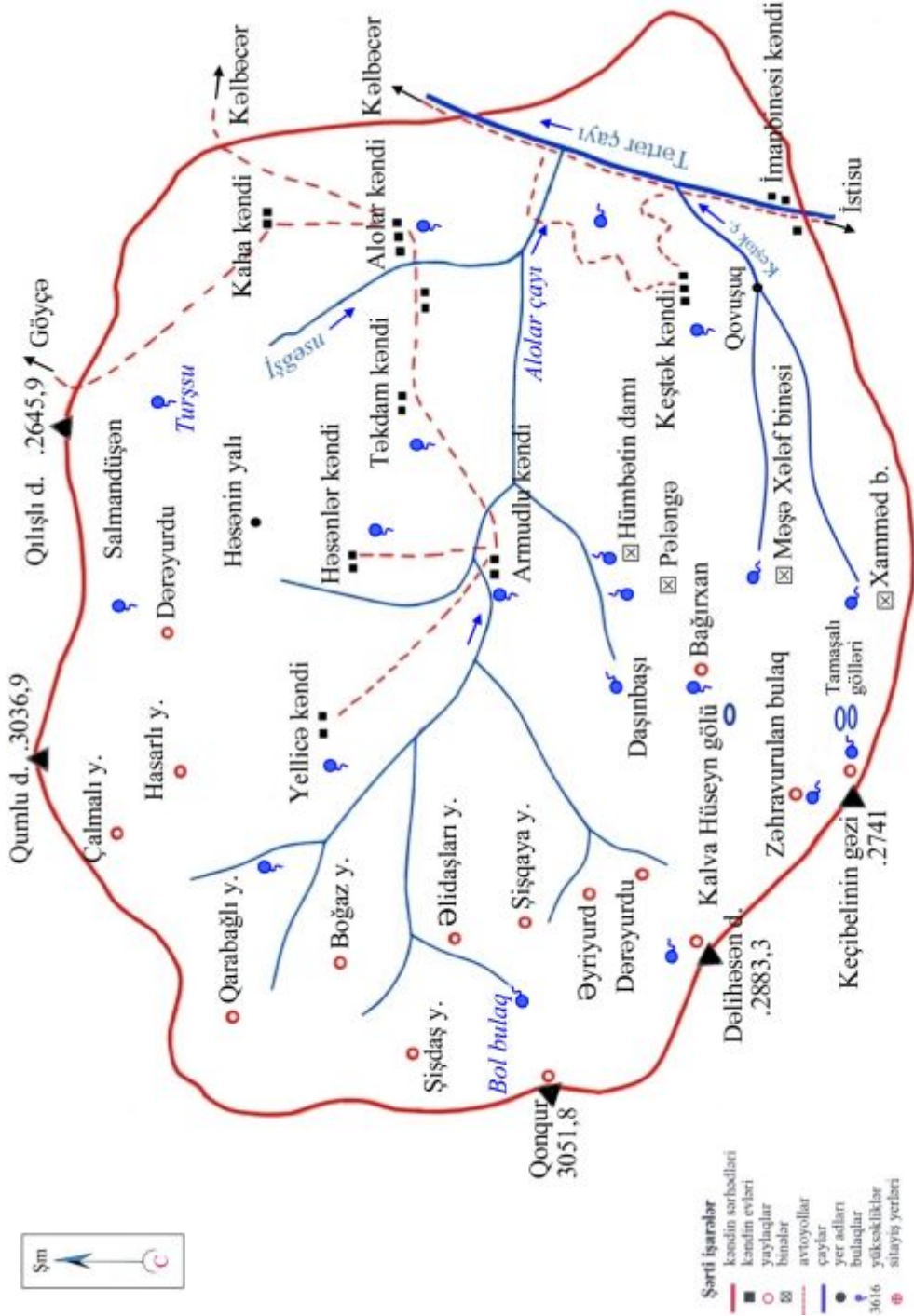

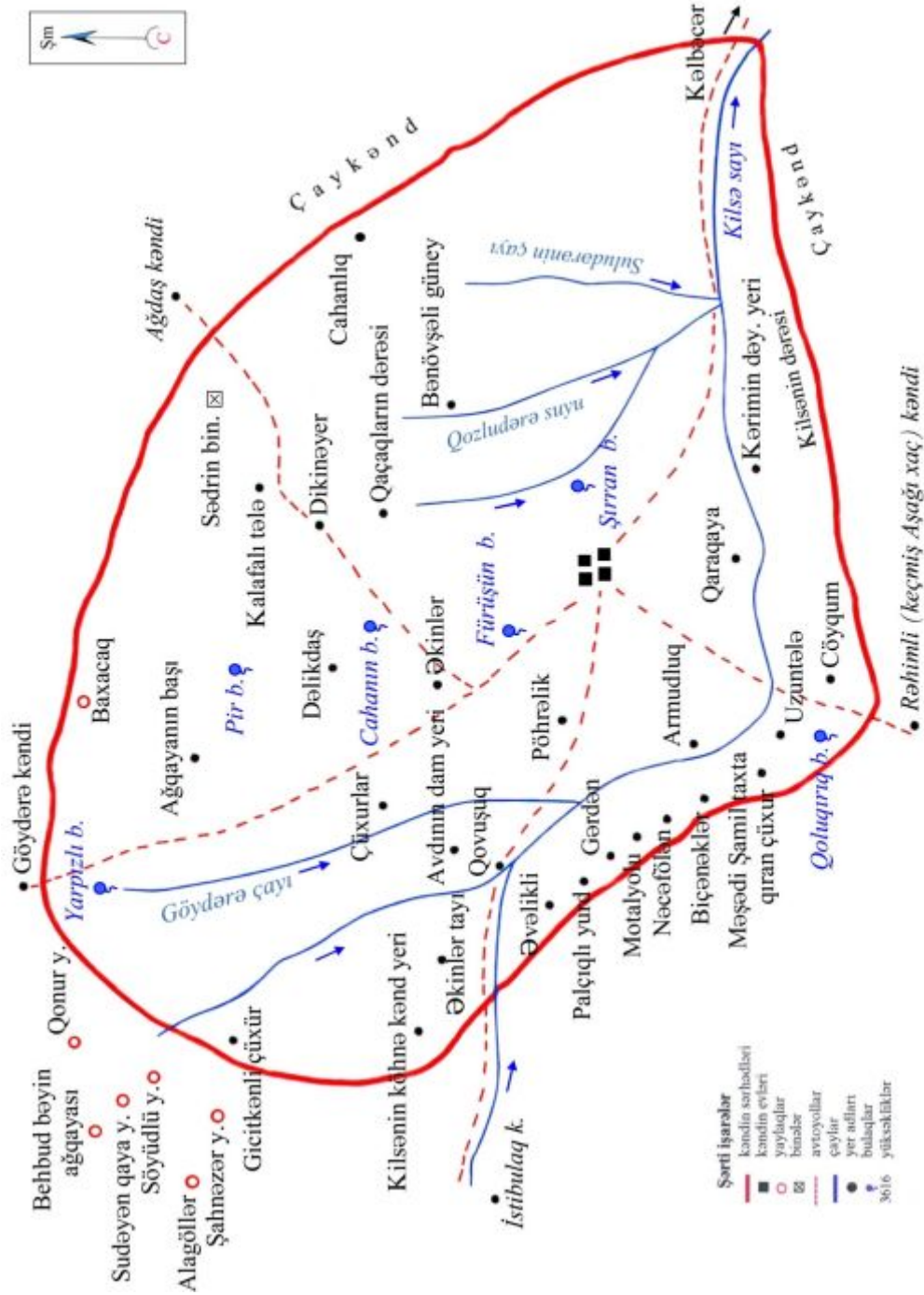
Xöləzək kəndinin ərazisinin sxematik xəritəsi

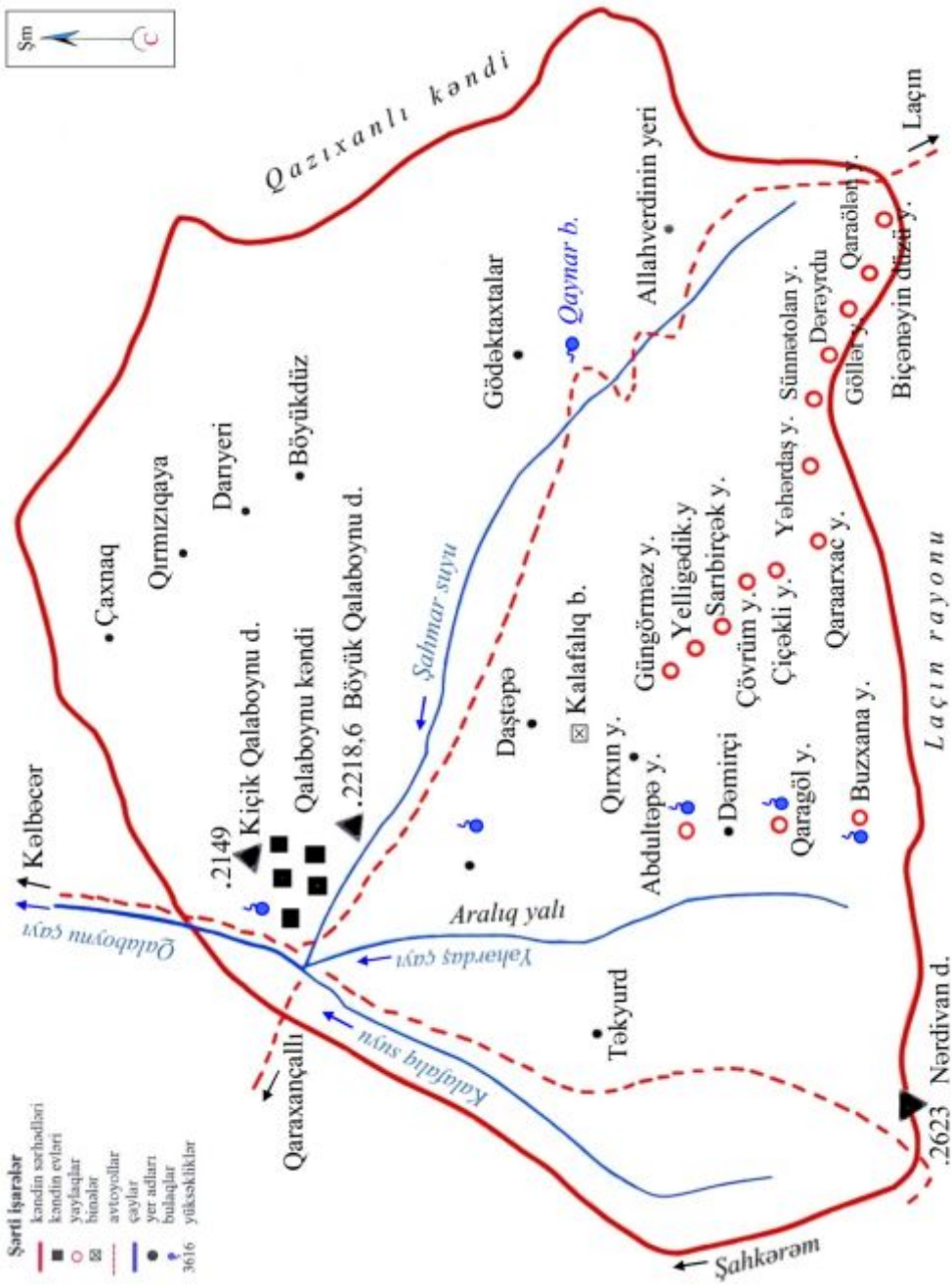

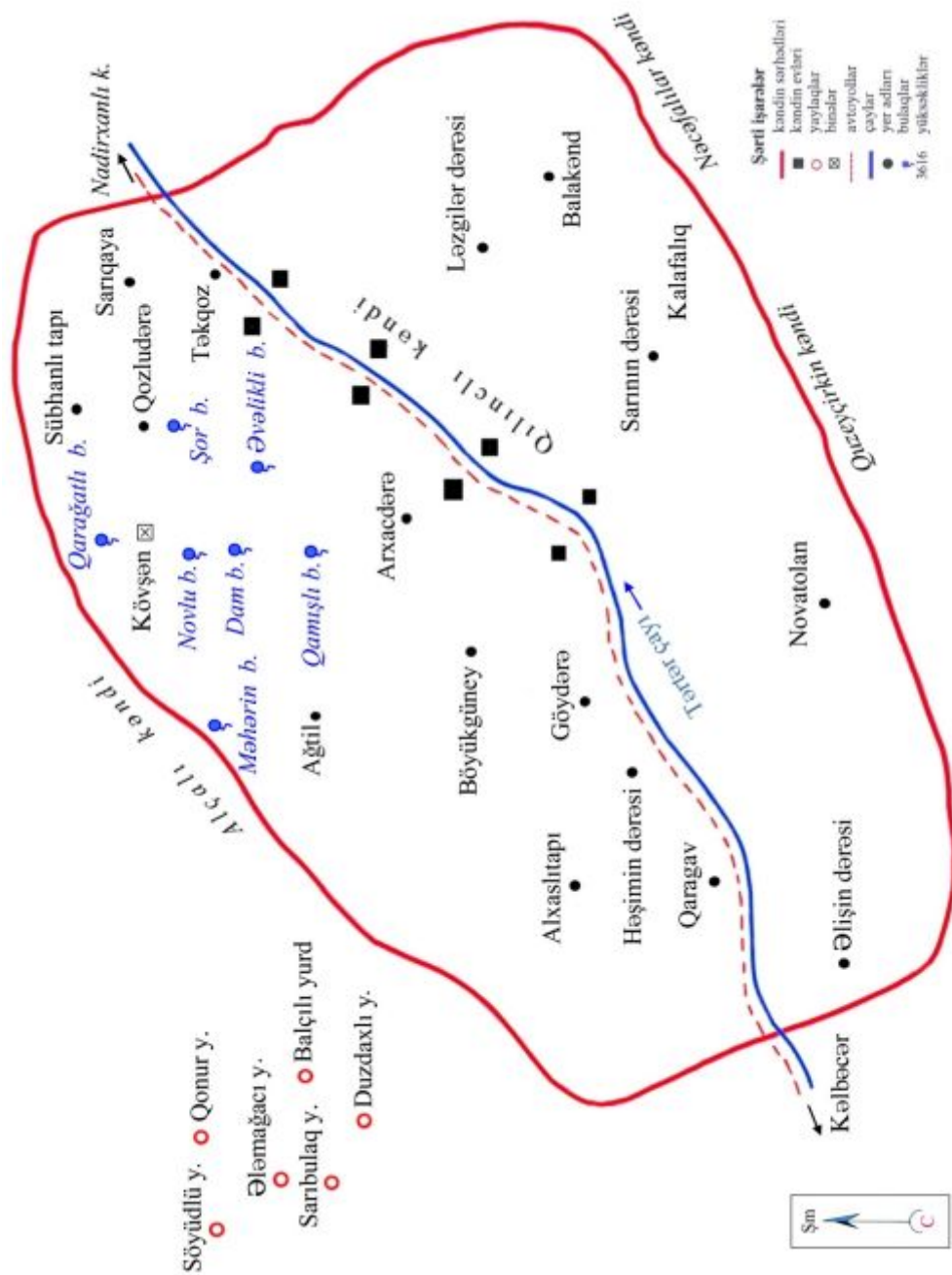

Keştek və ətrafı kəndlərin ərazilərinin sxematik xəritəsi

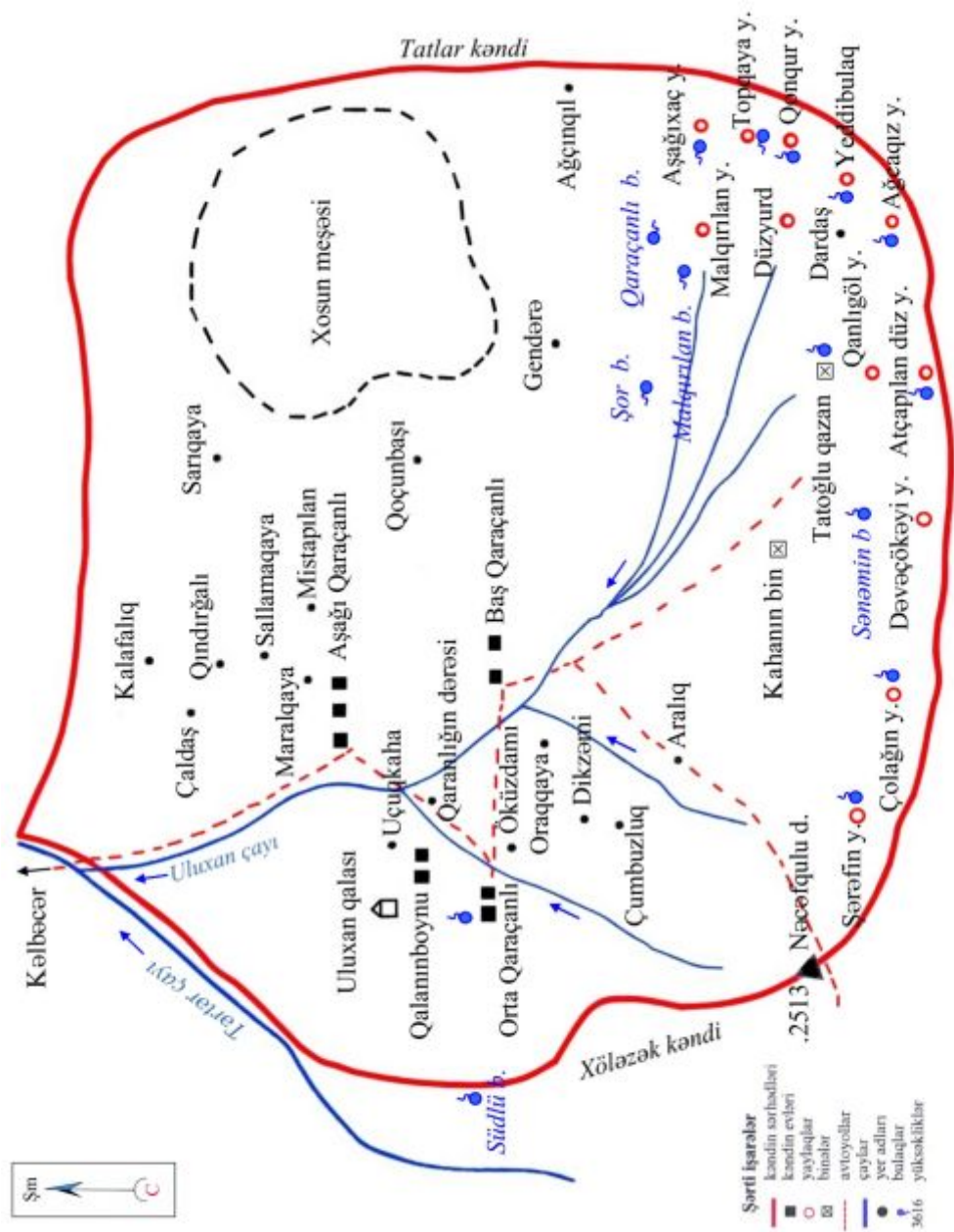
Qasımlar (keçmiş Kilsə) kəndinin ərazisinin sxematik xəritəsi

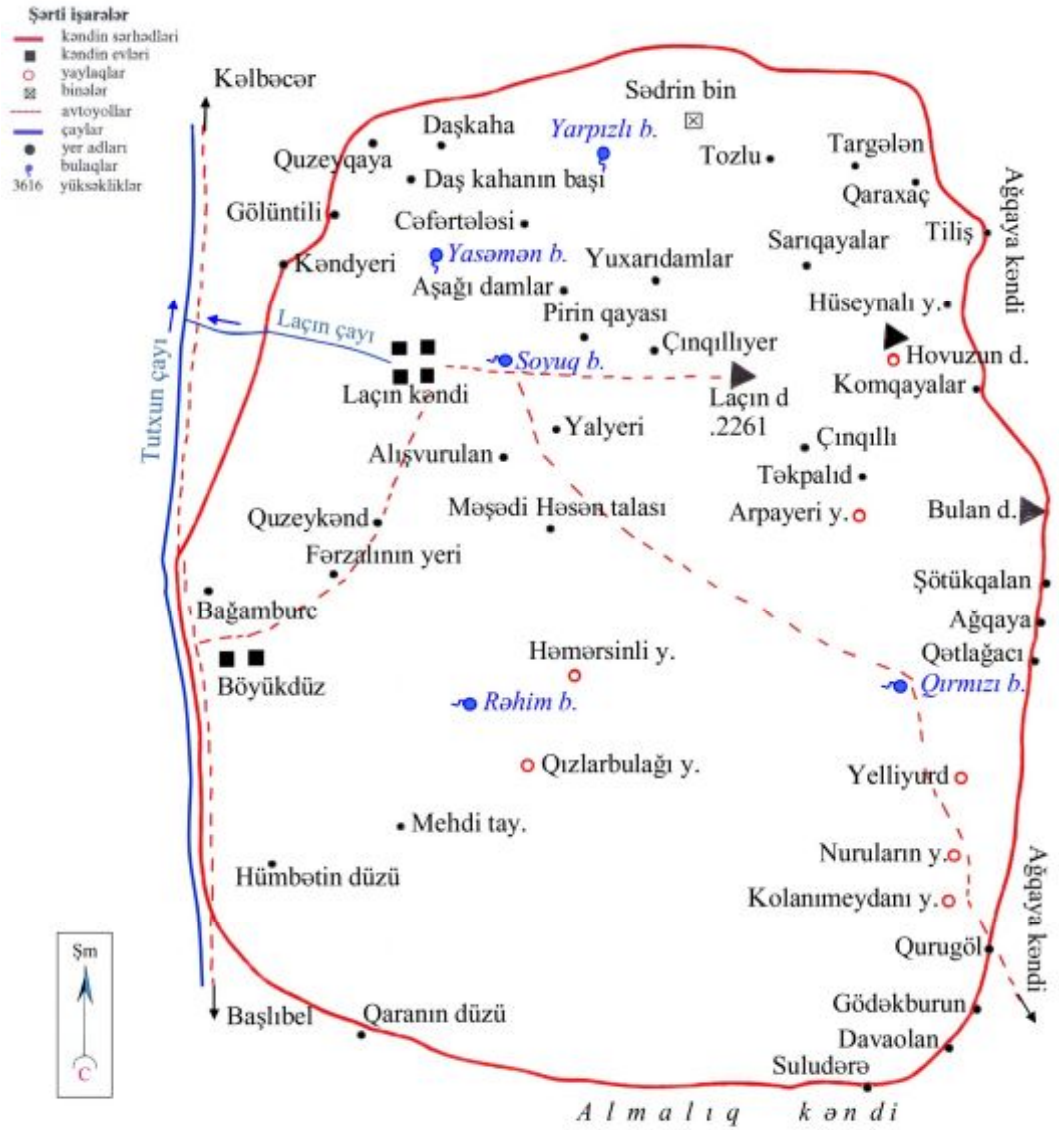

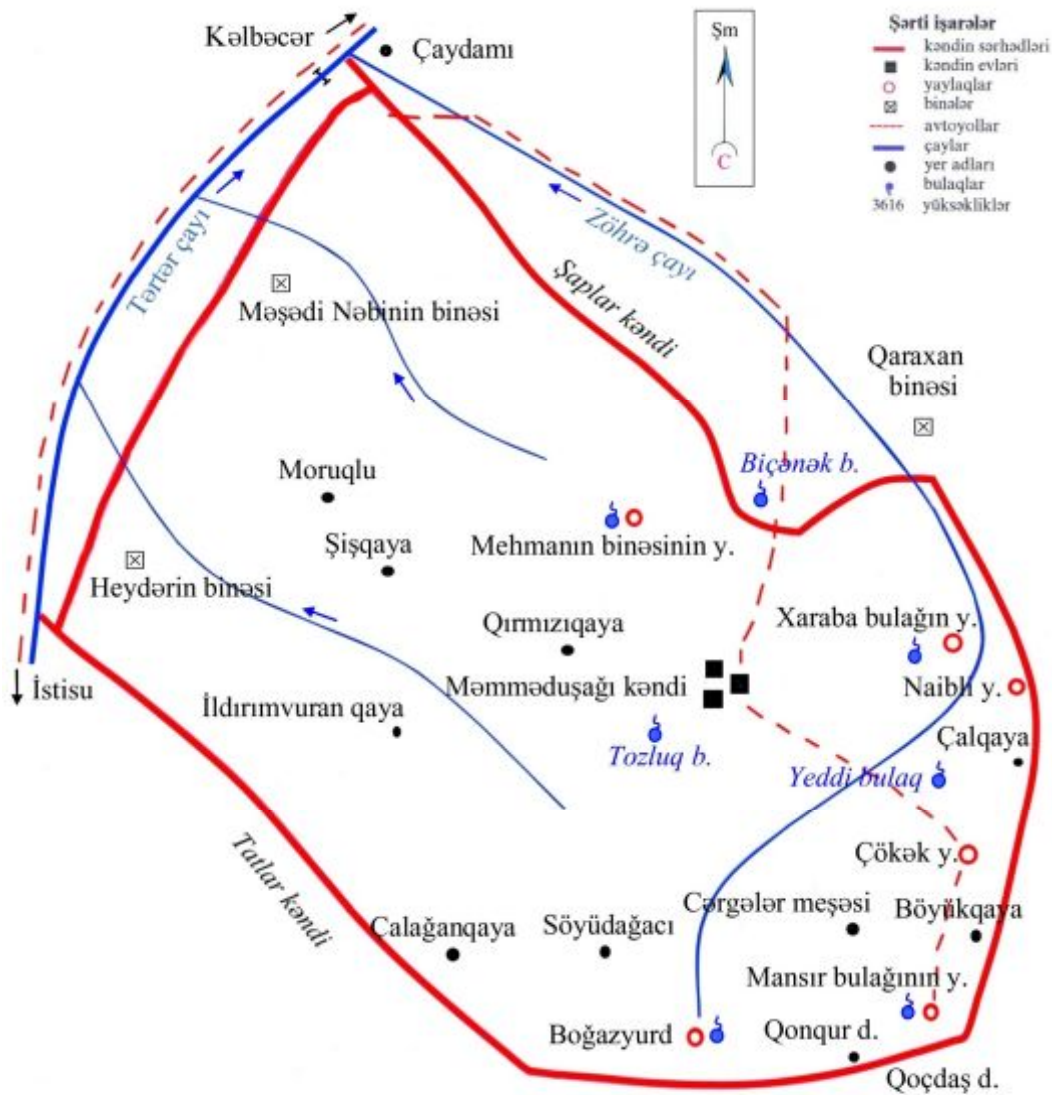

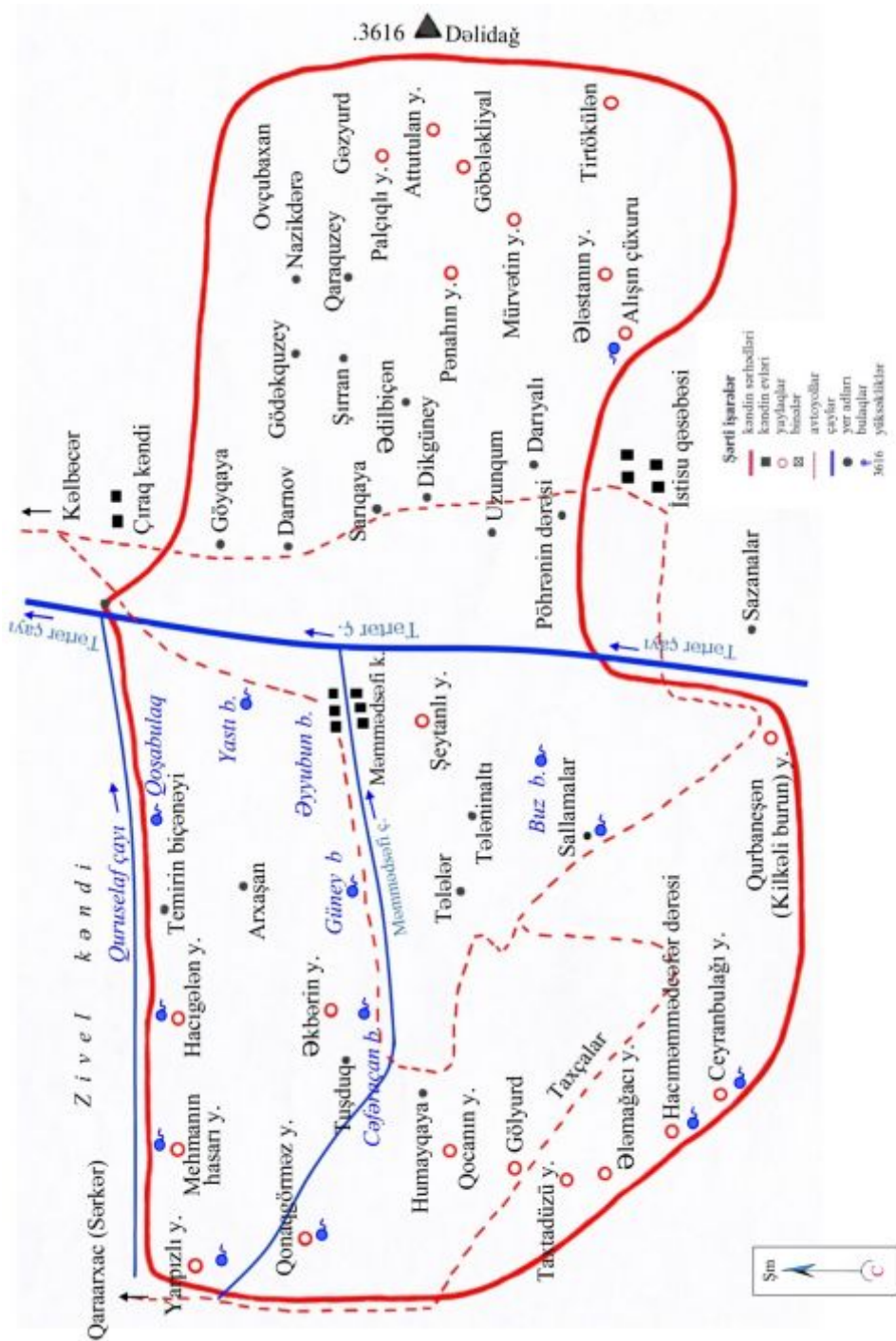
Baş, Orta və Aşağı Qaracanlı kəndlərinin ərazilərinin sxematik xəritəsi

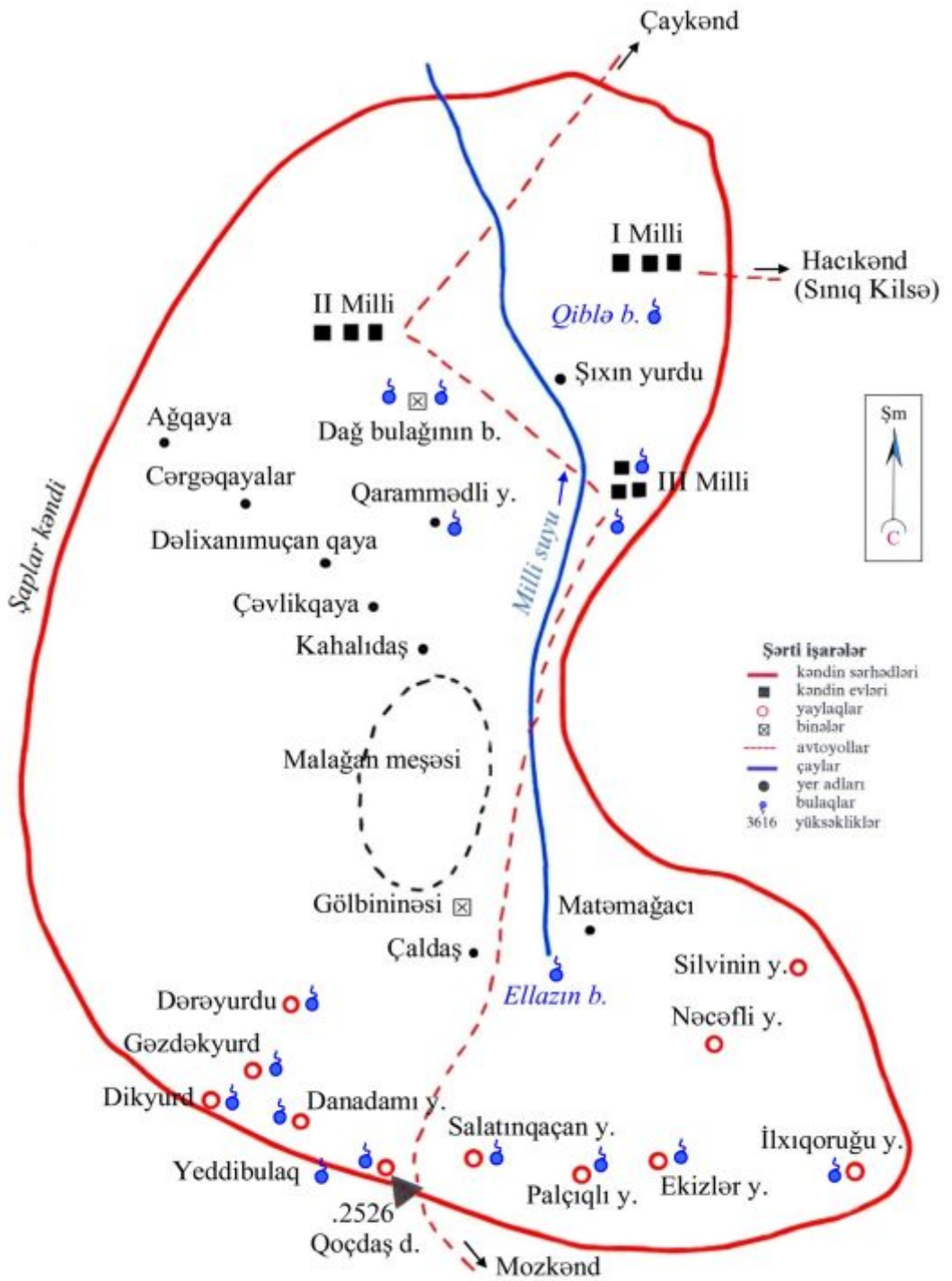

Məmməduşağı kəndinin ərazisinin sxematik xəritəsi

Məmmədsofi kəndinin ərazisinin sxematik xəritəsi

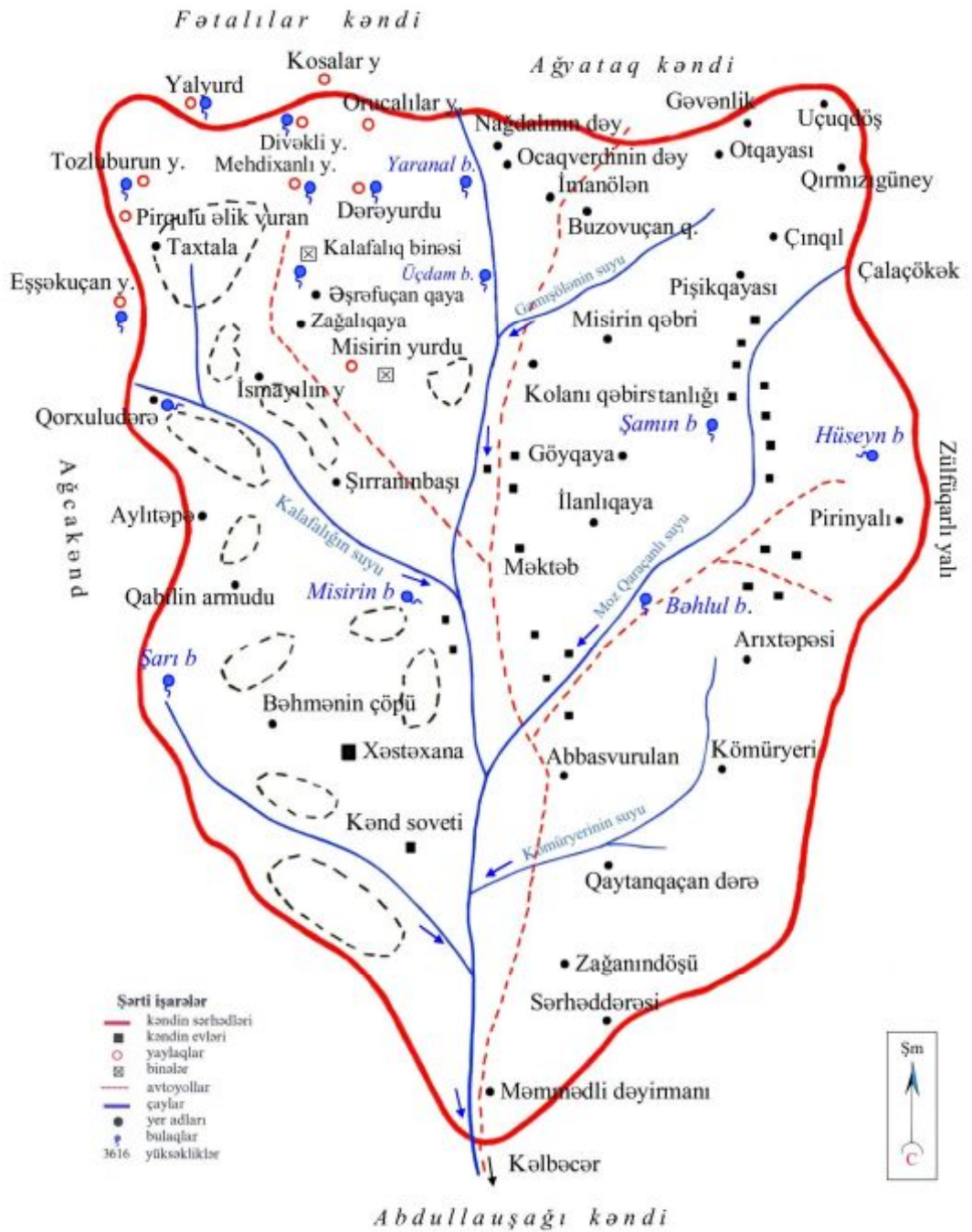

I-II-III Milli kəndləriərinin ərazilərinin sxematik xəritəsi

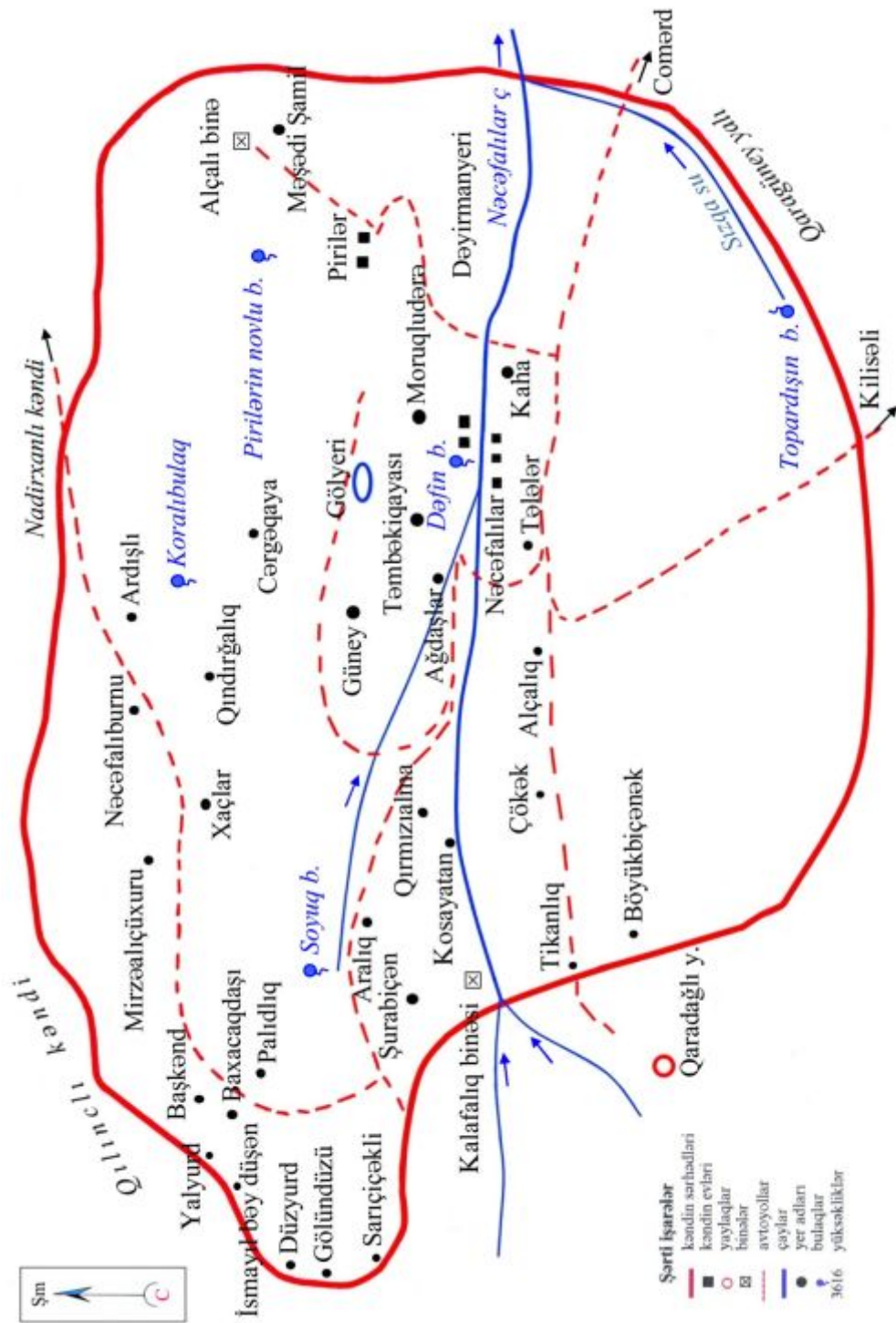

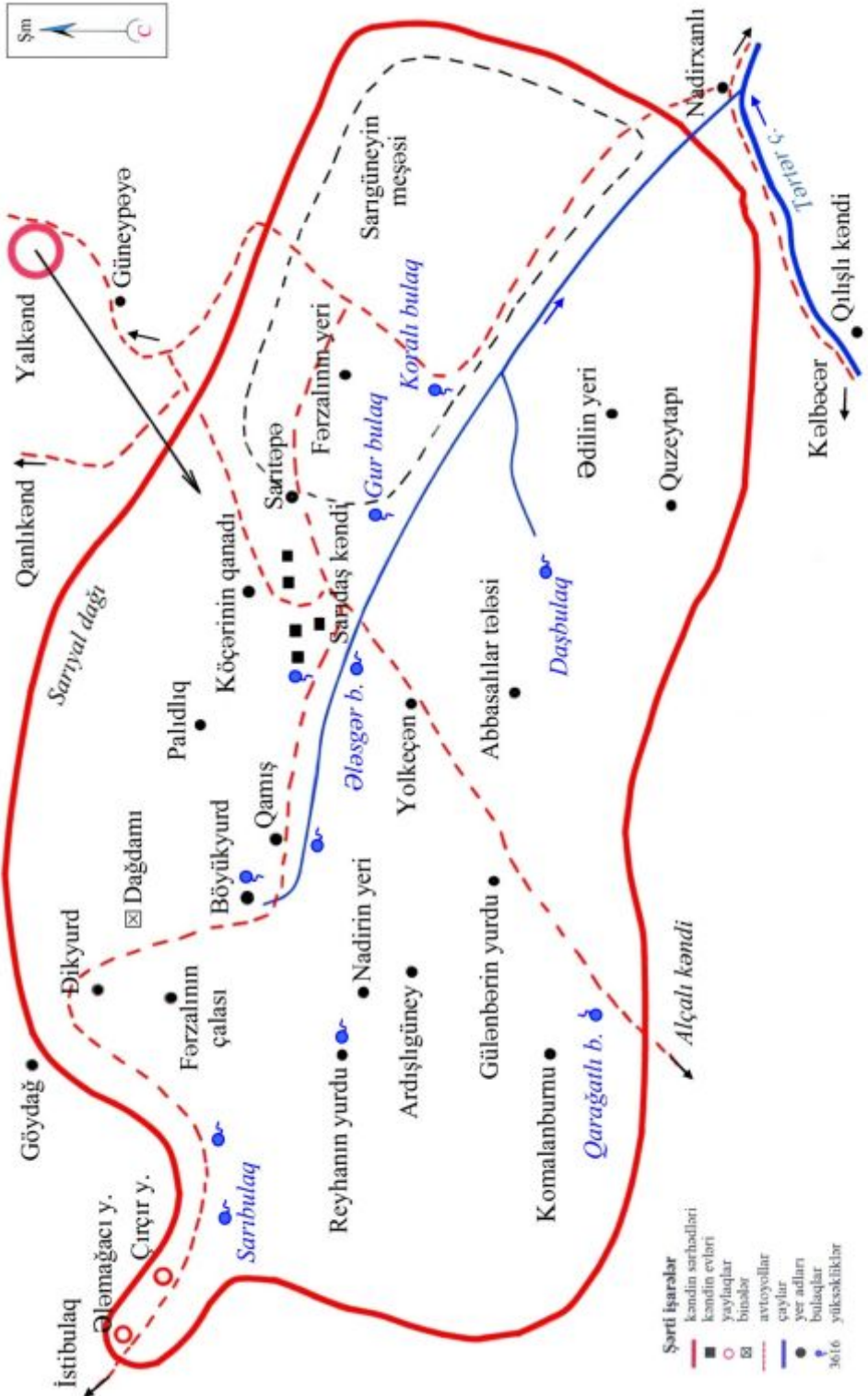

Moz Qaraçanlı kəndinin ərazisinin sxematik xəritəsi

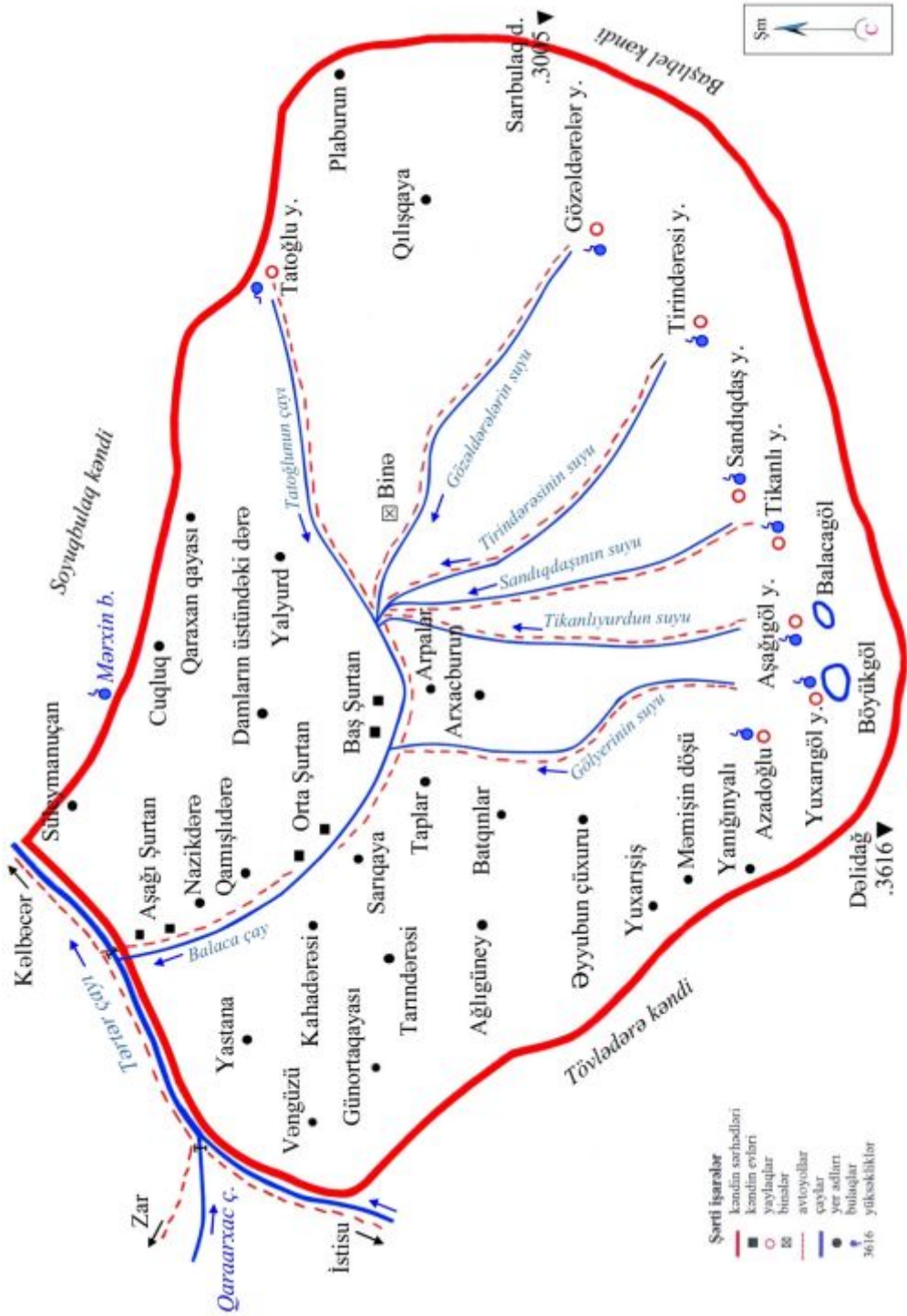

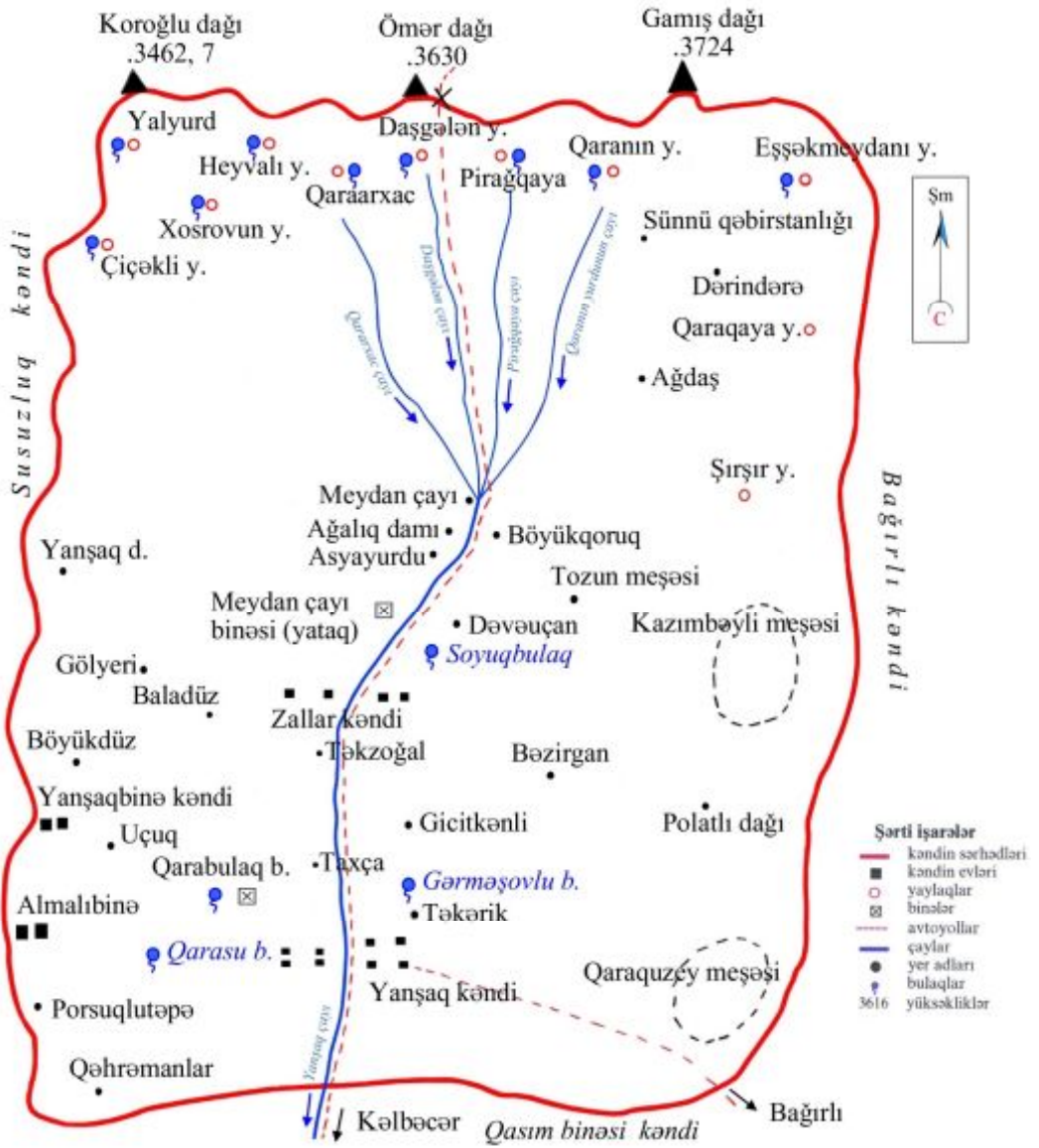

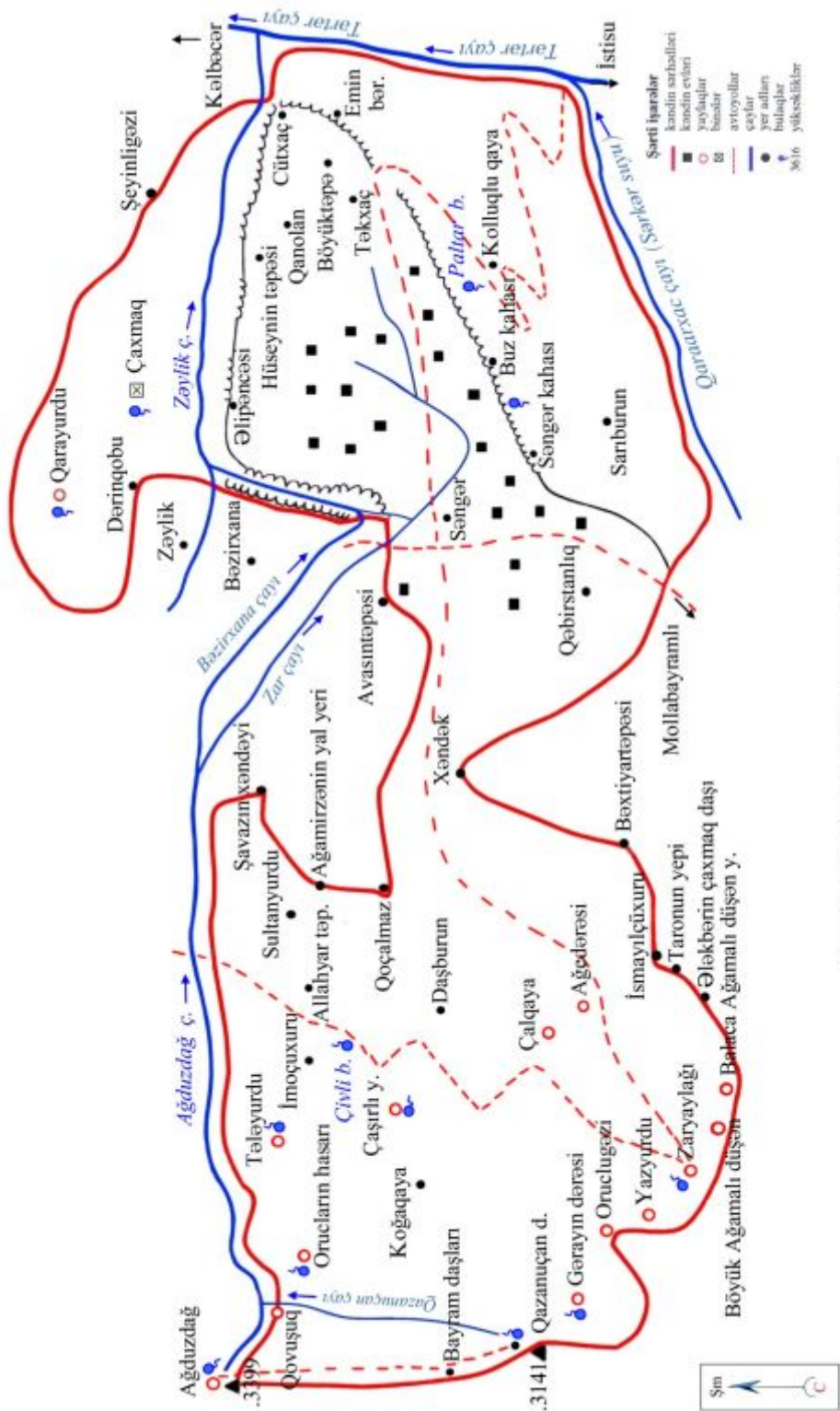

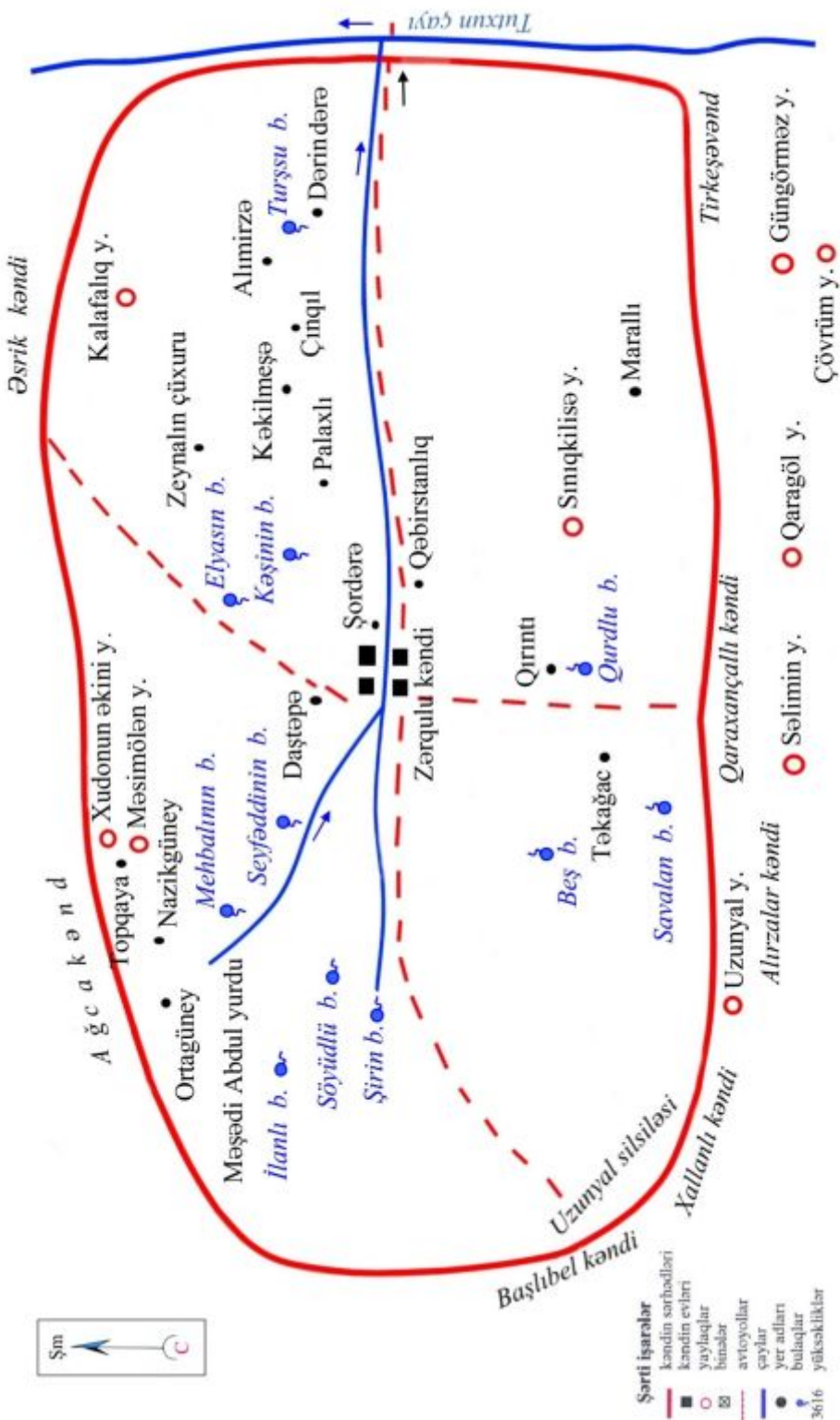

Yanşaq və ətrafyanı kəndlərin ərazilərinin sxematik xəritəsi

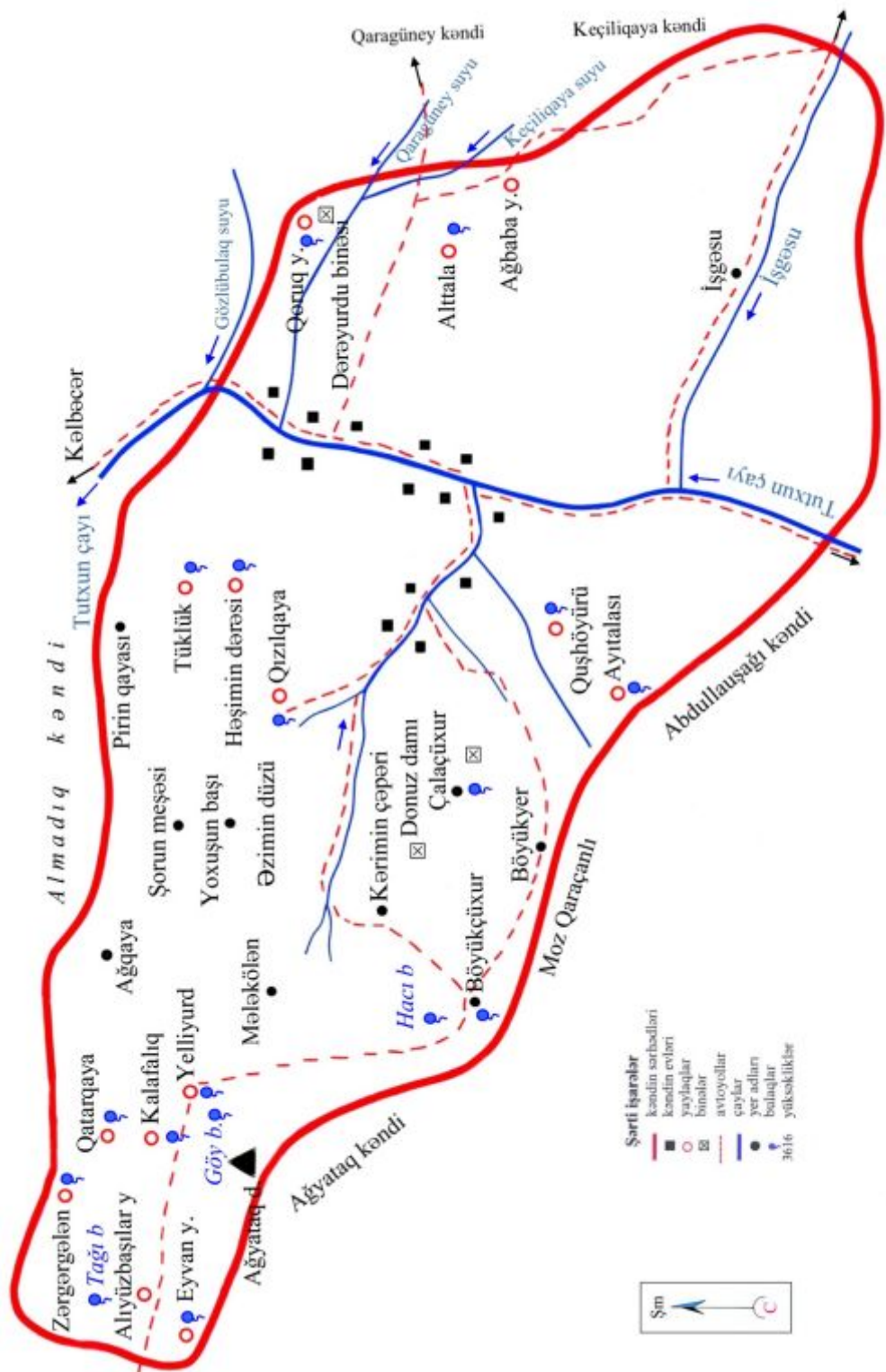

Zərqulu kəndinin ərazisinin sxematik xəritəsi

Zulfüqarlı kəndinin ərazisinin sxematik xəritəsi

8.2. Fotoşəkillər

8.2.1. Geoloji Axtarış Kəşfiyyat Partiyalarının bazalarının və faydalı qazıntı yataqlarının şəkilləri

Ağduzdağ GAKP-nin bazası, Boğaz yurdu, Ömər Musayevin binası.
Solda görünən QAZ-63 markalı maşını Yusif adlı sürücü maşın yolu olmayan
Ağduzdağ dağının zirvəsinə çıxarmışdır, 1964-cü il

Ağduzdağ GAKP-nin bazası, 1964-cü il. Arxa planda balaca topalar ot tayalarıdır.

Ağduzdağ GAKP-nin bazası, arxa planda Dəlidağ görünür, 1964-cü il.

Ağduzdağ GAKP-nin bazası, Quzeydən (cənubdan) çəkiliş

Ağduzdağ GAKP-nin bazasının şimal-qərbdən, Temirin yurdundan çəkilişi

Ağduzdağ GAKP-nin bazasının qərbdən, Qaraqayanın aşağı hissəsindən çəkilişi, arxa planda sağda Bəzixana kəndi və Qoçdaş dağı görünür.

Ağduzdağ dağının zirvəsi, GAKP-nin bazası, ZİS-in sürücüsü Kərəm

Qızılbulanq qızıl yatağı, Çıldıran kəndinin ətrafı

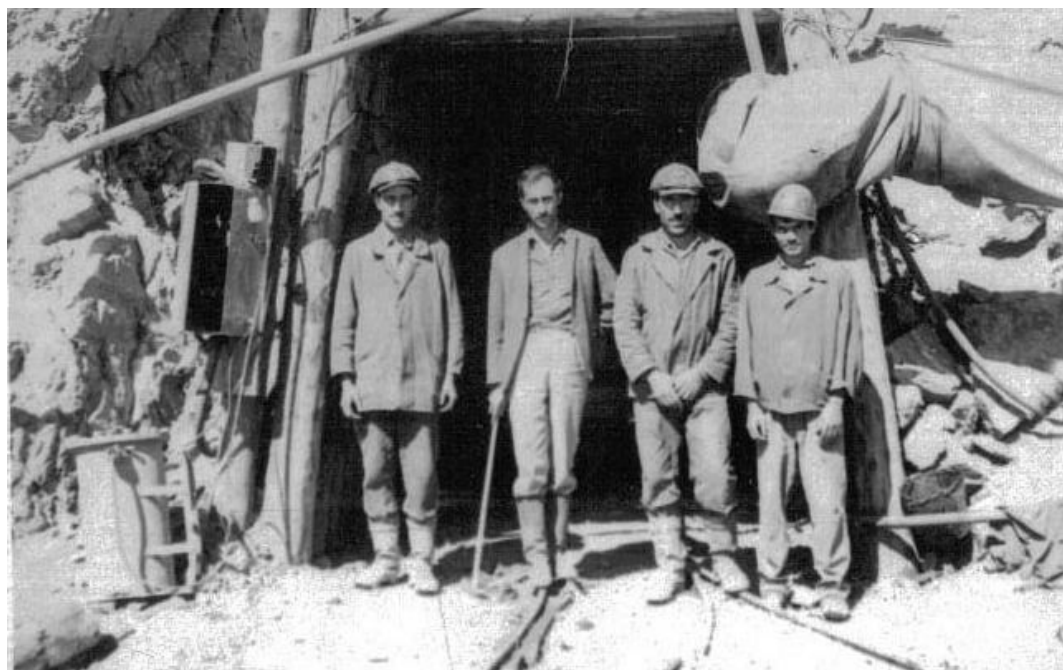

Qızılbulanq qızıl yatağının qəsəbəsi (hər iki şəkildə)

Qızılbulaq qızıl mədəni, geoloqlar qrupu, sağdan: 2-ci Tofiq, Həqiqət Rəhimli, Flora, Əli Məqrribi, Palina, Kərim Musayev, 8-ci Allahverdi Ağakışiyev.

Şorbulaq civə yatağı, ştolunun qabağı, geoloqlar qrupu, sağdan: 2-ci Balaca, 3-cü Qambay Heydərov, 4-cü Alı Atayev.

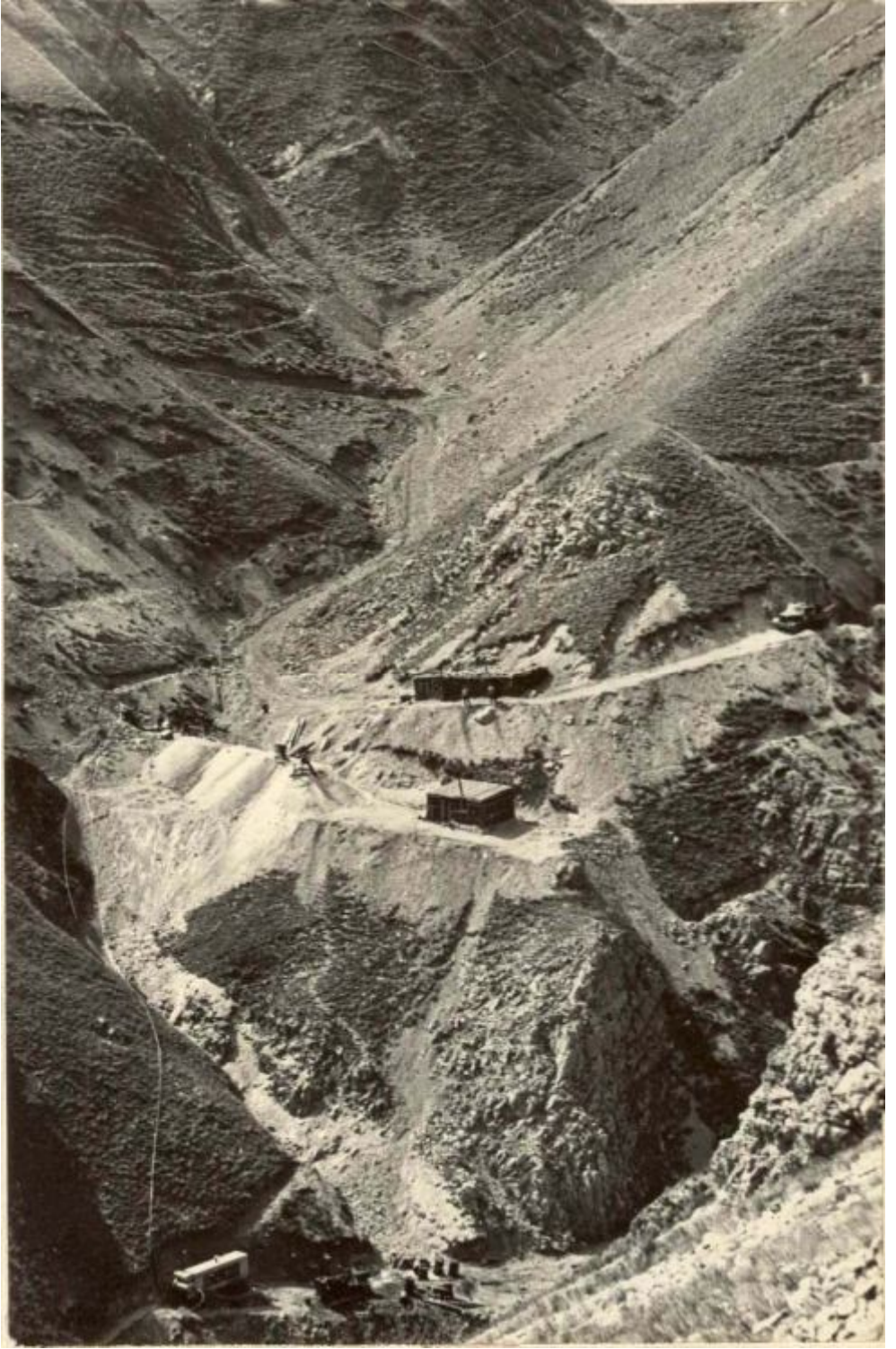
Geoloq M.Ç.Nağıyev Keçəldağ obsidian yatağında axtarışda, 1971-ci il

Lev kəndinin ərazisində mərmərləşmiş əhəng daşı

Tutxunçay hövzəsində Kəlbəcər-Başlıbel avtomobil yolunda əhəng daşı sahəsi

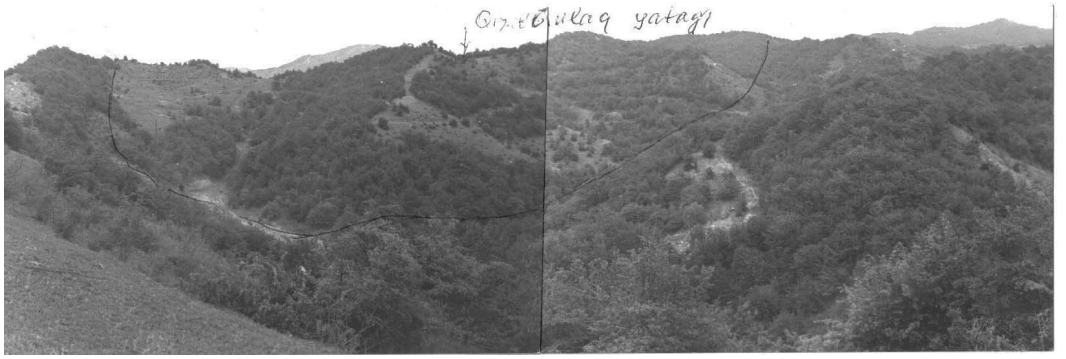

Lev civə yatağı sahəsi, GAKP-nin bazası

Lev civə yatağı sahəsi, GAKP-nin bazası (hər iki şəkildə)

Qızıl bulaq qızıl yatağı

Ağyataq dağı, civə yatağı sahəsi

Şorbulaq civə zavodu

Şorbulaq civə zavodu

Mirəli Qaşqayın (yuxarı şəkildə sağdan 3-cü) rəhbərliyi ilə 1972-ci ildə Kəlbəcərə gələn xarici turistlər (hər iki şəkildə)

Mirəli Qaşqayın rəhbərliyi ilə 1972-ci ildə Kəlbəcərə gələn xarici turistlər
(hər iki şəkildə)

Кəlbəcəрин тəбиəтинин əлван даşларından hazırlanmış məmulatлар
(hər iki şəkildə)

Кəlbəcərin тəбиəтинин əлван даşlarından hazırlanmış məmulatlar

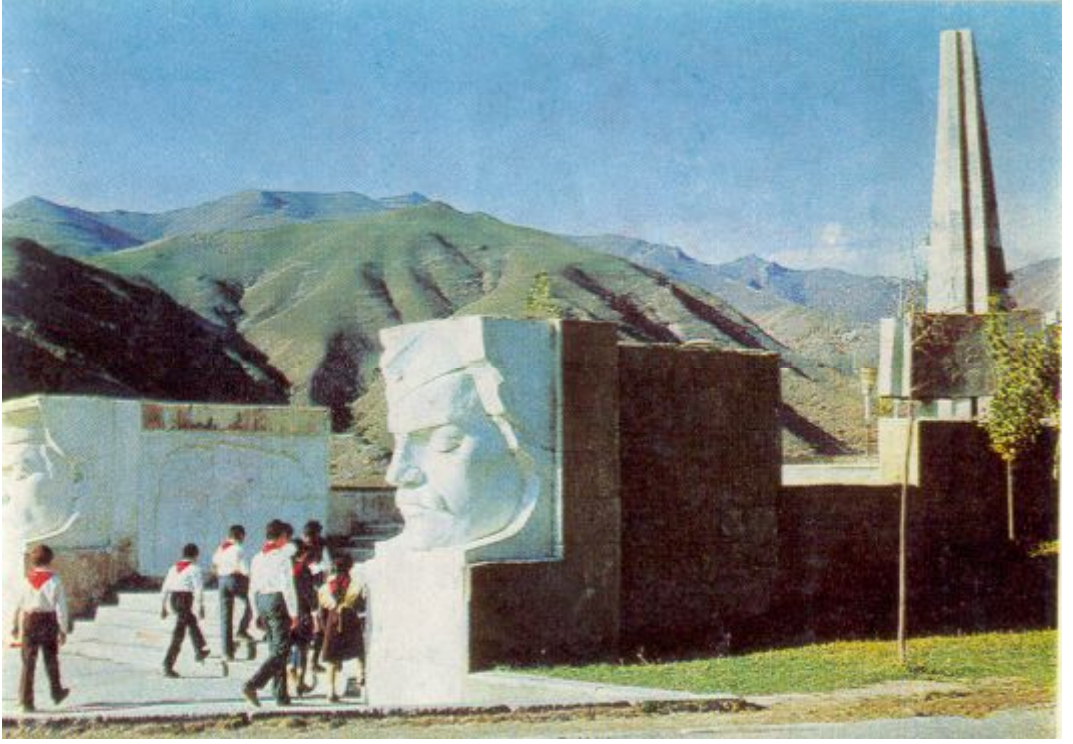

Azərbaycan Geologiya muzeyində saxlanılan Kəlbəcər təbiətinin bir neçə əlvan daşlarının fotosəkili

8.2.2. Kəlbəcərin şəkilləri

Kəlbəcər şəhərinin şimal-qərbdən görünüşü

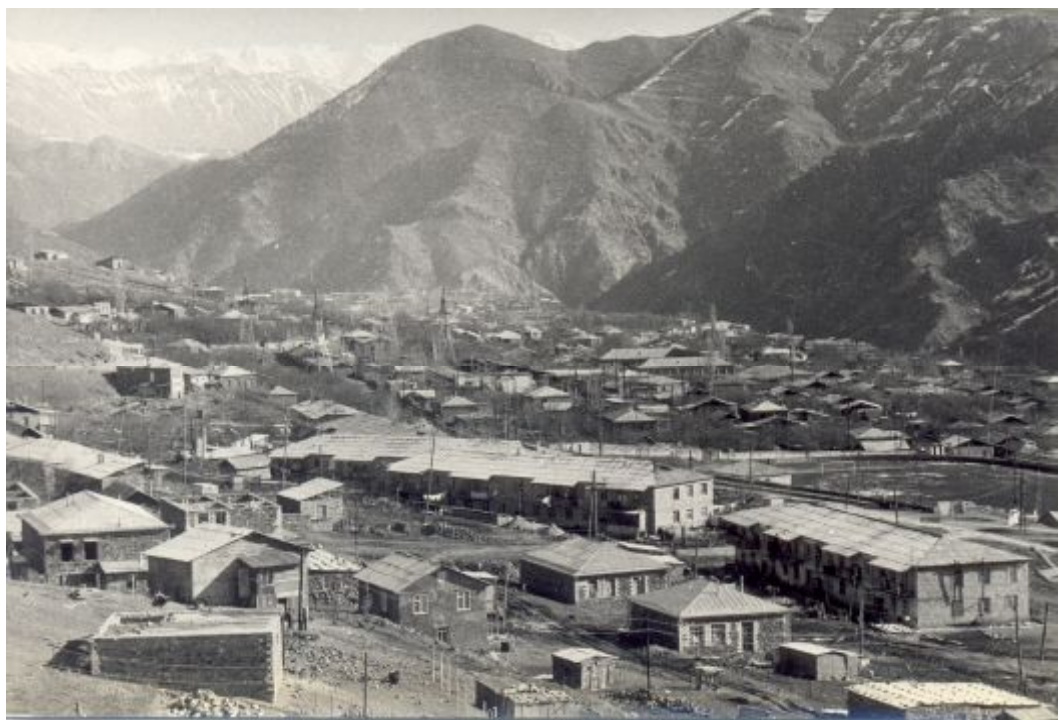
Kəlbəcər şəhərinin girişində 1941-1945-ci illər müharibəsinə həsr edilmiş xatirə abidəsi (hər iki şəkildə)

Kəlbəcər şəhərinin qərbdən görünüşü

Kəlbəcər şəhərinin cənub-qərbdən görünüşü. Arxa planda Qoçdaş dağı

Kəlbəcər şəhərinin qərbdən görünüşü

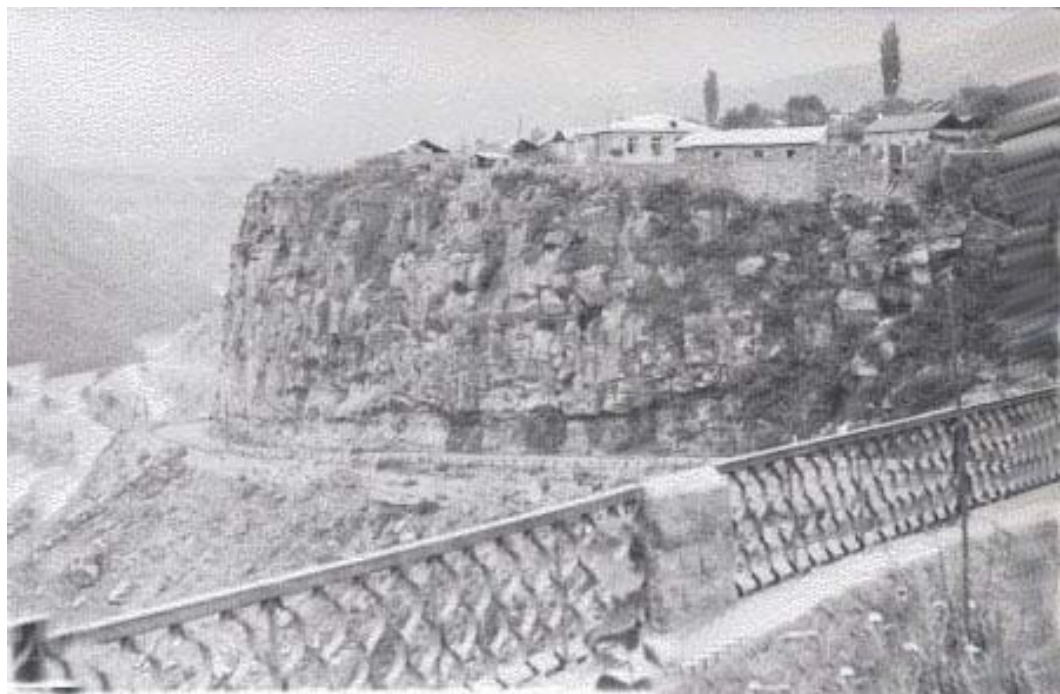
Kəlbəcər şəhərinin cənub-qərbdən görünüşü

Kəlbəcər şəhərinin şimal-şərqdən görünüşü

Kəlbəcər şəhərinin qərbdən görünüşü

Кəlbəcər - İstisu avtomobil yolu

Çaykənd - Кəlbəcər avtomobil yolu

Kəlbəcər Şahmat məktəbi

Şahmatçı qızlar qrupu

Kəlbəcər muzeyinin direktoru Şamil Əsgərov, 1-ci cərgə, soldan 2-ci

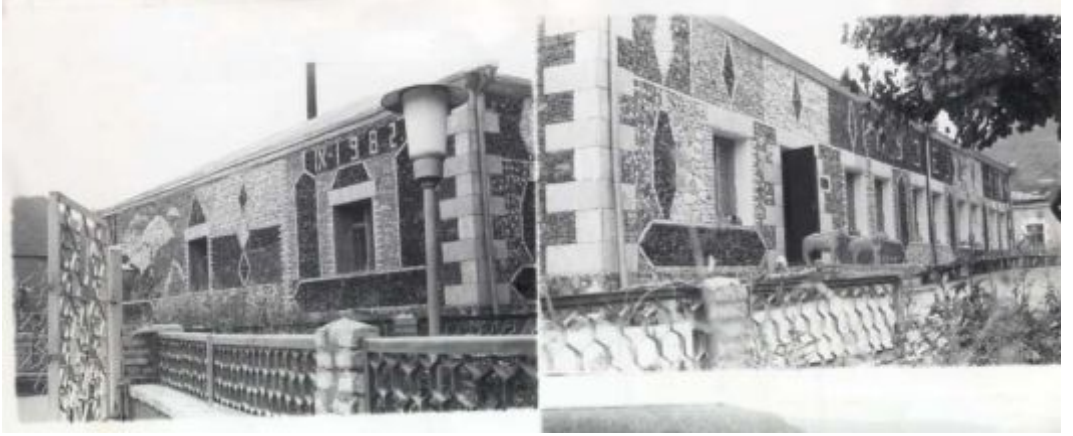
Kəlbəcər muzeyində baxış vaxtı

Kəlbəcər muzeyi, əl ilə yonulmuş at və qoç abidələri

Qoçdaş dağında əl ilə yonulmuş at və qoç abidələri

Kəlbəcər muzeyinin müxtəlif istiqamətlərdən görünüşü

Кəлбəcər музейində дəйирман və зəyəрək дашлары (һәр икi шəkildə)

Кәлбәсәр аеропорту

Səməd Vurğunun Aşıq Şəmşir ilə 1955-ci ildə Kəlbəcərdə Boyaqlı kəndinin ərazisində olan «Turşsu»da tarixi görüşləri

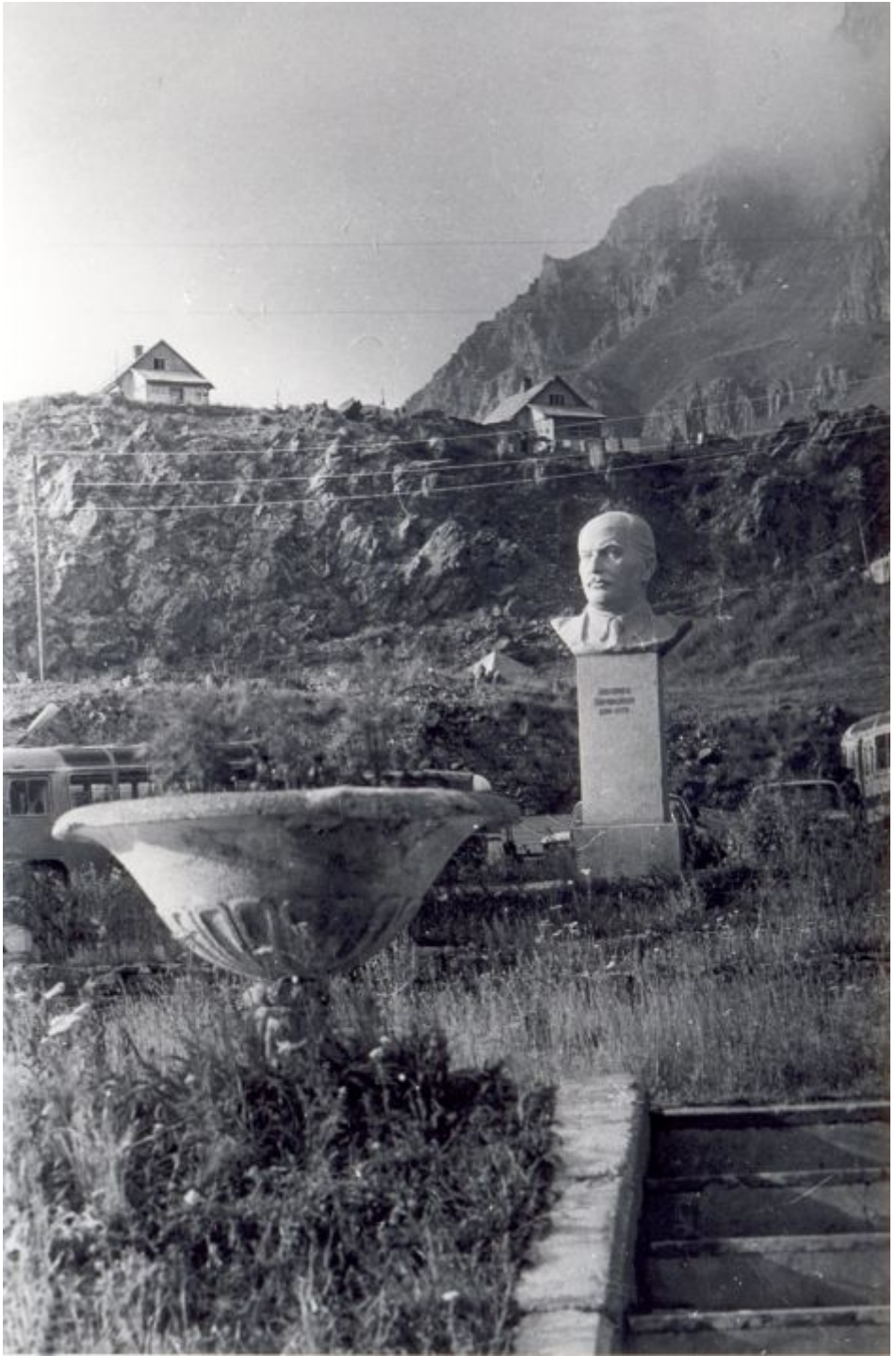
8.2.3. İstisuyun şəkilləri

İstisu, Səməd Vurğunun abidəsi

İstisu kurortu, vanna binasının içəri zalı, kurortun baş həkiminin müavini Vaqif Təhməz oğlu Təhməzov

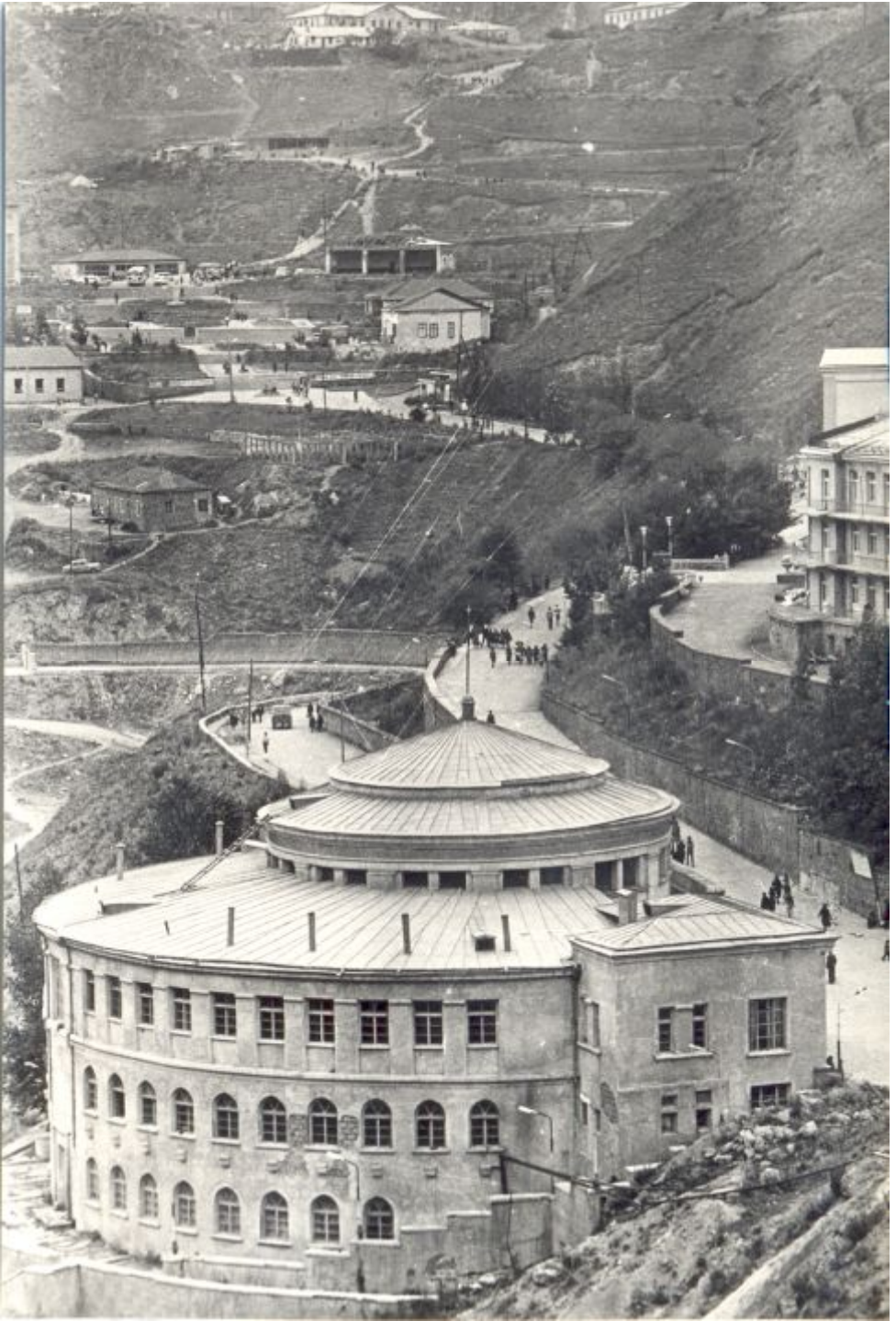
İstisu, Nəriman Nərimanovun abidəsi

İstisu, sağdan: Allahverdi və Vaqif Təhməzovlar, 1972-ci il

İstisuyun cənub-qərbdən görünüşü

İstisuyun cənub-şərqdən görünüşü, vanna binası

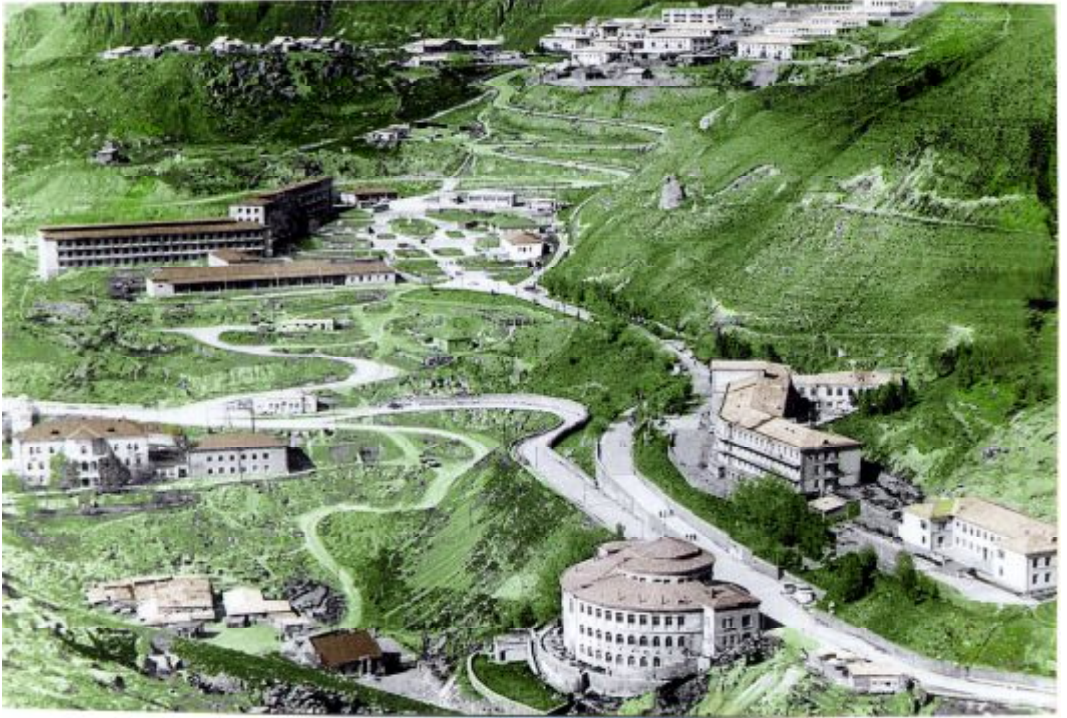

İstisuyun cənub-şərqdən görünüşü

İstisu. Azərbaycan SSR KP-nin MK-nın I katibi
Mircəfər Bağirovun sanatoriya evi

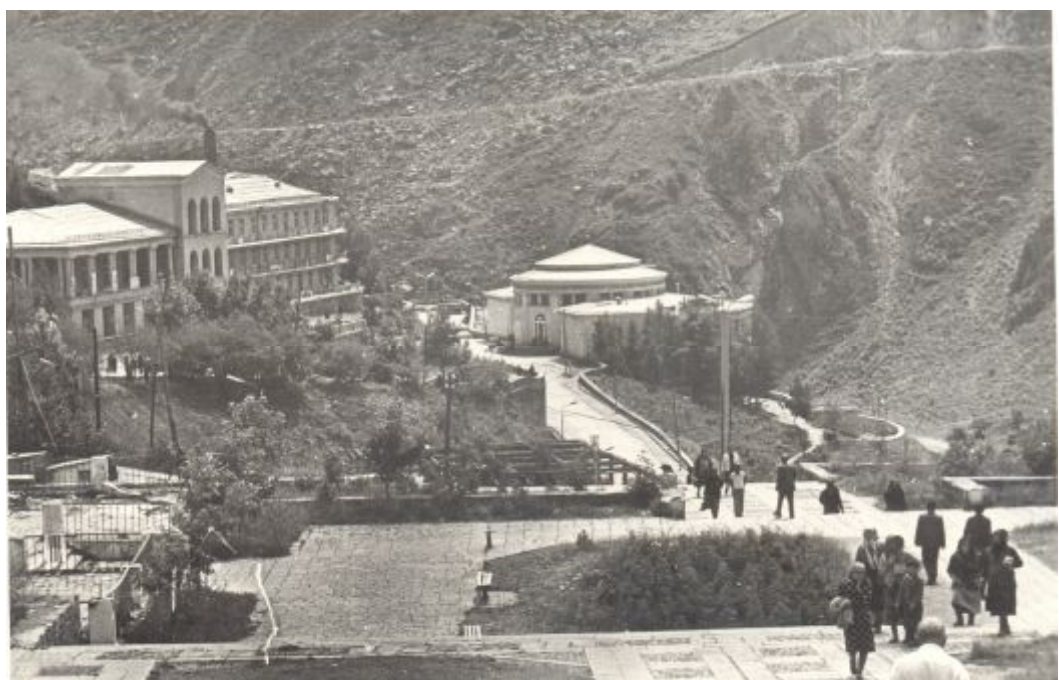
İstisuyun cənub-şərqdən (yuxarıda), şərqdən (aşağıda) görünüşü

İstisu, arxa planqda solda M.C.Bağirovun sanatoriya binası

İstisu, ön planda vanna binası, arxa planda 3-cü korpus, sağda poliklinika

İstisu, soldan: 3-cü korpus, vanna binası, yuxarı hissədə Taxtaya gedən yol

İstisu, soldan: 1-ci korpus, 2-ci korpus

İstisuyun cənub - qərbdən görünüşü

İstisuyun cənub-qərbdən görünüşü

İstisuyun cənub-qərbdən görünüşü

İstisu, solda mineral su buruđu, ayparax (aybarak) deyilən yer,
sađda avtobus Taxtaya gedir

Yuxarı İstisuyun ərəzisi, Törtər çiyında daşdan çıxan mineral istisu, soldan: Səfər Verdiyev, Həsən Bağirov, sol şəkildə 1965-ci ildə çay daşqını (sel) mineral istisuyun üstünü örtüb

Ceyran bulağının cənubdan görünüşü, 1976-cı il

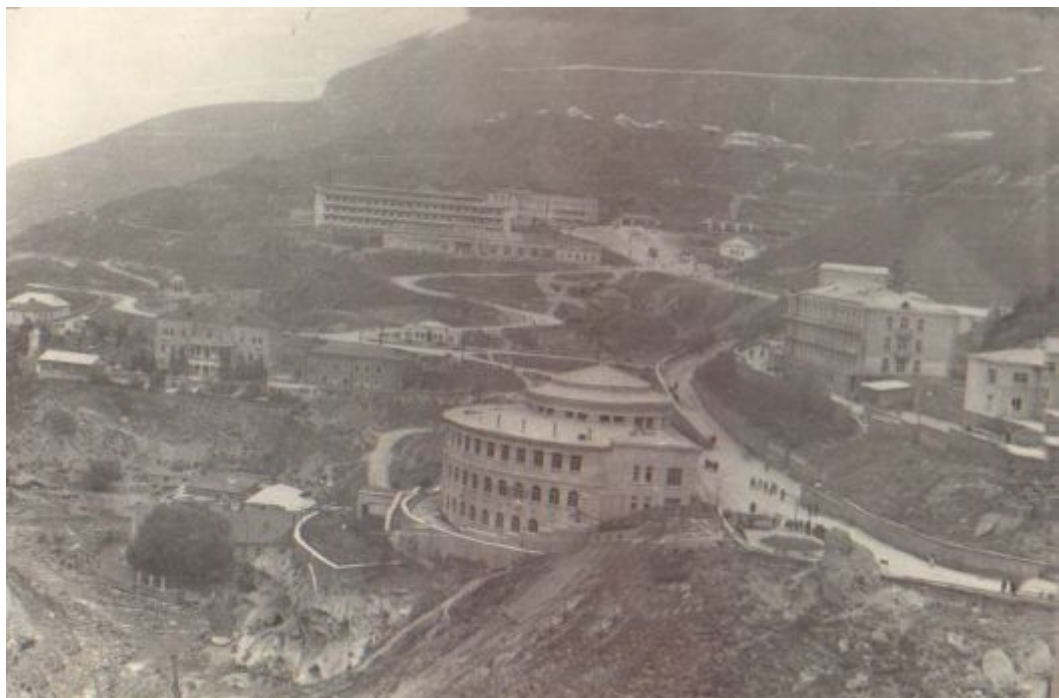
Ceyran bulağının şimal-qərbdən görünüşü, 1987-ci il

Sultanheydördən və Dəlidağdan gələn çayların qovuşduğu yer, Bağırsağ ərazisi, qəbiristanlıq yeri, İmişlidən gələn köç, 1971-ci il.

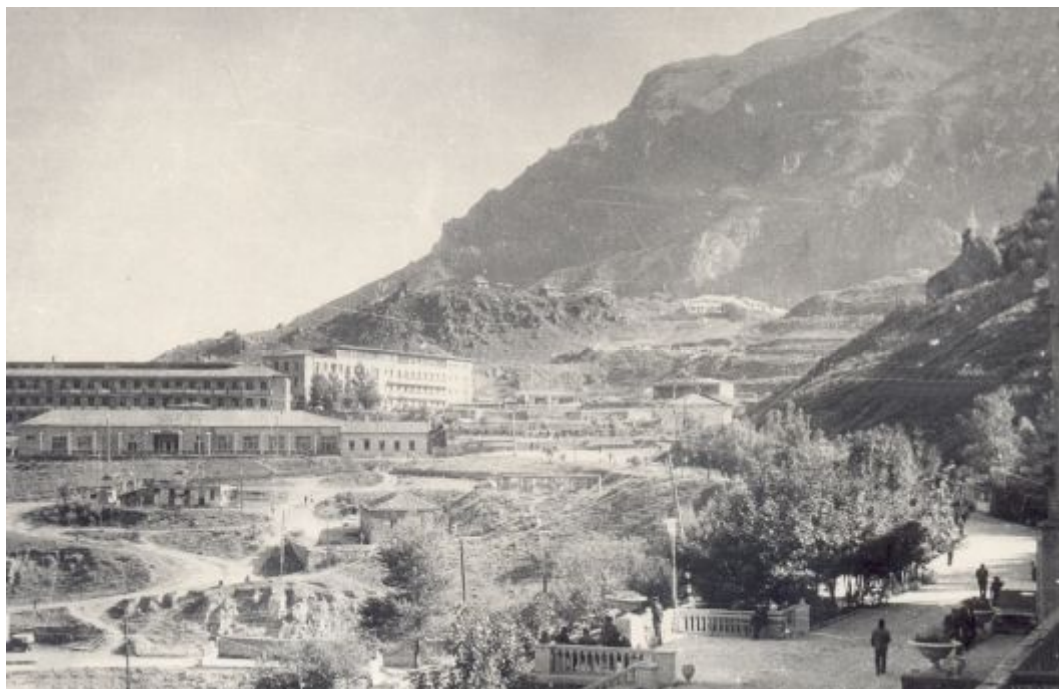
Yuxarı İstisu ərazisi. Bu borular vasitəsi ilə mineral «istisu» sanatoriyanın müalicə vannalarına daxil olurdu. Geoloqlar qrupu (ortada Mayıl Nağiev)

İstisuyun şərqdən görünüşü, ön planda vanna binası

İstisuyun cənub-qərbdən görünüşü

İstisuyun cənub-şərqdən görünüşü (hər iki şəkildə)

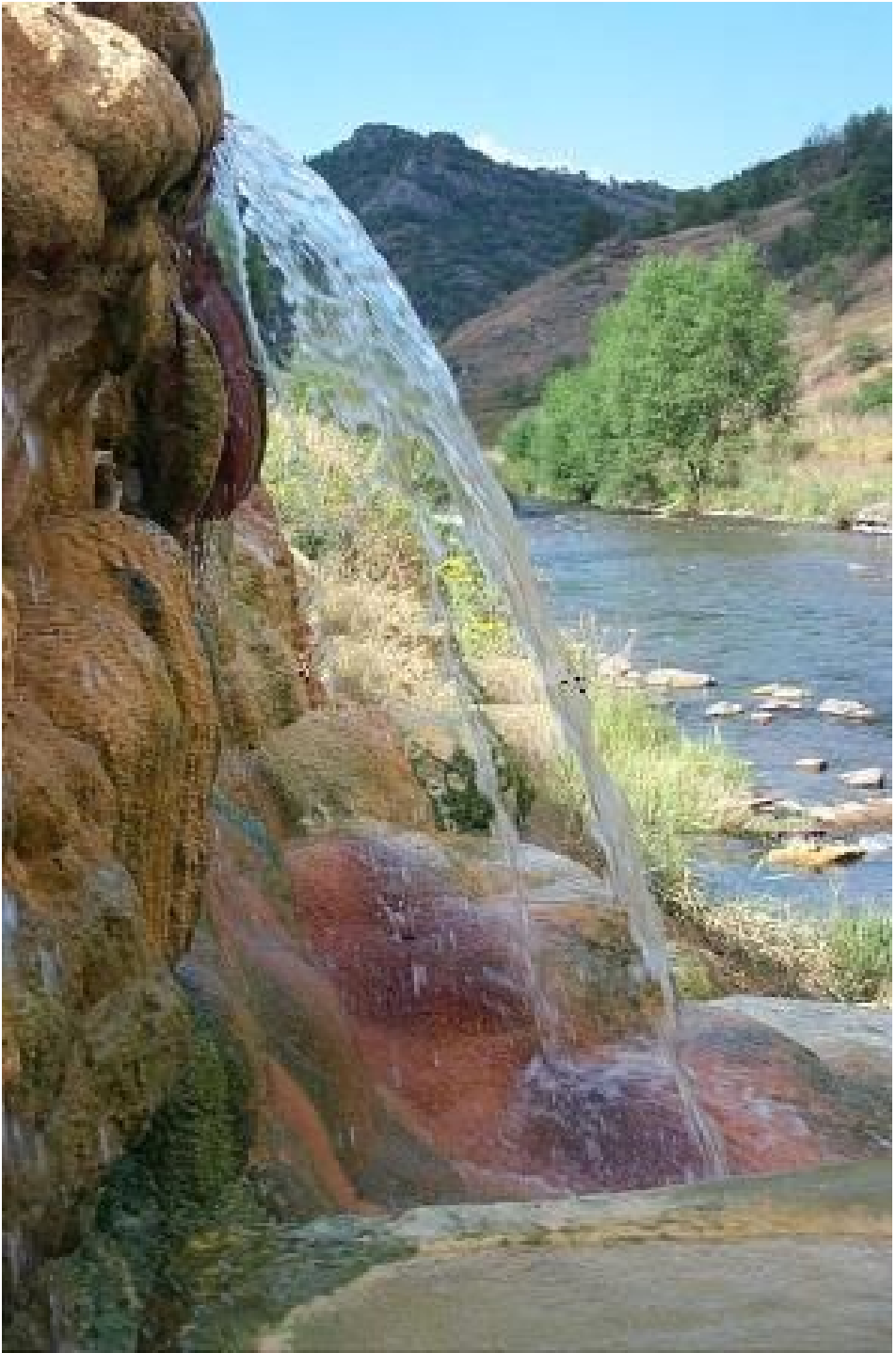

İstisuyun cənub-şərqdən görünüşü

Qoturlu İstisuyu, ön cərgədə panamalı geoloq Ağakışi Allahverdiyev oğlu Elşənlə birlikdə

Qoturlu mineral istisuyu Tutxun çayına tökülür

Qoturlu İstisuyu. Mineral istisuyun kristallaşması

Mineral istisuyun kristallaşması

Mineral istisuyun kristallaşması

Mineral «Istisu»

Mineral istisudoldurma zavodun («Qazzavod»un) mehmanxanası

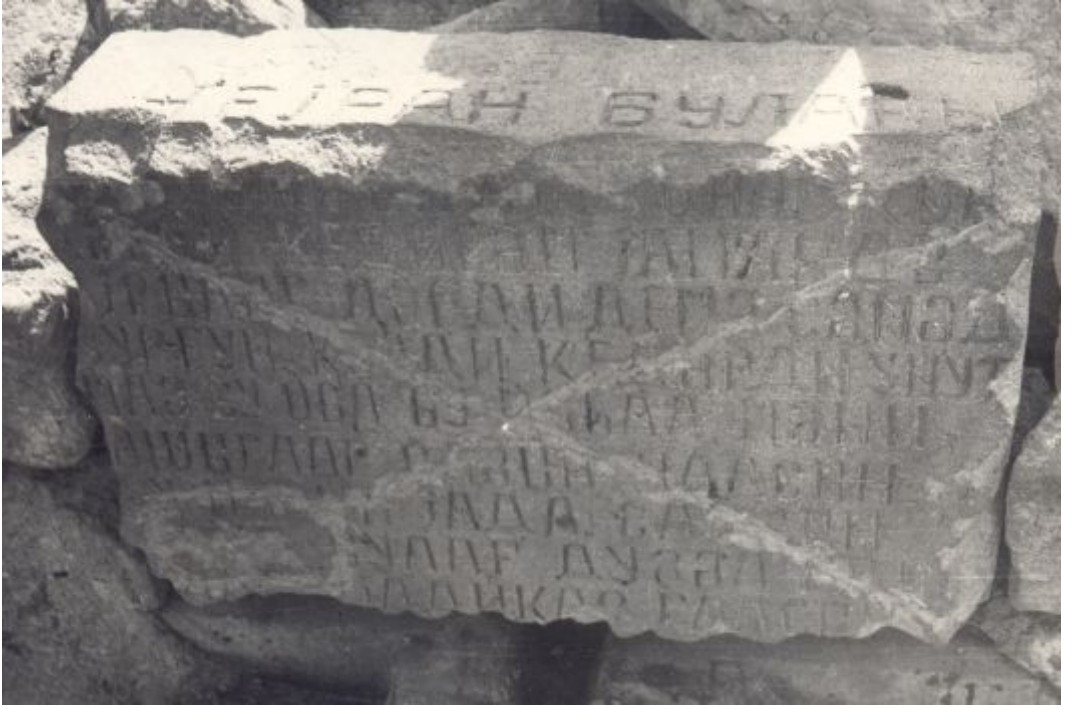
Aşağı İstisu «Fontan»

İstisu, Ceyran bulağı, geoloqlar qrupu, soldan 1-ci Fikrət Abdullayev,
2-ci Zaman Məmmədov, 3-cü Qəzənfər Əliquluyev, 1961-ci il

İstisu, «Ceyran bulağı», Xasay Mustafayev (Bərdə rayonu)

İstisu, «Ceyran bulağı»nın daşı

İstisu «Ceyran bulağı», Aşıq Eyvaz

İstisu «Ceyran bulağı», qızlar səhəng doldururlar

Zar - Bəzixana ərazisi, «Çivli» bulağı, Bəzixanalı Minayə Babayeva

Taxtadüz. Nalbënd yeri (at nallanan yer)

Taxtadüz, elat çadırları

Hacılıbış (Quruselaf) çayı, arxa planda yaylaq çadırları görünür

Gölinqayanın ətrafı

İstisuyun aerokosmik foto çekilişi

8.2.4. Kəndlərin şəkilləri

Zar kəndinin bir hissəsi, arxa planda köhnə məktəbin binası görünür

Bəzixana təpəsinin şərq tərəfi. Zar qayaaltı yaşayış düşərgəsi (paleolit mədəniyyəti). Arxa planda Keyti dağı və Göyçə gədiyi görünür

Zar kəndinin cənub-qərbdən görünüşü. «Səngər» adlanan yer

Zar kəndinin cənubdan çəkilişi, Qoşa kahalar və Çaxmaq görünür

Zar kəndinin qərbində Bəzixana çayının sağ və sol sahillərində
qayaaltı yaşayış düşərgəsinin
(paleolit mədəniyyətinin) yerləşdiyi ərazi (hər iki şəkildə)

Bəzixana kəndinin cənub-qərbdən görünüşü

Bəzixana kəndinin cənub-şərqdən görünüşü

Zəylik kəndinin bir hissəsinin qərbdən görünüşü

Zəylik kəndi, yuxarıda sağda Ədil müəllimin evi, aşağıda məktəb binası

Yanşaq köndündən Yanşaqbinə istiqamətinə çəkiliş, ortada Almalı köndü,
Ön planda Qafar Verdiyevin evi, 1976-cı il

Yanşaq köndünün bir hissəsi (güney), yuxarıda Göyqum görünür, 1976-cı il

Zallar kəndi, yuxarıda Tozluğun meşəsi görünür, 1976-cı il

Yuxarıda Yanşaqbinə, aşağıda Almalı kəndləri görünür, 1976-cı il

Hacıdünyamalılar (keçmiş Vəng) kəndi, ön planda İmamqulunun evi

Hacıdünyamalılar (Vəng) kəndi, Qaraarxac çayı üstündə körpü, geoloqlar, sağdan: Qamət Hüseynov, Müzəffər Süleymanov

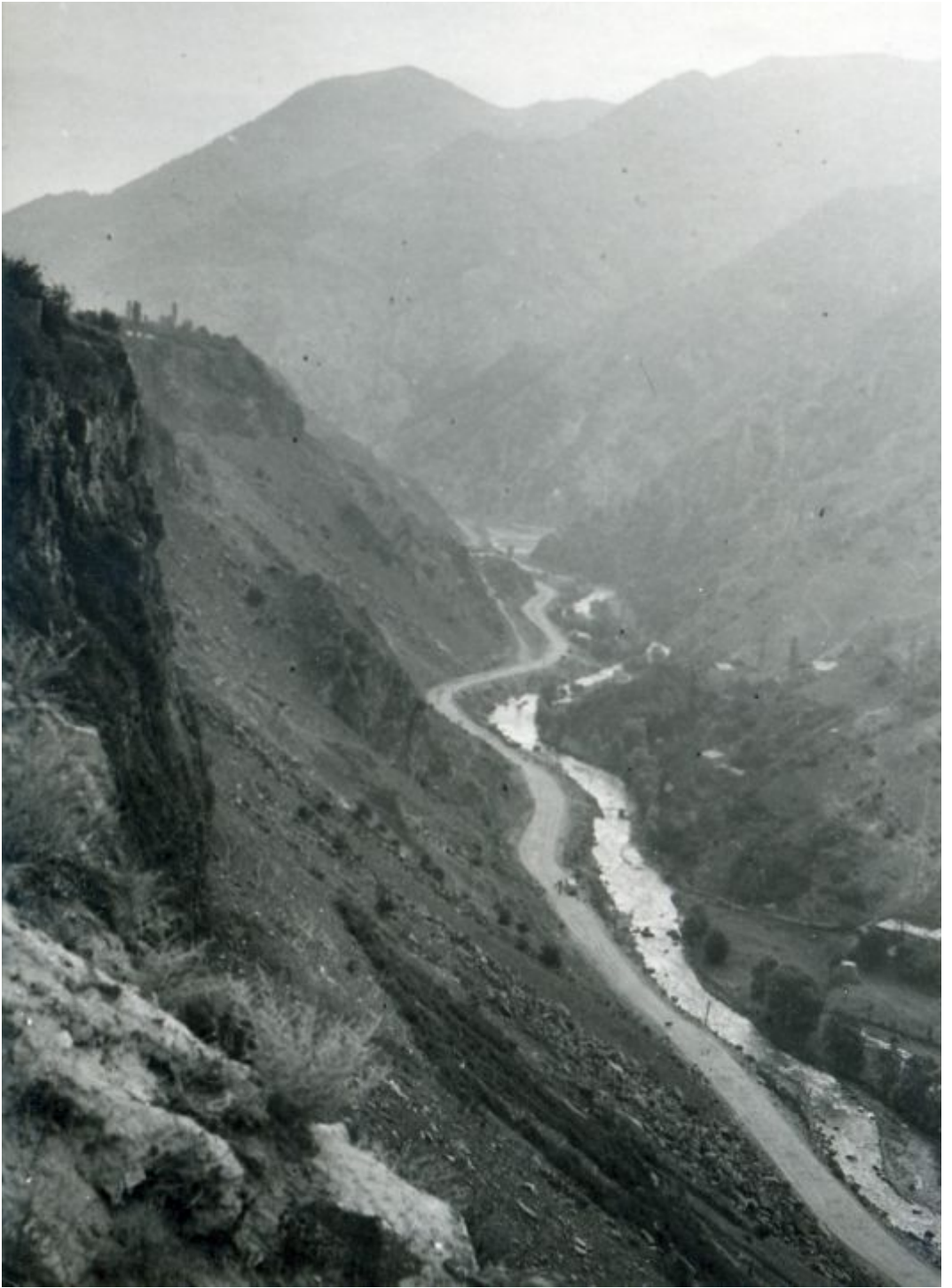
Günəşli (keçmiş Kilisəli) kəndinin bir hissəsi.
Soldan: Qələndər, Bayram, Adil Cəmil, Əhəd

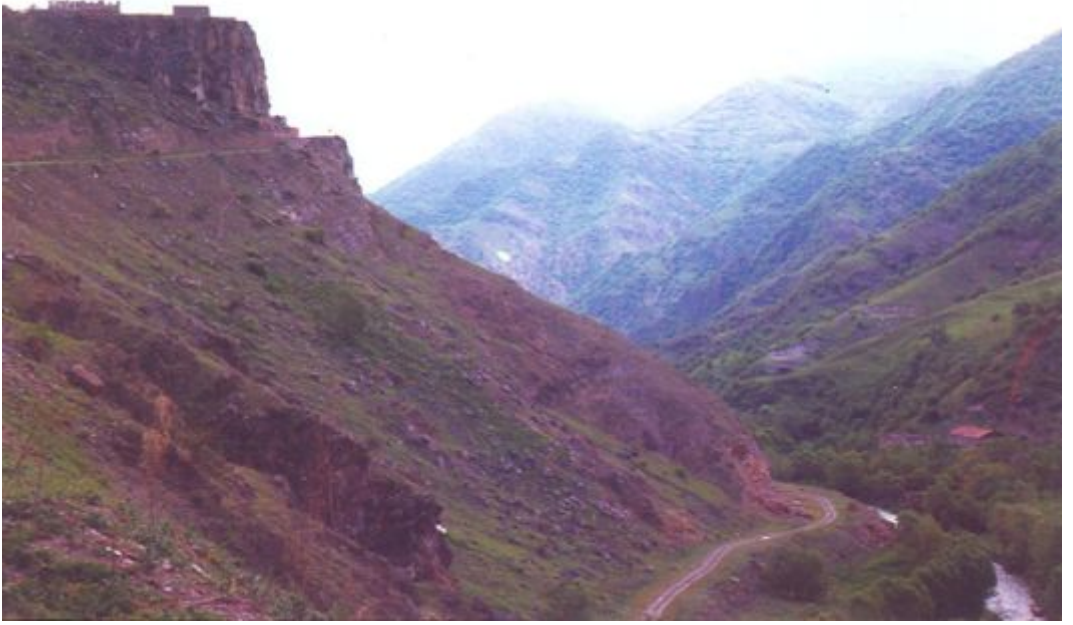
Soyuqbulaq kəndinin cənubdan görünüşü, 1980-cı il

Hacıdünyamalılar (Vəng) kəndinin Zar avtomobil yolunun baş (sonuncu) döngəsindən görünüşü

Boyaqlı kəndi, cənubdan çəkiliş

Aşağıda İstisu-Boyaqlı-Tərtər, yuxarıda İstisu - Kəlbəcər avtomobil yolu

Kəlbəcər - İstisu avtomobil yolu,
Arxa planda Keştek düzü, Dəlihəsən və Qonqur dağları görünür

Hacıdünyamalılar (keçmiş Vəng) - İstisu avtomobil yolu. Ağbulaqdan çökiliş

Hacıdünyamalılar (keçmiş Vəng) - Zar avtomobil yolu. Mahmudun evi

Hacıdünyamalılar (keçmiş Vəng) - Zar avtomobil yolu

İstisu - Kəlbəcər avtomobil yolu. Sol tərəfdə Məmmədsəfi kəndi görünür

«Civə» zavodunun Şorbulaq qəsəbəsi

Ağcakəndin bir hissəsi

Ağdaban kəndi

İstibulaq kəndi, Rəfi kişinin nəvələri: sağdan: Alı və Mürşüd Xəlilovlar

Almalıq kəndinin mədəniyyət evi (sağda)

Zülfüqarlı kəndinin məktəb binası

Təkəqaya kəndinin bir hissəsi

Başlıbel kəndinin şimal-şərqdən görünüşü

Başlıbel kəndinin müxtəlif istiqamətlərdən görünüşü (hər üç şəkildə)

Çərəkdar kəndi

Çaykənddən İstibulağa gedən yolun üstündə mağaza, ön planda kolxoz tayaları

Çaykəndin ərazisi, kənd sakinləri sağdan: Zabilə, Elmira, Həqiqət və Rüstəm

Çovdar kəndinin bir hissəsi, solda Misir kişinin, sağda Müstəcəbin evi

Qılınclı kəndinin məktəbi, xarici turistlər gəzintidə, Tərtər çayı üstündə körpü (aşağıda)

Tutxun zonasına gedən tunel yolu 1956-cı ildə inşa edilmişdir.
Aşağı şəkildə tunelin əks istiqamətdən görünüşü

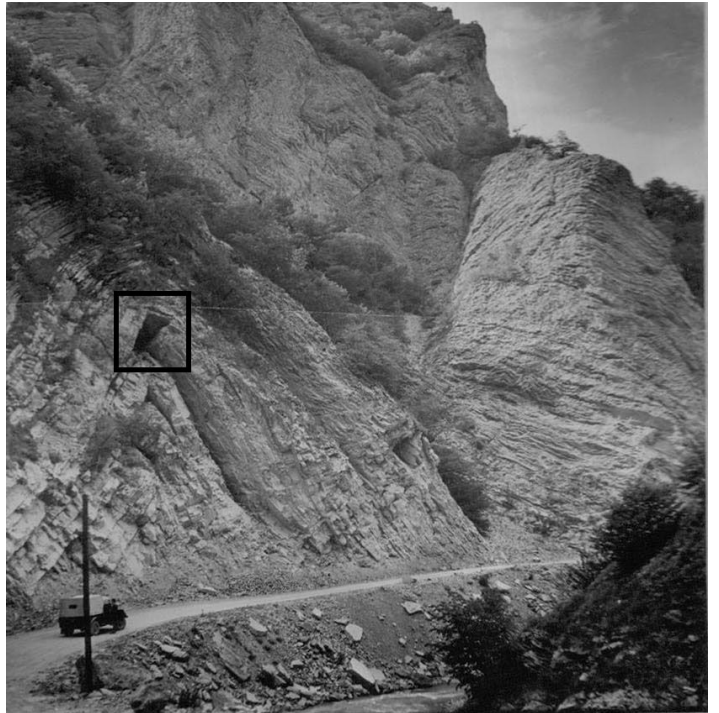
Kəlbəcər-Ağdərə avtomobil yolunda ayı heykəli, sağdan:
Qəribağa, Dursun, Valya Jarkova

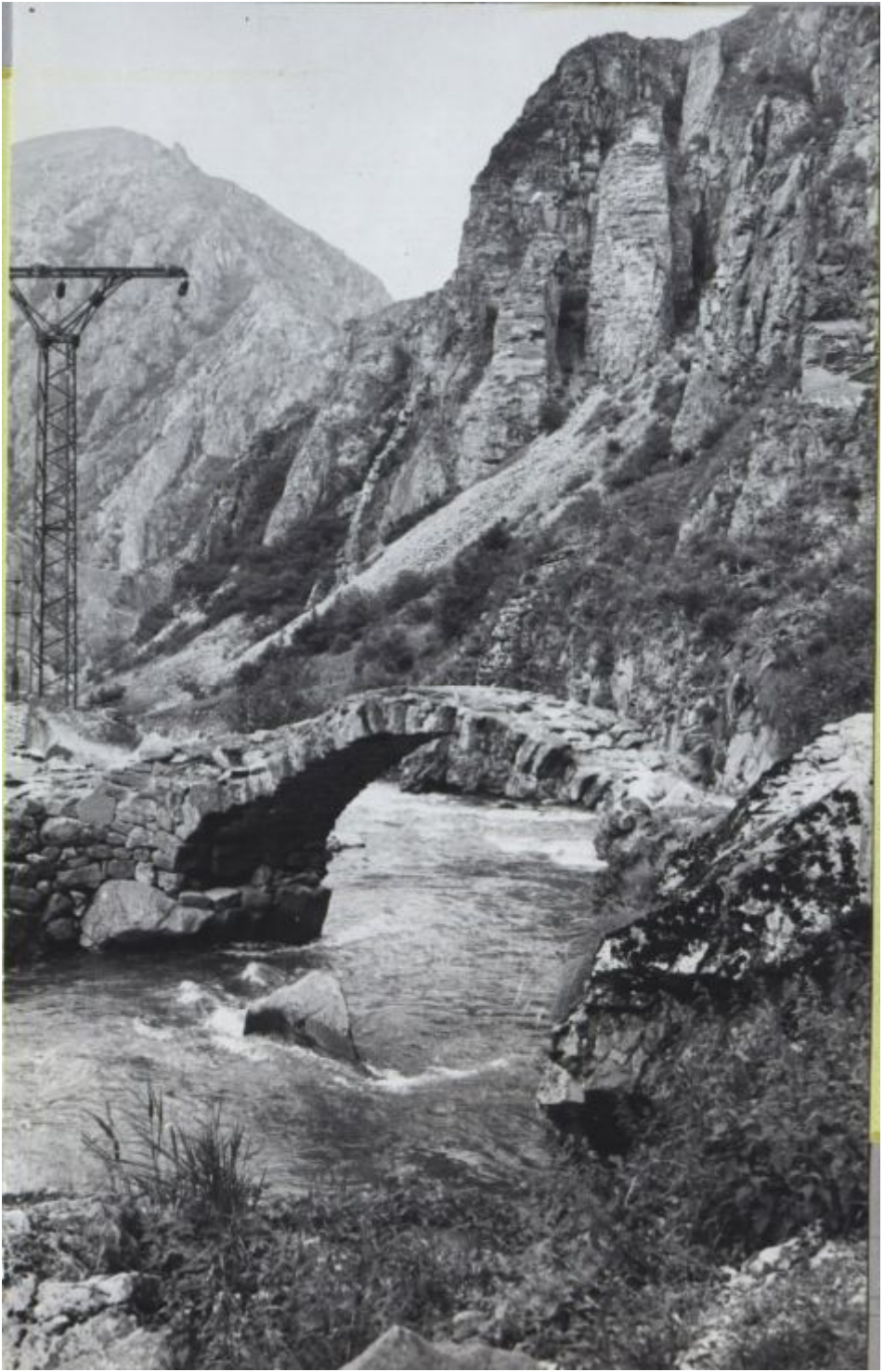
Tutxun çayı üzərində körpü, Əsrək xəstəxanasının yan, Zəki Vəliyev

Qamışlı yolunun
kənarında kaha

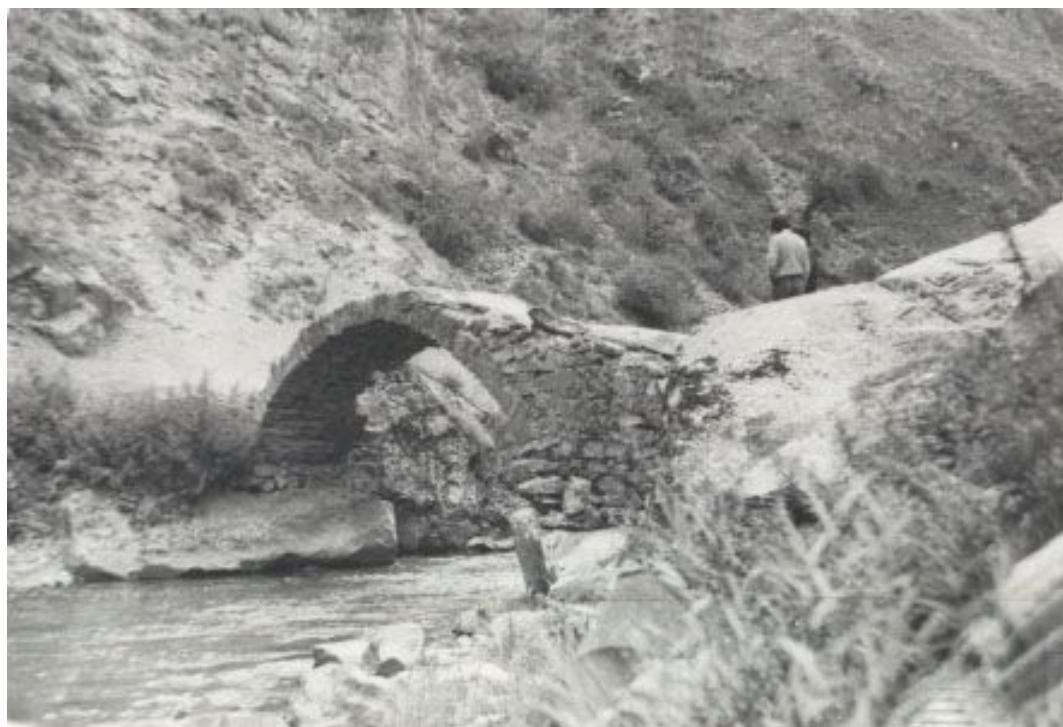
Tutxun zonası, Comərd
kəndinin ərazisi.
Qara dördbucaqla qeyd
edilən kahadır.

Bir neçə əsr yaşı olan məşhur Hacı Əhməd (Soyuqbulaq) körpüsü

Ҳаҷи Ҷһмәд (Соғуқбулақ) кӯрпүсү (һәр иккү шәкүлдә)

Ҳаҷи Ҷһмәд (Сойуқбулақ) кӧрпүсү (һәр икӣ шәкildә)

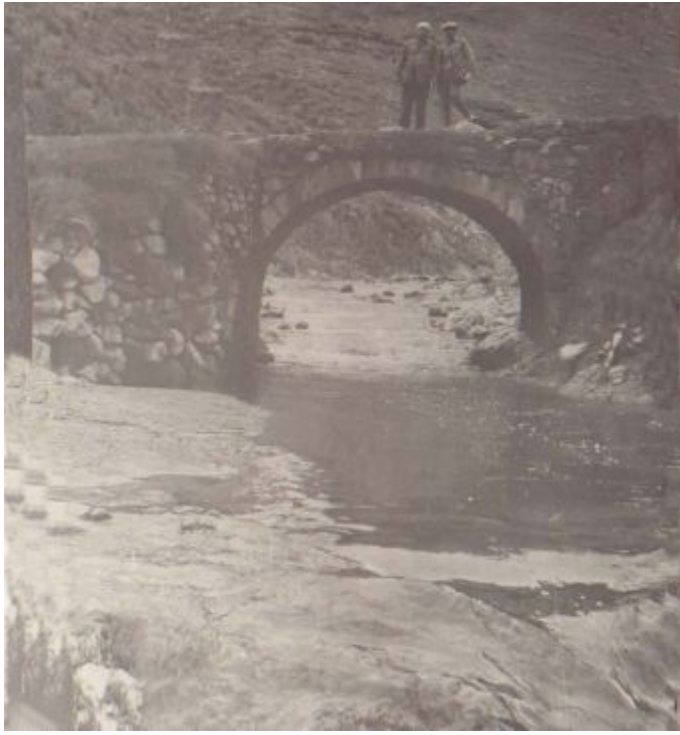

Кəlbəcər ərazisində Xaçın çayı üzərində körpü

Тəртər çayı üzərində körпү, «Отаққая»nın ətraфи, Турssу павильонунa keçид.
Sağdan: Бəзixаналы сүрүцү Ellаз Тəһмөзov, Xəqани Ramazanov (Siyəzən)

İstisuyun cənub-şərqində, Bağasaqda Turşsuyun yanında Hacı Sevdimalı körpüsü

8.2.5. El şənlikləri

Kəlbəcər aşıqları, məhsul bayramı günü, yuxarı şəkildə soldan:
Aşıq Xalıqverdi, Aşıq Sabir, Aşıq Əziz, Aşıq Firudin, Aşıq Telman

Кəлбəcəрдə байрам нүмայиши (хəр iki шəkildə)

Kəlbəcərdə məhsul bayramı. 1979- cu il. Soldan: Müseyib İsmayılov, Vəliyəddin İsmayılov. Sağdan 3-cü (bıgı) Cəfər müəllim (Əhmədov)

Кəлбəcər, аşıqlар дəстəsi

Kəlbəcər mədəniyyət evi, maral oyunu

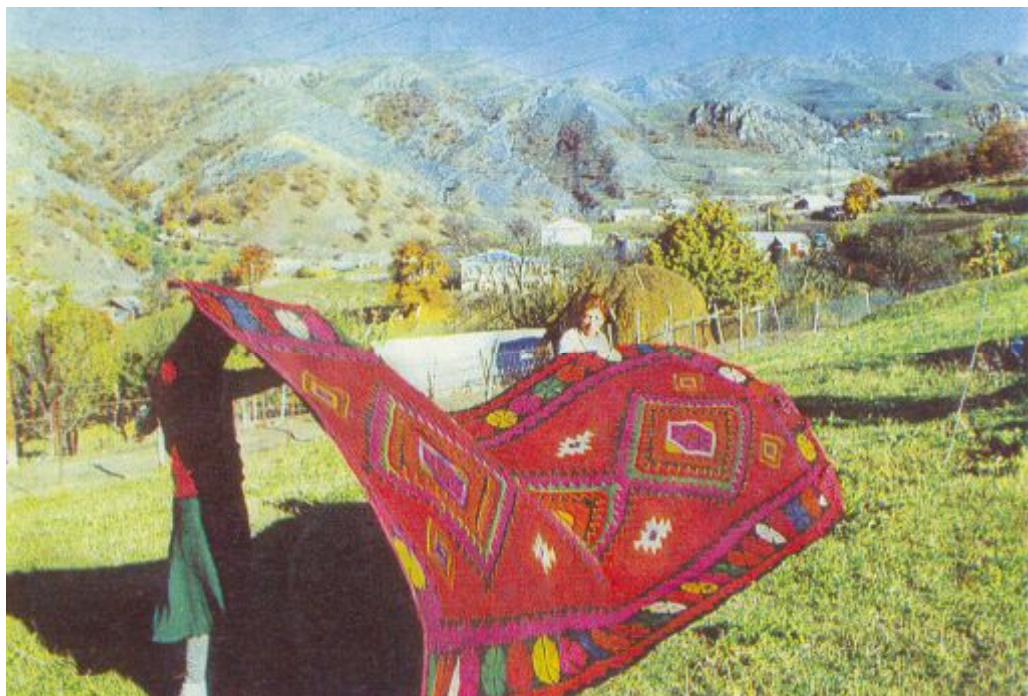
Qızlar rəqs edirlər

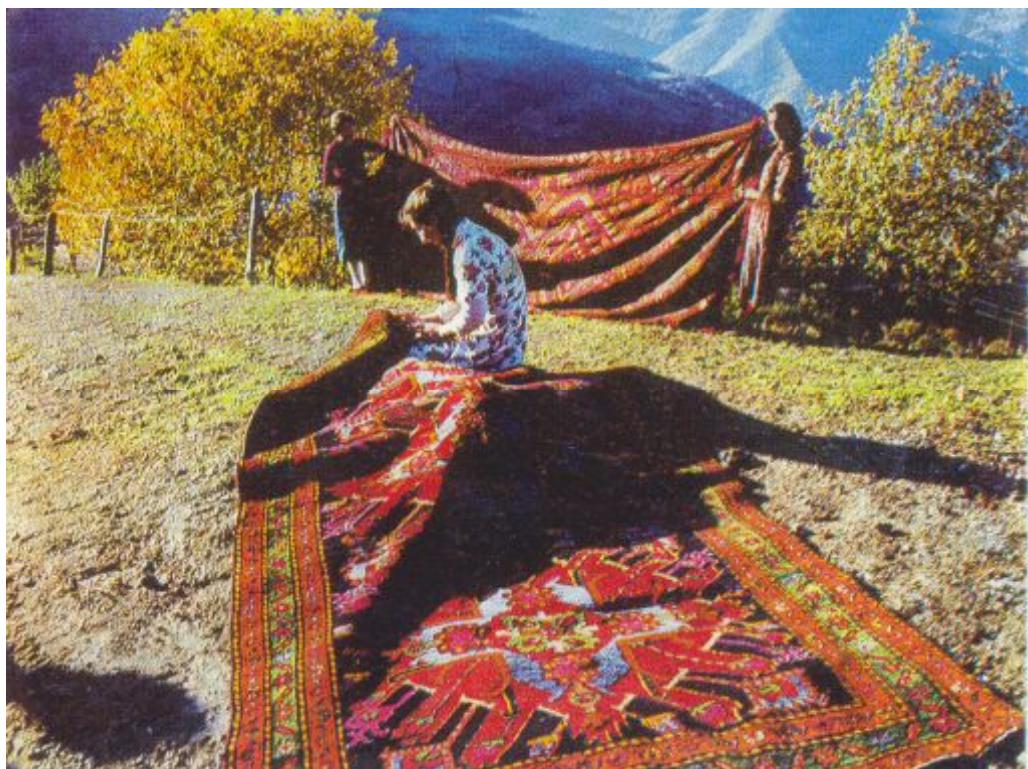
Milli kilim

Milli farmaş

Ҳаҷикәнд (кеҷмиш Сınıқ Килисә), милли халча вә килимләр (һәр ики шәкildә)

Qaraxanlı kəndinin ərəzisi, Molla Şavaz bulağı, Hacıyev İsmayılın oğlu Elşən-sağdan 3-cü və qohum-əqrəbası

Oruclu kəndi, soldan: Vidadi, Allahverdi Ağakışiyev, Məhyəddin. 1985-ci il

Oruclu kəndi, Qəzənfərin oğlu Şakirin toy məclisi

Yanşaq kəndi, Elyas baba ilə Xatın nənənin «Brilyant toy» məclisi

Yanşaq kəndi, Elyas baba ilə Xatın nənənin «Brilyant toy» məclisi

Qamışlı meşəbəyi Rüstəm kişi, onun ailə üzvləri, nəvə və nəticələri

500 nəfərdən çox nəvə-nəticəsi olan 152 yaşlı Güləndam nənə (Güləndam Alməmməd qızı Allahyarova, (1834-1986) yuxarı şəkildə nələri: Ramiz (oturan) və Sədi, aşağı şəkildə ailə üzvləri ilə birlikdə, 1985-ci il

İstibulaq kəndi, Göydərəninin başının üstü, ot biçənlər.
Sağdan: Natiq Bayramov, İsmayıl Bayramov, İmdad Atayev

Çaykəndin ərazisi, elat sürüsü dağa çəkilir

Hərizəqaya yaylağı. Almalıq kənd sakini İsrəfil Cəbrayıl oğlunun köçü kəndə yola düşür, sentyabr 1983-cü il

Almalıq kəndinin ərazisində yerləşən Hərizəqayanın «Pir» adlanan yerdən görünüşü

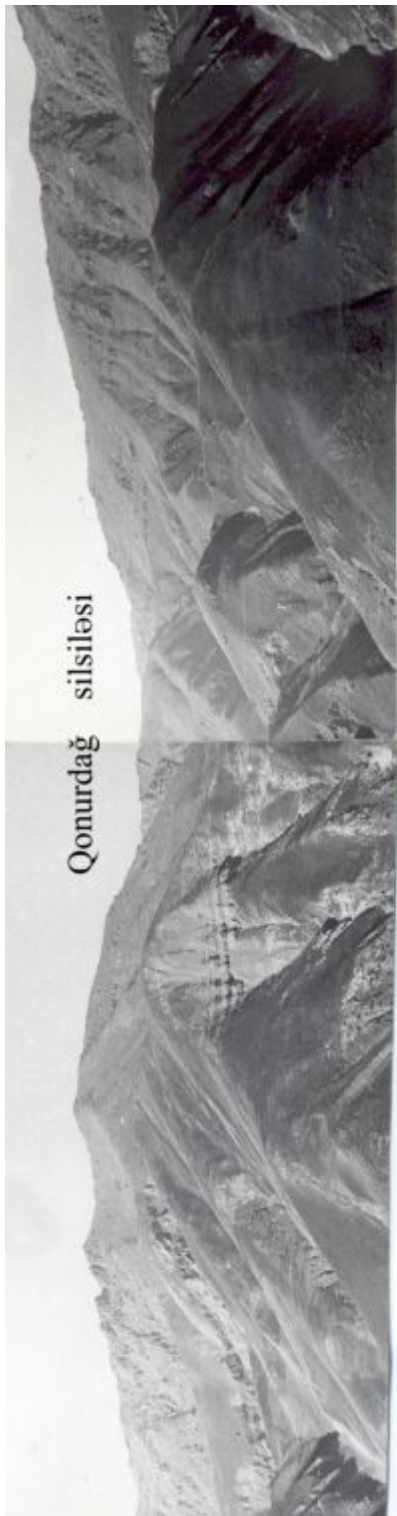
8.2.6. Dağların və yerlərin şəkilləri

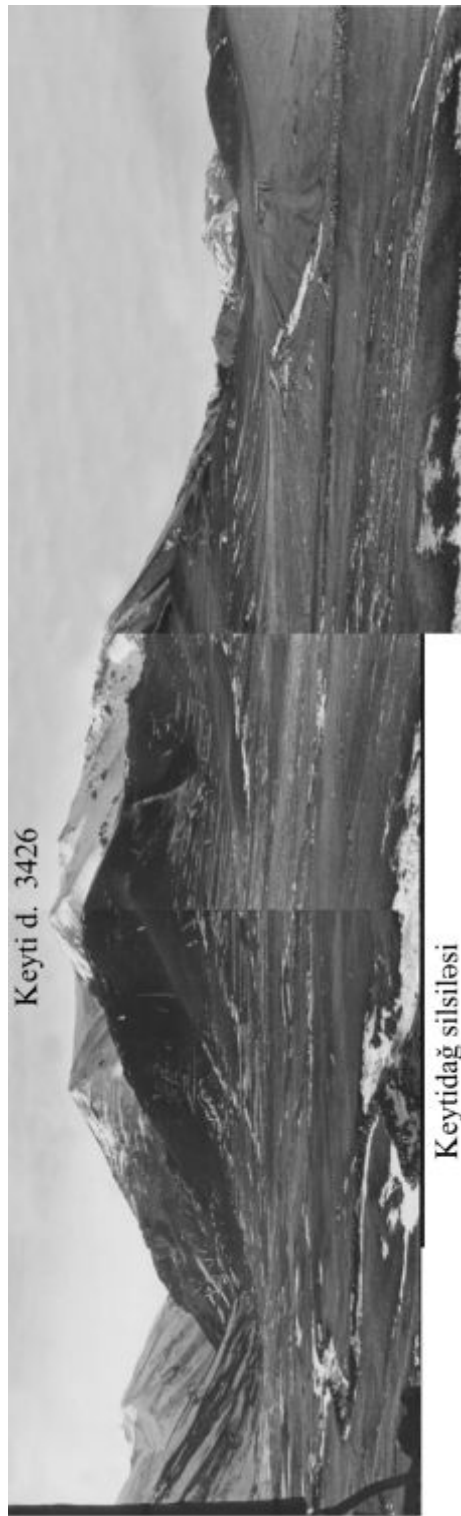
Keyti dağı (sağda), Qazanuçan dağı (solda)

Əzəmətli Keyti dağı

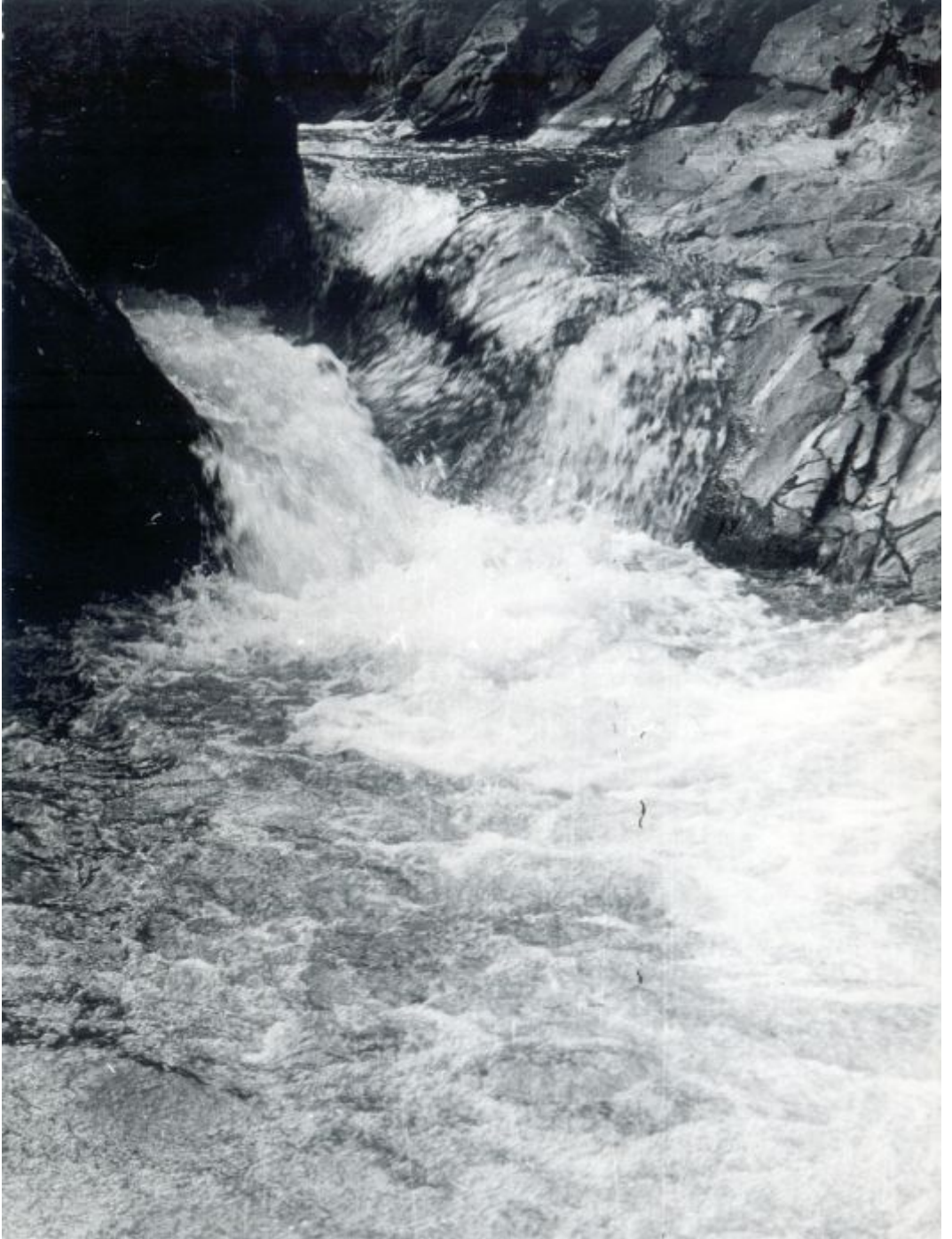

Qonurdağ silsiləsi

Keyti d. 3426

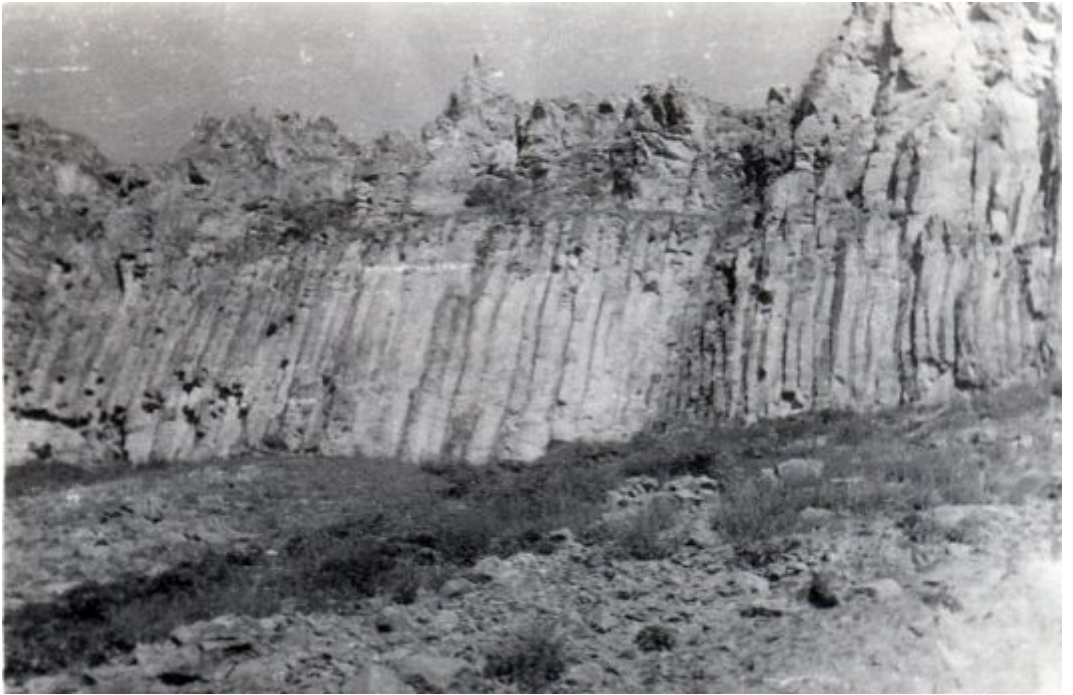
Keytidag silsiləsi

Törtör çayı

Zar kəndinin altı qayalar

Zar kəndinin altı qayalar, Paltar bulağı

Ağcakəndin ərazisi, Kərimin yalı, Sağsağan qayası, 1980-cı il

Qaraxançallı kəndinin ərazisi, Topqaya

Lev kəndinin ərazisi, Qonurdağ silsiləsi, civə yatağı sahəsi (hər iki şəkildə)

Lev civə yatağı sahəsi (hər iki şəkildə),
aşağı şəkildə solda 6 ədəd şuruf görünür

Ağdağ, Lev binəsi

Hinaldağın ətrafı, mərmərləşmiş əhəng qaya.
Qayanın başında geoloq Zəki Vəliyev

Murov dađı, Meydan çayının st

Qamışlı zonası, arxa planda Murovdağ silsiləsi görünür

Çöpü kəndinin ətrafı

Qamışlı zonası, arxa planda Murovdağ silsiləsi görünür

Murovdağ silsiləsinin cənub-qərbdən görünüşü

Lev zonası, Şahdağ ətrafı, Kiçik Göygöl, «Qaçaqarqalan yer»

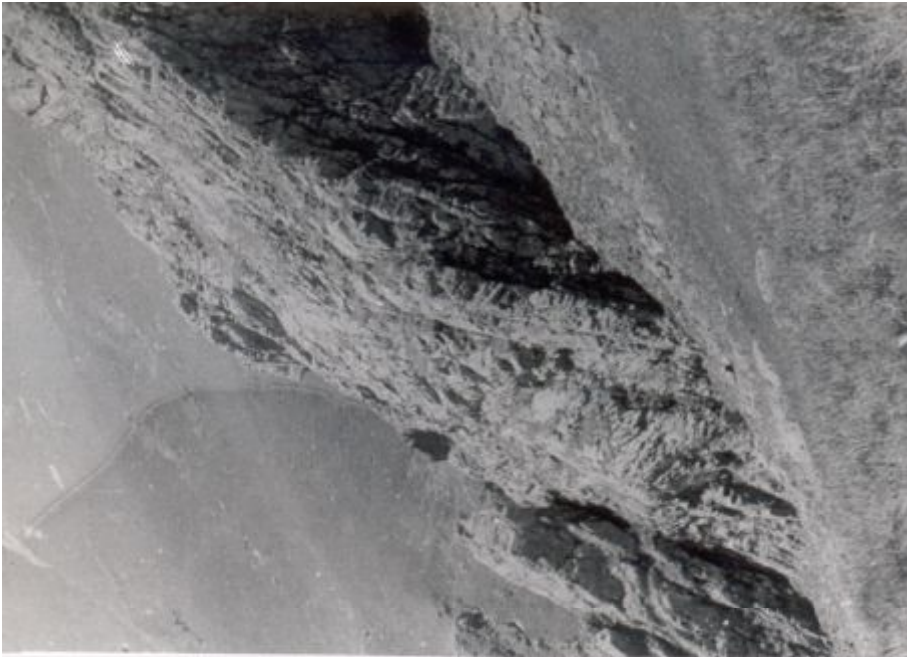

Murovdağ silsiləsi

Murovdağ silsiləsi (hər iki şəkildə)

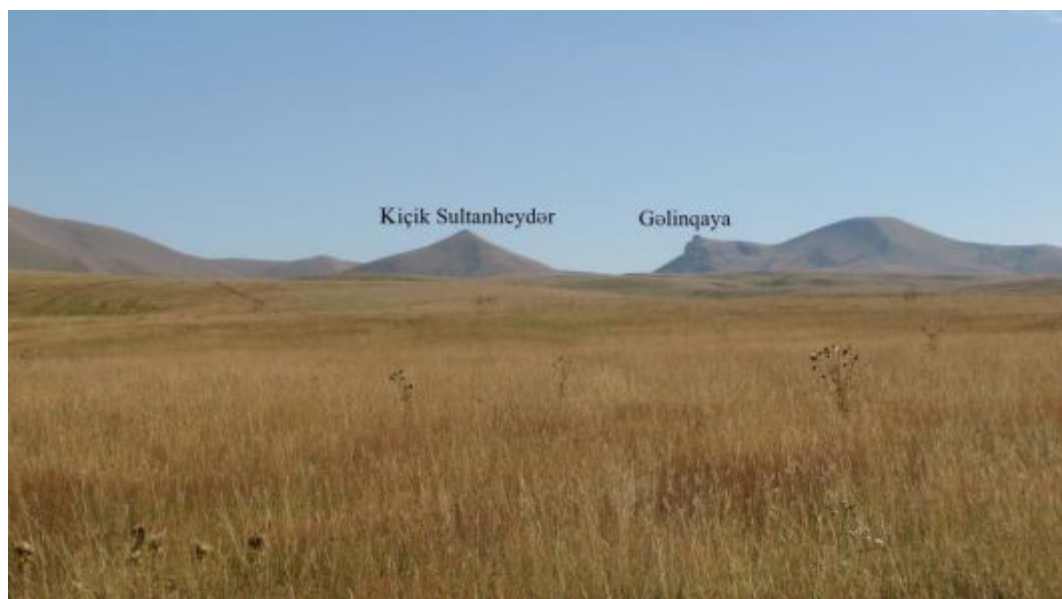

Keyti-Ağduzdağ qızıl yatağı sahəsi (hər iki şəkildə)

Kiçik Sultanheydər dağı, Gəlinqaya, 1971-ci il

Taxtadüzdən Kiçik Sultanheydər və Gəlinqayanın görünüşü

Kəlbəcər-Yuxarı İstisu avtomobil yolu

Başlıbel kəndinin ərazisi, Qaranlığın dərəsi, Keçiqlan

Kəlbəcərin altı qayalar

Kəlbəcər - İstisu avtomobil yolunun üstü, Fontanın yanı

Böyük Qalaboynu və Kiçik Qalaboynu dağları

Murov dağı, Meydan çayının üstü

Lev kəndinin ərazisi, mərmərləşmiş qaya

Tuneldən sonra, Başlıbel avtomobil yolu, əhəng daşları sahəsi

Murov dağı ilə Kəlbəcər - Xanlar avtomobil yolu

Kəlbəcər - Zod avtomobil yolu

Lev çayı Qamışlı yaxınlığında. Çiçəkli dağı. Qayalar baş-başa gələn yer.

Lev çayı Qamışlı yaxınlığında. Çiçəkli dağı. Qayalar baş-başa gələn yer.

tuneldən sonra

Tutxun çayı Tuneldən sonra

Tutxun çayı Şahkərəm kəndi ərazisində

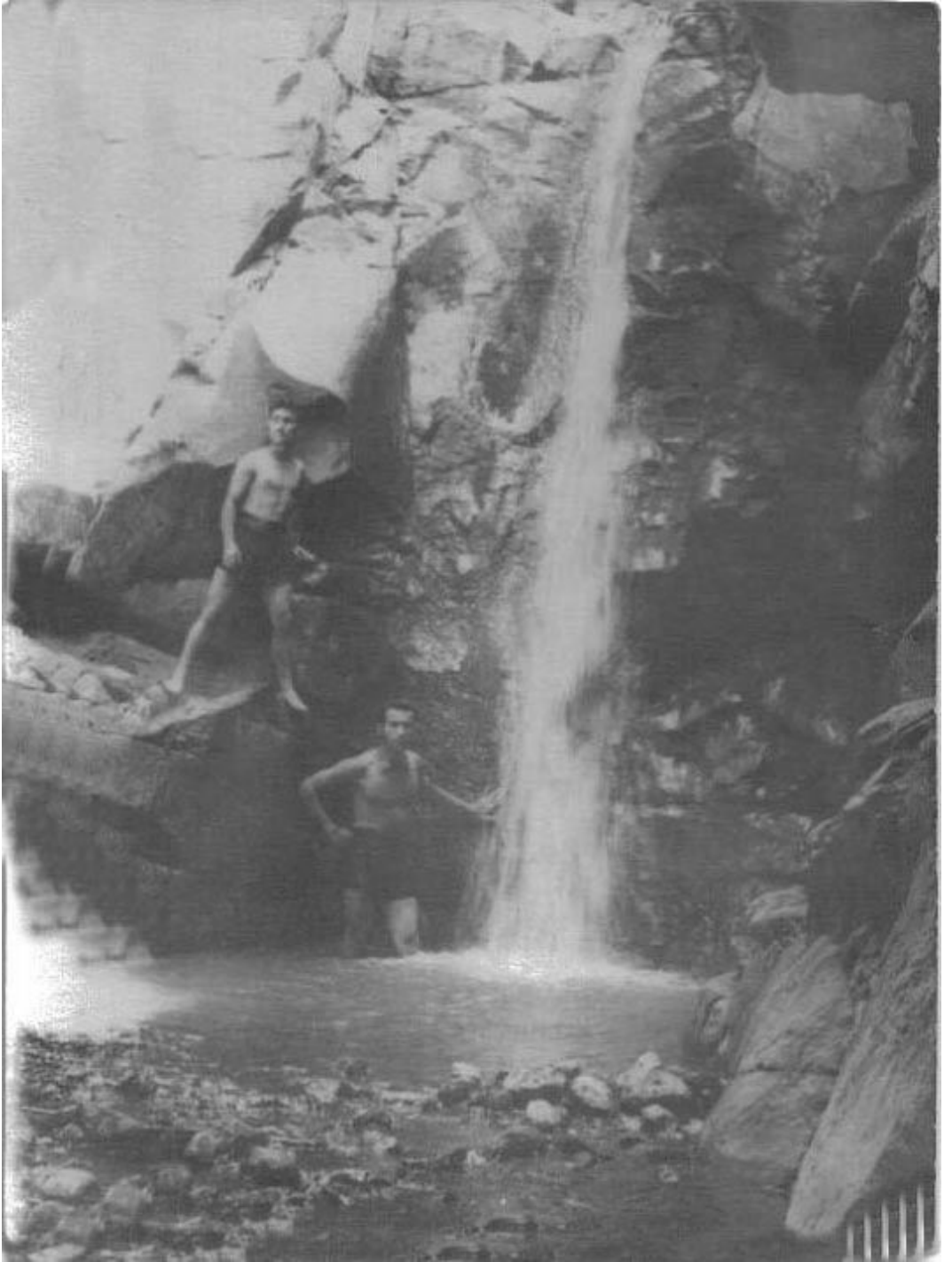
Tutxun çayı Tünel ətrafında

Tutxun çayı Tunel ətrafında

Lev çayının mənbəyi, geoloqlar, soldan: Zəki Vəliyev, Kovpak və tələbə

Böylik, Ağzibir çayı üzərində şlalə.
Yuxarıda Hidayət Orucov, aşağıda Davud İsmayılov

İstibulaq kəndinin ərazisi, ot biçini vaxtı

Dəmirçidam kəndinin ərazisi

Tərtər - Kəlbəcər avtomobil yolu, Nadirxanlı kəndinin giriş hissəsi

Kəlbəcər - Tərtər avtomobil yolu, Otaqqayanın ətrafı

Törtör və Tutxun çaylarının qovuşduğu yer

Boyaqlı kəndinin cənub hissəsi, Törtör çayı, sağda Şaplar kəndinə gedən yol

Tərtər çayı üzərində Sərsəng SES (su elektrik stansiyası)

Tərtər çayının Sərsəng su anbarına töküldüyü yer

Һарым шөлаләси (Бағлһрөйә кәнди yaxınlığıнда)

Harım şelaləsi (Bağlıpəyə kəndi yaxınlığında)

Hapım şölaləsi (Bağlıpəyə kəndi yaxınlığında)

Böylük, Ağzıbir çayı üzərində şölalə

Törtər çayı Keştək kəndi ətrafında

Boyaqlı - İstisu avtomobil yolu

Dəlidağın simaldan, Zar kəndindən görünüşü, «Qalaça», 1987- ci il

Dəlidağın cənub-şərq tərəfi

Laçın dağı

Laçınqaya

Kəlbəcərin altı Kaha, «Dirək» qayalar

Kəlbəcərin cənub-şərq meşələri

Kəlbəcər (yuxarıda) və Zar kəndinin altında beş-altı guşəli «Dirək» qayalar

Dəlik daş

Rayon mərkəzinin ətrafı, Dəlikdaş, arxa planda Keşmək avtomobil yolu

Qaraarxac çayı (Sərkər suyu) Qalaça ilə Zar kəndinin arasında,
yuxarıda şərqdən, aşağıda qərbdən çəkiliş

Keytıdağ silsiləsinin cənub-şərqdən görünüşü

Zar kəndindən Zar yaylağı istiqamətinə çəkiliş, Bəzixana çayı

Mollabayramlı kəndinin ərazisi

Xöləzək kəndinin ərazisi, Mahrasa düzü, Xöləzək kahası

Sarıerdən fraqmentlər, Alagöllər yolu

Sarıbulaq (Sarıyer ərazisində)

Sarıyer-Basarkeçər (Vardenis) avtomobil yolu, Hacı Usub gədiyi

Sarıyer, Böyük Alagöl

Sarıyer, Böyük Alagöl (hər iki şəkildə)

Sarıyer, Büyük Alagöl (hər iki şəkildə)

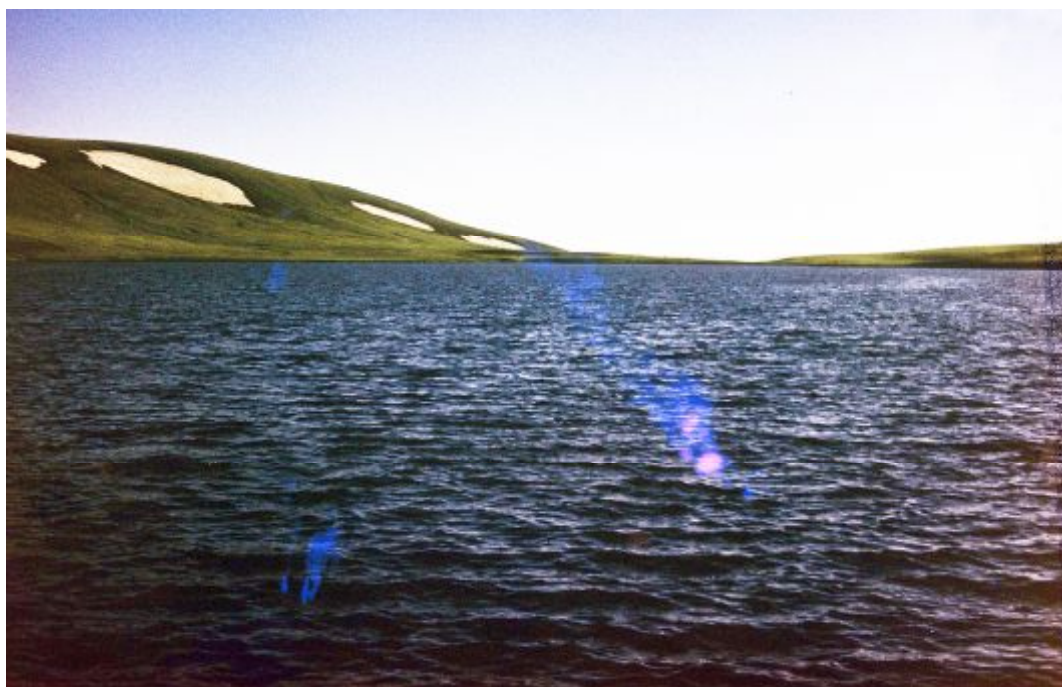
Sarıyer, Büyük Alagöl

Sarıyer, K i uk Alagöl

Zalxa gölü, 1976-cı il

Pəriçinqıl Qaragöl, 1976-cı il

Sərsəng su anbarı (Törtər dəryaçası), hər iki şəkildə

Qaraçanlı kəndinin ərazisi, Xıdırlı gölü (hər iki şəkildə)

Yanşağın Qaranın yurdu yaylağı - aşağı şəkildə,
Qafar Verdiyevin alaçığı - yuxarı şəkildə, 1976-cı il

Yanşaq kəndinin ərazisi, Böyükqoruqdan Keçiarpası istiqamətinə çökiliş, sağdan: arxeoloq Qüdrət İsmayılzadə və Ağaqasım, 1976-cı il

Böyükqoruq, soldan: Nail Verdiyev və Ağaqasım, 1976-cı il

Yanşaq kəndinin ərazisi, Böyükqoruqdan Dənəuçana çəkiliş, 1976-cı il

Yanşaq kəndinn ərazisi, Böyükqoruqdan Qaranın yurdu istiqamətinə çəkiliş,
1976-cı il

Bağırılı ərəzisi, Kiçik Qanlıgöl (Balagöl), 1976-cı il

Qamışlı vadisi, Lev çayı

Tutxun çayı, Comərd kəndinin ərazisi, qırmızı dördbucaqla qeyd edilən kahadır

Qamışlı vadisi, Lev kəndinə gedən avtomobil yolu

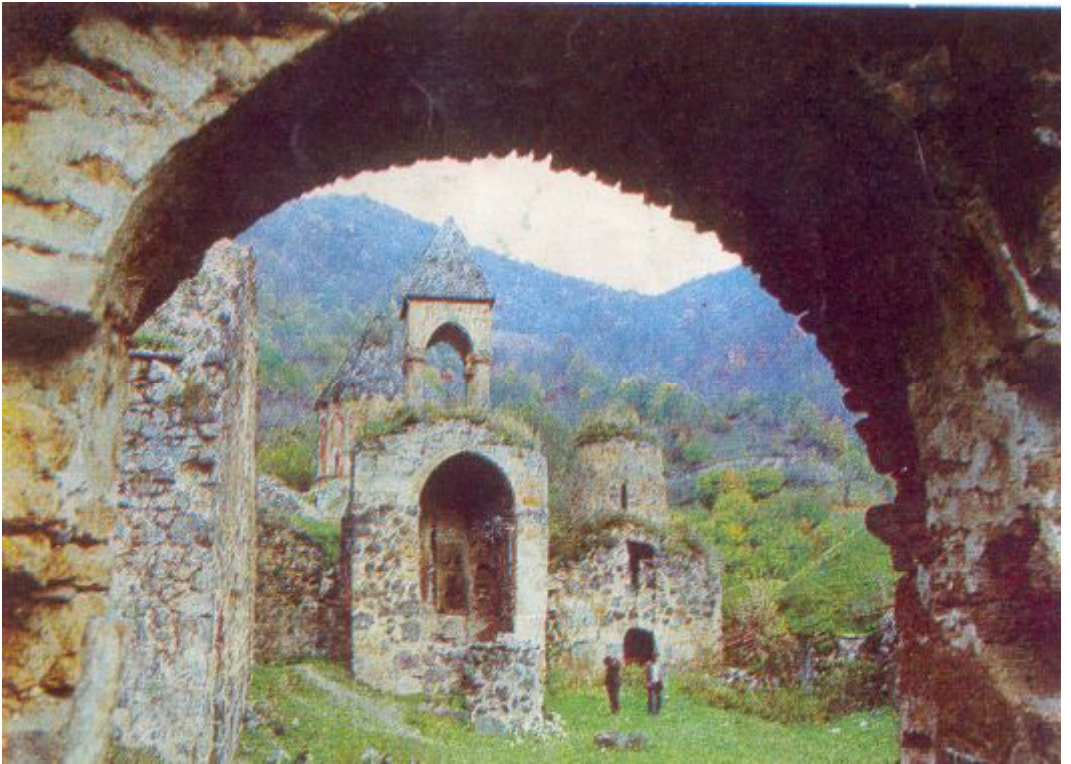
8.2.7. Tarixi abidələrin şəkilləri

Zar kəndi, XIII əsrə aid olan qədim alban məbədi, ön planda Pənahın evi

Bulanıq suyunun ətrafı, «Qaladüzü» qədim alban abidəsi

Vəng kəndi, Xudavəng qədim alban məbəəd kompleksi,
II-VI-XIII-XVI əsrlər (hər iki şəkilə)

Vəng kəndi, Xudavəng qədim alban məbəəd kompleksi,
II-VI-XIII-XVI əsrlər (hər iki şəkilə)

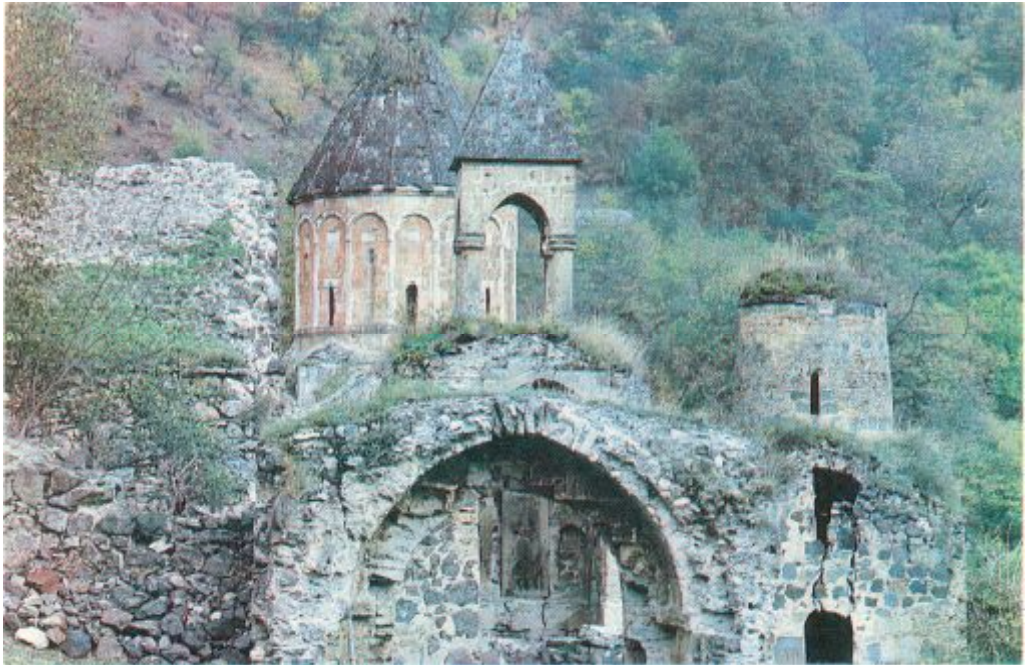

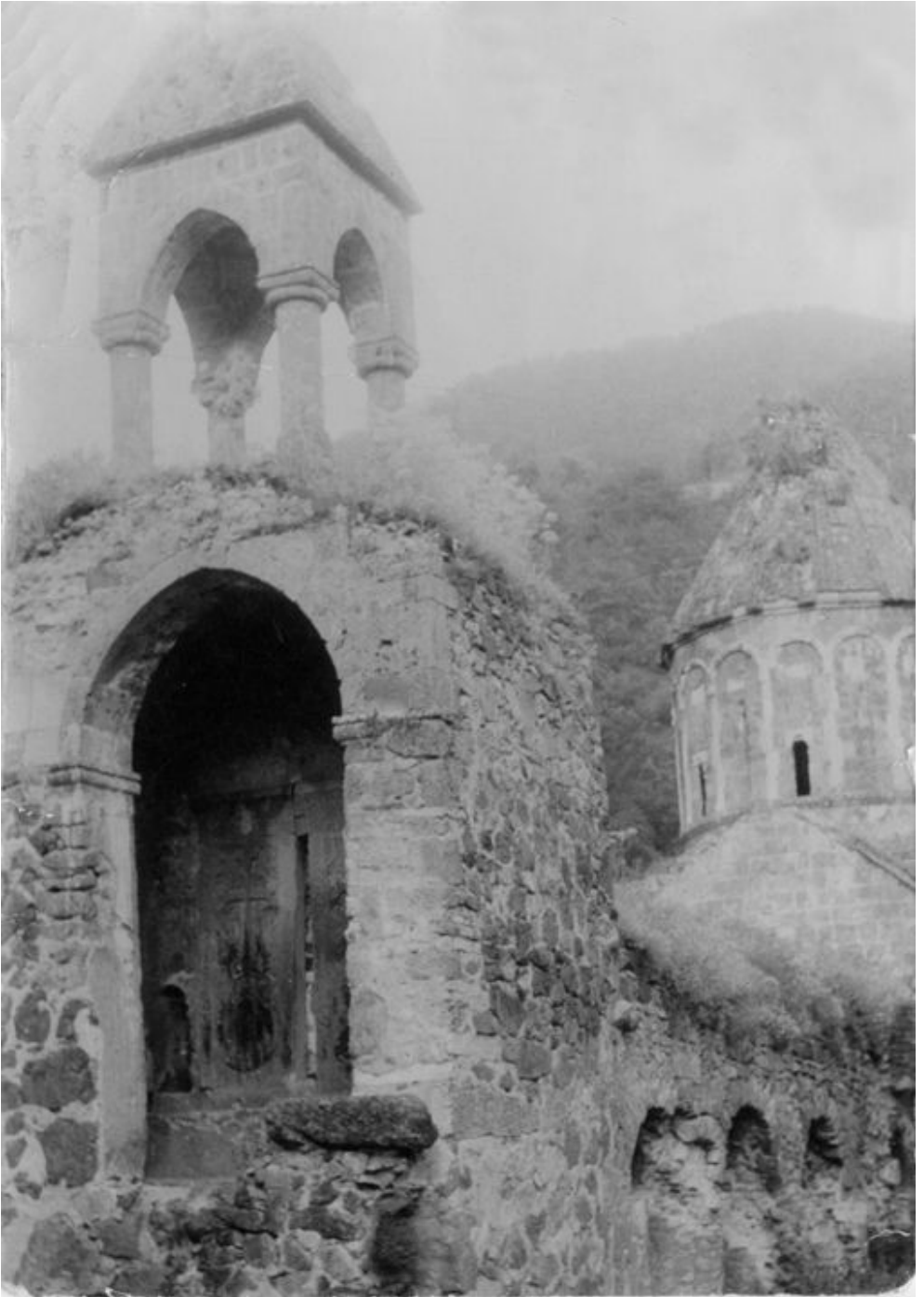
Xudavəng kompleksində «Arzu xatın» məbədi, 1204-cü il

Xudavəng qədim alban məbəd kompleksinin bir hissəsi

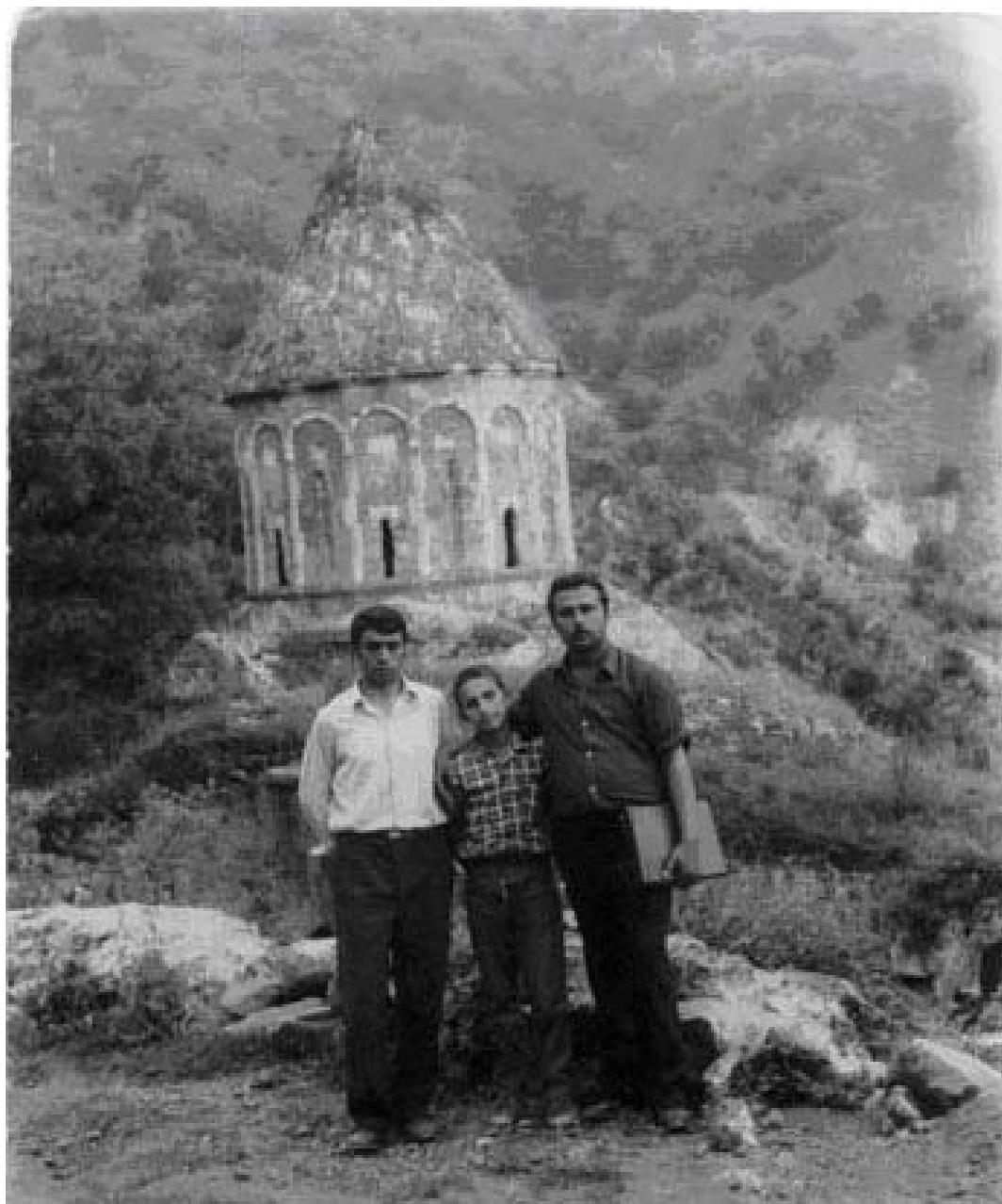

Xudavəng kompleksinin qərbdən görünüşü (aşağı şəkildə), məbədin daxili görünüşündən bir fraqment (yuxarı şəkildə)

Xudavəng qədim alban məbədi, 1972-ci il

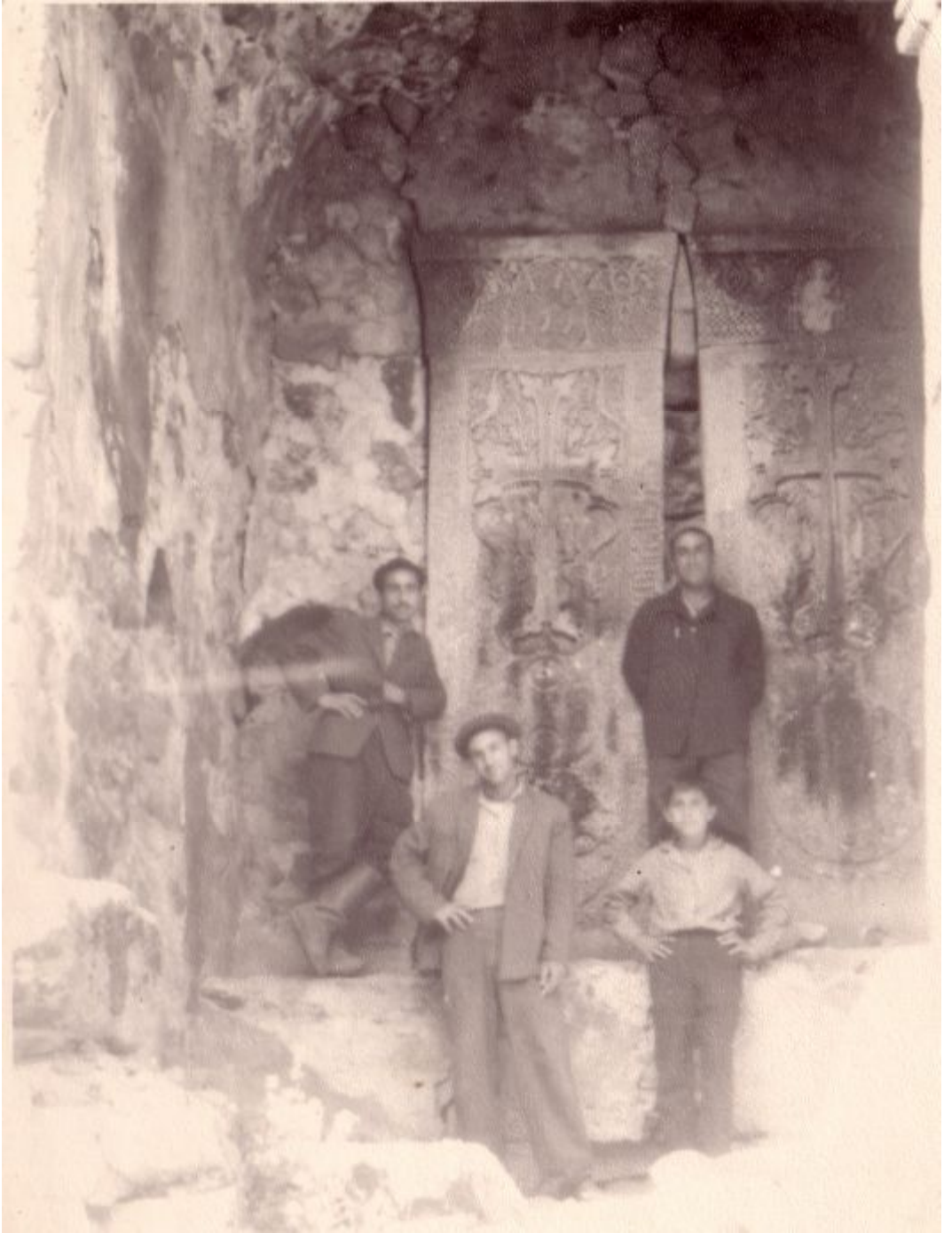

Xudavəng qədim alban məbədi, tələbələr,
ortada Xəqani Ramazanov (Siyəzənli), 1972-ci il

Xudavəng məbədi, dəyirman daşı qala divarında, Xəqani Ramazanov (Siyəzənli)
1972-ci il

Şorbulaq qəsəbəsi, qədim alban məbəd kompleksi,
arxa cərgədə soldan 1-ci geoloq Kərəm Əliyev

Vəngli kəndinin ərazisində yerləşən Gəncəsər məbədi XIII əsr, hər iki şəkildə

Qədim alban abidəsi «Lök» qalası, müxtəlif istiqamətlərdən çəkiliş

Qədim alban abidəsi «Lök» qalası, müxtəlif istiqamətlərdən çökiliş

Qanlıkəndin ərazisində qədim alban qalası, müxtəlif istiqamətlərdən çəkiliş
(hər iki şəkildə)

Qanlıkəndin ərazisində qədim alban qalası (hər üç şəkildə)

Pəriçinqıl Qaragölün ətrafında eramızdan əvvəl III minilliyə aid olan qayaüstü təsvirlər aşkar edilən qayalıqlar (hər iki şəkildə)

Pəriçinqıl Qaragölün ətrafında aşkar edilən, eramızdan əvvəl III minilliyə aid olan qayaüstü təsvirlər (hər iki şəkildə)

Pəriçinqıl Qaragölün ətrafında
aşkar edilən, eramızdan əvvəl
III minilliyə aid olan qayaüstü
təsvir, dördtəkərli öküz qoşqu-
su. →

Dəlidağda aşkar edilən eramızdan əvvəl III minilliyə aid olan qayaüstü təsvir

Pəriçinqıl Qaragölün ətrafında aşkar edilən, eramızdan əvvəl III minilliyə aid olan qayaüstü təsvir

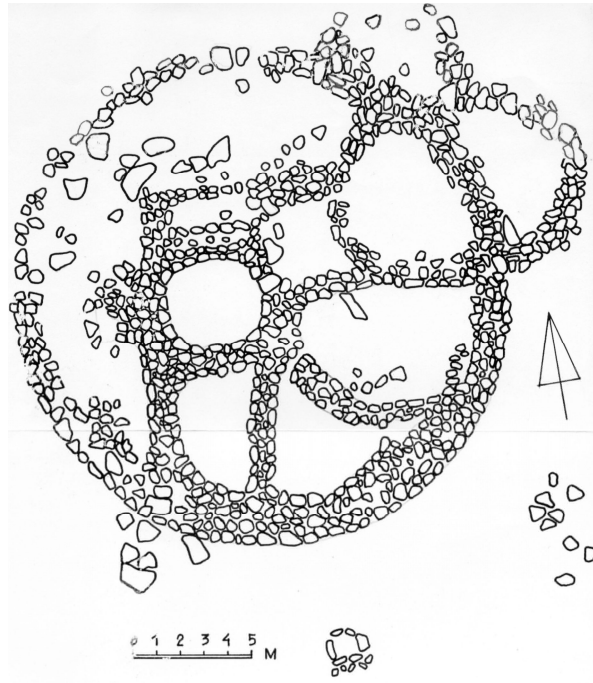

Zalxa gölünün ətrafında aşkar edilən, eramızdan əvvəl III minilliyə aid olan qayaüstü təsvir, qayanın sol tərəfində həmin ərazidən tapılan saxsı əşyalar

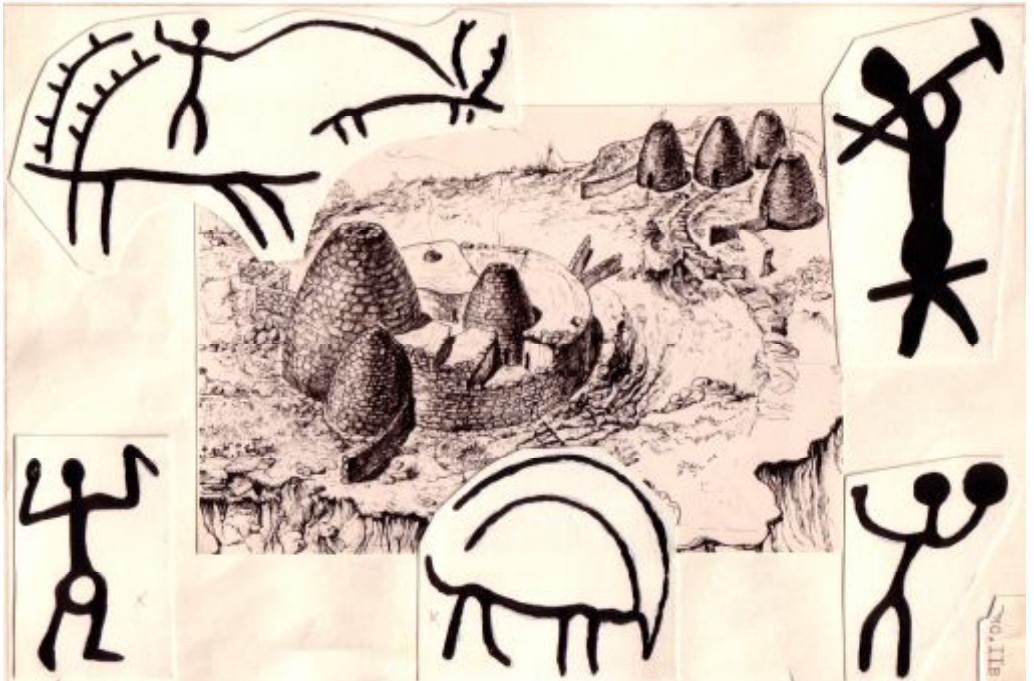

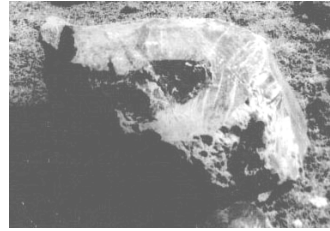
Zalxa gölünün ətrafında aşkar edilən, eramızdan əvvəl III minilliyə aid olan qayaüstü təsvirlər (hər iki şəkildə)
Savadsız adamlar bu abidənin üstündə öz adlarını yazıblar.

Tərtərçayın sol sahilində, Məmmədsəfi kəndinin ərazisində aşkar edilən, eramızdan əvvəl III minilliyə aid olan möhtəşəm binanın qalıqları (yuxarı şəkildə), həmin binanın qrafik təsviri (aşağı şəkildə)

Keçəldağ ərazisində aşkar edilmiş böyük ölçülü dəvəgözü (obsidian) daşı.
Bu daş yer kürəsində tapılan ən böyük daşlardan biridir.

Kəlbəcərin ərazisində daş üstündə qurumuş dəniz heyvanlarının cəsədləri

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan tarixi XIII-XVIII əsrlərdə, III cild, Bakı, Elm nəş. 2007 il
2. Azərbaycan tarixi XIX əsrdə, IV cild, Bakı, Elm nəş. 2007 il
3. Qarabağnamələr, I kitab, Bakı, Yazıçı, 1989-cu il, 192 s.
4. Qarabağnamələr, II kitab, Bakı, Yazıçı, 1991-ci il, 450 s.
5. Bünyadov T.Ə., Azərbaycanca əkinçiliyin inkişafı tarixinə dair, Bakı, Az.SSR EA nəşriyyatı, 1964
6. Bünyadov T.Ə., Azərbaycanda maldarlığın inkişafı tarixindən, Bakı, Elm, 1969, 185s.
7. Vəlixanlı N.M., IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında, Bakı, Elm, 1974, 216s.
8. Vəlixanlı N.M., Ərəb xilafəti və Azərbaycan, Bakı, Az.Dövlət Nəşriyyatı, 1993
9. Qüdrət İsmayılzadə «Arxeoloqun çöl gündəliyindən», Bakı, 2009 il.
10. Göyüşov R.B., Xotavəng məbədi və onun yazıları, / Az.SSR, EA Xəbərləri, TFNS, 1972, №3
11. Xəlilov M.C., Albaniyanın yaşayış yerləri (IV-X əsrlər), Bakı, «Xəzər Universiteti» nəşriyyatı, 2010
12. Xəlilov M.C., Albaniyanın qədim abidələri (IV-X əsrlər), Bakı, «Nafta-Press» nəşriyyatı, 2009
13. Qeybullayev Q.Ə., Alban dövləti ilə bağlı tarixi həqiqət haqqında / Tarix və onun problemləri, №2, Bakı, 2002
14. Qeybullayev Q.Ə., «Qarabağ: etnik və siyasi tarixinə dair», Bakı, Elm, 1990
15. Məmmədov A.M., «Arxeologiya və Etnoqrafiya», Bakı, Elm, 2008
16. Mehdiyev Ş.İ., Tərtər çayı vadisində müdafiə qalaları haqqında / ÜİKÇİ-nin 70 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları/ Bakı, Elm, 1989
17. Qarabağın Alban abidələri. İqrar Əliyev, Kamil Məmmədzadə, Bakı, 1997.
18. Məmmədov A.M., Cəfərov P., Novruzova R.F., Ağdərə bölgəsinin ilk orta əsr abidələri /Tarix və onun problemləri, №1 Bakı, 2007./
19. A.M.Məmmədov, «Kəlbəcər bölgəsində arxeoloji tədqiqatlara dair» - Tarix və onun problemləri Nəşri, elmi, metodik jurnal, №1, Bakı, 2006 il.
20. A.M.Məmmədov, M.M.Mansurov, «Tərtərçay hövzəsində paleolit abidələri», Qarabağın Tarixi arxeologiyası, etnoqrafiyası və Bərdə şəhərinin 3000 illiyi, Elmi-praktik konfrans, Bakı, 2009-cu il səh.171-183
21. Məmmədov A.M., Rəcəbov M.İ., Tərtər bölgəsinin orta əsr abidələri / Qarabağın tarixi, arxeologiyası, etnoqrafiyası və Bərdə şəhərinin 3000 illiyi.

- Elmi-Praktik konfransın materialar, baki, AFroliqrafAF nəşriyyatı, 2009/
22. Hacıyev Q.Ə., Bərdə şəhərinin orta əsrlər karvan və su yolları vasitəsi ilə ticarət əlaqələri/ Azərbaycan MEA Tarix İnstitutu Azərbaycan tarix qurumu/ Respublika elmi konfransın materialları. Bakı, 2003
  23. Hacıyev Q.Ə., Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin maddi və mənəvi mədəniyyəti, qədim Bərdə şəhəri / Qarabağın tarixi, arxeologiyası, etnoqrafiyası və Bərdə şəhərinin 3000 illiyi. Elmi-Praktik konfransın materialar, baki, AFroliqrafAF nəşriyyatı, 2009/
  24. Hacıyev Q.Ə., «Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti», (azərbaycan, ingilis və fransız dillərində), Bakı, 2010, 151s.
  25. Hacıyev Q.Ə., «Bərdə şəhəri:coğrafi-siyasi-mədəni tarixi», Bakı, 2000, 250s.
  26. Hacıyev Q.Ə., «Bərdə şəhərinin tarixi (b.e.əvvəl III əsr, b.e. XVIII əsri), Bakı, 2000, 320s
  27. Oqtay Əfəndiyev Azərbaycan Səfəvilər dövləti, Bakı, 2007 il, 444s.
  28. Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı) «Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri», Bakı, Şuşa nəşriyyatı, 2000-ci il, 576 s.
  29. Azərbaycan SSR-nin Kəlbəcər rayonunun 1:100 000 miqyaslı ərazi-inzibati xəritəsi - 1969-cu il;
  30. Kəlbəcərin 1:100 000 miqyaslı topo xəritəsi;
  31. Kəlbəcərin 1:50 000 miqyaslı topo xəritəsi - 1987-ci il;
  32. Kəlbəcərin 1:25 000 miqyaslı topo xəritəsi;
  33. Kəlbəcər rayonunun 1:100 000 miqyaslı xəritəsi - 2003-cü il;
  34. Azərbaycanın Yuxarı Qarabağının 1:150 000 miqyaslı ümumcoğrafi xəritəsi, 1992-ci il;
  35. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Coğrafiya institutunun arxiv materialları;
  36. Azərbaycanın Ekologiya və Təbii sərvətlər nazirliyinin Geologiya idarəsinin arxiv materialları;
  37. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001- ci il tarixli 132 sayılı Qərarı ilə təsdiq edilən «Azərbaycan respublikasının ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyət dərəcələrinə görə bölgüsü»
  38. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, I cild, 2007 il
  39. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, II cild, 2007 il
  40. Ziya Bünyadov, Azərbaycan tarixi (Ən qədim zamanlardan XIX əsrədək), I cild, Bakı, 1994 il
  41. Vaqif Piriyeu «Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə», Bakı «Nurlan», 2003 il
  42. Piriyeu V.Z. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası, Bakı, Müəlim nəşriyyatı, 2006

43. İdrak Qarayev, Azərbaycanın inzibati ərazi quruluşu 1828-2011, Bakı, 2010
44. H.İ.Mahmudov, Ş.S.Bəkdaşi «Faydalı qazıntılar və onların tətbiqi» Bakı, 1985 il, 176 s.
45. H.İ.Mahmudov «Qeyri-filiz faydalı qazıntılar və onların tətbiqi» Bakı, 1980 il
46. Nuriyev A.B., Qavqaz Albaniyasının şüşə məmulatı və istehsal tarixi, Bakı, Elm, 1981
47. Cəfərov H.F., Tərtərçay hövzəsində arxeoloji tədqiqatlar (Azərbaycan ərazisində arxeoloji-etnoqrafik tədqiqatlar), Bakı, 1986
48. Əhmədov T.M., Azərbaycan toponimikasının əsasları, Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1991
49. Göyüşov R.B., Quliyev N.M., Orta əsr Bərdə-Divin ticarət yolu haqqında /AMM, VII c, Bakı, Elm, 1973
50. Quliyev N.M., Orta əsr Bərdə-Divin ticarət yolu haqqında / Azərb.SSR EA Məruzələri, 1976, XXXII c, №1
51. İbrahimov F.Ə., Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində metalışləmə sənəti, Bakı, Elm, 1988
52. Kaqankatuklu M., albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi (Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şəhrlər akademik Ziya bünyadovundur), Bakı, Elm, 1993
53. Məmmədova F.C., Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası, Bakı, Az. Dövlət Nəşriyyatı, 1993
54. Məmmədov T.M., Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə, Bakı, Təhsil, 2006,
55. Orucoa A.Ş., ilk orta əsrlərdə Azərbaycanda dulusçuluq, Bakı Elm, 1988
56. Osmanov F.L., Qavkaz Albaniyasının maddi-mədəniyyəti, Bakı Elm, 1982,
57. Tərtərli F.Ə., Qəhrəman Tərtər. Bakı, Ozan nəşriyyatı, 2000, 300s.
58. İlhami Cəfərsoylu, «Türk dillərində teonim və etnonimlər», Bakı, 2010, 365s

Rus dilində

59. М.А.Кашкай - «Геология верховьев р.Тертер «курортный район Истису», изд. Академия Наук Азербайджана, г.Баку, 1955г.
60. В.М.Бабазаде, А.И.Махмудов, В.Г.Рамазанов - «Медно и молибден-порфиновые месторождения», Баку, Азернешр, 1990г. 377 с.
61. Э.С.Сулейманов - «Золоторудные формации малого Кафказа» Баку, изд. Элм, 1982г.
62. Минерально-сырьевые ресурсы Азербайджана, Баку, 2005г, 808 с.
63. С.Г.Рустамов и Р.М.Кашкай «Водные ресурсы Азербайджанской ССР» Баку, изд. Элм, 1989г.
64. Геология Азербайджана, т.VIII, гидрогеология и инженерная геология, Баку, 2008.
65. Р.Б.Геюшов «Христианство в Кафказской Албании», Баку,

- изд. Элм. 1984г.
66. Геюшев Р.Б. Ганзасар-памятник Кафказской Албании (Из серии «Памятники материальной культуры Азербайджана»), Баку, 1986г.
  67. Геюшев Р.Б. О конфессионально-этнической принадлежности Гандзарского монастыря. – МКА, 1973, т. VII.
  68. Геюшев Р.Б., Халилов М.Дж. Каменные изваяния ранне средневековой Албании. Баку, Элм, 1986г.
  69. Геюшев Р.Б. Археологическое обследование городища Ана шехер и крепости Чараберд /Материалы к сессии посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1964 года в СССР/ Тезисы докладов, Баку
  70. Г.Г.Мамедова «Зодчество Кафказской Албании» Баку, 2004г, 224 с.
  71. Х.И.Махмудов «Перлиты и область их применения» Баку, 1991г., 256 с.
  72. Х.И.Махмудов «Вулканические стекла Азербайджана» Баку, 1974 г.
  73. Бабаев И.А. Города Кавказской Албании в IV в. до н.э. – III в. н.э. Баку, Элм, 1990г.
  74. Бунятов З.М. Из истории Кавказской Албании VII – VIII в. ВИКА. Баку, Изд. АН Азерб. ССР, 1962г.
  75. Велиханова Н.М. Изменение исторической географии Азербайджана в результате арабского завоевания /Историческая география Азербайджана/ Баку, Элм, 1987г.
  76. Халилов Дж.А. Материальная культура Кавказской Албании. Баку, Элм, 1985г.
  77. Историческая география Азербайджана. Баку, Элм, 1987г.
  78. Мамедова Ф.Дж. Кавказская Албания и албаны. Баку, 2006г.
  79. Мамедова Ф.Дж. «История албан» Моисея Каланкатиийского как источник по общественному строю раннесредневековой Албании. Баку, Элм, 1977г.
  80. Мамедзаде К. М. Архитектура Гандзасарского монастыря. Баку, Элм, 1986г.
  81. Нуриев А.Б. Из истории ремесленного производства Кавказской Албании. Из серии ПМКА. Баку, Элм, 1986г.
  82. Ямпольский З.И. К изучению Летописи Кавказской Албании, Изд. АН Азерб.ССР, 1957г, №9.
  83. Ямпольский З.И. Древняя Албания в III – I вв. до н.э., Баку, Изд. АН Азерб. ССР, 1962г.
  84. Алиев К.Г. Кавказская Албания, Баку, Элм, 1974г.
  85. Алиев К.Г. Античная Кавказская Албания. Баку, Азербайджанское издательско-полиграфическое объединение, 1992г.
  86. Мамедов Т.М. Кавказская Албания в IV – VII вв. Баку, Маариф, 1993г.

M Ü N D Ə R İ C A T

Rəylər.....	6
Giriş ...	20

I. Kəlbəcərin qısa tarixi icmalı

1.1. Kəlbəcər haqqında ümumi məlumat	22
1.2. Kəlbəcər əhalisinin sayı.....	31

II. Fiziki-coğrafi şəraiti

2.1. Coğrafi mövqeyi	34
2.2. Geoloji quruluşu	34
2.3. Relyefi.....	35
2.4. İqlimi.....	39
2.5. Su ehtiyatları	40
2.5.1. Çaylar.....	40
2.5.2. Göllər	43
2.5.3. Bulaqlar	48
2.6. Torpaq örtüyü.....	48
2.7. Bitki örtüyü.....	49
2.8. Heyvanlar aləmi	52

III. Təbii sərvətləri

3.1. Faydalı qazıntılar	53
3.2. Mineral sular	82
3.3. Faydalı qazıntı yataqların kəşfi.....	86
3.4. Geoloqlar haqqında qısa məlumat.....	88

IV. Kəlbəcərin Toponimləri

4.1. Toponimlər haqqında ümumi məlumat	89
4.2. Kənd adları	90
4.3. Hər kəndə məxsus olan yaylaq, bulaq və məşhur yerlərin adları	91
4.4. Dağ adları	143
4.5. Kənd adlarının mənşəyi	144

4.6. Yer adlarının mənşəyi.....	159
4.7. Binə - Qışlaq adları.....	166

V. Tarixi memarlıq abidələri

5.1. Qayaüstü təsvirlər	168
5.2. Arxeoloji tədqiqatlar	171
5.3. Məbədlər və qalalar.....	179
5.4. Körpülər	191

VI. Təsərrüfat həyatı

6.1. Əkinçilik.....	193
6.2. Maldarlıq.....	197
6.3. Sənətkarlıq.....	199
6.4. İqtisadi əlaqələr.....	202
6.5. Mədəni əlaqələr	203

VII. Kəlbəcər faciəsi

7.1. Kəlbəcərin Ermənistan tərəfindən işğalı.....	205
7.2. Kəlbəcər işğal altında.....	229

VIII. İllüstrativ materiallar

8.1. Xəritələr.....	252
8.2. Fotoşəkillər.....	309
8.2.1. Geoloji Axtarış Kəşfiyyat Bazalarının və faydalı qazıntı yataqlarının fotoşəkilləri.....	309
8.2.2. Kəlbəcərin fotoşəkilləri.....	327
8.2.3. İstisuyun fotoşəkilləri.....	340
8.2.4. Kəndlərin fotoşəkilləri.....	372
8.2.5. El şənliklərinin fotoşəkilləri	402
8.2.6. Dağların və yerlərin fotoşəkilləri	418
8.2.7. Tarixi-memarlıq abidələrin fotoşəkilləri	475

Author of the book: Mazahir Tahmazov
Name of the book: «Kalbajar. Encyclopedic information»

Summari

This book is devoted to Kalbajar one of the oldest settlements, with its rich natural resources, splended nature, climatic conditions and other superior characteristics. Researchers are continuing study of the history of the region present days.

One of the most important middle age trade passages of Azerbaijan «Barda - Dabil» was crossing along Tartar River through Kalbajar region.

Kalbajar is one of the biggest regions being one of Azerbaijan with its rich natural resources.

Geographical position of the region, physical geographical conditions (climate, fallouts, water supplies, soil, flora and fauna) were analyzed in this book, also here was given wide information about natural resources, minerals, historical monuments.

Here, the names of villages, mountains, settlements, rivers, lakes and was shown height of mountains are given. The photos reflecting nature of the region, sketchy administrative - territorial maps of villages were also included to the book.

This book also gives a large description of place-names playing important role in study of Azerbaijan history and name – study.

The author also goes through the fact of Kalbajar's occupation by Armenian invaders, showing Armenian plunder, occupied territories, ruins of historical monuments, resort complexes, educational institutions by photographs reflecting all this mercilessness.

This book written in scientific and journalistic style has been intended for wide range of readers.

**Книга печатается по решению №9 от 05.10.2012 года Ученого Совета
Института Археологии и Этнографии
Национальной Академии Наук Азербайджана**

Автор: Мазахир Орудж оглы Тахмазов

Назв. Книги: «Кельбаджар. Энциклопедические данные»

**на азербайджанском языке
Баку, изд. Элм, 2013 год, 504с.**

Резюме

Данная книга посвящена одному из древнейших, богатых природными ресурсами, хорошими климатическими условиями, волшебной природой, обладающий некоторыми преимущественными характеристиками краем Азербайджана, Кельбаджарскому району, история которого по сей день целостно не изучена исследователями.

Торговый путь «Барда-Двин» функционировавший в средне вековые, имеющий важное стратегическое значение для Азербайджана, проходил через Кельбаджар по долине реки Тертер.

Кельбаджар является самым большим по территории и самым богатым по природным ресурсам районом Азербайджана.

В книге подробно описано географическое положение, физико-географические условия, геологическое строение, климат, осадки, водные ресурсы, почвенный и растительный покров, животный мир района и т.д.

Даются данные о природных ресурсах, месторождениях полезных ископаемых, минеральных водах, а также об исторических архитектурных памятниках, древних культовых сооружениях и археологии Кельбаджара.

В книге названы многочисленные топонимы, которые являются ценными источниками для исследования истории Азербайджана и изучения ономастики. Указаны названия сел и поселков, рек, озер, родников, гор, а также и высот гор.

На фотоснимках прекрасно проиллюстрирована природа района. В книгу включены административно-территориальные схематические карты нескольких сел.

Кратко описана Кельбаджарская трагедия 1993-года - об оккупации ее армянскими вооруженными силами. На фотоснимках зафиксированы варварские разрушения армянами городов, поселков, сел, зданий, сооружений, заводов, многовековых архитектурных исторических памятников, культовых сооружений, курортных мест и т. д. района.

Книга такого содержания написана впервые.

Книга является научно-публицистической и рассчитана на широкий круг читателей.

Bədiî tərtibatçılar: **Tofiq Oruc oğlu Təhməzov**
Elbəyi Yusif oğlu Şükürov

Müəlliflə əlaqə:
Связь с автором:

Email: mezahir58@rambler.ru
Tel: (+994 50) - 521-25-43

Тахмазов Мазахир Орудж оглы
«Кельбаджар. Энциклопедические данные»
на азербайджанском языке
Баку, изд. Элм, 2013 год, 504с.

«Elm» Redaksiya-Nəşriyyat və Poliqrafiya Mərkəzi - «Elm» nəşriyyatı
Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küçəsi, 10

«Şərq-Qərb» ASC-də çap olunmuşdur
Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17
Tel.: (+994 12) 474-75-62
Faks: (+994 12) 470-18-49

Çapa verilmiş 12.11.2013.
Çapa imzalanmış 12.11.2013.
Formatı 70x100¹/₁₆.
Fiziki çap vərəqi 31,5
Ofset çap üsulu. Tirajı: 500 **nüsxə**